

საბჭოთა

1 სურს

საბჭოთა

გარეგანი, ზღაპრული და სხვა

საბჭოთა

№ 8

ოქტომბერი

1901

საბჭოთა

Типография Груз. Издат. Т—ва. | საქართველოს
1901

№ 8

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՍԵՒ ՕՐԵՐ, *պատմութեան* Ա. Ահարոնեանի . . . 9
2. «ՆՈՒՔԱ ԼԱԼԻՍ ԵՆ», «ՀԵՐԻՔ Է», *բանաստեղծ.* Ալ. Ծասուրեանի . . . 65
3. ՀԱԶԱՐ ԼՃԵՐԻ ԵՒ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ, *ճանապ. նկար.* Բ. Օհանեանի . . . 66
4. «ԵՍ ՍԻՐՈՒՄ ԵՄ», *բանաստեղծ.* Լեւոնտովի, *թարգմ.* Ալ. Ծասուրեանի . . . 87
5. ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԴԻԿ, *դրամա* Գ. Հաուպտմանի, *թարգմ.* Ե.—Ա. . . 88
6. ԻՄ ԵՐԳԸ, *բանաստեղծ.* Ուստ Ուիտմանի, *թարգմ.* Կ. Կրասիլնիկեանի . . . 102
7. ՆՈՐԱՎԷՊԻՆ ՆՈՐԱՎԷՊԸ (*Պօլսի կեանքից*), Առանձաւի . . . 104
8. ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՄԱՏՆՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, Ռուսամի . . . 111
9. ԿԱՐՄԻՐ ՃԻՊՈՏԸ, *պատկեր իրական կեանքից*, Ա. Շահնազարեանի . . . 132
10. ՖՐՈՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, *վէպ, Ալֆ. Դօդէի, թարգմ.* Տ. Յ. . . 133
11. ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ, Լեօն . . . 161
12. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ.—33) Karl Kannenberg „Kleinasiens Naturschätze“, Ե. Թ.: 34) Gustav Hirschfeld „Aus dem Orient“, Ե. Թ.: 35) „Обзоръ Бак. нефт. промысла за 1900 г.“ Լ. Ս.: 36) „Lynch Armenia Travels and studiens“, Ա. Ն.: 37) Ալպոյաձեան, «Ռուսումնասիրութիւն Ս. Տիւարի», Լ. 38) Հ. Թերճեմանեան «Պատմութիւն հայոց», Լ.: . . . 191
13. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, «Հողային տուրքը» և հարկերը Կովկասում, Ս. Զաւարեանի . . . 204
14. ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Վրաստանի ծխական ուսումնարանների նոր ծրագիրը.—Գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւնը.—Կօպերատիվ շարժումը վրացական կեանքում, Տ. Փիլոսոփեանի . . . 219
15. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Անձնական նախաձեռնութիւնը հասարակական կեանքում.—Ինտելիգէնցիայի դերը այդ հարցում.—Գործնականութեան ոգին եւրոպական հասարակական գործիչի մէջ.—Վերացական զատուցութիւնների սէրը մեր մէջ.—«Հասարակական գիտութիւնները» լսողներին մի խորհուրդ.—Ժողովրդական կրեդիտի կազ-

Նոր շրջան 1 տարի

Հրատ. XIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 8

Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս

1901

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типографія Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Հեղինակներ.
1901

Дозволено цензурою Тифлисъ, 17-го августа 1901 г.

№ 8

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՍԵՒ ՕՐԵՐ, *պատմուածք Ա. Ահարոնեանի* 5
2. «ՆՈՔԱ ԼԱԼԻՍ ԵՆ», «ՀԵՐԻՔ Է», *բանաստեղծ. Ալ. Ծասուրեանի* 65
3. ՀԱԶԱՐ ԼՃԵՐԻ ԵՒ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ, *ճանապ. Նկար. Ք. Օհանեանի* 66
4. «ԵՍ ՍԻՐՈՒՄ ԵՄ», *բանաստեղծ. Լեւոնտովի, Թարգմ. Ալ. Ծասուրեանի* 87
5. ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԴԻԿ, *դրամա Գ. Հաուպտմանի, Թարգմ. Ե.—Ա.* 88
6. ԻՄ ԵՐԳԸ, *բանաստեղծ. Ուատ Ուփտմանի, Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի* 102
7. ՆՈՐԱՎԷՊԻՆ ՆՈՐԱՎԷՊԸ (*Պօլսի կեանքից*), Առանձարի 104
8. ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՄՍՏՆՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ,
Ռուսսամի 111
9. ԿԱՐՄԻՐ ՃԻՊՈՏԸ, *պատկեր իրական կեանքից, Ա. Շաննազարեանի* 132
10. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, *վէպ, Ալֆ. Դօդէի, Թարգմ. Տ. Յ.* 133
11. ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ, Լէօի . 161
12. ՄՍՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ.—33) Karl Kannenberg „Kleinasiens Naturschätze“, Ե. Թ.: 34) Gustav Hirschfeld „Aus dem Orient“, Ե. Թ.: 35) „Обзоръ Бак. недр. промышленности. за 1900 г.“ Լ. Ս.: 36) „Lynch Armenia Travels and studiens“, Ա. Ն.: 37) Ալպոյաձեան, «Առաւմաստիւթիւն Ս. Տիւարի», Լ. 38) Հ. Քերճեմանեան «Պատմութիւն հայոց», Լ.: 191
13. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ, «Հողային տուրքը» և հարկերը
Կովկասում, Ս. Զաւարեանի 204
14. ՎՐԱՑ ԿԵԱՆՔԻՅ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, Վրաստանի
ձխական ուսումնարանների նոր ծրագիրը.—Գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւնը.—Կօսպերատիվ շարժումը վրացական կեանքում, Տ. Փիւրումեանի. 219
15. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Անձնական նախաձեռնութիւնը հասարակական կեանքում.—Ինտելիգէնցիայի դերը այդ հարցում.—Գործնականութեան ողին եւրոպական հասարակական գործիչի մէջ.—Վերացական դատողութիւններին տէրը մեր մէջ.—Հասարակական գիտութիւնները լսողներին մի խորհուրդ.—Ժողովրդական կրեդիտի կազ-

մակերպութիւնը մեղանում.—Անձնական նախաձեռնութեան օրինակներ մեր կեանքից.—Պէտք է ժողովրդին յարմարեցնել փոփոխուող պայմաններին.—Հայ ինտելիգէնտների նախաձեռնութիւնը անցեալում.—Դպրոցական կանոնադրութիւններ.—Ընտրողական սկզբունք և փաշայական կամայականութիւն.—Հոգաբարձութիւնը օրինական մարմին է.—Վտանգաւոր էքսպերիմէնտներ.—Ընկերակցութիւնների մէջ թագնուած բաղմակողմանիութիւնը, Լեւոն Սարգսեանի 226

16. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ, I. Մոռացուած դատաւարները Երեւանեան նահանգում, Ա.—Դօ. II. Վիճակագրական տեղեկութիւններ Ալեքս. հայ-լուս. մասին, Ն. Բ. Ն. 232

17. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Կիւնէնէրի վերջին յայտարարութիւնը.—Ազատական կուսակցութեան նոր ֆրակցիա Անգլիայում.—Ձեմբերէնը իբրև Բիւմարկի հետեող.—Անգլիական լեզուի գերիշխութեան հարցը Մալտա կղզում.—Աղգերի համերաշխութիւն և ուժեղների ստիպողութիւն.—Կոպիտ ոյժի կուտը. նիցշէականութիւնը, իբրև ուժեղ անհատականութեան սանձարձակութիւն.—Փլադատոնի շկօլայի մարդիկ.—Ֆրիդրիխ-Վիկտօրիա կայսրուհու մահը.—Կրիսպին իբրև լեզափոխական և Կրիսպին իբրև պետական անձ.—Պրանսիայի և Ռուսաստանի բարեկամութեան նոր ցոյց, Լ. Ս. 241

18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 246

19. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ 259

20. ՄԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ, Լ. 261

21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 263

22. ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ, «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», Վէպ Լ. Տօլստօյի, Թարգմ. 209—256

Տ. Յովհաննիսեանի 209—256

Ս Ե Ի Օ Ր Ե Ր

Գեղեցիկ էր Մարօն, որպէս կուսական լերան կըրծ-
քին հարաւային երկնքի տակ բացուած բուրալից շու-
շան: Բնութիւնը ոչինչ չէր խնայել իր այդ չքնաղ ստեղ-
ծագործութիւնը հրաշակերտելու համար. ասես նա կա-
մեցել էր սրանով ցոյց տալ, թէ փոթորիկներին և կայ-
ծակներին հրամայող իր զօրութիւնը երբեմն ճիշդան
քնքոյշ, ինչպիսի նուրբ գործեր հրաշակերտել գիտէ:

Շատ գեղեցիկ էր Մարօն: Նրա սև մազերի հա-
րուստ խոպոպները տաանեակ համաչափ հիւսերով բար-
ձր պարանոցի վրայից շքեղապէս իջնում էին դէպի
թիկունքը և ամեն անգամ շարժում գործելիս, ասես
թեթև հովից ալեծածան ծփում էին և իրանց ծայրերի
շքեղ փնջերով մեղմիկ ծեծում էին նրա բարակ մէջքը:
Գոյնզգոյն խառ թելերը միացնում էին իրար հետ այդ
հիւսերը, իսկ նրանց վրայ շարուած արծաթեայ դրամ-
ները նրա ամեն մի քայլը փոխելիս անուշ զրնգոց էին
բարձրացնում: Նրա կոլոր դէմքը կարծես լուսին լինէր,
նուրբ, կամարած և յօնքերի տակ վառւում էին մեծ սև
աչքերը, անհուն՝ որպէս երկինքը և յստակ՝ որպէս ջինջ
եթերը: Դիւթիչ էր այդ աչքերի արտայայտութիւնը,
կուսական սրտի անմեղութիւնը, խառնուած այն ջեր-
մութեան հետ, որ յատուկ է նոր արբունքին հասած
կայտառ, կենսալից աղջիկներին, ցոլանում էր նրա հայ-
եացքի մէջ ամեն անգամ, երբ նա իր երկար թերթե-
րունքների միջից նայում էր մէկին: Բայց երբ դէմքի

վրայ խաղում էր կախարդական ժպիտը, երբ նա բաց էր անում իր վարդ չրթունքները, այն ժամանակ Մարօն աննման էր դառնում. երկու կարմիր այտերի վրայ միաժամանակ ձևանում էին երկու այնպիսի հրաշալի փոսիկներ, որ ամեն մի երիտասարդ յանձն կ'առնէր կեանքը տալ այդ չնաշխարհիկ պատկերի տէրը լինելու համար: Բայց շատ քիչ երիտասարդներ կարող էին պարծենալ, թէ իրանց յաջողուել է թէկուզ դադտագողի տեսնել նրա ժպիտը, սքանչանալ այտերի գեղարուեստական փոսիկներով:

Մարօն զգոյշ էր, որպէս իր հայրենի լեռների այծեամբ. նա քիչ էր երևում տղամարդկանց աչքերին, երևալիս էլ գլուխը միշտ կախ էր, աչքերը խոնարհած, ասես թէ ամաչում էր իր գեղեցկութիւնից:

Նա իր հօր, Մհօի՝ մի հատիկ զաւակն էր, նրա քրնքոյշ սիրոյ առարկան, նրա պաշտած էակը, նրա կուռքն էր: Վաղուց... տասն և չորս տարի առաջ, երբ բախտը խեթ նայեց նրան և մի բանի ամուռայ մէջ նա կորցրեց իր մի հատիկ արու զաւակը և ապա իր ամուսնուն, Մարօն մնաց մօրից որբ, մենակ: Նոյնքան, գուցէ և աւելի որբ զգաց իրան Մհօն, ուստի իր բոլոր սէրը նուիրեց մի հատիկ աղջկան, նրա հետ կապուեց, նրա վրայ թափեց սիրող ծնողի բոլոր խնամքը, բոլոր գուրգուրանքները:

Արդարև, վաղամեռիկ և սիրելի ամուսնու և ծաղկափթիթ որդու կորուստը Մհօն շատ մեծ վիշտ պատճառեց, նա շատ սգաց, մագերը վաղաժամ ճերմակեցին, բայց Մարօն կամաց-կամաց մեծանալով փարատեց իր հօր ծանր վիշտն ու թախիծը: Մհօն կարօտ էր մի սիրող սրտի, որ սպեղանի դնէր նրա հոգու վէրքերի վրայ, որ իր սիրով լցնէր նրա աննպատակ դարձած կեանքի ամայութիւնը և այն գտաւ իր նաղելի Մարօի մէջ: Աղջիկը հօր անբաժան ընկերը դարձաւ, հայրը սովորեց Մարօին շարունակ իր մօտ ունենալ, նրա տեսքը, ձայնը, շարժումները Մհօն անվերջ մխիթարու-

Թիւն էր պատճառում: Նրա ներկայութեամբ Սհօն իր շուրջն զգում էր և՛ կեանք, և՛ խնդութիւն, ահա թէ ինչու իր աղջկայ մի քանի ժամուայ բացակայութիւնն անգամ դժուարութեամբ էր տանում:

Տասն և վեց գարուն էր բոլորել Մարօի գլխով, բայց նա տակաւին ուրիշ սէր չը գիտէր, բացի անմեղ որդիական սիրուց, որ նա աւածում էր դէպի իր հայրը: Նա չէր յիշում ոչ մօրը և ոչ եղբօրը, նա գիտէր միայն որ հայր ունի, խնամոտ, սիրող հայր, որ նրան ձեռնեւրի վրայ է մեծացրել, գիշերները թեւի վրայ պառկեցրել, քաղցր օրօրներով, տխուր մեղեդիներով քնացրել, արթուն ժամանակ գուրգուրելով փայփայել է. և Մարօն իր բոլոր սէրը իր ծնողին նուիրեց: Սակայն հարազատներ ունենալու քաղցրութիւնը գեռ մանկութիւնից նա զգում էր բնազդով, մանաւանդ երբ տեսնում էր որ ընկերուհիները մայր, քոյր, եղբայր ունեն: Աւելի ևս խորն էր զգում նա իր միայնութիւնը, երբ գեռ փոքր հասակում ընկերուհիների հետ տարածայնութիւն ունենալիս, հակառակորդները նրան սպառնում էին իւրանց եղբայրների անունից: Այդպիսի դէպքերում Մարօն կորցնում էր իրան, պատասխան չէր գտնում: ամաչում էր հօր անունից սպառնալ, ախր նա մեծ էր, անյարմար էր: Ճարը կտրուած՝ նա կրճոտում էր շրթթունքները և դառն-դառն արտասւում: Օ՛, ինչպէս կ'ուզենար նա այդ ժամերին եղբայր ունենալ:

Եղբայրը չը կար, միայն էին, հայր և որդին, բայց կարողացան մի ամբողջ աշխարհ ստեղծել ծնողական և որդիական սիրով և այդ աշխարհում ապրում էին նրանք փոխադարձաբար մխիթարելով իրար: Գոհ էր Սհօն, գոհ էր և Մարօն: Տասն և վեց երկար տարիներն անցան այս կերպով:

Վերջին ժամանակներում միայն Մարօն անհանգըստութեամբ և երկիւղով նկատեց թէ ինչպէս հայրը նորից կամաց-կամաց անձնատուր է լինում ինչ-որ անծանօթ վշտի: Սհօն ժամերով և օրերով լուռ մտածում էր,

կարծես նա աշխատում էր լուծել մի ծանրակշիռ խընդիր, որ նրա համար կենսական նշանակութիւն ունէր: Եւ այս մտահոգութիւնը կրկնւում էր ամեն անգամ, երբ նա երկար և ուշադիր նայում էր աղջկան:

Ի՞նչ էր տանջում Սհօին, արդեօք աղջկայ պատկերը վերակենդանացնում էր ամուսնու յիշողութիւնները, վաղամեռիկ զաւակին էր մտաբերում, թէ մի ուրիշ աւելի ծանր պատճառ ունէր այդ խռովութիւնը, այդ ծածուկ վիշտը, որ ցեցի պէս կրծում էր նրա սիրտը: Այդ չը գիտէր Մարօն, բայց դադանի խռովութիւնը հօր դէմքին կարգաւով, աղջիկը խորապէս վշտանում էր: Վաղուց էր, որ նա հօրն այսպէս տխուր չէր տեսել, վաղուց էր, որ հայրը միշտ ժպտադէմ, ուրախ էր, այս պատճառով աղջիկն այժմ և՛ զարմանում էր, և՛ ցաւում էր: Նա ուզում էր, որ իր հայրը բախտաւոր լինի, ինչպէս ինքն է, որ նա էլ ցաւ ու արտմութիւն չունենայ: Այս ցանկութիւնը նրան դէպի իր հայրը տաժաժ քնքոյշ սիրոյ արդասիք էր: Ահա թէ ինչու սիրելի հօր դէմքին տխրութեան քող նկատելով՝ նա ամեն անգամ նայում էր նրան իր արցունքոտ արտեանունքների միջից և վզովն ընկնելով հարցնում էր.

—Հայրիկ, դարձեալ տխուր ես, էլի՞ մայրիկին և եղբօրս յիշեցիր, մինչև երբ «դարդ» անես, միթէ բաւական չէ:

—Ձէ, զաւակս, չէ, պատասխանում էր շփոթուած հայրը յանցանքի մէջ բռնուած մարդու պէս. ողորմի՛ իրանց, Աստուծոյ կամքն էր, դու ողջ լինիս ինձ համար, բաւական է, ես տխուր չեմ, քեզ այդպէս թւում է միայն:

Այս խօսակցութեան վերջում հայրը սովորաբար փոխում էր իր դէմքի արտայայտութիւնը, աշխատում էր ուրախ ձևանալ և նոյն իսկ ժպտում էր Մարօի երեսին:

Եւ իրօք մեռած սիրելիների տխուր յիշատակը չէր, որ դալիս էր մռայլելու նրա ծեր ճակատը: Շատ

տարիներ առաջ նա իր վիշտն Աստծուն յանձնեց, ուխտեց իր Մարօին խորթ մօր ձեռք չը ձգել և իր բոլոր սէրը նրան նուիրեց։ Նոյն խակ իր ծանր կորուստից յետոյ, երբ սրտի վէրքը դեռ թարմ էր, Սհօն միշտ Մարօից ծածուկ էր անձնատուր լինում վշտի, գիշերները, խաւարի մէջ էր արտասուում, որպէս զի այդ որբ մնացած ծաղկի վրայ ոչ մի սառնաշունչ հով չը փչի, ոչ մի անախորժ զգացմունք չը խռովի նրա քնքոյշ սիրտը։ Եւ Սհօն հասաւ իր նպատակին, Մարօն մեծացաւ, որպէս անհոգ թիթեռնիկ։ Եւ այժմ, երբ Սհօն պէտք է խալառ մոռացած լինի այն դառն օրերի յիշատակը, երբ Մարօն մեծացել, հասած աղջիկ է դարձել անզուգական գեղեցկութեամբ, նման իր մօրն ինչպէս մի ձու միջից կէս արած, այժմ երբ նա իր գիտակցական սիրով երախտագիտաբար վարձատրում է հօրը նրա կրած բոլոր դառնութիւնների փոխարէն, այժմ Սհօն փոխանակ ուրախ լինելու, յաճախակի անձնատուր է լինում խորագոյն վշտի։ Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ Մարօն աստ սիրուն է, անչափ գեղեցիկ, նա բախտաւոր լինել չի կարող, մոռածում և զգում է հայրը։

— Էս «վէրան» երկրի մէջ խօրօտին բախտ չը կայ, շարը օտից կապած է, մումուում էր նա յաճախ միայն նութեան րոպէներում։ Ահա թէ ինչն էր նրա ծածուկ վշտի, նրա յարատեւ մոռահողութեան պատճառը։

Սե օրերի, սե աշխարհի ծնունդ էր Մարօն։ Այդ այն աշխարհն է, որ ձգւում է Վ... ծովակի ափերում և մի շարք գեղանկար լեռների դրախտանման ստորոտներում։ Այստեղ լոյս ու արեւ տեսաւ, այստեղ աճեց ու զարգացաւ Մարօն մանկական անհոգութեամբ ու անգիտութեամբ։ Նոր սիրով թեւաորուած, նա խաղում էր ժամանակի հետ, առանց զգալ կարողանալու, թէ ի՞նչ տարօրինակ աշխարհում է ծնուած ինքը։

Եւ յիրաւի դա մի զարմանալի աշխարհ էր։ Այնտեղ բնութեան ներդաշնակութիւնը խախտուած էր մարդկանց ձեռքով։ Աղաւաղուած, վայրենաբար այլանդա-

կուած էր այն բոլորը, ինչ որ բնութեան մէջ վեհ է ու վսեմ, ինչ որ ոգի է ներշնչում, խորհուրդ տալիս կեանքին, բնութեանը, տիեզերքին: Կապուտակ, անհուն երկինքը միշտ ժպտուն, միշտ գեղածիծաղ էր այնտեղ, բայց մարդկային դաղանութիւնը նրան բանտի հսկայական կամար էր դարձրել. այնտեղ օդը մեղմ էր, որպէս քնած մանկան շունչ և ջինջ՝ որպէս կուտական խոհեր, բայց արիւնածարաւ մարդը այդ հրաշալի մթնոլորտը լցրել էր արեան գոլորշիներով, — ծանր էր շնչել: Լեռ ու դաշտ սլճնուած էին գեղահրաշ ծաղիկներով, կանաչաւէտ հիւթալի սէզերով, հազարաւոր աղբիւրները գլգլալով վայր էին գլորում՝ լեռներէն իրանց բերեղեայ շիթերի ցնցուղները, բայց ծաղիկներն ու խոտերը ջրից աւելի արիւն էին ծծում, արիւնով սնւում, աղբիւրները շատ անգամ կարմիր, բոսորային վտակներ էին կազմում: Ամեն առաւօտ հսկայ լեռների թիկունքից բարձրանում էր արեւը և ոսկեղօծում սպիտակափառ բարձրութիւնների կատարները, ամեն երեկոյ՝ վերջալուսին արեմուտքում դոյների մի սքանչելի մրցութիւն էր կատարում, երկնակամարի այդ մասը վառւում էր՝ ասես հսկայական հրդեհով բռնուած. գիշերները լուսինն էր սահում բերաւոր աստղերի միջից և իր արծաթեայ շիթերով ողողում լեռ ու դաշտ: Բայց բնութեան այս հրաշալիքներով մարդիկ այդ երկրում յափշտակուել չը գիտէին, վսեմ՝ երազներ չը կային այնտեղ, բնութեան իսկական լեզուն անհասկանալի էր, երկնակամարի կարմրութիւնն արիւնից էր խօսում, երեկոն՝ խաւարի կարապետը, սարսափ էր պատմում, ջրերի կարկաշիւնը՝ հեծեծանք, գիշերային խոր լռութիւնը՝ մահ:

Այսպէս էր այն աշխարհը — և՛ գեղեցիկ, և՛ դարհուրելի միաժամանակ:

Այն բոլորը՝ ինչ որ գեղեցիկ էր ու բարի, հալածւում էր այդ սարսափելի աշխարհում: Չարը և միմիայն չարն էր թեւատարած դելի պէս իշխում այդ

երկրի վրայ և նրա սև թևերի սոսկալի հովանու տակ գեղեցիկը, բարին խեղդւում, հեծում էին ինչպէս երկաթեայ օղակի մէջ։

Յանցանք էր դեղեցիկ սեփականութիւն ունենալ, այդպիսի սեփականատէրը իր ունեցածի հետ յաճախ զրկւում էր նաև իր կեանքից։ Գեղեցիկ արտը բարբաբոսների ձիերի կոխան էր լինում, բուրմունքով լի, չքնաղ ծաղիկները մի ժամ էին միայն ապրում, դրախտանման պարտէզները մի քանի ժամում ամայի անպատ էին դառնում։ Ոտքեր կային, որոնց կոխած տեղն այլ ևս ոչինչ չէր բուսնում։ Սրբնթաց նոյնքն ու հաստալիզ եղն ու գոմշուկը խլւում էին և տէրերն առանց բողբոջի, իրանց անասունների համբերութեամբ խողխողւում էին։ Հարուստ և երջանիկ մարդը մի օրում մուրացիկ էր դառնում։

Եւ ահա թէ ինչո՞ւ ամենքն աշխատում էին թագցնել, հարստահարիչների աչքից հեռացնել այն բոլորը, ինչ որ գեղեցիկ էր, ինչ որ ախորժակ կամ կիրք կարող էր զարթոյնել։ Գեղեցիկ ձիերը շուտով վաճառւում, անյայտանում էին, անասունները մորթւում, պարարտ դաշտերը մնում էին առանց ցանելու, ոսկեայ և արծաթեայ զարդերը ծածկւում էին երկրի տակ։ Հարուստը չրջում էր ինչպէս մուրացիկ, աղատութեան սիրահարը՝ ստրուկ էր ձեւանում, բարի մարդը՝ չարագործութեան ջատագով, առաքինին՝ ծածկում էր իր հոգու խորքերում թանձր մրուրի տակ այն աստուածային կայծը, որ մեծագործութեան հուրն է բորբոքում ընտրեալների սրտերում և բարւոյ յաղթանակի վսեմ նշանով դրոշմում ոսկեգարբերի փայլուն ճակատները։

Մարդիկ այս բոլորը թագցնում էին, այս բոլորի համար ճար ունէին, մի բան կար միայն, որ անկարելի էր թագցնել, որից հեշտ չէր զրկուել և որ այս պատճառով ամենափտանդաւոր սեփականութիւնն էր համարւում այն դժոխային աշխարհում—դա կանացի գեղեցկութիւնն էր։ Գեղեցիկ աղջիկներն ու իրանց ծնող-

ները, գեղեցիկ կանայք ու իրանց ամուսինները գեռերէք այն աշխարհում բախտաւոր չէին եղել: Այդ դիտէր Սհօն, ահա՛ թէ ինչո՞ւ իր Մարօի դիւթիչ գեղեցկութիւնը տեսնելով, նա տխրում էր, գլուխը քաշ վըցում, և ծանր, մաշող մտքերը մռայլում էին նրա ծեր ճակատը:

Շատ սիրուն է... իսկ եթէ նրա զարմանալի գեղեցկութեան հռչակը դիւղից տարածուելով՝ վերջ ի վերջոյ անօրէնների և նրանց տուփոտ բեգերի ականջին հասնի և նրանք մտածեն խել իրանից Մարօին իրանց սև աշխարհի սովորութեան համեմատ: Օ՛, այս բանը երեակայելիս անգամ ծերունին դողում էր սարսափից: Նա զարհուրում էր նոյն իսկ իր սեփական չարագուշակ մտքերից, նա աշխատում էր հեռու քշել իր գլխից այդ սև մտքերը, վախենալով մի գուցէ աշխարհն իմանայ, թէ ինքն ի՞նչ էր մտածում իր Մարօի մասին և դրանով հէնց ինքը պատճառ դառնայ նրա կորստեան... Սարսափելի կասկածամտութիւնն օր աւուր տիրում էր նրան, ինքն իրան չէր հաւատում, նրան թւում էր թէ ինքը բաւականաչափ գաղտնապահ, զգոյշ չէ, թէ իր զարհուրելի կասկածները միայն լուրթեամբ չեն փոփրում նրա ուղեղի ծածուկ խորշերը, թէ նա բարձրաձայն է յայտնում ամենքին, ուստի կրկնապատկում էր իր գաղտնապահական ջանքերը: Երբեմն էլ ինքն իրան հաւատացնում էր, թէ կասկածելն անմտութիւն է. քիչ աղջիկներ կան աշխարհում, իսկ մենակ Մարօն չէ, հէնց սրան պիտի դիմեն, սրան տանեն. այս մտքերը նրան մի փոքր հանգստացնում էին, բայց այդ անհանգստութիւնը շատ կարճատե էր լինում, բաւական էր նորից նայել Մարօին խորապէս համոզուելու համար, որ զարհուրելի ենթագրութիւնը զուրկ չէ հիմունքներից, որ վտանգը մօտ է... Մարօն աննման էր, ուրիշներին ինչո՞ւ պիտի տանեն:

Սհօն նոյն իսկ ատում էր այն երիտասարդին, ով և լինէր նա, որին ճակատագիրը վիճակել էր Մարօի

օրինաւոր ամուսինը դառնալ, նա նախանձում էր այդ երիտասարդին, չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինքն ինչպէս պիտի սուրբ թոնրան շրթին կանգնեցնի Մարօին և նրան, օրհնի և իր ձեռքով իր մի հատիկ աղջկայ բախտը յանձնի նրան, որ տանի ուր կամենում է. իսկ ինքը մնայ մենակ խրճիթի մէջ, թոնրան կողքին կծկուած, ինչպէս ձաղերից զրկուած սգաւոր թռչուն։ Նա չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինքն ինչպէս կարող է այդ վիճակում մի օր ապրել, թէ կուզ իր զաւակը բախտաւոր ամուսին լինի, ուր մնաց թէ բաց աչքով տեսնի թէ ինչպէս Մարօին... մնացածը նա չէր կարողանում մըտածել, մտքերի թելը կտրւում էր և նա միայն իր անհանգիստ, թրթռան սիրտն էր բռնում, — այնտեղ ցաւ կար...

Օ՛, ինչպէս կ'ուզէր Սհօն, որ իր Մարօն տգեղ լինէր, այդքան գրաւիչ, այդպէս չքնաղ չը լինէր։

— Տէ՛ր, խօրօտը խեղճն ինչ անի, տրանջում էր նա յաճախ. — էս անիրաւ երկրում ճրտեղ թագցնի, ինչպէս պահի. խօրօտը «զալումին» տո՛ւր, գէշն է մեր բաժինը, խօրօտը խեղճն ինչ անի։

Սակայն քանի շատ էին անցնում տարիները, այնքան աւելի գեղեցկանում էր Մարօն և այնքան աւելի կասկածամիտ էր դառնում Սհօն։ Անորոշ, բայց յարատեւ երկիւղը պաշարում էր նրան օր աւուր աւելի և աւելի։ Զանազան պատրուակներով նա աշխատում էր որքան կարելի է քիչ դուրս թողնել Մարօին, մանաւանդ՝ երբ պէտք էր մի փոքր հեռու գնալ։ Տօն օրերին նոյն իսկ, երբ աղջիկները տղամարդկանց գաղտնի հսկողութեամբ սիրտ էին անում դուրս լեռները ծաղիկներ հաւաքելու կամ զբօսնելու գնալ, կասկածամիտ ծերունին հիւանդ էր ձեռնում և Մարօն ստիպուած էր լինում տանը նստել հիւանդ հօրը խնամելու համար։ Նա սիրով և անարտունջ էր կատարում իր որդիական պարտքը, առանց կասկածելու թէ հայրը դիտաւորեալ հիւանդ է։ Միակ տեղը, ուր Մարօն առաւօտ և երե-

կոյ գնում էր, դա մօտիկ ձորակի աղբււրն էր, որ Գ... գիւղի աղջիկները ջուր էին բերում:

Մի աննման վայր էր այդ ձորակը, որից վեր տափարակի վրայ Գ. գիւղն էր: Ուրապտոյտ շաւիղը, որ գիւղից սկսուելով՝ ձորի լանջի վրայով իջնում էր դէպի ձորի խորութիւնը, անցնում էր սէզերի և գոյնզգոյն ծաղիկների միջից: Ձորակի կրճքերից ցած էին թափւում վճիտ, սառնորակ աղբււրներ: Այս ու այն մացառի տակ, խոտերի մէջ, այս ու այն ժայռի վրայ, քարերի ճեղքերում վխտում էին բազմաթիւ ու բազմապիսի թռչուններ, որոնք իրանց ճռուղիւնով օրն ի բուն լցնում էին օդը:

Այն վայրերը, որոնց անուան հետ կապուած է որ և է ոճիր, արեան յիշողութիւն, սովորաբար գիւղերում նզոված են համարւում: Գիւղացիք երկիւղով ու զղուանքով խոյս են տալիս այդպիսի տեղերից և եթէ պէտք էլ ունենում են լինել այդպիսի տեղերում, շտապում են շուտով հեռանալ: Ո՛րքան շատ էին այդպիսի արիւնոտ տեղեր Գ. գիւղի շրջակայքում: Այս ձորակը միակ օրհնուած վայրն էր, որի հետ կապուած չէր արեան պատմութիւն, որտեղ տակաւին արտասուք թափուած չէր: Օրհնուած, սուրբ տեղ էր, սւստի առանձնապէս սիրելի էր Գ. գիւղի ջահէլներին, մանաւանդ՝ աղջիկներին, որոնք աւելի հեռու տեղեր գնալու հնարաւորութիւնից զրկուած լինելով, սիրով էին յաճախում ձորակը: Ձորակի մերձաւորութիւնը և գիւղացիների յաճախակի երթևեկութիւնն այնտեղ Սհօին էլ վստահութիւն էր ներշնչել, նա էլ հանգիստ սրտով էր տեսնում, թէ ինչպէս Մարօն առաւօտներն ու երեկոները կուժը ուսին դրած շտապում է գէպի ձորակը:

II

Գարնանային մի գեղածիծաղ առաւօտ էր: Ձորակը կազմող բլուրների կուրծքը գորգի պէս ծածկող ծա-

ղիկները բաց էին արել իրանց ցօղալից բաժակները և վաղորդեան արևի շողերը խողում էին նրանց վրայ քնաթաթախ թիթեռնիկների հետ միասին։ Մացառների մէջ ծուարած թուչունները դեռ նոր թեւերի տակից դուրս հանած իրանց փոքրիկ դլխիկները, կիսախուփ, քնաթաթախ աչքերով ողջունում էին արևի ծագումը, ճռուղում էին, թափահարում, պատրաստում էին իրանց թեւերը, որ դուրս թռչեն իրանց գիշերային ապաստարաններից։ Աղբիւրը, որից սովորաբար ջուր էին վերցնում գիւղի աղջիկները, քչքչալով գլորում էր իր վճիտ գոհակները արծաթեայ ոլորուն ժապաւենի ձևով, որ կորչում էր ցօղապատ խոտերի մէջ։ Առաւօտեան հեզաշունչ հովիկն այնքան մեղմութեամբ էր փչում, որ ասես վախենում էր թափել ծաղիկների թերթիկները, վախենում էր խրտնացնել թռչուններին, խանգարել նրանց դայլայլիկը։ Եւ բոլորը միասին այնքան զրաւիչ, այնպէս ներդաշնակ էին։

Օրուայ այդ ժամին Մարօն կռփն ուսին յայտնուեց դէպի ձորակն իջնող շաւղի վրայ և յուշիկ քայլերով ըսկըսեց իջնել դէպի աղբիւրը։ Նա մի անգամ ջրով լուաց իր երեսը, գոգնոցով սրբեց. ջրի սառնութիւնից նրա այտերը կարմրեցին և էլ աւելի գեղեցկացան։ Այս բոլորը նա կատարեց մի անհոգ հանգարտութեամբ։ Նրա բոլոր շարժումներից երևում էր, որ նա ոչ միայն չի շտապում, այլ նոյն իսկ աշխատում է որքան կարելի է աւելի ժամանակ անցկացնել ձորակում։

Վերջին ժամանակները Մարօն մի անսովոր բան էր պատահել, մի սրտմաշուկ ձանձրոյթ տիրել էր նրա ամբողջ էութեանը և ծանր քարի պէս օր աւուր ծանրանում էր նրա սրտի վրայ։ Իրանց տունն ու իր ամենօրեայ կեանքը սկսել էին նրան խիստ միակերպ, խիստ տաղաուկ թուալ։ Հօր սէլն ու փաղաքշանքները նրան չէին ձանձրացրել, նա այժմ էլ կարօտ էր իր ծնողի քնքշութիւններին, ինչպէս պապական թոյսը երկնքի ցօղին, բայց մի նոր, բոլորովին անծանօթ զգացմունք էր

Ծնունդը նրա սրտի ամենանուիրական խորշերում և նա բացի իր հօր սիրուց, էլի մի ինչ-որ բան էր փնտրում, ինչ-որ փափագում: Նա անորոշ կերպով զգում էր որ մի շատ խոշոր, շատ թակագին բան է պակասում իր կատարեալ երջանկութեան համար և ահա այս պակասն էր, որ նա փնտրում էր ձորակում, բնութեան խորհրդադաւոր ներգաշնակութեան մէջ: Նրան թւում էր, թէ այդ աղբիւրն իր վճիռ ջրերը գլորելիս ի գուր չէ արծաթահնչիւն կրկնոց բարձրացնում, որ նրա պղպճաւոր կոհակները փոքրիկ, չարածճի մանուկների պէս գուր չեն այդպէս շտապ-շտապ իրար յետևից վազվզում, իր փէշից բռնում, քաջքշում, իրար հետ գրկում, համբուրում, և սիրահար զոյգերի պէս ծածկւում խոտերի ստուերների մէջ. որ այս մանր ու մեծ թռչուններն ի գուր չեն իրանց քաղցրիկ ծլւլլոցով լցրել օդը, ցատկոտում իրար մօտ, գուրգուրում իրար: Հապա զեփիւռը, միթէ նա պարապ տեղն է իր կուսական շնչով սըլսըլացնում, իրար տալիս խոտերը, իրար դիպցնում բուրաշատ ծաղիկները, որոնք այնպէս սիրով, այնպէս նազելով մօտեցնում են իրար իրանց գլխիկները, ասես հաղորդում են իրար զեփիւռի բերած յուզիչ լուերը, կամ տալիս են իրար առաւօտեան առաջին համբոյրը:

Մարօն հոգեղմայլուած՝ դիտում էր այս բոլորը, դիտում էր և հաւատացած էր, որ սրանք բոլորն էլ բաներ էլ են ասում իրար, քաղցրիկ պատմութիւններ են անում, և նոյն իսկ իր ականջին փսփսում են ինչ-որ շատ անուշ բան, որի նմանը մարդ միայն երազներում է տեսնում: Մարօն աշխատում էր հասկանալ բնութեան լեզուն, ըմբռնել, թէ ի՞նչ են ասում այս թռչունները, այս խոտերն ու ծաղիկները, այս զեփիւռն ու աղբիւրը: ճգնում էր հասկանալ, թէ ի՞նչ է փնտրում ինքը, ի՞նչ է իր ուզածը: Նա խորապէս համոզուած էր, թէ այն ինչ ինքը փնտրում է, հէնց նրա մասին է խօսում մայր բնութիւնը, նրա մասին է փսփսում իր ականջին: Նա էլ աւելի լարում էր իր սւշագրութիւնը, աշխատում

էր խլել իւրաքանչիւր հնչիւն, իւրաքանչիւր նուադ. բայց ի գճւր. նա անկարող էր լինում հասկանալ, ճնշող անորոշութիւնը մնում էր անհասկանալի և մտահոգութիւնն անբաժան:

Յափշտակութեան այդ ընկերներից յետոյ մի թեթեւ թախիժ էր իջնում նրա վրայ, նա տխրում էր, գլխակոր և մտախոհ էր վեր բարձրանում տուն գնալու: Սակայն նոյն իսկ այդ անհասկանալի վիշտը, կուսական քմահաճ սրտի այդ տարօրինակ խաղը ճրքան հաճելի էր, ինչպէս զովացուցիչ, ճրքան գուրեական էր նրա համար: Նա չէր էլ աշխատում բաժանուել իր վշտից, չէր ուզում ցրել իր թախիժը և անքուն գիշերները երկար ժամանակ փայփայում էր իր համար նուիրական այդ կուսական վիշտը, խաղում էր նրա հետ, ինչպէս թեթեւութիւնը ճրագի բոցի հետ, մինչև որ լցուած սիրտը փռկում էր, մի քանի կաթիլ տաք արտասուքներ էին թափւում աչքերից, հոգին խաղաղւում էր և փախած բունը միայն այդ ժամանակ գալիս էր փակելու նրա թաց արտևանդները, բերելով իր հետ մէկը միւսից աւելի գեղեցիկ, մէկը միւսից աւելի հաճելի տեսիլքներ, որոնցով նա փայփայում է կոյսի երևակայութիւնը:

Այսպէս էին անցնում Մարօի օրերն ու գիշերները վերջին ժամանակներում:

Այսօր էլ նա դարձեալ ձորակումն էր և չէր շտապում: Մի ձեռքով բռնել էր կփի կանթը և միւս ձեռքը ծնօտին դէմ արած, արմունկով յինուել էր կփի կանթին և խոհուն աչքերով դիտում գրաւիչ տեսարանը:

Ո՛վ գիտէ, որքան ժամանակ Մարօն կը մնար այդ դրութեան մէջ, եթէ ձորակի բարձրութեան վրայ յանկարծ չը յայտնուէր մի երիտասարդի սլառ կեր: Համարեա ամենայն օր Մարօին իր սովորական յափշտակութիւնից հանում էին կամ ընկերահիւններից մէկն ու մէկը, կամ դաշտ գնացող որ և է գիւղացի. սակայն այդ դէպքերում նա միշտ առանց որ և է յուզմունքի առնում էր իր սափօրը և առանց իրան մատ-

ներս շտապում էր դէպի տուն: Բայց այսօր յայտնուող երիտասարդը նրան սաստիկ չփոթեց և գողութեան մէջ բռնուած յանցաւորի վիճակի մէջ դրեց: Ձորակի ուրապտոյտ շաւղից ցած էր իջնում նա փայլուն գերանդին ուսին դրած և բարձր յստակ ձայնով երգում էր քրդական մի սրտայոյզ երգ: Նրա երգի քաղցր ելեէջները առաւօտեան խաղաղ ու թարմ օդի մէջ ավուրեւելով տարածւում էին հեռու ու հեռու և հնչւում էին ձորերում: Ե՛րբ էր լսել Մարօն այդ երգը, այդ նա չէր կարողանում յիշել, բայց համոզուած էր, որ էլի մի անգամ, ուրիշ տեղ լսել է այդ ձայնը, նրա մեւամաղձօտ ոլորները իր սրտի թելերը մի օր թրթռացրել են: Թեթև և դուրեկան դող անցաւ նրա բոլոր շղերի վրայով, երբ իր յիշողութիւնը փոփրեւելով գտաւ, որ նոյն իսկ իր ներկայ անորոշ թախիժը, այս ճնշող վիշտն սկսուեց հէնց այն օրից, երբ առաջին անգամ լսեց այս երիտասարդի ձայնը: Մարօն յիշեց... յիշեց բոլորը, դա անցեալ տարի Համբարձման տօնին էր... ծաղկաքաղի էին դուրս եկել... երիտասարդները հետեւում էին նըրանց և Մարօն լսեց այդ ձայնը... Օ՛, նա այժմ աւելին է յիշում, նա յիշում է թէ ինչպէս այն ժամանակ հէնց այս միւսնոյն երգի իւրաքանչիւր հնչիւնը թափանցում էր նրա հոգու խորքը և ի՛նչ լաւ էր... ճիշտ այնպէս, ինչպէս այժմ: Այն ժամանակ Մարօն չը կարողացաւ իմանալ թէ ինչ կապ կարող էր լինել իր ծածուկ, անհասկանալի վշտի և այդ երգի հնչիւնների մէջ. բայց այժմ... այժմ Մարօն ականջ է դնում և նրան թւում է, որ այդ երգն էլ ձորակին է պատկանում, թէ դա այն խորհրդաւոր հնչիւններից մէկն է, որոնք ահա բանի՛ր ժամանակ է դուրեկան, դիւթական բաներ են շնչում նրան:

Բարձրահասակ էր այդ երիտասարդը, դէմքն առնական, գոյնղգոյն թելերով նախշած թասուկը թեք դրած գլխին, մի ձեռքն ականջին դէմ առած, նա շարունակում էր իր երգը, մինչդեռ միւս ձեռքով նա

բռնել էր ուսի վրայի գերանդին, որ արևի տակ փայփլում էր։ Ն'ւ երիտասարդը, և՛ իր երգը, և՛ ուսի փայլուն գերանդին բոլորն էլ գեղեցիկ, բոլորն էլ գրաւիչ, դիւթական թուացին Մարօին, բայց և շփոթեցին, յուզեցին նրան։

Ո՞վ էր այս երիտասարդը։

Ձորանենց Մուսօն, այդպէս էին անուանում նրան Գ... դիւղում. նրա հայրը՝ Մանուկը, հովիւ չէր եղել, բայց նա բացի հողագործութիւնից նաև ոչխարի առուտուրով էր պարապում։ Մի քանի տարի շարունակ նա բազմացնում էր իր ոչխարները, մասամբ էլ առնում էր հարեաններից ձեռնաու գներով և ապա մի անգամ առաջն ածած ճանապարհ էր ընկնում քաղաք, ուր վաճառում և վերադառնում էր լաւ արդիւնքով։ Այս էր պատճառը, որ հարեանները նրան «չորան» և իր տունը «Ձորանենց տուն» անուանեցին։

Խաղաղ ու երջանիկ էր ապրում Մանուկն իր կնոջ՝ Նուբարի հետ։ Նրանք միայն մի հատիկ ցաւ ունէին և այդ այն էր, որ Նուբարի ծնած բոլոր զաւակները տարին չը լրացրած մեռնում էին։ Քանի սուրբերի դիմեցին, քանի մատաղներ տարան, մի անգամ վերջապէս Աստուած խղճաց, նրանց վերջին զաւակը՝ Մուսօն արդէն մահաբեր, ճակատագրական միջոցն անցրեց—նա երեք տարեկան էր, և Մանուկն ու Նուբարը կատարելապէս երջանիկ էին։ Մանուկն այս անգամ աւելի քան երբ և իցէ ուրախ սրտով քչեց իր ոչխարները դէպի քաղաք։ Նուբարը մնաց իր Մուսօի հետ սպասելով ամուսնու վերադարձին։ Շատ երկար սպասեցին։ Վերադարձի հաւանական ժամանակն անցաւ, սե սուգը պատեց Ձորանենց տունը։ Ամբողջ մի տարի անցաւ, սգի և արտասուքի տարի Նուբարի համար։ Քանի՞ քանի կարաւաններ գնացին դարձան, Մանուկը չը կար ու չը կար, վերջապէս տարի ու կէս յետոյ մի կարաւան նրա դիակի մնացորդները բերեց. քրդերը նրա վերադարձի ժամանակ կողոպտել ու սպանել էին Մանուկին։

Այրիացած Նուբարը աւ կապեց, իր մի հատիկ զաւակի բախտին կապեց իր բախտը, օջաղը չը ցրուեց, մարդու չը գնաց, նստեց իր տանը և իր Մուսօին խնամեց, մեծացրեց: Հայի ճախարակը իր պատմական գոյութեան ընթացքում շատ անճար, որը ընտանիքներ է պահել, այս անգամն էլ նա Նուբարին օգնութեան հասաւ: Անօգնական այրին դրեց իր առաջ այդ փրկարար գործիքը, մանեց, մանեց, թելեր պատրաստեց և իր ու Մուսօի ապրուստը հոգաց:

Անցան տարիներ և Չորանենց օջաղի մի հատիկ տունկը աճեց, զօրացաւ և մեծ ծառ դարձաւ: Մուսօն այժմ հասակ առած տղամարդ էր և պառաւած Նուբարը իր կեանքի վերջալուսին դարձեալ երջանիկ էր:

Գ. գիւղում ամենքը սիրում էին Մուսօին: Նա իր գեղեցիկ արտաքինի, սրտի պարզութեան, քաղցր բնաւորութեան հետ ունէր և մի ուրիշ այնպիսի բան, որ գիւթում էր ամենքին—դա նրա աննման ձայնն էր, նրա քաղցր, արտայայտ երգերը: «Կռունկի պէս է երգում», ասում էին նրա համար գիւղացիք: Բոլոր հարսանիքների, բոլոր խնճոյքների զարգն էր Մուսօն: Երբ հրաւիրուած ծերերը բազմում էին, քահանայի հետ միասին, Մուսօն իր հասակակից «ազաւիներով» շրջապատուած՝ կանգնում էր իշխանների, ծերերի դէմ ու դէմը և մի ձեռքն այտին դրած հնչեցնում էր իր վըշտոտ երգերը: Ծեր գլուխներն օրօրւում էին, չլստ ձեռներն իրար փակւում, ցաւերով լի կրծքերն եռում և ալէզարդ միւրօքների վրայից ցած էին գլորւում աղի արտասուքներ:

—Օֆ, օֆ, այս ի՞նչ արիր, Մուսօ, ասում էր ծերունի քահանան, մեր ուրախութիւնը սուգի փոխեցիր, զաւակս. բաւական է, մատաղ, բաւական է, թող որ մի քիչ էլ ուրախանան, առանց այն էլ լացի ժամանակ շատ ունենք:

—Տէրտէր ջան, աջիդ մեռնինք, մէջ էին ընկնում այս ու այն կողմից ծերունիները լացից կերկերուող

ձայնով.— Երբեք սիրտը դուրս թափելն էլ մեծ բախտաւորութիւն է, մեծ մխիթարութիւն է մեզ համար: Ապրի Մուսօն, սրտներս հովացրեց. դէ ինչ անենք, հայր ջան, մեր ճակատագիրն էլ էսպէս է եղել, հարսանիքն էլ առանց արտասուքի չի լինում:

Այսպէս էին ուրախանում այն աշխարհում: Վիշաղ սիրելի էր, ուրախութիւնը՝ խորթ, իսկ Մուսօն վշտի երգի էր և ընդհանուրի սիրելի: Նա ոչ աղքատ էր և ոչ հարուստ. հօր թողած արտերը բաւական էին, որ նա մշակելով՝ գոհ կերպով ապրել կարողանար իր մօր հետ:

Ահա այս երիտասարդն էր իջնում դէպի ձորակը, սրա երգն էր, որ յուզեց, տակն ու վրայ արեց Մարօին: Մի թեթեւ սարսուռ զգալով՝ Մարօն շտապեց, խլեց կուժը և շարժուեց ձորն ի վեր: Նրանք չուտով իրար հանդիպեցին նեղ շաւղի վրայ. Մուսօն ճանապարհ տուեց նրան և անցաւ, աշխատելով գաղտագողի հայեացքով տեսնել Մարօի դէմքը, որի գեղեցկութիւնը նրա ընկերական շրջանի խօսակցութեան առարկան էր: Մարօն աջ ուսին բարձրացրել էր կուժը, ձախ ձեռքն էլ դէմքի վրայից տանելով, բռնել էր կժի կանթից, այս պատճառով նրա դէմքը համարեա ծածկուած էր և Մուսօի ջանքերն իզուր անցան: Մարօն աչքերն անդամ չը բարձրացրեց, բայց սաստիկ կարմրեց, զգալով որ՝ երիտասարդի հայեացքը փնտրում է նրա դէմքը: Մի քանի քայլ վեր ելնելուց յետոյ աղջիկը սաստիկ պահանջ զգաց շուռ գալ և գաղտագողի կերպով դիտել այդ երիտասարդին յետևից: Բայց անմիջապէս այս միտքը նրան հրէշաւոր, սարսափելի թուաց, սակայն Մուսօին նայելու պահանջը զօրեղ էր, համարեա անընկճելի, մանաւանդ կարելի էր այնպէս նայել, որ նա չը տեսնի. նա դէպի ներքեւ է իջնում, ինչ կարող է իմանալ, այսպէս էր դատում աղջիկը: Ներքին այս կռիւը մի քանի վայրկեան միայն տևեց, մատաղ սրտի

բունն տենչանքը յաղթող հանդիսացաւ կուսական ա-
մօթխածութեան և բանականութեան վրայ... Մարօն
շուռ եկաւ և յետ նայեց հէնց այն բալէին, երբ Մու-
սօն էլ նոյն անյաղթելի դգացմունքից դրդուած, շուռ
էր եկել և նայում էր աղջկան: Խեղճ աղջիկը իր ձեռ-
նարկութեան բոլոր վտանգները կշռադատելիս, հէնց
այս մէկն աչքի առաջ չէր ունեցել. նա չէր ենթադրել
այն պարզ հաւանական բանը, թէ գուցէ երիտասարդն
էլ յետ դարձած իրան է նայում, նա զգաց իր սարսա-
փելի սխալը, բայց արդէն ուշ էր. նրանց հայեացքները
մագնիսական ուժով իրար հանդիպեցին, Մարօն դողաց
ոտից ցլուխ, ցնցուեց այնպէս, որ կարծես մէկը ծանր
հարուած իջեցրեց նրա գլխին, չմեցրեց նրան և նա այն-
պէս թափով շուռ եկաւ, այն աստիճան յուզուեց ու
փախեցաւ, որ կուժը ձեռքից բաց թողեց, որ վայր ըն-
կաւ, փշուր-փշուր եղաւ նրա ոտների տակ, նախապէս
ողողելով նրա թիկունքն ու մազերի հիւսերը: Խեղճ
աղջիկը քիչ մնաց բարձրաձայն լաց լինէր. ապա առանց
ուշք դարձնելու, որ իրան նայող կայ, ամօթից և եր-
կիւղից ոտների տակ գետին չը զգալով՝ վազեց դէպի
տուն:

—Սա ինչ բան էր, Տէր Աստուած. ախր ինչո՞ւ չա-
րը կապեց ինձ և ես յետ նայեցի, միմիջում էին նրա
չրթունքները. վաղը՝ միւս օրը ամբողջ դիւղի բերնում
ծամոն կը դառնամ: Տխուր, գունատ, շնչակտուր նա
տուն հասաւ:

—Մարօ ջան, ինչ է պատահել, վրայ պրծաւ հայ-
րը, ինչո՞ւ ես գունատ, կուժդ ո՞ւր է, շունչդ ինչո՞ւ
է կտրւում, վաղե՞ր ես, փախե՞լ ես...

—Չէ հայրիկ, չեմ փախել, օշինչ չը կայ, ոտքս
սոթ տուեց, կուժս ընկաւ կտրուեց, մի փոքր փախե-
ցայ:

—Դրա համար ինչո՞ւ էիր վախենում, հողիս, չէս
խմանում որ «կուժը ջրի ճամբին կը կտրուի», ասաց

հայրը գրկելով դողդոջացող Մարօի սիրուն գլուխը և կրծքին սեղմելով նրան:

Հասաւ գիշերը. Մարօն անկողին մտաւ, բայց քունը երկար ժամանակ հեռու էր փախչում նրանից: Նա փակում էր աչքերն աշխատելով բնել իզո՛ւր, ձորակում պատահածը նրան հանգիստ չէր տալիս, Մուռօի պատկերը նրա առաջն էր, չլ նայելով՝ որ ինքը չէր կամենում նրան տեսնել, աշխատում էր ուրիշ բանի մասին մտածել, հեռացնել իր գլխից այդ պատկերը. ի զո՛ւր, ի զո՛ւր, Մուռօն նրա առաջն էր... Ուշ գիշեր էր, բայց նա դեռ անկողնի մէջ չարշարւում էր, մինչև որ յագնած միտքն ինքնամոռացութեան մէջ ընկաւ: Ահա նա դարձեալ ձորակումն է. յանկարծ ժայռերի տակից դուրս են գալիս մի խումբ դեւեր, մեծ, հսկայ հրէշներ, սև, սարսափելի: Նրանք վրայ են վազում, Մարօն բոլոր ուժով փորձում է սարն ի վեր փախչել, բայց ստները չեն հնազանդւում, ծնկները ծալւում են. նա աշխատում է ճշալ, օգնութիւն ազաղակել, ի զո՛ւր, ձայնը դեռ կոկորդից դուրս չեկած, մարում է. ահա մի զարհուրելի դեւ ամենից առաջ հասնում, գրկում է նրան, վրայ են հասնում նաև միւսները, վերցնում են նրան և տանում... տանում են... ո՛ւր, Մարօն այդ չի կարողանում իմանալ, միայն գիտէ, որ շատ հեռու են տանում: Նա աշխատում է գոնէ չը տեսնել դեւերի դէմքերը, սարսափելի են. մի անգամ նայեց միայն, նրանք ժպտում էին զղուելի երախներով, արիւնոտ փրփուր, սուր, սուր ժանիքներ... և Մարօն փակեց աչքերը այդ ժպիտից փրկուելու համար: Նրան տանում են, տանում են... Մարօն մէկ էլ բացեց աչքերը և մի զարմանալի բան տեսաւ, երկնքից կառաղի թռիչքով ցած է սաւառնում մի մեծ, շատ մեծ, հսկայաթիւ արծիւ. նա իր սուր ճիրանների մէջ բռնած ունէր ինչ-որ փայլուն բան. արծիւն այդ փայլուն բանով հալածում է հրէշներին և խլելով նրանց ձեռքից Մարօին, դնում է իր թևերի վրայ և նրանք սլանում են վեր, վեր:

Մարօն այժմ աւելի է սարսափում, նրանց ոտների տակն են մնում լեռ, ձոր, դաշտ, անտառ։ Ահա վերջապէս նրանք անցնում են իրանց գիւղի վրայով. Մարօն տեսնում է իրանց խրճիթը, շատ մօտ են, որ ծըլայ, հայրը կը լսի, բայց իր ձայնը չի դուրս գալիս, Մարօն նոյն իսկ տեսնում է, թէ ինչպէս հայրը բաղում կանգնած արտասւում է, բայց վերև չի նայում. «խ, որ նայէր, կը տեսնէր, նա նորէն փորձում է ճշալ, կանչել, բայց յանկարծ արծիւը խօսում է Մուսօի ձայնով, Մարօն զարմացած հարցնում է.

— Դու Մուսօն ես :

— Հա, ի հարկէ Մուսօն եմ, էլ ո՞վ կը տանէր քեզ :

— Ապա ինչո՞ւ ես այդպէս :

— Ի՞նչ եմ :

— Ախր Մուսօի պէս չես. տես թուերդ...

— Այդ փնաս չունի, ես Մուսօն եմ : Կ'ուզե՞ս երգեմ :

— Երգես :

— Հա :

— Ձէ, մի երգի, ասա, մենք ո՞ւր ենք թռչում, ո՞ւր ես տանում ինձ :

— Քեզ ի՞նչ, չե՞ս ուզում ինձ հետ գալ :

— Քեզ հետ... ախր այսպէս վերից լաւ չէ, ես վախենում եմ :

— Կ'ուզե՞ս ցած ձգեմ քեզ :

— Ձը ձգես, ցած իջեցրու ինձ կամաց, ես վախենում եմ այսպէս :

— Մի վախեցիր, չեմ ձգի, ահա հասանք, այ այնտեղ ցած կ'իջնենք, այնտեղ հաա :

Արծիւը ցոյց տուեց մի ծով, որ հեռու մշուշի մէջ փայլում էր :

— Ծովի մէջ, հարցրեց Մարօն զարհուրած :

— Հա, ծովի մէջ :

— Ախր ես կը խեղդուեմ :

— Ձես խեղդուի, ես հետդ եմ :

Նրանք հասան ծովին, արծիւն սկսեց արագութեամբ ցած իջնել, արդէն շատ մօտ են ջրին, ծովը կատաղած է, փրփրուն ալիքները լեռներ կազմած գոռումգոռումով զարկում են իրար, Մարօն դողում է սարսափից, բայց նրանք իջնում են, իջնում են, ահա ալիքների ցայտումները թրջում են Մարօի գէմքը, էլի մի րոպէ և նա ալիքների մէջ կը լինի: Սոսկումը իսպառ պատում է Մարօին, և նա վերջին ճիգերը հաւաքելով սաստիկ ճշում է:

Մարօն վեր թռաւ, զարթեց, նա յոգնած էր ու քրթնաթոր, աչքերը բաց արեց, խրճիթ խաւար էր առաջնայ պէս, տեսածը երազ էր: Դարձեալ ձորակը պատկերացաւ նրա աչքին, դարձեալ Մուսօն իջնում էր գերանդին ուսին, ի՜նչ սիրուն էր... ականջ դրեց, հայրը խորը քնի մէջ ընկղմած՝ խռմիւում էր: Յանկարծ մի տարօրինակ միտք անցաւ նրա գլխով, նա հետաքրքրուեց իմանալ, թէ ինքն ի՜նչպէս կ'ասի՝ «Մուսօ», և վերմակը գլխին ձգելով՝ կամացուկ փոփսաց՝ «Մուսօ, Մուսօ, Մուսօ»... ինքն ասաց, ինքը լսեց, ինքն էլ սարսափեց, դարձեալ սովորական ախորժելի սարսուռն անցաւ նրա մարմնով, ի՜նչ դուրեկան, ճրքան քաղցր հնչեց «Մուսօ» անունը նրա ականջին... Նրան թուաց, թէ Մուսօն իր մօտն է, այս տան մէջ և կծկուեց վերմակի տակ, նա նոյն իսկ ինչ որ փոփսուկ լսեց, կարծես իր անունն էր հնչում, նա գլուխն աւելի խոր թաղեց վերմակի տակ, երևակայութիւնը խաբում էր նրան, հայրն էր զարթել և առաւօտեան աղօթքն էր միմեջում ամբողջ աշխարհի և իր Մարօի համար: Հաւերը խօսեցին, լոյսը բացւում էր, եկեղեցւոյ զանգակը հնչեց և Մօն վերկենալով ժամ գնաց:

Անցան օրեր և շաբաթներ, անցան և բազմաթիւ անքուն գիշերներ: Մարօն այլ եւս չէր կարողանում մոռանալ իր կոտեն ու նրա հետ կապուած արկածը: Գիշեր թէ ցերեկ, քուն թէ արթուն նա երևակայութեամբ շարունակ ձորումն էր և Մուսօն էլ իբր թէ ցած էր

Իջնում ձորի լանջից։ Եւ երբ այնուհետեւ նա ջրի էր գնում, ահամայ կանգ էր առնում սափորի կոտորուած տեղը և մի թեթեւ ժպիտ խաղում էր այդ ժամանակ նրա դէմքի վրայ։ Այդ տեղը նրա համար մի ուխտատեղի դարձաւ. հաճելի էր նրան անցել այնտեղից, դիտել սափորի կտորները... Ծ, ինչպէս սիրով նա կը հաւաքէր այդ չնչին բեկորները և կը պահէր... Ինչո՞ւ, այդ ինքն էլ լաւ չը գիտէր։ Նա գիտէր միայն որ մինչև այսօր շատ երիտասարդներ էր տեսել, ոմանք նոյն իսկ հետամուտ էին եղել նրան, բայց ոչ ոք այնպէս չէր յուզել նրան, ինչպէս Մուսօն։ Այդ երգիչ երիտասարդը լցրեց նրա սիրտը մի այնպիսի զգացմունքով, որպիսին նա դեռ երբէք չէր զգացել. դա մի զգացմունք էր, որ և՛ տանջում էր նրան, և՛ հաճելի էր. այդ զգացմունքն էր իլում նրա քունը, պաշարում միտքը տարօրինակ երազներով և մեխում նրա աչքերի առաջ Մուսօի պատկերը։

Ամեն անգամ, երբ այդ մտքերն անցնում էին նրա գլխով, սիրտն սկսում էր արագ-արագ բաբախել, վառ կարմրութիւնը պատում էր նրա այտերը։ Այնուհետեւ վախվախելով, դադտադողի էր իջնում ձորակը։ Նրան թւում էր, թէ ահա որտեղից որ է, Մուսօն կը յայտնուի մի բարի, մի մաշառի, մի թմբի տակից, կամ հեռուից կը լսուի նրա սիրուն ձայնը։ Նա այդ ժամանակ և՛ ուզում էր նրան տեսնել և չէր ուզում։ Անցան դարձեալ օրեր և ալջկայ յոյսերն ի դերեւ անցան, Մուսօն չը կար ու չը կար։

Մուսօն էլ մտքերի ծովն էր ընկել։ Չորակի անցքն այնքան անսպասելի, այնպէս տարօրինակ էր Մուսօի համար, որ ամբողջ շաբաթներ էր հարկաւոր մինչև նա կարողանար պարզել իր համար իրերի իսկական գրու-թիւնը։ Նա Չորանեկն Մուսօն էր, այդ ինքը լաւ գիտէր, իր չափը ճանաչում էր, նա չէր կարող երեւակայել անգամ, թէ Մարօն, այդ անմատչելի հրեշտակը իրան բա-ժին կը լինի։ Նա վաղուց էր տեսել Մարօին, վաղուց

էր սքանչացել նրա տեսքով, բայց ամեն բանում համեստ եղաւ, հազիւ նա թոյլ էր տալիս իրանց պատահելու ժամանակ մի վայրկեանով վայելել Մարօի դիւթիչ պատկերի հաճոյքը, այն էլ հեռուից: Իր և այդ աղջկայ մէջ ծագումով և հարստութեամբ այնքան մեծ անջրպետ էր տեսնում, որ նրա ձեռքն ստանալու մասին չէր մտածում, որովհետեւ յոյս չունէր: Բայց ձորակի անցքը նրա աչքերը բացեց, նրան մի հեռաւոր, բայց բազմր յոյս ներշնչեցին, երազելու համարձակութիւն տուին: Յուսոյ այդ ազօտ նշոյլի առաջ մի հատիկ սեւ ամպ կար, դա այն ենթագրութիւնն էր, թէ գուցէ ձորակում կատարուածը դիպուածի արդիւնք է, գուցէ Մարօն ամենեւին չի էլ մտածում նրա մասին, չի էլ հետաքրքրում նրանով: Այս անախորժ ենթագրութիւնն էր պատճառ, որ նա վճռեց հետամուտ չը լինել Մարօին և իր սիրոյ գործը յանձնել ճակատագրին, մինչև որ մի երկրորդ բախտաւոր դիպուած վերջնականապէս համազի նրան, թէ Մարօի սիրտը պատկանում է իրան: Նա իրբն նահապետական բարքերի ծնունդ, խիստ կարգերի բովից անցած, օտար աղջկան հեքամուտ լինելու համարձակութիւնը չունէր. գիւղը հոգիւ է սէր թոյլատրում ամօթի, պատկառանքի սահմաններում, բայց սիրային թէկուզ խիստ անմեղ արկածներ տանել չի կարող: Այս շատ բաւ գիտէր Մուսօն և սպասում էր...

Ահա թէ ինչու Մարօն այլ եւս չէր տեսնում Մուսօին, այն ինչ ինքը կարծում էր, թէ Մուսօն անպատճառ կ'աշխատի նրան տեսնել: Անցան էլի մի քանի օրեր: Մարօն մօտ էր յոյսը կտրելու, բայց ահա մի երեկոյ Մարօն ձորակում կրկին լսեց նրա ձայնը հեռու դաշտից: Այգպէս էր Մուսօի սովորութիւնը՝ առաւօտեան երգելով դաշտ գնալ և երեկոյեան երգելով վերադառնալ: Մարօն շտապով լցրեց սափօրը և աշխատում էր շուտով բարձրանալ Մուսօին չը հանդիպելու համար. ծանօթ դողը դարձեալ անցաւ նրա մարմնով: Ահա նա արդէն զառիվայրի վրայ է, փորձեց շտապել,

բայց ոտները դաւաճանեցին և հտկառակ իր կամքի սկսեց յամբարայլ բարձրանալ: Մուսօն նրան տեսաւ հեռուից, ոյժ տուեց ստներին և մի քանի բոպէից յետոյ նրա ոտնաձայնը հասնում էր արդէր Մարօի ականջին: Աջ ձեռքով սափորը պահելով՝ Մարօն ձախ ձեռքով սեղմեց կուրծքը, կարծես կամենալով խլացնել սրտի թըրթըռոցը: Իսկ Մուսօն այդ ժամին միայն մի ցանկութիւն ունէր: մէկ էլ այն հրաշալի աչքերի մէջ նայել: Մարդկային ոչ մի ոյժ այլ եւս չէր կարող ստիպել Մարօին յետ նայել, այդ գիտէր Մուսօն, ուստի շտապեց, առաջ անցաւ և մի քանի քայլ գնալով՝ դիտմամբ մի քանի անգամ յետ նայեց. վերջին անգամ հաղիւ Մարօն սիրա արեց, աչքերը բարձրացրեց և նրանց հրատապ հայեացքներն իրար հանդիպեցին:

Երկու սիրող սրտերն իրար հասկացան լուրթեամբ: Նահապետական ընտանիքի զաւակներ էին, իրանց սէրը խօսքով յայտնել չը գիտէին, դատապարտելի էր: Լեզուն պիտի լուռ մնայ, գիւղական աշխարհում սիրոյ գործը վճռողները, նրա մասին խօսողներն աչքերն ու յօնքերն են և Մարօն ու Մուսօն իրանց աչքերով այդօրը շատ ասացին, շատ բան խոստացան իրար: Այնուհետև իւրաքանչիւր յարմար առիթին, մանաւանդ տօնօրերին, Մուսօն գալիս էր ձորակի գլխին կանգնում, երբ Մարօն յայտնում էր ձորակում, սիրահար երիտասարդը մի այլ կողմից ցած էր իջնում և զիւ երգերով թնդացնում էր չրջակայքը: Մարօն դանդաղութեամբ էր լըցնում իր կուժը, զգոյշ հայեացքներ էր ձգում դէպի այն կողմը, ուր Մուսօն էր և ապա ժպտադէմ բարձրանում էր ձորն ի վեր: Մուսօն չէր մօտենում Մարօին, չէր փորձում նրա հետ խօսել, այլ պահապան հրեշտակի պէս հետեւում էր նրան հեռուից, զանազան պատրուակներով յայտնում էր ձորի բարձրութեան վրայ, կամ ծածկւում էր մացառների մէջ, դիտում էր իր սիրելու շարժմունքը, դէմքը, ժպիտը և գոհ էր այսքանով: Այսպէս անցնում էին օրեր և շաբաթներ, նրանց այս երջան-

կութիւնը ոչնչով չէր խանգարուում, նրանց սէրն օր աւուր ածում էր և այդ սէրը յստակ էր, որպէս իրանց աղբիւրների վճիտ ջրերը:

Մի անգամ միայն գեղջուկ սիրահարներին յատուկ եղանակով նրանք իրանց սիրային տեսակցութիւնների միակերպութիւնը խանգարեցին. Մուսօն մի մեծ կարմիր խնձոր գրեց այնտեղ, ուր կոտրուել էր կուժը և առաջ անցաւ հէնց այն լոպէին, երբ Մարօն սկսեց ցած իջնել դէպի ձորակը: Մօտենալով իրան համար այնքան նուիրական տեղին, աղջիկը վերցրեց խնձորը, հոտ քաշեց և պահեց ծոցում: Մուսօն շատ հեռու չէր, Մարօն ամեն բան հասկացաւ:

Բայց ամեն մի բուարարութիւն ստացած ցանկութեանը միշտ հետևում է երկրորդը. երկու սիրահարներին իրանց սերային տեսակցութիւնները վերջիվերջոյ խիստ միակերպ, խիստ անբաւարար թուալ սկսեցին: Նրանք երկուսով էլ համարեա միաժամանակ պահանջ զգացին մի փոքր աւելի մօտենալ իրար, երես առ երես նայել, մի բառ, գոնէ մի հատիկ բառ արտասանել: Այս ցանկութիւնը կար, բայց ոչ մէկը սիրտ չէր անում միանգամ դուռած սահմանից առաջինը դուրս գալ. տղամարդը համարձակ է, մի օր վերջապէս Մուսօն պատռեց այդ ամօթխած լուծեան քօղը և մօտենալով Մարօին շատ ցած ձայնով ասաց.

— Մարօ ջան, այսպէս մինչև երբ...

— Հօրս մօտ մարդ ուղարկիր, Մուսօ, շէնջաց աղջիկը և քիչ մնաց ամօթից հալուէր:

Պառաւ Նուբաշն ուրախութիւնից ոտքերի տակ գետին չէր զգում, երբ այս անցքից մի քանի օր յետոյ դնում էր Սհօենց տուն՝ Մարօի ձեռքը Մուսօի համար խնդրելու:

— Ուշում եմ քո տան օջաղից մի ճրագ վառեմ, Սհօ ակպէր, ասաց Նուբարը:

— Ես աղջիկ չունեմ մարդու տալու, վճռական կեր-

պով ասաց ծերունին խոփռուելով և նուբարը վերադարձաւ տխուր, սիրտը կոտրած:

Իսկապէս Սհօն շատ էլ հաւանում և նոյն իսկ սիրում էր Մուսօին, մեծ սիրով էլ կը կամենար Մարօի բախտը նրան յանձնել՝ քան թէ մի ուրիշին, բայց և այնպէս մերժեց՝ սոսկ աղջկանից բաժանուելու ճակատագրական անհրաժեշտութիւնն աւելի հեռացնելու համար: Կ'անցնէին օրեր և եթէ երկրորդ դիմումն լինէր, նա անպատճառ կը զիջանէր, նոյն իսկ այժմ էլ նա փոշմանած էր, երբ մանաւանդ գլխի ընկաւ, որ իր մերժումը Մարօի սրտով չեղաւ, բայց արդէն ուշ էր, նա չէր կարող յետ կանչել պառաւին, այդ անվայել էր, նոյն իսկ խայտառակութիւն էր, ոչ մի աղջկայ ծնող չի թոյլ տայ իրան այնքան ստորանալ, որ փեսացուին աղջիկ առաջարկի:

Եւ Սհօն՝ նկատելով՝ թէ ինչպէս Մարօի դէմքից ժպիտը կորաւ, օր առօր սպասում էր, թէ նոր խնամախօսը երբ կրկին կը բանայ իր գուռը:

III

Կարգից գուրս նորութիւններով, անօրինակ պատահարներով աղքատ էր Գ... գիւղը: Թէև շաբաթ չէր անցնում որ մի գիւղացի սարսափելի ծեծի չենթադրուի կամ բանտ չը նստի, ամիս չէր անցնում որ մէկի անասունները դաշտից չը տարուին, տարի չէր անցնում, որ լեռներից որ և է անմեղի գիակ չը բերէին արհնատթաթախ, կամ որ և է աղջիկ կամ կին չը փախցնէին, բայց այս բոլորն էլ անօրինակ չէին համարւում այն աշխարհում: Այս երևոյթները առօրեայ սովորական պատահարների շարքն էին անցել և առանձին հետաքրքրութիւն չէին զարթեցնում: «Անցածն անցած է», կրկնում են գիւղացիք մի այդպիսի դէպքից յետոյ և գլուխ քաշ ձգած՝ գնում գործի: Շատ անգամ բազմաթիւ բէգերն էին հիւր լինում, բայց անկող հիւրերի

գալուստը կարծես չէր խանգարում գիւղական կեանքի միակերպութիւնը:

Մի անգամ միայն Գ... գիւղում մի հետաքրքիր անձնաւորութիւն յայտնուեց և ընդհանուրի ուշադրութեան և խօսակցութեան առարկան դարձաւ: Այդ մարդը մօտ քառասուն տարեկան էր, կորացած մէջքով, նիհար, լպիրշ երեսով, որ իր վրայ կրում էր քաղաքային զեղիւ կեանքի, աղտեղի շրջանների, անառականոցների, հարեցութեան կնիքը: Նրա փոքրիկ, պլստան աչքերի իւղոտ փայլը, խորամանկ արտայայտութիւնը զգուշի էր և զժուար էր առանց նողկանքի նայել նրա երեսին, մանաւանդ որ քթի ծայրն ու վերին շրթունքի մի մասն էլ կտրուած էր և մի խոշոր սպիւր լրացնում էր այդ դէմքի այլանդակութիւնը: Հնամաշ, իւղոտ սերտիւկի վրայ նա հագած ունէր տաճիկ գետերալի մի նոյնքան հնամաշ վերարկու, գեղին կոճակներով: Գլխին կրում էր մի խուռացած ֆէս նոր վնձով: Քաղաքացի չէր նա, այլ Գ... գիւղի զաւակն էր, նրան էլ շատ տարիներ առաջ այդ խղճուկ գիւղն էր ծնել, բայց այժմ նա այնքան այլափոխուած, այնպէս այլանդակուած էր, որ գիւղը դժուարանում էր ճանաչել իր զաւակին: Նա տարօրինակ էր, ահա թէ ինչու ընդհանուրի ուշադրութեան առարկան դարձաւ:

Մարդիկ այդ օրը փափսալով ու հեզութեամբ հաղորդեցին իրար, թէ քաչալ Սրբէն եկել է: Հին-հին յիշողութիւններ էին փոքրւում, մի ամբողջ անցեալ էր մէջ բերւում, մինչև որ շատերը կարողանում էին յիշել քաչալ Սրբէին: Ախր քանի տարի էր, որ նա չը կար, մօտ քսան և հինգ տարի, մի ամբողջ կեանք է և ո՞վ էր կաշծում, թէ նա մէկ էլ կ'երևայ, այնքան բաներ էին լսել նրա մասին... Նրբ. տուածին անգամ նա երևաց գիւղի հրապարակում, մի ծերունի ասաց գլուխը թափահարելով.

—Հայ գիտի, քո տունն աւերուի, Յակո՛, դու էլ մի

օր ուրախացար, ասիր տղայ ունեցայ, օջաղս չէն ու պայծառ կը պահէի, թաղեմ էս տղան հա՛ւ...

Յակօ՛, ճրքան արտասուք, ճրպիսի վշտոտ պատմութիւն էր կապուած այդ անուան հետ: Նա էլ իր ժամանակին մի մարդ էր, մի տուն էր, մի օջաղ էր, կին ունէր, զաւակների տէր էր. երկու աղջիկ ու մի տղայի աղմուկն ու ճիչը լցնում էր նրա խրճիթը, երկինքը հաշտ էր նայում վերեւից: Տղան Սրքէ էր կոչւում, մանկական հասակում գլխի հիւանդութիւնը զրկել էր նրան մազերից, այն ժամանակից նրա անուանը կցուել էր «քաչալ» մականունը. Սրքէն քաչալ էր, բայց և այնպէս Յակօի տղան էր, նրա օջաղի ճրագն էր. Յակօն սիրում էր նրան: Յակօն ապրում էր իր համար, լաւ չէր ապրում, վատ էր ապրում, բայց ապրում էր, արեւ ու աշխարհ էր տեսնում, կեանք էր վայելում, Աստուծոյ տուածով դո՛հ էր և չէր տրանջում. շատերից մէկն էլ նա էր...

Բայց մի անգամ ճակատագիրը խեթ նայեց նրան. Յակօն մի գիշեր աղօթեց և անմեղ պառկեց ու ընեց, իսկ միւս առաւօտը մեղաւոր արթնացաւ. նա այդ գիշեր թէև հանգիստ ու խաղաղ իր խրճիթում քնած, բայց մի «գարհուռելի ոճիր էր գործել»—«նա սպանել էր հարեւան փւրդ զիւղի բէգի չորս եզր»: Թէ ինչպէս էր կատարուել այդ յանցանքը, Յակօն ամենեւին չէր իմանում, բայց վերջիվերջոյ նրան հասկացրին իր յանցանքը: Բէգի եզները այդ գիշեր տիրոջ բակից դուրս գալով՝ դաշտ էին դնացել և մտել էին Յակօի թարմ առւոյտի մէջ, մինչև լոյս արտը տրորել, կերել էին և լուսադէմին կուշտ ջուր խմելուց յետոյ՝ ուռել էին և սատկոտել հէնց առւոյտի մէջ: Նոյն առաւօտ բէգը Գ... գիւղն եկաւ իր հետեորդներով, կանչել տուեց Յակօին և ասաց.

—Իմ եզները տո՛ւր, ֆլս՛:

—Ի՞նչ եզ, բէգ. հարցրեց զարմացած Յակօն, որ անտեղեակ էր անցքին:

—Ի՞նչ եղ... իբր թէ չես հասկանում: Իմ չորս եղբ, որ քո առւոյտի մէջ այս գիշեր սատկացրել ես:

—Ե՞ս... Աստուած է վկայ, բէգ, ես ոչինչ չը գիտեմ:

—Մի՞թէ միևնոյն չէ, դու ես սպանել, թէ քո առւոյտը. այ լսիր, եղները գիշերը քո առւոյտն արածել են և սատկել, ուրեմն դու ես սպանել:

—Բէգ, գլխիդ մեռնեմ, բայց չէ որ քո խուլամներն են բաց թողել եղները. որ լաւ պահէին, դուրս չէին երթայ, ես ի՞նչ անեմ, խօսքո...

—Զայնդ, շուն անսխտան, դեռ խօսում էլ է, ճշաց բէգը սպտակելով նրան, թող այնտեղ առւոյտ չը ցանէիր. եթէ ցորեն, կամ գարի լինէր ցանուած, եղները կը սատկէին, հա՛, ասո՛, կը սատկէին:

Յակօն լռեց. նա զգաց իր յանցանքը, հասկացաւ, որ յիրաւի եթէ այնտեղ առւոյտի փոխարէն ցորեն կամ մի այլ բան լինէր ցանած, այդ սեւը չէր գայ իր գլխին:

—Ասո՛, կը սատկէին, չարունակեց որոտալ բէգը:

—Զէ, չէին սատկիլ, գողդողալով պատասխանեց Յակօն:

—Տեսնո՞ւմ ես, որ դո՛ւ ես մեղաւոր, դու ես սատկացրել եղները, թող ուրիշ բան ցանէիր մեր գիւղի մօտ, դու այդ գիտմամբ ես արել: Տո՛ւր եղներս:

—Բէգ, բայց վերև Աստուած կայ, եաման խնայիր,

—Տուէ՛ք գեաւուրին:

Հետևորդները վրայ պրծան կատաղած շների պէս և Յակօն թակելով տարան: Դատարանն արդար ճանաչեց բէգի պահանջը: Յակօն բանտ դրուեց, մինչև որ վճարի չորս եղան գինը՝ բսան և հինգ ոսկի, մի գումար, որ Յակօն երազել չէր կարող:

Քաջալ Սրբէն այդ ժամանակ տանելով տարեկան էր: Հարևանների խորհրդով նա պանդխտութեան գաւազանը ձեռք առաւ և զնաց մեծ քաղաքներում աշխատելու, որ բերի հօր պարտքը վճարի և նրան բանտից ազատի:

—Տեսնո՞ւք, ասում էին իրար դիւղացիք, երբ Սրբէն ճանապարհ ընկաւ, Աստուած ցաւը տուել է, ճարն էլ հետն է տուել. թէ պատահմունք էր, եղաւ, Յակօն բանտ դնաց, բայց Աստուած պահի տղան, ահա գնաց աշխատելու, կը բերի, հօրը բանախց կ'աղատի. փնւրք բեղ Աստուած, դու արդար ես:

Անցան տարիներ: Սրբէից ոչ մի լուր չը կար: Խեղճ Յակօի ոսկորները մաշուեցին բանտում, այնտեղ էլ նա հոգին փչեց, անտեր ու սոված թողնելով կնոջն ու երկու աղջիկներին, որոնցից մեծը տասն, իսկ փոքրը հինգ տարեկան էր: Բէգն իր պահանջի փոխարէն խլեց Յակօի միակ արտը: Գոհարը՝ Յակօի այրին երկար ժամանակ մերթ կուշտ, մերթ սոված իր որբուկների հետ ծուարեց իր կիսաւեր խրճիթի մէջ, յուսալով մի կերպ քաջ ապ իր ողորմելի գոյութիւնը. բայց վերջիվերջոյ տեսնելով՝ որ այդպէս շարունակել անհնարին է, երկրորդ անգամ յանձն առաւ ամուսնանալ իր որբերին սովից փրկելու համար: Խորթ հայրն սկզբում սիրով ընդունեց երկու աղջիկներին և խնամում էր զաւակներին պէս, բայց ժամանակի հետ նրա վերաբերմունքը փոխուեց, նրանք աւելորդ բեռը նկատեցուին, կերածները աչք եկաւ, միւս երեխաներն էլ սկսեցին նրանց յաճախակի ծեծել, անից դուրս խրկել, կերակրից զրկել: Քիչ չէր պատահում, որ երկու որբիկները իրար գրկած բաց երկնքի տակ էին գիշերում նոյն իսկ ցուրտ եղանակներին: Այդ այն ժամանակն էր, երբ նրանց մայրը հիւանդ ընկած էր անկողնում: Նրա սիրտը կըսկըծում էր տեսնելով իր վատաբախտ զաւակների դառն վիճակը. առանց այն էլ նրա ջարդուած սիրտը այս վերջին հարուածին էլ դիմանալ չը կարողացաւ և նա վշտահար գերեզման իջաւ: Երկու որբերը մնացին գլխովին որբ—նրանք այժմ անպաշտպան մուրացիկներ էին:

Այդ ժամանակ միայն մարգիկ յիշեցին այս թըշուառներին: Գտնուեց մէկը Մոխսի Փանօն, որ վերցրեց

նրանց և պահում էր իր «վարձի» համար: Որքերից փոքրը նոյնպէս չապրեց երկար, ծանր զրկանքները քայքայել էին նրա քնքոյշ կազմուածքը և նա շուտով թողեց այս գառն աշխարհը և հետեւեց իր վատաբախտ ծնողներին: Մնաց մեծը, բայց սրտ ճակատագիրն աւելի սեւեղաւ: Երբ նա հասած աղջիկ էր արդէն, Փանօի քիւրդ-հովիւը ձաղօն, իր երկու ուրիշ ընկերների հետ նրան բռնի լուեց ու փախցրեց: Յակօի օջաղը մարեց:

Քաշալ Սրբէն չը կար ու չը կար: Նա շարունակում էր մնալ քաղաքներում: Քաղաքային կեանքին նա հեշտ ընտելացաւ, նուիրեց իրան անառակութեան, մոռացաւ հօրն ու նրա ցաւերը, մոռացաւ մօրն ու քոյրերին: Նրան կարելի էր տեսնել մերթ իւրի սրճարանների ծառայ, մերթ քարվանսարայի «օդաբաւ»-ի, մերթ այս ու այն թուրքի տանն սասր և գաղտնի յանձնարարութիւններ կատարող և մերթ էլ իր նման սրիկաների հետ գինետներում ու անառականոցներում, ուր նա վասնում էր արդար կամ անարդար ճանապարհով ձեռք բերած մի բանի կոպէկները: Վերջին տարիները նրա առաջ գործունէութեան մի բոլորովին նոր ասպարէզ բացուեց: Նրան կարելի էր յաճախ տեսնել «փօլիս» էֆէնդու դռանը, կամ զափթիաների հետ չրջելիս: Շատ երիտասարդներ նրա ցուցմունքով բանտ նստեցին և մեծ փրկանքով դուրս եկան, կամ իսպառ թշուառացան: Լուրեր էին պտտում նոյն իսկ, թէ նա իսլամութիւն է ընդունելու՝ մի մեծ գումար ձեռք ձգելու համար: Քաշալ Սրբէն հեազհետէ լսեց իր ծնողների մահը, քոյրերին վրայ հասած աղէտները, բայց աշխատեց անգէտ ձեւանալ: Կեանքի հեշտ ճանապարհը նա գտել էր, մատնութիւնը նրա համար լաւ ապրուստի միջոց էր, վաստակը մեծ էր:

Բայց մի անգամ բախտը երեսը շուռ տուեց նրանից: Մի գիշեր խաւարի մէջ ատրճանակի մի գնդակ սողաց նրա դէմքի վրայով, անմեղ զոհերը հաշիւ էին պահանջում դահճից: Հարուածը մահացու չեղաւ, միայն

զոհ գնաց նրա քթի ստորին մասը և վերին շրթունքը։ Սրբէն սարսափեց։ Նա զգաց, որ այս մի փորձին հետեւելու է երկրորդը, և նոյն իսկ երրորդը, մինչեւ վերջ գրուի իր զազիր կեանքին։ Պէտք էր խոյս տալ այդ վտանգաւոր դարձած վայրերից, ուր ամենքը ճանաչում էին նրան։ Բայց ուր փախչել, ուր ծածկուել։ Այդ նեղ ժամին նա յանկարծ յիշեց իր հայրենի գիւղը և մի օր անյայտացաւ քաղաքից։ Գ... գիւղի անառակ զաւակը յետ եկաւ իր հոգու առաքինութիւնները վատնելուց յետոյ, եթէ ունեցել էր, բայց առանց ապաշարանքի, առանց ապաշխարութեան։

Գիւղում նա ամենքին հաւատացնում էր, թէ քաղաքում լաւ սրճարան ունի, թէ եկել է մօրն ու բոյրերին տանելու, որոնց հասած գծրախտութեան մասին իբր ինքը տեղեկութիւն չունէր և թէ գիտէր միայն հօր մահը, որին ինքը հակառակ իր բոլոր ջանքերին օգնել չը կարողացաւ։ Առաջի օրերում նա նոյն իսկ իրան խորապէս վշտացած էր ցոյց տալիս, մանաւանդ՝ քրոջ առեւանգուելու համար։ Բայց յետոյ ի զարմանս գիւղացիների, նա պատրաստուեց գնալ, ինչպէս ինքն էր ասում, «փեսային» և քրոջ տեսութիւն։ Եւ արդարեւ նա գնաց, գտաւ նրանց, մինչև իսկ «Պալան» պահանջեց քրոջ համար։ Գիւղացոց զգուանքին ու զայրութին չափ չը մնաց, երբ իմացան այս բոլորը։

Ամենքն էլ երես դարձրին նրանից։ Սրբէն այդ զգում էր։ Արդէն գիւղական կեանքը մօտ էր նրան ձանձրացնելու, երբ մի օր յանկարծ տեսաւ Մարօին։ Իմանալով որ հարուստ հօր մի հատիկ ժառանգ է այդ գեղեցկուհին, նա մտածեց ամեն ճիշդ գործ դնել, ամուսնանալ նրա հետ և հօր հարստութեան տէր լինել։ Ի՞նչ անենք, որ ինքը քաջալ Սրբէն է, ողորմելի Յակօի տղան, բայց նա այժմ քաղաքից է գալիս, լաւ խօսում է տաճերէն, վրան մարդավարի շորեր ունի, մի խօսքով էֆէնդի է, միթէ Մարօի ձեռքը կը մերժեն նրան, կամ միթէ Մարօն հէնց ինքը բախտաւոր չի համարի իրան

նրա կինը դառնալով: Այսպէս էր դատում Սրբէն և մի օր Սհօի տունը մտաւ և Մարօի ձեռքը խնդրեց: Սհօն զայրոյթով դուրս վռնտեց նրան. նահապետական գիւղացու վրայ զզուելի տպաւորութիւն թողեց քաղաքի խեղկատակը:

Քաչալ Սրբէն չը յուսահատուեց, նա մտածեց աղջըկան հետամուտ լինել, դրաւել նրան իր պալտօով ու ֆէսով, սիրտը վաստակել և այս ճանապարհով նպատակին հասնել: Եւ Սրբէն սկսեց: Այս բանը պատահեց ճիշտ այն դէպքից յետոյ, երբ Սհօն մերժեց Մարօի ձեռքը Մուսօին տալ:

Մուսօն երեւակայել անգամ չէր կարող, թէ այդ քաչալը սիրտ կ'անի աչք բարձրացնել Մարօի վրայ, ուր մնաց թէ նրան հետամուտ լինի: Բայց ինչէր չէն պատահում աշխարհում. նա յանկարծ իմացաւ, որ Սրբէն նոյն իսկ Մարօի ձեռքն է խնդրել: Թէեւ նրան մերժել էին, բայց միմիայն այդ յանդգնութեան համար նա պատրաստ էր կոկորդը ծամելով նրա զզուելի գլուխը բաժանել մարմնից: Սակայն այդ դեռ քիչ էր. Մուսօն շուտով նկատեց, որ Սրբէն յաճախակի չըլում է ձորակում և յատկապէս այն ժամերում, երբ Մարօն այնտեղ էր լինում, կասկած չը կար, որ նա հետեւում էր Մարօին: Մի օր մանաւանդ՝ նա մի այնպիսի բան տեսաւ, որ այլ եւս համբերել անհնարին էր: Առաւօտ էր, Մարօն իր մի ընկերուհու հետ վերադառնում էր աղբրից. յանկարծ նրանց առաջ յայտնուեց Սրբէն, և առաջին աղջկանից անցնելով Մարօի առաջը կտրեց: Աղջիկը անծանօթի առաջ չփոթուած ինչ անելը չը գիտէր, մինչեւ Սրբէն աւելի մօտեցաւ, ինչ-որ փսփսաց և իր ձեռքը համբուրելով ճակատին դրեց: Մարօն սարսափած փախաւ նրա առաջից: Նոյն րոպէին Մուսօն մի քանի ուտոյնով Սրբէի առաջը կտրեց:

— Հը՛, քաչալ Սրբէ, ի՛նչ ես ամեն օր այս տեղերում հոտոտելով թափառում, ասաց նա հրացայտ աչքերով և բռունցքները սեղմած:

— Էֆէնդը՛մ, քեզ բան արի՛, պատասխանեց Սրբէն գոռողաբար, ես այստեղ զբօսնում եմ:

— Ես զբօսնել, բան չը գիտեմ. լսիր քեզ ինչ եմ ասում. եթէ մէկ էլ համարձակուել ես այստեղերում երևալ, հաւատան քաջալ գլուխդ կը կոտրեմ, մանաւանդ՝ եթէ քեզ տեսնեմ առաւօտներն ու երեկոները:

— Առաւօտներն էլ կը գամ, կէսօրին էլ, իրիկունն էլ. քեզ ի՛նչ, Էֆէնդը՛մ. ձորը խօմ քոնը չէ:

— Ձորը իմը չէ, բայց այստեղ մէկը գալիս գնում է, նա իմն է, քեզ ասում եմ այստեղ մի արի:

— Ես կը գամ, ինձի Սարգիս Էֆէնդի կ'ասեն:

— Կը գաս,

— Կը գամ:

— Դէ, առ քեզ «կը գամ», ասաց Մուսօն մի ծանր ապտակ տալով երեսին:

Քաջալ Սրբէն փորձեց պաշտպանուել, բայց առողջ յաղթանդամ գիւղացու հզօր բազուկներին դժուար էր դէմ դնել, ուստի նա փախաւ իր բոլոր զայրոյթն ու անզօր վրէժխնդրութիւնը թուրքերէն մի լպիրշ հայհոյանքով դուրս թափելով:

IV

Քաջալ Սրբէն գնաց սաստիկ զայրացած, ատամները կրճտելով: «Այսպէս էլ բան. մի վայրենի, մի դիւղացի արջ՝ Սարգիս Էֆէնդու վրայ ձեռք բարձրացնի, անարգի՛: «Քաջալ Սրբէ» էր ասում ինձ. կեցիր, անասուն, միթմրթում էր նա ճանապարհին բռունցքները թափ տալով, կեցիր և տես ինչ կ'անեմ քեզ»: Նա սպառնում էր. բայց իրօք ի՛նչ պիտի անէր, այդ ինքն էլ չը գիտէր: Սեփական պատուի, անարգանքի համար իր անձը վտանգի ենթարկելու քաջութիւնից զուրկ էր նա. «այդ յիմարութիւն է, ասում էր նա, այնպէս պէտք է վրէժխնդիր լինել, որ քեզ ոչինչ չը պատահի և եթէ հնար է, նիւթական շահ էլ ունենաս»: Օ՛, եթէ

այս բոլորը քաղաքում պատահած լինէր, նա ի՞նչ հեշտութեամբ Մուսօին բանտ կը նստացնէր իբրեւ «կօմիտաչի», իսկ այժմ... այժմ բոլորովին ուրիշ բան պէտք էր մտածել: Եւ նա մտածում էր:

Մինչ այս մինչ այն, պառաւ Նուբարը չոքեց քահանայի առաջ, նրա ձեռք ու ոտքը ընկաւ, որ մի ճարանի Սհօի սիրտը կակղացնելու համար: Մի քանի օրից յետոյ բարի քահանան օրհնեց երկու սիրահարների նշանը: Գիւղացիք ուրախացան, Սհօն աւելի լաւ ընտրութիւն անել չէր կարող: Կատաղեց միայն Սրբէն: Հակառակորդի այս յաղթութիւնը եւս աւելի բոբբոքեց նրա վրէժխնդրութիւնը, հազար ու մի ծրագիրներ անցան նրա փոքրիկ գլխով, բայց ոչ մէկի վրայ կանգ առնել չէր կարողանում և չը կար մէկը, որ նրան խորհուրդ տար, առաջնորդէր իր վտանգաւոր ձեռնարկութեան մէջ: Այս նեղ ժամին նա յանկարծ յիշեց Ճագօին, իր «փեսային»: Նա ժպտաց, չփեց նեղ ճակատը, բախաւոր միտք ծագեց նրա գլխում: Սրբէն անյայտացաւ գիւղից:

Ո՞ւր գնաց նա, այդ չիմացան գիւղացիք, և չը հետաքրքրուեցին էլ իմանալ, միայն մի օր յետոյ նա ճագօի վրանումն էր և գիշերն այնտեղ հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ փեսայի և աներձագի մէջ.

— Ճագօ, քո օգնութեանն եմ կարօտ, ես խաթր ունեմ քեզ մօտ, ասաց Սրբէն:

— Ի՞նչ ես ասում, Սրբէ, գլուխս չեմ խնայի քեզ համար, պատասխանեց կեղծաւոր քիւրդը:

— Մեր գիւղի Սհօի աղջկան տեսել ես:

— Հա, տեսել եմ շատ առաջ, մի սիրուն փոքրիկ աղջիկ էր: Ի՞նչ է, չը լինի թէ ուզում ես առնել, չե՞ն տալիս:

— Ուզեցի, չը տուին, այժմ արդէն ուշ է, ուրիշի վրայ նշան են դրել:

— Ամենևին ուշ չէ. ի՞նչ վնաս, որ նշան են դրել,

պսակած էլ լինի, կը փախցնենք, եթէ կամենաս: Ճաշոն աչքի մազ կարող է փախցնել:

Սրբէն փախցնելու մասին ամենեւին չէր մտածել, ինքը բոլորովին այլ ծրագիր ունէր. Ճաշոն աւելի խելացի է... փախցնել... ի՞նչ սիրուն բան կը լինի: Մի րոպէ նա մտածմունքի մէջ ընկաւ, երեակայութեան առաջ պատկերացաւ Մարօի սիրուն պատկերը. ինչ և լինի, տէր դառնալ այդ պատկերին... բայց յանկարծ այս բանը նրան անհնարին թուաց: Փախցնել... բայց ո՞ւր, ի՞նչպէս ծածկուել, չէ որ իրան հետաքրքրողը միայն Մարօն չէր. հապա նրա հօր հարստութիւնը, ինչպէս կարող էր ձեռք գցել այն, ինչպէս կարող էր գիւղ դառնալ. գիւղացիք, Մուսօն, մանաւանդ Մուսօն, սրանից ամենից աւելի էր վախենում Սրբէն. նրա հարուածները տեսել էր: Մնում էր փախցնել Մարօին և յաւիտեան քրդերի մէջ մնալ, նոյն իսկ քրդանալ. ինչո՞ւ, ի՞նչ օգուտ, երբ հնարաւոր չի լինի Սհօի ժառանգը դառնալ:

—Ո՛չ, Ճաշօ, ես փախցնել չեմ ուզում: այդ աղջիկն ինձ հարկաւոր չէ: նրա նշանածը, Չոբանենց Մուսօն, ինձ թակեց, նրանից վրէժխնդրի լինել եմ ուզում, թող այդ աղջիկը նրան բաժին չը լինի, խլենք այդ աղջիկը նրանից, տանք մի այնպիսի մարդու, որից մի բան էլ մենք չահուել կարողանանք:

Մտածելու հերթն այժմ Ճաշօինն էր. նա մի քանի րոպէ լուռ մնաց:

—Ապրես, Սրբէ, լաւ բան միտքս բերիր, այդ աղջիկը մեր Հիւանի բէգին շատ լաւ ընծայ կը լինի. բէգը ձեր երկսից էլ լաւ է, դէ մենք էլ մի բան կը խփենք, երեւի մի քանի ոսկի էլ ինձ ու քեզ բաժին կը հասնի:

Սրբէի դէմքը պարզուեց, նա ձեռները չփեց, տրորեց, կարծես պատրաստուում էր ոսկիներն ընդունել: Միւս առաւօտ Ճաշօի վրանից երկու հոգի հեռացան, Սրբէն դէպի Գ. գիւղն եկաւ, իսկ Ճաշօն դնաց դէպի Սիպանայ սարը:

Այնտեղ՝ ուր բարձրացնում են իրանց մշուշապատ գագաթները Սիպան, Ծաղկեայ և Նեմրուդ սարերը, որոնց հսկայական ստուերները լեռ ու դաշտ ոտնատակ տալով երեկոյեան պահուն ծարաւած վիշապների պէս ձգւում են դէպի ծովակը, ուր բլրակների և լեռների շղթաները քմահաճաբար իրար են փաթաթւում, որպէս կռուի բռնուած դալարուն օձեր և մերթ բաժանուելով կազմում են բիւրաւոր հովաշատ, կանաչազարդ ձորեր ու հովիտներ. այնտեղ՝ ուր լեռնային շրջերը լիզում են լեռների կրճքերը և նրանց ստորոտներում կազմում են կարկաչին վտակներ և մռմռացող լեռնային գետակներ, այնտեղերում վաղուց է իշխում Հիւսնի բէգը իր «Էլիաթով», վաղուց է՝ ինչ այդ գրախտանման վայրերը մարդասպանների, աւազակների բոյն են դարձել:

Անհոգ և ուրախ է ապրում Հիւսնի բէգը, նա մի փոքրիկ անկախ թագաւոր է: Սիպան ու Ծաղկեայ լեռների առջեւում փռուած, Նեմրուդ լեռան ստորոտներում ձգուած հայ դիւղերը, Արճէշի և Ալլաւազի քրիստոնեայ ժողովուրդը վաղուց է, ինչ սովորել է կրկնակի հարկ վճարել—Հիւսնի բէգին և պետութեան: Աշխատասէր ու խաղաղ է այդ ժողովուրդը. հարուստ է երկիրը և Հիւսնի բէգը տէր է այդ ժողովուրդին, այդ երկրին: Քանի՜ ձեռներ են աշխատում, որ Հիւսնի բէգն իր ամբողջ էլիաթով կուշտ լինի:

Գարուն էր, Արճիշու սարերի փարթամ դարունը: Հիւսնի բէգը իր օբաներով դուրս էր եկել «եայլաղ»: Սիպանայ սարն իր հիւրընկալ կրճքին վայրենի գազանի հետ միասին օթեւան էր տուել նաեւ վայրենի մարդին: Քրդերի սև-սև մազէ վրանների մռայլ շարքերը պատել էին հովիտներն ու դարաւանդները: Լեռան ամենախոտառատ և ջրաշատ տեղը գրաւել է ինքը բէգը: Նրա վրանը մի շարք վրանների ծայրումն է և իր մեծութեամբ ու փառահեղութեամբ իշխում է բոլորի վրայ:

Վրանի մուտքը զարդարուած է գոյնզգոյն փնջե-

րով. փայտեայ բարակ սիւները ներկուած են խայտա-
բղէտ գոյներով: Չորս կողմում խիտ առ խիտ գետնին
տնկուած մանր ցիցերը, որոնցից կապուած է վրանը,
նոյնպէս գունաւոր են: Վրանի եզրի և գետնի մէջ բաց
մնացած տարածութիւնը չրջափակուած է գոյնզգոյն
չղով *): Վրանը գեղեցիկ չղերով բաժանուում է մի քա-
նի մասերի. ամեն մի չղէ պատ ներկայացնում է մի
տեսակ կանգուն գորգ: Ամենից չքեղ մասն է բէգի ըն-
դունարանը: Սա ներկայացնում է առաջը բաց մի սրահ,
որի յատակը ծածկուած է թանկագին գորգերով և նը-
րանց վրայ փռուած են խառ կտորից մինգարներ և
նոյնպիսի բարձեր: Ընդունարանի պատերը զարդարուած
են բազմաթիւ հին և նոր հրացաններով, երկար, ծայրը
փնջազարդ նիզակներով, քրդական շրջանաձև և կենտ-
րոնն ուռուցիկ վահաններով, Դամասկոսի հին, կեռ
սրերով:

Կէս օր էր: Կուշտ ճաշից յետոյ՝ բարձերի վրայ
թիկն տուած, բէգը ծխում էր իր նարգիլէն և ծուխը
քուլայ-քուլայ դէպի վրանի ցածրիկ առաստաղն էր ար-
ձակում: Նա մօտ յիսուն տարեկան մարդ էր, կարճ մի-
րուք ունէր, փոքրիկ, նիհար դէմք, ճպճպան, վաւաշոտ
աչքեր: Բերանի շուրջը և աչքերի տակ դէմքի կաշին
զգուելի ծալքերով կախուած էր, սեռական անփութկա-
լութիւնը իր կնիքը դրել էր նրա դէմքին: Բէգը շա-
րունակում էր ծխել և միևնոյն ժամանակ կամ նայում
էր վրանի առաջ արածող նօյգներին, կամ նայում
էր հեռուն, ուր տարածւում էր վրանի առաջ ձգուած
լեռնային դարատափը: Յանկարծ նա թողեց նարգիլէն,

*) „Չղը“ կազմուած է բարակ, չղկած, համաչափ ճիւղտներից մի
արշին և աւելի երկարութեամբ: Քիւրդ կանաչք այդ ճիւղտները վարպե-
տութեամբ շարում են իրար կողքի և հիւսում իրար հետ գոյնզգոյն բըր-
դեայ թելերով, և այս անում են այն ձևով՝ որ ստացւում է մի տեսակ
շիրմայ քիւրդ կանանց գործած գորգերի պատկերներով: Այդ «չղով են»
մաղէ մեծ վրանը բաժանում մասերի, սրանով են շրջապատում վրանի
ստորին մասը: Որքան հարուստ է վրանի տէրը, նոյնքան էլ ճոխ և չքեղ
է լինում «չղը»:

լարեց իր բոլոր ուշադրութիւնը և ուղղուելով նստեց. ապա շտապով վերցրեց մօտը դրած դիտակը և նայեց դէպի հորիզոնը, ուր մի մութ շարժուն ստուեր սեւին էր տալիս:

—Մստօ, ձայն տուեց բէգը:

—Բալէ, աղա, պատասխանեց վրանի յետելից մի ձայն և շուտով մի գեղեցկագէմ երիտասարդ քիւրդ յայտնուեց վրանի առաջ. բէգի ծառան էր:

—Մստօ, մէկը դէպի մեր կողմն է գալիս, շուտով ձի նստիր, ընդառաջ գնա և տես թէ ո՞վ է, հրամայեց բէգը. արդեօք տղերից մէկը չէ:

Երեք օր առաջ բէգի էլիաթից մի արշաւախումբ էր հեռացել, այդ խմբի մասին էր խօսում բէգը:

—Այ խուլ ա մէ տա մա (ծառագետ), ասաց Մստօն գլուխ տալով, պատից վերցրեց հրացանը, թռաւ մի մերկ ձիու մէջքին և սրարշաւ հեռացաւ:

Կէս ժամ չանցած Մստօի հետ վրանի առաջ յայտնուեց ծաղօն և խոր գլուխ տալով բէգին՝ մնաց կանգնած: Բէգը յօնքերի տակից ուշադրութեամբ նայեց ծաղօնի և շուտով ճանաչեց. նա իր մարդկանցից էր, իր նախկին հովուի որդին:

—Խէր հատի, ծաղօ (բարի եկար, ծաղօ), ասաց բէգը. ո՞ր քամին քեզ այստեղ քչեց:

—Աղա, քո սէրն է ծառայիդ բերել քո ոտքը, պատասխանեց ծաղօն քրդական հաճոյախօսութեամբ:

—Տուն, տեղ, մալ, ընտանիք, ո՞ղջ, սալամթ են:

—Քո սայից *), ողջ եմ, տէր, քո գլուխը ողջ լինի մեզ համար:

—Տօ, անիրաւ, ասում եմ ֆլա կնիկ ես ճանկդ գցել, զօչաղ ծաղօ. որ այդպէս շնորհք ունես, ինչո՞ւ մէկն էլ աղայիդ չես բերում ընծայ:

Ծաղօի սիրտը թրթռաց, իր նպատակին աւելի յարմար խօսակցութիւն սկսել անհնարին էր:

*)Քո սայից=քո շնորհիւ:

—Ճաղօի գլուխը մատաղ լինի աղային, աղան որ կամենայ, որ միայն աչքով անի, ճաղօն նրա համար երկնքից հիւրի ցած կը բերի, ուր մնաց թէ ֆլա կնիկ: Բա էլ Աստուած ինչո՞ւ համար է ստեղծել ֆլային, որ մեր աչքի լոյս բեգը մի ֆլա կնիկ էլ չը կարողանայ ունենալ: Աղան որ կայ...

—Լաւ, լաւ, ճաղօ, բաւական է ձաւար անես, քո բերանն էլ, որ բանան, էլ փակել չի լինի. հայրդ էլ քո խաւեաթին էր: Դու այն ասան, ինչո՞ւ ես եկել, թէ չէ դու որ հիւրի-փէրիից խօսել սկսեցիր, էլ չես վերջացնի:

—Տէր, հէնց հիւրի-փէրիի համար եմ եկել, հապա էլ ի՞նչ խօսեմ: Բեգը մեր գլխի տէրն է, մենք էլ նրա ծառաներն ենք, նրա շուաքի տակ ապրում ենք, նրան ծառայելու պարտք ունենք, աչքեր ունենք, պիտի նայենք, ինչ-որ մի հատիկ է աշխարհում, ինչ-որ աննման է, այն բեգին պիտի հասցնենք, սա պարտք է, տէր: Դէ, ճաղօն էլ աչքեր ունի, կոյր չէ: Տէր, քանի մի օր առաջ Դ... գիւղով անցնելիս մի աղջիկ տեսայ, ի՞նչ աղջիկ, հրեշտակ, որ չզկլուելով երկնքից երկիր է իջել. մի կատարեալ հիւրի: Ասացի գնամ բեգին ասեմ, փլա՝ յին ի՞նչ սաղ կը գայ այնքան գեղեցկութիւն, այն բեգին է վայել:

Բեգի աչքերը վառուեցին վաւաշոտութեան կրակով: Նա մտածեց մի փոքր:

—Ասացիր սիրուն է:

—Աննման, տէր իմ, ջէննաթի հիւրի, իմ աղան դեռ երբէք այնպիսի կին չի ունեցել:

—Տօ, անպիտան, խանութներդ չես հաւանում համ, ասաց բեգը ժպտալով ներողամտաբար:

—Տէր, հաւանում եմ, բայց այն ֆլա աղջիկն ուրիշ բան է, թողո՞ւն, թողո՞ւն:

—Լաւ, ճաղօ, բայց կարո՞ղ ես առանց աղմուկի գործ տեսնել:

—Տէր, որ հրաման անես մեր տղերքից մի քանիսը

հետս լինին, մի երկու օրից ֆլա աղջիկն այստեղ կը լինի:

—Հաւատում եմ քեզ, ճազօ, բայց եթէ զարմաղալ հանես և բերածդ աղջիկն էլ ասածիդ չափ սիրուն չը լինի, հոգիդ կը հանեմ:

—Ծառադ եմ, տէր:

—Մնացածը քեզ եմ թողնում, մոռ հետդ, սւամ կամենում ես. իսկ քո բախշիչն էլ պարտքս լինի. դնան հանգստացիր:

Վարդավառի տօնն էր: Վաղ առաւօտից գիւղի բոլոր ջահէլ հարսներն ու աղջիկները ձորակումն էին: Այսօր նրանց նպատակը մենակ ջուր բերելը չէր, հապա և պէտք է Վարդավառ անէին, իրար թրջէին: Ամենքն էլ կուժեր ունէին, ջրով լցրին ու վար դրին այստեղ, այնտեղ: Ձէին շտապում վեր բարձրանալ, սպասողական դուրսէն էր: Դեռ ոչ ոք թրջուած չէր, դեռ չէր յայտնուել մի համարձակը, որ առաջին փորձն անէր: Այդ իսկ րոպէին ձորի լանջի վրայ յայտնուեց Մարօն: Ներքեւում խմբի մէջ ընդհանուր փափսուկ բարձրացաւ, ինչոր ծրագիր էր կազմում:

—Ամենից առաջ Մարօին թրջենք, թող նշանածը նրան տղկուած տեսնի, ասաց Բադօենց Գոհարը, մի փոքրիկ չարաճճի աղջիկ:

—Հա, հա, Մարօին, Մարօին, ձայն տուին այս ու այն կողմից մի քանի աղջիկներ:

Կազմուած դաւադրութեանն անտեղեակ, Մարօն ցած իջաւ, աղբրին հասաւ, կուժը լցրեց ջրով. հէնց այդ րոպէին Գոհարը մօտեցաւ և երկու բռնով արագ-արագ ջուր ցանեց Մարօի վրայ, գոռալով՝ «Վարդավառ»: Ընդհանուր բրբիջ բարձրացաւ. «Վարդավառ», լսուեց այս ու այն կողմից: Մարօն իրան չը կորցրեց, նա բարձրացրեց իր կուժը և արագութեամբ դատարկեց Գոհարի գլխին: Վերջինս այնպէս թրջուեց, որ ասես աւազանի մէջ թաղուեց դուրս եկաւ: Ծիծաղն ու ուրա-

խաձայն աղաղակներն այս անգամ կրկնապատկուեցին: Ընդհանուր իրարանցումն սկսուեց: Զորակը թնդում էր, բուն Վարդավառն սկսուեց: Թրջում էր, ով ում կարողանում էր: Մէկը կուժն առած հալածում էր իրան թրջողին, որ աշխատում էր ձորակի հեռաւոր կողմերն ապաստանել. միւսը փորձում էր միամիտ կանգնած ընկերուհուն հրել, վտակի մէջ ձգել. ոմանք քաշքշում էին իրար, ուրիշները բռնով ջուր ցանում իրար վրայ, աւելի չարաճճիները, մանաւանդ նրանք, որոնք ամենից առաջ թրջուել, մուկ էին դարձել, մտել էին վտակի մէջ և աջ ու ձախ ջուր էին չփում և ամենքի ծիծաղն ու աղաղակը, ճիչն ու կանչը ռոտոցը լցրել էր ձորակն ու շրջակայքը:

Մարօի և Գոհարի վրայ այլ ևս ուշք դարձնող չը կար: Աղջիկները միայն իրարանցման սկզբում տեսան՝ թէ ինչպէս Գոհարը խլեց ջրով լի մի կուլիկ և ընկաւ Մարօի յետևից, որ փախաւ դէպի ձորակի հակառակ կողմը, դէպի դաշտը: Այստեղ երկու հակառակորդներն սկսեցին պտոյտներ կաղմել. Գոհարն աշխատում էր ջուրը ցանել Մարօի վրայ, իսկ սա խոյս էր տալիս: Միևնոյն ժամանակ մնացած աղջիկները աղբրի մօտ շարունակում էին իրանց Վարդավառը: Յանկարծ մի զարմանալի բան պատահեց: Այնտեղից, ուր Մարօն և Գոհարն էին, մի այնպիսի ճիչ լսուեց, որ ուրախ, աղմկուող խումբը սարսափից քար կտրեց և վայրկենապէս լռեց, ինչպէս ճնճղուկների ճռռողող երամը լռում է, երբ յայտնւում է բազէն:

Ամենքի հայեացքներն ուղղուեցան դէպի այն կողմը և նրանց աչքին հետևեալ տեսարանը ներկայացաւ: Աւազակների մի զինուած խումբ յարձակուեց երկու աղջիկների վրայ, Գոհարն ընկաւ ուշաթափ՝ հազիւ կարողանալով կոչել՝ «Եաման, տարա՛ն», մինչդեռ Մարօին բռնեցին մի բանի հոգով և շտապեցին կապտել ձիու վրայ: Աղջիկների զարհուրած խումբը քար կտրած՝ պապանձուել էր, նոյն իսկ օգնութիւն չէր գոռում,

այն աստիճան արագ կատարուեց բոլորը, այն աստիճան անսպասելի և սարսափելի էր դիպուածը: Երբ Մարօն ձիու վրայից մի անգամ ցած չպրտեց իրան և մնաց ուշաթափ, այդ ժամանակ միայն խմբի միջից մէկը յանկարծ գոռաց՝ «մայ, տարան Մարօին»: Պապանձուած խումբը միաձայն ճչաց՝ «տարան, տարան»: Ուրախութիւնը սուգի, ծիծաղը՝ լացի փոխուեց. էլի մի րոպէ և աղջիկների բոլոր բազմութիւնը վազեց ձորն ի վեր գէպի գիւղը գողալով՝ «տարան, տարան»:

Ամբողջ գիւղն իրար դիպաւ, մարդ թէ կին, մեծ թէ փոքր միանգամից դուրս թափուեցին տներից և դէպի ձորակը գրոհ տուին: Ամեն մէկը կարծում էր, թէ իր քոյրը կամ աղջիկը տարան: «Տարան» լսուով՝ էր ամեն բերանից: Օգնութեան վազեցին գիւղի երիտասարդները՝ որը զինուած, որն անզէն, որը մահակով, որը որ և է կարասի ձեռին բռնած: Առաջին օգնութեան վազողներից մէկն էր նաև Մուսօն, ձորակի գլխից նա նոյն իսկ աղօտ կերպով նշմարեց, թէ ինչպէս մէկին կապեցին ձիու վրայ և սրարչաւ հեռացան աւազակները: Ո՛չ մի կասկած անգամ չունէր որ տարուածը Մարօն էր. նա նոյն իսկ չէր հարցնում, թէ ում տարան, այլ խեղագարի պէս ձորակի գլխից ցած գլորեց իրան և քանի ոյժ կար ոտներում վազեց դէպի աւազակների զինուած մի խմբակ, որ աղջկան փախցնելուց յետոյ կանգնել էր՝ հետամուտ լինողների առաջը փակելու համար: Խնքը չիմանալով թէ անզէն ինչ կարող է անել զինուած աւազակների խմբին, Մուսօն այնուամենայնիւ վազում էր ու վազում, յանկարծ մի քանի հրացաններ տրաքեցին և մի գնտակ Մուսօի կողքը ծակեց անցաւ. վիրաւորուած երիտասարդը կողքը բռնեց և սոկալի ոռնոց արձակելով, գետին ընկաւ: Միւս գիւղացիները չփոթուած կանգ առան, ոմանք Մուսօին շրջապատեցին. աւազակները Մարօին տարան անարգել:

Մձօն էլ լսեց սուգ ողբի ձայները: Երբ առաջին անգամ նրա ականջում հնչուեց «տարան» բառը, սիրտն

այնպէս ճմլուեց, որ կարծես մէկը հզօր ձեռքով սղմեց և մի առժամանակ դադարեցրեց նրա թրթռոցը, կարծես մի բան կտրուեց և կախ ընկաւ նրա կրծքի տակ: Ոտները թուլացան, ծնկները դողում էին, բայց և այնպէս նա իր վերջին ճիգերը հաւաքեց և դէպի ձորակը վազեց:

«Տարա՛ն, տարա՛ն», գոչում էին չորս կողմից դէպի ձորակը վազողները:

—Այդ որին տարան, հայ քրիստոնեաներ, հարցրեց մահուան գունատութեամբ ծածկուած ՍՀօն առաջին պատահած մարդին հէնց ձորակի գլխին:

—Վայ, քո տունն աւերուի, ՍՀօ, Մարօին տարան քրդերը:

—Մա-րօ-ին, հազիւ կարողացաւ բացականչել ծերունին նուաղած ձայնով և ընկաւ զառիվայրի վրայ կիսակենդան: Մարդիկ վազեցին, նրան ուշքի բերին: Նա ցնցւում էր բոլոր մարմնով դողոցքով բռնուածի պէս: Քիչ յետոյ հաւաքելով իր բոլոր ուժերը փորձեց իջնել դէպի ձորակը, բայց դարձեալ ընկաւ, մի փոքր տեղ ձեռների վրայ գնաց, յետոյ կանգնեց, մէկ էլ ընկաւ և այսպէս մերթ գլորուելով և մերթ սողալով՝ նա ձորի յատակին հասաւ: Նա ոտաբոբիկ էր ու գլխաբաց, ոտնամաններն ու գլխարկը թողել էր ճանապարհին, սպիտակ մազերն ու միրուքը խճճուած, աչքերը վառւում էին ճերմակ յօնքերի տակից. նա դողդոջիւն ձեռները տարածեց օդի մէջ, երկնքին նայեց՝ «Մարօն», կոչեց: Կարծես աղերսում էր երկնքին յետ տալ իր Մարօն: Յետոյ նայեց իր շուրջը, մաղերը փետեւելով, գլխին տալով, մօտեցաւ աղբրին, տեսաւ Մարօի կուժը, երկու ձեռքով գրկեց, բարձրացրեց, ինչպէս մայրը գրկում է զաւակին. և այդ անշունչ առարկային նա հարցնում էր՝ ո՞ւր է Մարօն, ի՞նչ եղաւ էս սարերի ջէյրանը, ձայն չե՞ս տալիս, «օֆ». և նա թափով գետին զարկելով կուժը փշուր-փշուր արեց:

Նա մի առժամանակ սառած նայեց կժի կտոր-

ներին, յետոյ կամացուկ նստեց, հաւաքեց մի քանի կտոր և դառն-դառն արտասուեց։ Խոշոր կաթիլները գլորւում էին նրա ծեր միւրուքի վրայով. այդպէս կ'արտասուէր հին աշխարհի մի ծեր թագաւոր իր դահի և քաղաքի աւերակների մէջ։ Գիւղացիք չըջապատել էին նրան, ոմանք արտասուում էին, բայց ոչ ոք չէր համարձակւում մօտենալ, խանդարել այդ վսեմ ողբը,—մի ամբողջ երկրի սուգն էր կատարւում, ծերունու աչքերով մի ամբողջ ժողովուրդ էր արտասուում։

Քիչ յետոյ յուսահատ ու վշտահար գիւղացիների երկու խմբեր երկու կիսամեռ մարդիկ էին տանում դէպի գիւղ. մէկը վիրաւոր Մուսօն էր, իսկ միւսը՝ ուշաթափուած ու վշտաբեկ Սհօն։ Կարծես յուղարկաւորութիւն լինէր, սրտերի թաղում էր կատարւում։

Անցան օրեր և ոչ ոք չիմացաւ, թէ ովքեր և դէպի ո՞ւր տարան Մարօին։ Ծերունի Սհօն անկողնուփն էր, ծանր վիշտը կամաց-կամաց քաղում էր նրա կենսական ոյժերը, աշխարհն ասես փուլ էր եկել նրա գլխին, նրան այլ ևս ոչինչ չէր հետաքրքրում, կամ աւելի շուտ նա ոչինչ չէր հասկանում։ Ոչ ոքի ոչինչ չէր ասում, կամ հասկանում էր ինքն իրան, կամ լուռ նայում էր առաստաղին։ Նրան դժուարութեամբ էին կերակրում։ Խնամողը Նուբարն էր, որ մերթ տուն էր վաղում Մուսօին նայելու, մերթ դալիս էր Սհօի մօտ։

Սակայն Մուսօի վերքն այնքան էլ ծանր չէր, գընտակը շատ խոր չէր մտել, թէև տակաւին վիրաւոր, բայց նա շուտով վեր կացաւ, մինչդեռ Սհօն շարունակում էր մնալ անկողնում։ Այժմ մայր և որդի սկսեցին խնամել ծերունուն։ Երբ Նուբարը գդալով կերակուրը մօտեցնում էր նրա շրթունքներին, նա յետ էր մղում գդալը, ասելով՝

—էլի ապրեմ, որի համար... փախ, Մարօ։

Քունն էլ փախաւ նրա աչքերից, ամբողջ ժամեր աչքերը յառած առաստաղի մի կէտին, նայում էր ան-

Թարթ և յանկարծ չորացած մատը դէպի վեր մեկնելով ասում էր.

—Նայիր, Նուբար, էս առաստաղն ինչքան սև է, սեւ, սեւ... Օ՛խ, Նուբար, էս վերան երկրի մէջ ամեն բան սև է. մեր վաթանը սեւ, մեր երկինքը սեւ, մեր օրեր սեւ, մեր արև սեւ, մեր բախտն էլ սև, մեր սիրտըն էլ սեւ, մէկ իմ Մարօն էր պայծառ ու խօրօտ, մէկ նրա օրը սև չէր, ան էլ շատ համարեց Աստուած: Դէ, այդպէս էլ պէտք էր, ախր խօրօտը խեղճն ի՞նչ անի, խօրօտը զալումինն է, զալումն էլ եկաւ ու տարաւ, օճֆ...

Մուսօն էլ լռեց: Նրա քաղցր երգերի արձագանքն էլ չէր խնդացնում ձորակն ու դաշտերը, ուրախ խմբերի, խնջոյքների մէջ էլ չէր երևում նա: Գիշեր-ցերեկ անվերջ թափառում էր այն տեղերում, ուր դիպել էր Մարօի ոտքը, նայում էր այն ծաղիկներին ու խոտերին, որոնց նայել էր Մարօն, դիպել էր նրա ձեռքը, նստում էր այն աղբրի մօտ, որտեղից ջուր էր վերցնում Մարօն, ականջ էր դնում ջրի միակերպ քչքչոցին, ասես աշխատելով նրա ձայնից հասկանալ թէ ո՛ր է Մարօն: «Ա՛խ, գոնէ իմանայի թէ ո՛ր տարան, մըմնջում էին նրա չըրթունքները. եթէ աշխարհի ծայրումն էլ լինի, երկաթէ տրեխներ կը հագնեմ, պողպատէ գաւազան ձեռք կ'առնեմ և Մարօին կը բերեմ, կամ գլուխս մատաղ կը տամ նրան»: Շատ անգամ յուսահատուած սկսում էր բարձրաձայն հեկեկալ, հսկայ տղամարդը իր անզօրութեան մէջ արտասում էր ինչպէս մի երեխայ, երբ անկարող էր լինում մի հնար գտնել: Ապա յոգնած գլուխը դնում էր հէնց աղբրի ափին, ջրերի կարկաչիւնը կամաց-կամաց թմրեցնում էր նրան, քունը գալիս էր մի առժամանակ ամօքելու նրա հոգին այրող վշտերը: Ապա վերջապէս նա վեր էր կենում և գլխիկոր գնում դէպի գիւղ, սիրտը կոտրուած, հոգին վշտահար ներս էր մտնում Սհօի տունը: Ծերունին սովորաբար քնած չէր լինում:

—Է՛, որդի, եկա՛ր, դառնում էր նա դէպի Մուսօն. տարար Մարօին հաս... Վայ, Մուսօ, ինչ բերախտ փեսայ եղար, ինչո՞ւ մի չես բերում տեսնեմ Մարօին... Այստեղ ձայնը կերկերում էր, սիրտը փղձկում էր, արտասուքները խեղդում էին նրա կոկորդը և ծեր աչքերից թափւում էին կաթիլ-կաթիլ. նրան միանում էր նաև Նուբարը:

Մուսօի սիրտը կտոր-կտոր էր լինում: Իր սիրելու կորուստը, այս խղճալի ծերունու անհուն վիշտը ոչ մի րոպէ նրան հանգիստ չէին տալիս և նա օր ու գիշեր մտածում էր, թէ ի՞նչ հնարքով գտնի Մարօին: Ո՛չ մի վտանգ նրան չէր վախեցնում, նա պատրաստ էր Մարօի սիրուն՝ դժոխք իջնել. սարսափելին այն էր նրա համար, որ չը գիտէր, թէ ո՞ւր գնայ, ո՞ւմ հարցնի, ո՞ր տեղ փնտրի իր տարաբախտ Մարօին: Երկար մտածեց նա, վերջապէս մի օր Սհօի մօտ եկաւ ու ասաց.

—Ես էլ համբերել չեմ կարող, հայր, կ'երթամ երկրէ երկիր կը թափառեմ, կամ գլուխս մատաղ կը տամ, կամ կը գտնեմ, կը բերեմ Մարօին:

Նրա ձայնը խիստ էր, խօսքերը վճռական. երևում էր, որ նա մի յանդուգն ձեռնարկութեան վճիռ է կայացրել:

—Թայ հո՛ւ, մեռնեմ քեզ, էս մութ աշխարհի մէջ, էս սև օրերին ո՞րտեղից գտնես Մարօին, զուրումը չորս կողմերս բռնել է:

Նուբարն էլ մէջ ընկաւ. աղաչեց, պաղատեց, որ չերթայ, միևնոյն է գտնելու չէ, գտնի էլ, չի կարող յետ բերել. մինչև հիմա, ո՞ր փախցրած հայ աղջիկն է յետ բերուել. զուր ինչո՞ւ սևացնել իր օրերը. մէկ էլ սև կապի իր մայրը, մեղք չէ... Բայց իզո՞ւր...

Մուսօն գնաց ու գնաց, ո՞ւր... այդ ոչ ոք չիմացաւ:

V

Ամառ էր։ Արճիչու սարերում մի վայրենի կինդանութիւն էր տիրում։ ամեն մի հովտում, ամեն մի լեռան լանջի վրայ, ամեն մի ձորում վխտում էին քրդերը։ Սևսև վրանների մռայլ շարքերը ձգւում էին անընդհատ շղթաներով. մանր ու մեծ լամուկները ոտները մերկ, գլխաբաց, մի հատիկ կտաւէ շապիկ կեղտոտ մարմինների վրայ խաղում էին այդ վրանների առաջ հսկայական գամփրների հետ, ոմանք էլ մագլցում էին լեռների ժայռոտ կատարները և զուարճանում էին մանր քարեր գլորելով վերից վայր։ Մի փոքր աւելի հասակաւորները իրանց կոպալներով ղինավարժութիւն էին անում։ Անմիջապէս վրանների յետևում կամ քիչ հեռու մի հարթութեան վրայ, մի աղբրի գլխին համախմբուած և պար կազմած քրդուհիներ իրանց կաշուէ գոգնոցների վրայ պտտացնելով թէչիկների պոչերը, բրդէ թելեր էին մանում և այս ու այն արիւնալի կռում ընկած քաջերին երգերով գովաբանում։ Տղամարդիկ սակաւ էին երևում վրաններում, ընդամենը մի քանի հոգի, որոնք արևելքին յատուկ ծուլութեամբ ձգուել էին դալարաշատ թմբերի վրայ և անհոգ ու լուռ ծխում էին, երբեմն-երբեմն միայն մի-մի բառ ուղղելով մօտը պառկած հարևանին։ Մնացած տղամարդիկ ձիաւորուած գնացել էին աւարի ու կողոպուտի։

Այդ լեռներում յանկարծ յայտնուեց շատ հեռու երկրից եկած մի երիտասարդ քիւրդ սքանչելի ձայնով։ Նա սէր ու քաջութիւն էր երգում։ Քրդական իւրաքանչիւր օրայում նրա տխուր, սրտաճմլիկ երգերը դուրս էին քաշում վրաններից քրդուհիներին, որոնք իսկոյն չըջապատում էին անծանօթ երգչին և ձեռներն այտերին դրած, գլուխներն օրօրելով լսում էին զարմանալի երգչի վշտոտ երգերը։ Նա երգում էր ազդու, սիրտ պատառող ձայնով, երգում էր այնպէս, որ ասես

Թէ իր հոգին մաս-մաս դուրս էր գալիս երգի իւրաքանչիւր բառի, իւրաքանչիւր հնչիւնի հետ. կ'ասես վշտերի մի ծով կար ներսում, որ թափւում էր ու թափւում, բայց վերջ չէր առնում: Վայրենի պօէզիայի սիրահար քրդերի աչքերից նա քամում էր արտասուքի կաթիլներ և այրում, փոթոթում էր նրանց սրտերը:

Մի օբայում նա միայն մի քանի օր էր անցկացնում: Նրան պատուում, հիւրասիրում էին, և յանկարծ նա անյայտանում էր, երբ և ուր, այդ նա ոչ ոքի չէր ասում և ոչ ոք չէր իմանում: Շատ յետոյ միայն լսւում էր որ նա երգում է յաջորդ օրաներում: Այնտեղ էլ էր յուզում ամենքին, այնտեղ էլ էր լացացնում իր ցաւօտ երգերով և կրկին անյայտանում: Ո՛չ ոք չը գիտէր, թէ ով է նա, ինչո՞ւ է թափառում աշիրէթից աշիրէթ, օբայից օբայ, և այդ ի՞նչ վիշտ է, որ կրծում է այդ զարմանալի երգչի սիրտը: Նրա խորհրդաւորութիւնն ամենքին ճնշում, կաշկանդակում էր, տխուր մեղամաղձոտ երգերի քաղցրութիւնը, գեղեցիկ գունատ դէմքը, բարձր հասակը ամենքին գիւթում էր և ոչ ոք չէր հարցնում նրանից իր գլխի եկածները, ամենքը համոզուած էին, որ նա մի թշուառ է և այդքանով բաւականանում էին: Ամեն անգամ երբ քրդուհիները նրան չըձայատում էին կամ վրանների խորքից դադտադողի աչք էին ածում երգչի վրայ, վերջինս ուշագիւր հայեացքով դիտում էր իր չըձայատողներին, ասես թէ փնտրում էր մէկին. և երբ չէր գտնում իր ուղածը, երբ յուսախաբւում էր իր սպասելիքների մէջ, դադարեցնում էր իր վշտոտ երգերը, և իր անբաժան կոպալը ձեռք առած շարունակում էր իր խորհրդաւոր ճանապարհորդութիւնը դէպի այլ լեռներ, դէպի այլ աշիրէթներ:

Երկւոր թափառեց նա: Գրգուռից սկսեալ մինչև Նեմրուդ, Նեմրուդից մինչև Սիպան ու Ծաղկեայ սարերը ոտնատակ տուեց, ամեն տեղ լացացրեց: Ահա վերջապէս այս վշտի երգիչը Սիպանայ սարի վրայ է, Հիւսնի

բէգի օբայում: Վրանների առաջ մի քարի վրայ նստած, նա երգում էր բրդական հռչակաւոր պօէման «Սարէ-Սիպանէն»:

Քրդուհիները և մեծ ու փոքր լամուկները չըլապատել էին նրան: Վրանները դատարկուել էին: Միայն ծայրի զարդարուած, մեծ վրանի մէջ միայնակ ու տըխուր նստած էր մի հատիկ քրդուհի և ձեռքը ծնօտին դրած՝ նայում էր դէպի հեռուն, դէպի հորիզոնը, ուր բարձրաբերձ լեռներն իրանց գաղաթներն ամպերի մէջ թաղելով՝ կ'ասես ջանք էին անում ձգուել, երկնքին հասնել: Նա էլ հեռուից տեսաւ այդ համախմբումը, հասկացաւ, որ այնտեղ ինչ-որ ուշագրաւ ու հետաքրքիր բան է կատարւում, բանի որ ամենքն էլ դէպի այնտեղ են վազում, նոյն իսկ նրա ականջին էլ հասաւ աղուածայն սրնդի ձայնը, բայց և այնպէս նա տեղից չը շարժուեց, այլ շարունակում էր յամառ կերպով նայել դէպի հորիզոնը, կ'ասես թէ սպասելով մէկին, որ այդ հորիզոնի վրայ պիտի յայտնուէր, որ այդ լեռներից պիտի իջնէր, երկնքից պիտի ցած գլորուէր:

Այդ վշտահար, այդ սգաւոր քրդուհին Մարօն էր և մեծ, զարդարուած վրանը՝ Հիւսնի բէգի վրանն էր, ուր բանտարկուած էր նա, որպէս թռչնակը ոսկեայ վանդակի մէջ:

Ճաղօն ու Սրբէն իրանց զարհուրելի ծրագիրն իրագործեցին: Վարդաւառի տօնի մասին Սրբէն յայտնեց Ճաղօն և սա մի խումբ քրդերի գլուխն անցած՝ վախցրեց Մարօն և Հիւսնի բէգին յանձնեց, որ Ֆլա գեղեցիկուհուն իր կանանոցի զարդը դարձրեց: Ճաղօն չէր խաբել. Մարօն աննման էր, բէգը իր ցնծութիւնն ու գոհունակութիւնն արտայայտեց այն առատածեռնութեամբ, որով նա լիառատ վարձատրեց Ճաղօն: Սրբէն էլ իր բաժինն ստացաւ: Վաճառքը վերջացաւ, զոհը յանձնուեց գահճին, որ նրա աղտեղի գրկի մէջ գանգաղ կերպով փչի իր շունչը:

Ինչպէս միշտ, այսօր էլ նրա սիրտը սև էր որպէս

ազուաւի թեւ և դէմքը սգաւոր ու թախծապատ: Նրա վառվռուն աչքերը խորն էին ընկել և անվերջ արտասուքից ուռել, կարմրել. նրանց մէջ վառուող նախկին կուսական խանդը մարել էր, տեղի տալով մի անհուն վշտի արտայայտութեան, յիշտ՝ որ կաթիլ-կաթիլ քամուելով՝ քանդում էր նրա սիրտը մինչև յետին թելերը և թափանցում էր նրա հոգու խորքերը գերմարդկային ցաւեր պատճառելով: Նրա երկար, թաւ արտեանունքները մշտատեւ արտասուքից բաժանուել էին, ոլորուել իրար, գեղաիթիթ այտերը նիհարել և գունատուել էին, խկ կարմիր չրթունքները ծածկուել էին հիւանդոտ դեղնութեամբ: Դժուար էր նրան ճանաչել. նա այժմ նմանում էր մի մեղրամոմի, որ օր օրի վրայ այրուելով մօտ էր մարելու: Եւ սակայն ընդամենը ամիս ու կէս էր, ինչ նրան խել էին իր հօրից և Մուսօից:

Իր անձնական դժբախտութեան, իր կուսական պատուի անարդանքի վրայ աւելացած էր նաև իր սիրելիների ցաւը. ինչ եղաւ հայրը, մեռաւ արդեօք, թէ դեռ շարունակում է իր արտասուելի կեանքը, և միթէ կարող էր նա տանել այդքան ծանր հարուած, կարո՞ղ էր նա առանց իր Մարօի արեւ տեսնել, օդ շնչել, կեանք վայելել: Հապա Մուսօն... ինչ է անում այժմ, ինչ է մտածում արդեօք, ո՞ր է... դուցէ իր յետևից ընկաւ և այս գաղանները սպանեցին նրան, թէ՛ յուսահատութիւնից վայր գլորեց իրան ժայռից և մահ գտաւ Մարօի սիրուն: Ո՞վ գիտէ, դուցէ և մոռացաւ Մարօին, մոռացաւ իր սէրը և այժմ կապուել է մի ուրիշի հետ, չէ՞ որ ինքը մեռած է և ո՞վ է մեռած սիրելու համար իր գլուխը մատաղ տալիս... այսպէս էր մտածում Մարօն և օր ու գիշեր հանդիստ չունէր: Բէգի բոլոր գուրգուրանքները, նրա բոլոր ընծաներն ու զարդերը չը կարողացան մաղի չափ անգամ մեղմացնել Մարօի կըսկիծը, մի բոպէով ցամաքացնել նրա արտասուքները. ընդհակառակը բէգի ներկայութեամբ նրա տանջանքները կրկնապատկուում էին, նրա զգուելի ու վաւաչոտ

դէմքի վրայ փայլող ժպիտը սպանում էր Մարօին, որ պատրաստ էր իր կեանքն անգամ տալ, այդ դէմքն ու այդ ժպիտը չը տեսնելու համար։ Օ՛, ի՞նչ սիրով նա վայր կը գլորուէր այն լերան կատարից, բայց հնար չունէր, հսկում էին նրա վրայ, մենակ չէին թողնում դուրս գնալ։

Այսօր էլ միևնոյն մտքերն էին պաշարել նրան, զոհ էր իր միայնութեամբ, նրա մտքերը խանդարող չը կար։ Եւ ո՛ր գնար նա, անծանօթ քիւրդ երգչին լսելու. չէ՞ որ դրանով նա միայն իր հին ցաւերը կը նորոգէր, պիտի յիշէր իր Մուսօի երգերը, և կոյ աշխարհում մէկը, որ Մուսօի պէս երգել կարողանայ։ Մարօն մի ծանր և երկար ախ քաշեց, հեռում շարունակում էր հնչուել երգչի սրնգի դողդոջուն ձայնը։ Յանկարծ նրա առաջ կանգնեց բէգը։

— Մարօ, դու էլի տխուր ես, ասաց բէգը։

Մարօն լուռ էր. նա միշտ այսպէս էր, լուռ էր, երբ բէգը խօսում էր, լուռ էր, երբ բան էր հարցնում, երբ գուրգուրում էր. լուռ էր, երբ բարկացած ժամանակ անարգում հայհոյում էր. նա մի զոհ էր, որ իր դահճի բոլոր գործողութիւնները տանում էր մահուան դատապարտուածի անտարբերութեամբ։ Միայն այդպիսի ընկերներում աչքերի մէջ միշտ մի այնպիսի ատելութիւն ու զգուանք էր փայլում, որ բէգն անգամ իր վաւաչոտ աչքերն աշխատում էր հեռացնել նրա հայեացքից, չը տեսնել, չը զգալ իր զոհի այդ ծակող զզուանքը, այդ թունոտ ատելութիւնը, որ պէսզի իր մէջ կիրքը չը թուլանայ, զոհի գրաւիչ մարմնի բուրմունքով արբենալ, թմրիլ կարողանայ։ Բայց Մարօն միշտ նայում էր, փնտրում էր բէգի աչքերը, որ այնտեղ թափի իր ատելութեան թոյնը, այդ անպաշտպան, թոյլ, անզէն գերին յանկարծ գտել էր իր դահճի հակառակորդի թոյլ կողմը և նրա կրքերը սանձելու հրաշալի հնարը։ Ամեն անգամ երբ մօտենում էր Մարօին, երկու հակառակորդների մէջ սկսւում էր խուլ, կա-

կատաղի մրցութիւն։ Գերին, զոհը իր սպանիչ հայեացքով աշխատում էր շանթահարել նրան, զսպել նրա մէջ նստած գաղանը, մինչդեռ վերջինս լաւ զգալով այդ ցուրտ հայեացքի բոլոր ոյժը, աշխատում էր չը նայել իր ճիրանների մէջ թրպրտացող զոհի աչքերին, նրանք սարսափելի էին, նրանց մէջ այնքան ատելութիւն, զզուանք, արհամարհանք կար, որ թոյլ զոհը յաղթում էր։ Այդ դէպքերում կատաղած բէգը իր պարտութեան վրէժը լուծում էր անպատկառ հայհոյանքներով և հեռանում էր։

Այսօր էլ սկսուեց նոյն խուլ մրցութիւնը երկու անհաւասար ոյժերի մէջ։

— Ինչո՞ւ չը գնացիր միւսների հետ այնտեղ, շարունակեց բէգը առանց նրա աչքերին նայելու, ցոյց տալով երգչի կողմը և նստեց նրա կողքին, ձեռքը ուսին դնելով։ Մարօն պատասխանի փոխարէն նայում էր բէգի դէմքին, նայում էր նրա ցած կախած աչքերին, նայում էր և միայն մի բան էր մտածում, թէ ի՞նչ սիրով նա իր քնքոյշ թուլացած բազուկներով կը խեղդէր այդ զզուելի հրէշին և նոյն իսկ ատամներով կը կրծէր նրա աղտեղի կոկորդը։

— Մարօ, ինչո՞ւ չես խօսում, կ'ուզե՞ս ուղարկեմ երգիչն այստեղ գայ, թէ՞ ուզում ես ինձ հետ մենակ լինել. հա՛, հա՛, հասկանում եմ միտքդ, դե՛ ֆլա, ասաց բէգը ժպտալով և սիրտ արեց նրա աչքերին նայել։ Այս անգամ դերերը փոխուեցին, ընկճուող, պարտութիւն կրողը զոհն էր. բէգի այդ ժպիտը հոգեհան էր, Մարօն այդ ժպիտը տանել չէր կարող, բէգի այդ զէնքն անհամեմատ աւելի վտանգաւոր էր ու սուր, քան թէ Մարօի ցուրտ, սպանիչ հայեացքը և եթէ բէգը կարողանար միշտ ժպտալ, Մարօն երբէք այդ մրցութեան մէջ յաղթող չէր հանդիսանայ, ինչպէս այս անգամ։ Բէգը շարունակում էր ժպտալ և աւելի ու աւելի մօտ նստել Մարօին, վերջինս այդ անտանելի ժպիտը չը տեսնելու համար երկու ձեռքով ծածկեց դէմքը։

Այնուհետև երկար ժամանակ բէգը շարունակում էր փայփայել լուռ, սգաւոր զոհին, հազար ու մի խոստումներ էր անում: Իզնւր, Մարօն մնաց լուռ, անտարբեր, և ձեռները չը հեռացրեց զէմքից:

Չանձրացած ու թուլացած բէգը ոտքի կանգնեց:

—Անզգամ ֆլւ, մոմռաց նա ատամները սղմած և դուրս գնալով հրամայեց երգչին իր մօտ կանչել:

Քիչ յետոյ բէգին խորը գլուխ տալով՝ առջևը կանգ առաւ մի յաղթանդամ և գեղեցկագէտ երիտասարդ քիւրդ: Բէգը նրան նայեց փորձող հայեացքով:

—Անունդ ինչ է, կուռօ, ասաց նա:

—Ալդօ, տէր, ծառադ եմ:

—Ո՞րտեղացի ես:

—Ծառադ Սինակայ սարերիցն է, տէր:

—Ուրեմն Մոսկովի երկրիցն ես:

—Այո, տէր, Մոսկովի երկրից փախստական եմ:

—Ինչո՞ւ համար ես փախել:

—Արունքի համար, տէր, արունք եմ արել և փախել եմ մշտապէս այս կողմերում մնալու համար:

—Կուռօ, ամօթ չէ՞ քեզ, որ արունքի համար թողել ես տուն ու տեղ և փախել. դու աշիր չե՞ս, որ թշնամուդ առջևից խոյս ես տուել և չօրերն ընկել:

—Տէր, ծառադ ոչ իր թշնամուց է փախել և ոչ նրա վրէժխնդրութիւնից, այլ Մոսկովի օրէնքների երեսից: Այնտեղի օրէնքներն այս տեղի նման չեն, վատ են, արիւնն արիւնով լուանալ չը կայ այնտեղ, այլ արունքի համար մարդի պատժում են և այն ինչպէս—բռնում են, ոտները չղթայ են դնում, քշում են շատ հեռու տեղեր, այնքան հեռու, որտեղ մարդիկ սառցէ տների մէջ են ապրում. այնտեղ մարդին փակում են գետնափորների մէջ, որ եղունգներով ոսկի և արծաթ հանի հողի միջից: Մոսկովի այդ օրէնքից եմ փախել, տէր:

—Հա՛ւ, գլխի ընկնելով և համաձայնելով ասաց բէգը. հա՛, այդ օրէնքը լաւ օրէնք չէ, այդ լաւ չէ,

կորմանջը հափս չը պիտի մտնի. լաւ ես արեւ որ փախել ես: Ասում են լաւ ես երգում, հապա մէկ երգիր լսեմ՝ ձայնդ. նստիր այնտեղ:

Անծանօթը ծունկ չոքեց վրանի առաջ, կոպալը դրեց կողքին, սրինգը դուրս քաշեց գօտկից և հնչեցրեց մի տխուր, ոլորուն եղանակ մեղմ ելեւէջներով: Նահապետական այդ պարզ գործիքից դուրս թափուող դողդոջիւն հնչիւնները նրա վարժ մատների տակ կ'աւես թէ մեղմիկ ողբում, հառաչում էին. նրանք լացաւոր երգը, որ հազարից մէկ քիւրդ հազիւ գիտէ, բայց որ ամենքին էլ սիրելի, ամենքի համար էլ գրաւիչ է. դա քրդական աննման պօէման էր, Սարէ-Սիպանէն, կամ Սիամանդօն ու Խըջէղարէն:

Նա սրտառուչ ձայնով և ցաւոտ շեշտերով երգեց ու պատմեց, թէ ինչպէս Խըջէղարէն և Սիամանդօն միեւնոյն գիշերը երազով տեսան իրար և մատանիները փոխանակեցին, թէ ինչպէս ապա Սիամանդօն իր հաւատարիմ նժոյգը հեծած՝ գնաց Զուկանցոյ էլը և գըտաւ իր սիրածին, մի պառաւի միջոցով հաղորդեց նրան իր ով լինելը և սէրը, ուղարկեց նրան իր մատանին ճիշտ Խըջէղարէի հարսանիքի օրը. Խըջէղարէն առաջարկեց Սիամանդօնին՝ իր սիրուն արժանի լինելուն համար յաջորդ օրը փախցնել իրան այն ժամանակ, երբ նա ձիաւորներով շրջապատուած՝ իր փեսացուի տունը երթալու կը լինի:

Յաջորդ օրը Սիամանդօն իր նժոյգը հեծած, նետն ու աղեղը ձեռին, կայծակի նման ընկաւ ձիաւորների մէջ, մի ձեռքով բռնեց Խըջէղարէի քնքոյշ մէջքը, դրեց իր կոնակը և ձին շարժեց, սլացաւ դէպի Սիպանայ սարի կատարը, այնտեղ վար իջեցրեց իր սիրածին, նստացրեց իր աբայի վրայ, յետ դարձաւ դէպի ձիաւորները, որոնք, թուով յիսուն, հալածում էին նրան: Նա բոլորին էլ իրար վրայ թափեց, կրկին դէպի Սիպա-

նայ գլուխը դիմեց, ուր Խըջեղարէի ծնկի վրայ իր գլուխը դրեց և երանութեամբ հանգիստ առաւ:

Այս երգի հէնց առաջին բառերը ցնցեցին Մարօին. նա յիշեց իր և Մուսօի սէրը, յիշեց որ ինքն էլ այժմ Սիպանայ սարի վրայ է, և ի՞նչ տխուր, ի՞նչ սոսկալի զուգադիպութիւն. փոխանակ իր սիրածի գրկում լինելու, զգուելի բէգի հարեմումն է մաշուում: Մարօն սկըսեց սիրով ականջ դնել. երգը նրան հետաքրքրեց:

Երգիչը շարունակեց նկարագրել Սիամանդօի որսը Սիպանայ սարի վրայ:

«Ձը համբերեց Սիամանդօն, խեց իր նետն ու աղեղ, վայրի եզան վրայ վազեց, զարկեց նետը նա անշեղ, եզըն ընկաւ քարից ուժգին, վերից դէպ՝ վայր գըլորուեց, Սիամանդօն դանակն առաւ, շուտով դէպ՝ որսը վազեց: Բայց մեծ ոյժով եղջիւրները ցնցեց կատաճ կենդանին, եւ անխոհեմ Սիամանդին սարից առաւ վար նետեց. Սիամանդօն կաղնի մի սուր ցցի վրայ վայր ընկաւ, եւ սուր ցիցը մէջքը մտաւ, կրծքից մէկ թիզ դուրս ելաւ»:

Մարօն ականջ էր դնում. նրա դէմքի անտարբեր արտայայտութիւնը կամաց-կամաց փոխուում էր: Խըջեղարէի և Սիամանդօի սիրուն նմանեցնելով իր և Մուսօի սէրը, նա յուզուեց և էլ աւելի սիրով ու տխրութեամբ շարունակեց ականջ դնել: Այդ երգի պատճառած վիշտը ճրքան հաճելի էր նրա սրտին. իր ներքին հրդեհի վրայ զովացուցիչ կաթիլների պէս ընկնում էին երգչի բերանից դուրս եկող բառերը և տխուր ցաւոտ հնչիւնները: Յանկարծ Մարօն ցնցուեց մէկէն քնից արթնացածի պէս, աչքերը լայն բաց արեց, ուշադրութիւնը սաստիկ լարեց և մոռանալով երգի բառերը, մոռանալով Սիամանդօին և Խըջեղարէին, բոլոր ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց միայն երգչի ձայնի վրայ: Նա չը գիտէր՝ ինքը երազում է, թէ արթուն է, բայց նրան թուում էր, թէ Մուսօի ձայնն է լսում, նա կրկին լարեց ուշադրութիւնը, կրկին ականջ դրեց բերանաբաց. ոչ մի կասկած չը կար, Մուսօի ձայնն էր, միայն Մուսօն կարող

էր այդքան արտասուք բամբել ունկնդիրներ չաչբերից։ Մարօն թողեց մենարանը, մոռացաւ ամեն ինչ, մոռացաւ իր ցաւերը և շտապեց միացաւ բաղմոլթեանը՝ այս տարօրինակ երգչին տեսնելու, նրա դէմքը դիտելու համար։ Մարօն նայեց... հայեացքը յամառ էր, կիզիչ, կարծես այդ հայեացքից ազդուած, երգչին էլ գլուխը բարձրացրեց և նրան նայեց... Տէր Աստուած, այն ինչ պատահեց Մարօին, քիչ մնաց թուլանար և վայր ընկնէր ուշաթափ։

Մարօն ճանաչեց. նա ինքն էր, իսկ և իսկ Մուսօն էր քրդի շորերով, ուրիշ ոչ ոք լինել չէր կարող, սա Մարօի Սիամանդօն էր։ Մարօն գերմարդկային ոյժ գործ դրեց իր վրայ, որ չը ճչայ, չը վազի և նրա վզովն ընկնի «Մուսօ» կոչելով. նա դողդողաց, ոտքերի վրայ կանգնել չէր կարողանում, կամացուկ յենուեց վրանի սեանը և մոռացաւ իրան, չը գիտէր ինքը երկնքումն է, թէ երկրում, կենդանի, թէ մեռած։

Մարօն չը սխալուեց. անծանօթ երգչիչը Մուսօն էր, նրա Սիամանդօն, որ փրկիչ հրեշտակի պէս յայտնուել էր յանկարծակի Սիպանայ սարի վրայ իր Մարօին, իր Խըլէղարէին անօրէն բէգի ձեռքից ազատելու համար։

Մարօի փրկութեան մասին երկար մտածելուց, զանազան միջոցներ որոնելուց յետոյ, նա կանգ առաւ մի վերին աստիճանի յանդուգն և վտանգաւոր ծրագրի վրայ—նա վճռեց քիւրդ ձեանալ և չըլել սարից սար, ձորից ձոր, թափառել բոլոր քրդերի օբաները, ամեն տեղ երգել իր աննման ձայնով և հզօր երգի հնչիւններով դուրս գրաւել վրաններից քրդուհիներին, յուսալով նրանց մէջ մի տեղ, մի օբայում տեսնել Մարօին։ Ո՛րքան տանջուեց նա, ինչէր կրեց իր կեղծիքը չը յայտնուելու համար։ Քանի՜ քանի անգամ քիչ մնաց յուսահատուէր, քանի՜ օբաներ և էլեր չըլեց, իզո՛ւր, ոչ մի տեղ նա չը տեսաւ իր Մարօին. նա տխուր ու յուսահատ հասաւ Սիպանայ սարին, և եթէ այստեղ էլ չը գտնէր,

պէտք է տխուր ու ձեռնունայն վերադառնար և իր սև օրերին վերջ տար: Սիպան սարի անունը յիշեցրեց նրան Սարէ-Սիպանէն. և Մուսօն երգեց այդ վշտոտ երգը, երգեց և նայեց, աչք ածեց շուրջը. և ո՞վ զարմանք, ո՞վ երջանկութիւն, նա տեսաւ Մարօին, նրանք նոյն իսկ նայեցին իրար ցաւի և կարօտի անհուն արտայայտութեամբ, երկու հայեացքները լարեցին իրար: Դժբախտ երիտասարդը քիչ մնաց խելքը թռցնէր, նրա ձայնը կերկերաց, արտասուքները խեղդեցին կոկորդը, յանկարծ նրա երգն ընդհատուեց, շարունակել անհնարին էր, հերթը արտասուքին հասաւ, դառն աղի արտասուքներ, որոնք աղբրի պէս դուրս ցայտեցին աչքերից: Ի՞նչպէս չարտասուէր, ի՞նչ օրի էր ընկել նրա հրեշտակ Մարօն. Մուսօն հազիւ ճանաչեց նրան... և նա արտասուեց, իսկ Մարօն վաղուց էր արտասուքի հեղեղներ թափում: Երգչի արտասուքները էլ աւելի յուզեցին ամենքին:

— Ի՞նչո՞ւ մարդ, ասացին այս ու այն կողմից, ի՞նչքան ցաւեր ունի, վաթանն է յիշում:

Երկար արտասուեց Մուսօն, ապա երբ մի փոքր սիրտը հովացաւ, նա սրբեց արտասուքները և կրկին շարունակեց ընդհատուած երգը, նկարագրելով այս անգամ Խըջեղարէի սուգը:

«Սիամանդօ, քի գնացիր վայրի եղան յետեից,

Ա՛խ, մի տքար, Սիամանդօ. ջան, մի տքար, սիրելիս»:

«Ա՛խ, մի թափիր, Խըջեղարէ, դառն արցունքներ քո աչքից, Հառաչանքդ ու արցունքդ ծանր խոց է սև սրտիս:

Մի լար, իմ Խըջեղարէ, մի լար»:

«Մի լար», այս երկու բառը Մարօի սիրտը քրքրում, կտոր-կտոր էին անում: Նրան թւում էր, որ դա երգ է՝, այլ որ իսկապէս Մուսօն իրան Մարօին է ասում՝ «մի լար»: Մարօի ոտները կամաց-կամաց թուլացան, նա նուաղում էր, մօտիկ կանգնած քրդուհին գրկեց նրան, Մուսօն երգեց.

«Սէգ Սիպանայ սարի գլխին բուք-բորան է, փոթորիկ,

Սիրամանդօ, տես զէնքերդ, աղեղ ու նետ ոլողվատիկ,
 Ախ, ինչու ինձ աւանջ չարիք, չէ ասացի մի երթար,
 Վար դիր զէնքդ, լսիր դու ինձ, ասի՝ դարձիր, մի երթար,
 Չար ու անգութ վայրի եզան յետքից դարձիր, մի երթար:
 Ախ, վայրի եղ, չար անասուն, ահաւոր ու անգութ եղ,
 Քո եղջիւրներն երկաթէ, դաժան ու սոսկալի եղ,
 Իմ սիրուցը ինձ բաժնեցիր էդ Սիպանայ սէգ գլխին,
 Մինչև այսօր ով էր տեսել որան սպանի որսորդին,
 Սիրամանդօ, քեզ ասացի լսիր ինձի, մի երթար»:

Մարօն այլ ևս երգի բառերը չէր հասկանում.
 պատկերները խառնուեցին, չփոթ առաջ բերին նրա
 գլխում: Մարօն տեսաւ, թէ ինչպէս բէզը մեծացաւ,
 մեծացաւ, մի ահաւոր եզան կերպարանք առաւ, եղ-
 ջիւրներն ահագին, աչքերն արիւնով լցուած, կատաղի,
 ամենքը փախան, լերան լանջը դատարկուեց, փնացին
 ինքը, Սիրամանդօն և կատաղի եզը, որ ահաւոր մօլուն-
 չիւնով եղջիւրները գէմ տուած վաղեց Սիրամանդօի
 վրայ: «Փախիր, Սիրամանդօ, կոչում էր Մարօն. փախիր»,
 բայց ձայնը կոկորդից դուրս չէր գալիս. եզը վաղեց,
 եղջիւրների վրայ բարձրացրեց Սիրամանդօին, Մարօն
 մէկ էլ ճչաց, թոյլ, հաղիւ լսելի մի նուաղած ճիչ էր
 այն, և ընկաւ ուշաթափ: Մուսօն լսեց այդ ճիչը, դար-
 ձեալ ձայնը դողաց, դարձեալ սիրտը փղձկաց. նա տե-
 սաւ նոյն խկ, թէ ինչպէս մի բանի քրդուհիներ վերց-
 րին Մարօին, տարան վրանի ներսը: Մարդկային ոյժից
 վեր ջանքեր էր հարկաւոր, որ Մուսօն կարողանայ զըս-
 պել իրան, որ չը վեր կենայ վաղի օգնութեան, որ չը
 ճչայ՝ «Մարօ» և նրան գրկի, բայց նա տարաւ այս ան-
 ասելի փորձութիւնը. ջանք արեց, շարունակեց երգը ա-
 ռանց սրբելու արտասուքի կաթիլները, որոնք կախուեցին
 նրա արտեւանունքներէից.

«Սև Սիպանայ սարի կատար կարծր ժայռ է ու մացառ,
 Յուրտ քամի է փչում վերից և անցնում է սարից սար,
 Սիրամանդօ, տուր ինձ մի ճար, մի ճանապարհ՝ քեզ մօտ դամ,
 Յոյց տուր շուտով ինձ ճանապարհ՝ հասնեմ քեզ հետ հողի
 տամ:

Առէք փայտատ և թի բերէք, փորէք խորին գերեզման,
 Խըջէգարէն, Սիամանդօն թաղէք մի տեղ անբաժան»:

Երգիչը վերջացրեց իր երգը. նոյն իսկ բէզն զգաց-
 ուեց. տիրեց ընդհանուր լուռութիւն:

— Կուռօ Ավդօ, ասաց վերջապէս բէզը, մնա՛ այս-
 տեղ, լաօ, մնա՛ իմ տանը, գիշերային պահապան եղիր
 վրանիս Մստօի հետ, քեզ զաւակիս պէս կը պահեմ,
 դու կը շրջես վրանի շուրջը, կ'երգես քո սրտառուչ եր-
 գերը, և դրանց ձայնով մենք հանգիստ կ'առնենք: Հա-
 մաձայն ես, լաօ:

Այս առաջարկութեան վրայ Մուսօի ուրախութեանը
 չափ չը մնաց: Արդէն առաջին ըոպէից, երբ նա տեսաւ
 Մարօին, սկսեց հնարներ մտածել Մարօի մօտ մնալ, որ
 եթէ չը կարողանայ ազատել նրան, գոնէ տանջուի նրա
 հետ, եթէ չը խօսի հետը, գոնէ հեռուից տեսնի նրա
 պատկերը, այրուի նրա սիրով և այստեղ նրան մօտիկ՝
 հոգին փչի: Մուսօն շտապեց յայտնել իր համաձայնու-
 թիւնը:

— Ծառադ եմ, տէր, ասաց նա, ինձ մի կտոր հաց
 է պէտք, այն էլ քո օջաղի յարկի տակ կը ստանամ, էլ
 ինչո՞ւ չը համաձայնեմ: Ո՞ւր գնամ այսուհետեւ, տէր, երբ
 ամեն բան կորցրի. վաթանից դուրս ամեն տեղ մար-
 դու համար վաթան է, օջաղից դուրս, ամեն օջաղ մար-
 դու համար մի օջաղ է:

Եւ Ավդօ-Մուսօն մնաց Հիւսնի բէգի տանը որպէս
 նրա վրանի գիշերային պահապան Մստօին ընկեր:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Վերջը յաջորդ համարում)

I

ՆՈՔԱ ԼԱԼԻՍ ԵՆ

Նո՛հա լալիս եմ դրոնէ-դուռ ընկած,
Հայրենի երկրի թշուառ զաւակներ,
Որպէս անկանաչ ոստերից պոկուած
Աւնան ուժասպառ, դրժգոյն տրեւներ...

Նո՛հա լալիս եմ... Եւ մենք անտարբեր,
Մենք անհոգ որդիք ծիծաղկոտ բախտի,
Ո՛հ, լոկ խօսքով եմք նոցա եղբայրներ...
«Կու՛ւսք բաղցածին մանր կը բրթի»...

II

Հ Ե Ր Ի Ք Է

Հերիք է... եղբա՛յր... Հերիք է, որքան
Անձնասուր եղած դու անգոր լացին,
Ողբացիր կեանքդ, սրգուորի նըման,
Զուր սպասելով վառ լուսաբացին...

Հերիք է... անբեկ, հաստատուն կամքով
Հարթի՛ր քո ուղին—վաղ թէ անազան—
Քո հարթած ուղին կը ծածկուի ծաղկով,
Ա՛յլ ուղի չունի քո լոյս-ապագան...

ԱԼ. ՇԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՀԱԶԱՐ ԼՃԵՐԻ ԵՒ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

(Ճանապարհորդական նկատողութիւններ)

I

Ամառուայ օր է. հիւսիսային ամառուայ օր: Թէն կէսօր է, սակայն արեգակի ճառագայթները չափ քիչ ջերմութիւն ունեն, ծովային թեթև քամին նոյն իսկ մրսեցնելու չափ հով է: Բոլոր ճանապարհորդներս դուրս ենք եկել շոգենաւի տախտակամածը և տուրիստին յատուկ հետաքրքրութեամբ դիտում ենք մեր առջև բացուած ծովի անհուն տարածութիւնը: Շոգենաւը հեամուած է լողում, իր ետևից թողնելով փրփուրներից կազմուած մի սպիտակ գիծ. թափանցիկ ջուրը նրա առջև կռանում է կակուղ ապակու պէս:

Ճանապարհորդների մեծամասնութիւնը ֆինլանդացիներ են, որոնք Պետերբուրգից վերադառնում են Հելսինգֆորս: Ֆինլանդիայի լուրջ և մտախոհ գէմքերը գերիշխող են, կան և չվէդներ, որոնք աւելի ուրախ բնաւորութիւն ունեն և գիւրումը ենամբ են ծանօթանում օտարականների հետ:

Ահա հեռաստանում երևում են սև բծեր ջրին ծովի երևաին: Գրանիտեայ ապառաժների կտորներ են դրանք, դուրս ցցուած ջրի տակից. քարերի սև, ողորկ ու փայլուն մակերևոյթը յիշեցնում են լողացող վիթխարի կետերի մէջքեր: Շոգենաւը փոխափախում առաջ է ընթանում. մօտենում ենք քարքարոտ կղզիներին. տեղ-տեղ, ժայռերի ճեղքուածներից դուրս է ցցուել վտիտ ցրտենին, այդ տեսակի կղզիների միակ ծառը՝ Փոքրիկ, անշուք, բայց ամուր այդ ծառին համեմատում են ֆին ազգի հետ: Ահա ինչպէս է համեմատութիւն անում վիպասան Ահօն «Enris» վերնագրով մանր պատմութեանքներից մէկի մէջ. «... Մենք ֆիններս կարող ենք լսել սառնաշունչ հողմերի շառաչիւնը նոյն սառնասրտութեամբ, որքան և ժայռի ծերային բուսած ցրտենին *): Վերևից խփած կայծալը փչրում է քարեր և ապա-

*) ԳԼՆԻ, МОЖЖЕВЕЛЬНИКЪ.

ռաժներ, իսկ ցրտենու ծառաթուփն անլնաս է մնում: Զինուորականների ձիերը կոխկրտում են նրան, թնդանոթների անիւները դէպի գետին են կորացնում, բայց ճկուն ցրտենին չէ կոտրուած: Երբ անցնում է փոթորիկը, այդ ցածլիկ թուփը բարձրացնում է իր ուժեղ իրանը, և ոստերը միմեանց չնչում են՝ «դու այդտեղ աճիր, իսկ ես այստեղ»: Եւ շատ ժամանակ չանցած, ոտերի և անիւների յետքերը ոչնչանում, անհետանում են, այնպէս որ անցորդն այլ ևս ոչինչ չէ նկատում...»:

Անապատ մանր կղզիներին փոխարինում են անտառապատ մեծ կղզիներ, ուր մէկ-մէկ կարմրին են տալիս ամառանոցների տանիքները: Հազիւ մի կղզի ծածկւում է շոգենաւի ետևում, իսկոյն եեթ մեր աչքերի առջև բուսնում է միւսը՝ նոցպէս քաբքարոտ և անտառապատ: Կղզիներն իրարից այնքան մօտիկ են շարուած, որ շոգենաւը մի տեղ համարեա կողերը քերկրով է անցնում երկու կղզիների արանքով: Այդ բազմաթիւ մանր ու խոշոր կղզիների հաւաքածուն և եզերքի երկար ու նեղլիկ թերակղզիները միասին անուանւում են չէր (skär, шхеры), որ մի յատուկ գեղեցկութիւն են տալիս Ֆինլանդիայի ծովափերին:

Շոգենաւն արդէն մօտենում է Հէլսինգֆօրս քաղաքին: Իջնում ենք ափ: Այստեղ մեղանից ոչ անցաթուղթ են պահանջում և ոչ էլ նայում են մեր իրերին, թէև իրաւունք կայ այդ անելու: Մաքուր հագուած, սպիտակ ձեռնոցներով ոստիկանը մեզ տալիս է փոքրիկ թիթեղեայ տախտակներ դրոշմած համարներով. որ համարը ընկնում է ձեզ, այդ համարի հանրակառքը ձեր տրամադրութեան տակ է և միշտ ձեզ կըսպասէ: Ամեն մարդ հեշտութեամբ գտնում է իրան յատկացրած կառքը: Մի-ձիւանի թեթև կառքը մեզ պաշնում է մաքուր փողոցներով և կարճ ժամանակից յետոյ կանգ է առնում մի հոյակապ հիւրանոցի առաջ: Հիւրանոցի տէրը դուրս է դալիս և հաղորդում, որ այժմ ազատ սենեակ չունի. միենոյն ժամանակ նա քաղաքաւարութեամբ առաջարկում է մեզ իր պատրաստականութիւնը՝ հեռախօսով տեղեկանալ ուրիշ հիւրանոցներում սենեակների մասին: Բայց իզուր ջանք: Բանից դուրս է դալիս, որ քաղաքի բոլոր հիւրանոցներում ոչ մի թափուր սենեակ չը կայ:

—Գիւղատնտեսական ցուցահանդէսն է զրա պատճառը,— փարատում է մեր զարմանքը բարեսիրտ ֆինլանդացին:—Ահա երեք օր է, ինչ բացել են ցուցահանդէսը, և ժողովուրդը երկրի ամեն կողմերից հաւաքուել է Հէլսինգֆօրս, ուստի և հիւրանոցները լիքն են:

Նա մեզ խորհուրդ է աւելիս մտնել ոչ հեռու գտնուող

«Տուրիստների Ընկերութեան» բիւրօն, ուր կարելի կը լինի իմանալ կահազարդ սենեակների մասին: Բիւրօյում ծառայող միակ օրիորդն ուրախութեամբ կատարում է մեր ցանկութիւնը և հետախօսով հարցնում է զանազան մասնաւոր տեղեր *):

Մի քանի խօսք ասեմ այդ վերին աստիճանի հետաքրքիր և օգտակար ընկերութեան մասին:

«Տուրիստների Ընկերութիւնը» գոյութիւն ունի տաս տարուց ի վեր: Եթէ մի օտարական կամ տեղացի ցանկանում է հեշտութեամբ ու յարմարութեամբ ճանապարհորդել երկրում, դիմում է այդ ընկերութեան բիւրօյին (Norra Esplanadgatan, 15): Այստեղ կարելի է ձեռք բերել երկաթուղու կամ շոգենաւի տոմսակ, հարկաւոր քարտէշներ, երկրին վերաբերեալ զանազան գրքեր, հիւրանոցների հասցէներ, իսկ եթէ գնալու տեղը հիւրանոց չէ լինում, ցոյց են տալիս գիւղացիների տներ, ուր կարելի է համեմատաբար յարմարութիւններ գտնել: Ընկերութիւնը հրատարակում է օգտակար քարտէշներ, ուղղեցողներ զանազան լեզուներով և մի ճանապարհորդական հանգէս. այդ բոլոր հրատարակութիւնների վրայ նա մինչև այժմ ծախսել է 71 հազար մարկ: Վերջին տարիները նա կառուցանում է իր սեփական հիւրանոցներ, ինչպէս օրինակ Իմատրա Ջովէժի հոյակապ հիւրանոցը: Նա շինում է բարձր գիտանոցներ այնպիսի տեղերում, որտեղից երեւում են գեղեցիկ տեսարաններ, նորոգում է մի քանի ճանապարհներ, հետազօտում է անյայտ, բայց տուրիստների համար հետաքրքիր տեղեր և այլն և այլն: Ի հարկէ, այդ ամենը միանգամից չեն սկսել, այլ կամայ-կամայ, ֆինական տոկոսնութեամբ հասել են այնպիսի ցանկալի դրութեան: Բացի մայրաքաղաքից ընկերութիւնն ունի 9 օժանդակիչ ճիւղեր գաւառական քաղաքներում:

Մեր ճարած սենեակները գտնւում էին մի մասնաւոր պանսիօնում, ուր ապրում են ուսանողներ և ուսանողուհիներ, որոնց հետ և անմիջապէս ծանօթանում ենք: Բախտի բերմամբ հանդիպում ենք այնպիսի անձնաւորութիւնների, որոնք յետոյ շատ օգտակար են լինում մեզ Ֆինլանդիայի հետ ծանօթանալու գործում:

—Վաղը մեր առաջի գործն այն կը լինի, որ կ'այցելենք գիւղատնտեսական ցուցահանդէսը,—ի միջի այլոց ասում է մեր

*) Պէտք է նկատել, որ Հէլսինֆօրսում խիստ տարածուած է տէլէֆօնի գործածութիւնը. համարեա ամեն մի խանութ, նոյն իսկ անշան մանրավաճառներ, հացթուխներ, կար-անողներ տէլէֆօն ունեն. և շատ էժան է տարեվարձը—մօտ 30 ռուբլի:

նորածանթ ուսանողուհի Այինօ Կօվերօ:—Թէև մեր երկիրը հա-
րուստ չէ բազմաթիւ բանջարեղէններով և այլ բոյսերի տեսա-
ով, ուստի և ցուցահանդէսն այնքան էլ ճոխ չէ, սակայն հե-
տաքրքիր և ուսանելի շատ նիւթեր կը գտնէք այնտեղ:

Հետեւեալ օրը, վաղ առաւօտեան, մեր նոր ծանօթները
հետ միասին տնից գուրս եկանք և դիմեցինք դէպի ցուցահան-
դէսը: Չը նայած օրուայ վաղ պահին, փողոցներն արդէն լիքն
են ժողովրդով: Լուռ և մտախոհ, հիւսիսին յատուկ, մարդիկ
անց ու դարձ են անում կարգապահութեամբ: Լուսթիւնը խան-
դարում են կառքերի աղմուկը և մի խումբ փոքրիկ երեխանե-
րի աղաղակները. սրանք լրագիր ծախողներ են, որոնք ամենու-
րեք վխտում են և առաւօտեան լրագիրները վաճառում: Ամեն
մարդ շտապում է ձեռք բերել լրագիր, կառապաններն անգամ
լրագիր են կարդում:

Յուցահանդէսի շինութիւնը մեղանից այնքան էլ հեռու չէ,
ուստի գնում ենք ոտով: Լաւ սալաշատակած փողոցները չափա-
զանց մաքուր են և ջրած: Տները գլխաւորապէս շինուած են
սրբատաշ քարից և նշանաւոր փողոցների վրայ գեղեցիկ և մեծ
են, առաւել ևս «Ֆապլանադ» կոչուած ծառուղու վրայ:

—Այս հոյակապ տները, անշուշտ, պատկանելիս կը լինեն
խոշոր դրամատէրերի,—հարցրեցի իմ ուղեկից ուսանողից. ու-
րեմն ձեր քաղաքում հարուստներ շատ կան:

—Երեակայեցէք, այդ բոլոր մեծ տները, որ տեսնում էք,
ի հարկէ, բացի հանրային շինութիւններից, պատկանում են
զանազան ակցիօներական ընկերութիւնների, որոնց մէջ բաժին
ունեն ամեն տեսակի և կարողութեան տէր մարդիկ, կան նոյն
խսկ և բանուորներ, մանր վաճառականներ և այլն... բայց ահա
և ցուցահանդէսի շինութիւնը:

Վճարում ենք մի ջնջին դումար և ներս մտնում: Յուցա-
հանդէսում ստաջին պահին ինձ զարմացրեց ծաղիկների տաա-
տութիւնը: Ամեն ինչ զարդարուած է ծաղիկներով և կանաչով.
գիրլիանդներին, պսակներին, վնջերին թիւ ու հաշիւ չը կայ:
Այստեղ նշմարում է այն սէրը, որ ծաղկազուրկ հիւսիսի մար-
դիկ տածում են դէպի կանաչը և ծաղիկը: Երիտասարդ, ծեր,
կին, տղամարդ, երեխայ՝ բոլորը իրանց վրայ կրում են ծաղիկ,
նոյն իսկ աղախիները և բանուորները միշտ ծաղիկ են գնում
առաւօտեան պաշարի հետ. և ծաղիկն այստեղ համեմատաբար
շատ էժան է:

—Տեսէք այն խոշոր կաղամբները, ասաց ուղեկիցս, նրանք
բերուած են Ուլէաբօրդ նահանգի հիւսիսամասից, մի երկրից:

ուր մի քսան տարի սրանից առաջ ոչ մի կուլտուրական բոյս չէր գտնւում: Այնտեղ, հեռու հիւսիսում, մարդիկ տարին-տասներկու ամիս կերակրւում էին միմիայն ձկնով, այն էլ զլիսաւորապէս աղալի ձկնով, ուստի աղիքային և կաշուի հիւանդութիւններն անպակաս էին այդ տեղերից: Բայց մի անձնաւորութիւն ցանկացաւ անձամբ ապացուցանել, որ ցուրտ երկրներում ևս կարելի է մշակել մի քանի բոյսեր՝ կաղամբ, գետնախնձոր: Ծանր աշխատանքից յետոյ նրան յաջողւում է այդ վայրերում բանջարանոց դրել և դործնականապէս սովորեցնել գիւղացիներին բոյսերի մշակումն: Այժմ այդ գիւղացիները ձկնեղէն կերակրի հետ խառնում են և բանջարեղէններ, այդպիսով այդ երկրին յատուկ հիւանդութիւնները կամաց-կամաց չքանւում են:

—Եւ այդ օգտակար գործ կատարողը,—վրայ բերեց ուսանողուհի Այինօ Կօվերօ,—մի օրիորդ է, որ ուսանել է տեղական գիւղատնտեսական դպրոցում և արտասահմանում լրացրել իր ուսումը:

Ցուցահանդէսում պատուաւոր տեղ էր բռնում կաթնատնտեսական բաժանմունքը: Այստեղ կարելի էր տեսնել, թէ ինչ ձևով և ինչ մեքենաներով պատրաստում են կարագ ու պանիր: Ի ցոյց դրած են նմուշներ այն յատուկ վազօնների, որոնցով իւղը տանում են երկրի խորքից դէպի ծովեզերեայ քաղաքները: Այդ տեսակի վազօններում իւղը երբեք չէ փշանում՝ ամառը չէ հալւում և չէ սառչում ձմեռը: Իւղն ածած է լինում միատեսակ փոքրիկ տակաոնների մէջ, իսկ տակառը կարում են կտաւի մէջ: Ամեն մի տակառի վրայ դրոշմուած է ուղարկողի անունը և տակառի համարը, այնպէս որ եթէ իւղը վատ է դուրս գալիս, դրոշմուած անունից կարելի է իմանալ ով է ուղարկողը, նոյն իսկ՝ որ բանուորն է պատրաստել իւղը: Այդպիսով հնարաւոր է լինում միշտ վերահսկել իւղի որակութեանը:

Գիւղատնտեսութեան այդ ճիւղն այժմ արագութեամբ աճում է և մեծ օգուտներ է բերում Ֆրլանդիային: Առաջները իւղի և կարագի մեծ մասը տանում էին Պետերբուրգ, բայց այժմ Ֆիննական իւղն արտահանում են Անգլիա, ուր լաւ ընդունելութիւն է գտած: Ընդհանրապէս իւղի արտադրութիւնն արտայայտւում է հետևեալ թուանշաններով: 1875 թուականին երկրից դուրս է բերուած 4,805,000 քիլօգրամ իւղ. տարէց տարի աւելանալով այդ թիւը հասել է 1895 թ. 14,115,000 քիլօգրամի:

Կառավարութիւնն էլ իր կողմից նպաստում է այդ աճման: Նա բացել է կաթնատնտեսական դպրոցներ, վարձատրում է կաթնագործ վարպետներին և վարպետուհիներին, որոնք չըր-

Չուժ են գիւղերը և սովորեցնում գիւղացիներին՝ իւր ու պանիր պատրաստելու նորագոյն ձևերը, տաւար խնամելու և հիւանդացած ժամանակը բժշկելու եղանակը:

Երկրիս համար շահաւէտ են անտառները, որոնք բռնում են Ֆինլանդիայի մակերևոյթի մեծ մասը: Առաջները Ֆին գիւղացին անխնայ կերպով ոչնչացնում էր այդ անտառները, բայց վաթսուներկան թուականներից սկսած, երբ երկաթուղիներ չինուեցին, ջրանցքներ փորուեցին, փայտի արտահանութիւնը սկսում է աճել: Ազգաբնակչութիւնը հաւասարապէս օգտւում է այդ արտահանութիւնից, և դրան արատօրէն մոտում է ամենուրեք, ամենախաղաղ անկիւններն անգամ: Նիւթական այդ անջողութեան հետ միասին առաջանում է հասարակական և մտաւոր կեանքի շարժումը: Այժմ անտառները երկրին եկամուտ են բերում տարեկան մօտ 48 միլիօն մարկ:

Ցուցահանդէսում կարելի է տեսնել փայտերի զանազան նմուշներ և ճիւղտներից պատրաստած կարասիքներ, որ վերջին ժամանակները մեծ քանակութեամբ արտահանում են զանազան երկիրներ: Կան վարպետներ, որոնք, ինչպէս և կաթնատնտեսները, չըջում են գիւղից գիւղ և ամենքին սովորեցնում ճիւղտից կարասիք պատրաստելու արհեստը: Կառավարութիւնը կահագործ վարպետները վրայ տարեկան ծախսում է մօտ 10 հազար ուրբի:

Վերջին տարիները Ֆինլանդիայում սկսել են պատրաստել փայտից մեծ քանակութեամբ հաստ թուղթ (ցելուլօիդ):

Ցուցահանդէս այցելողն իսկոյն նկատում է, որ հողագործութիւնը երկրի գլխաւոր պարագմունքը չէ: Ֆինլանդիայում, իբրև հիւսիսային մի երկրում, հողագործութիւնը ձեռնտու դործ չէ, որովհետև այստեղ ամառը կարճատև է լինում: Չը նայած դրան, հացաբոյսերը կարողանում են հասունանալ այդ կարճ ամառուայ ընթացքում աւելի արագութեամբ՝ չնորհիւ ամառուայ լոյս գիշերներին, քան թէ միջին Եւրոպայում: Ֆին հողագործի ամենակարևոր հոգսը լինում է ճահիճներ չորացնելը (ճահիճները բռնում են Ֆինլանդիայի ամբողջ մակերևոյթի 20⁰/₀): Անհրաժեշտ է լինում ջրանցքներ փորել ոչ միայն վարելահողի չորս կողմը, այլ և ամբողջ դաշտը կտրել զուգընթաց փոսերով, որ ջուրը հաւաքուի և ցանքսերին չը վնասի: Քիչ վնաս չեն հասցնում արտերին և գիշերային սառնամանիքները, որոնք յաճախակի պատահում են ոչ միայն գարնանը, այլ և ամառն ու աշնանը: Այդպիսի պատահարների հետևանքը լինում է անբերրիութիւն, որ պարբերաբար հասնում է երկրին 2—3

տարին մի անգամ Այսու հանգերձ Փին գիւղացին ցանում է հաճար, գարի, ցորեն (վերջինս միայն հարաւային ծովեզերքում), վարսակ, սիսեռ, բակլայ, ամենակարեւորը հաճարն է, որ կազմում է ազգաբնակութեան գլխաւոր հացը: Բայց և այնպէս Ֆինլանդիան օտար հացի կարօտ է զգում: Ռուսաստանից ներմուծում է Ֆինլանդիա տարեկան 30 միլիօն մարկի հաց:

Ի յոյց դրած են երկրագործական կատարելագործուած մեքենաներ, ի միջի այլոց և յաքան, որ, երեի, ապացուցանում է ֆինների արեւելքից եկած լինելը:

Համեստ տեղ է բռնում ցուցահանգէսում պտուղների, ճիշտը՝ հատապտուղների (ЯГОДЫ) բաժանմունքը: Զուրկ չէ հիւսիսն իրան յատուկ մրգերից: Ծիշտ է, այստեղ չեն բուսնում տանձ, նոյն խակ խնձոր, բայց պակաս չեն «մամուրան», որ նման է մեր մուշին, միայն թէ նրանից աւելի համով-հոտով է. այս հրաշալի հատապտուղը բուսնում է միմիայն հիւսիսում, ուր, ինչպէս յայտնի է, ամառուայ գիշերները լոյս են լինում: Միւս համեղ հատապտուղը «Լերդ-տրօն» է, մանր թթի նման և դեղնագոյն. կան և մորի, մոռ, հաղարձ, զօղնօշ (Черника), կլիւկվա եայլն:

Այդ հատապտուղներն էլ են արտահանում երկրից: Ի հարկէ, աննշան բաներ կը թուան մի ինչ-որ հատապտուղներ, մամուռ, կողովներ, փայտեայ ամաններ և սրանց նման իրեր, սակայն դրանցից այնքան են արտահանում Ֆինլանդիայից, որ տարեկան ստանում են մի քանի միլիօն մարկ:

Ցուցահանգէս այցելողին դիւրութիւն է տուած ուսումնասիրելու երկրի գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան զարգացումը: Ամեն մի բաժանմունքի մօտ ձրի տալիս են զբոյցներ, տետրակներ, որոնցից կարելի է գաղափար կազմել երկրի բարգաւաճման մասին: Այդ բարդաւաճման պակաս չէ նպաստում և կառավարութիւնը: Բացի բարձրագոյն գիւղատնտեսական ճեմարանից, որ ընդօրինակութիւն է Պարիզի համանման ճեմարանի՝ տնտեսական և գործնական դասընթացքով, նա կառուցել է 3 միջնակարգ գիւղատնտեսական դպրոց տղամարդկանց և կանանց համար, 12 հոգագործական և 17 կաթնատընտեսական ուսումնարան, կան և այգեպանական դպրոցներ:

Բացի կառավարութիւնից գիւղատնտեսութեան զարգանալուն օգնում են և մասնաւոր ընկերութիւններ, որոնցից ամենահինը և ամենազարգացածն է «Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը». 1891 թուականին նա տօնեց իր հարիւրամեակը: Այդ ընկերութեան անդամակցում են նաև շատ գիտնականներ, պրօֆէսօրներ, քահանաներ, պաշտօնեաներ, վաճառականներ: Նա

աշխատում է ունենալ գործակալներ և թղթակիցներ աշխարհիս ամեն ծայրերում. սրանց միջոցով տեղեկութիւններ է հաւաքում գիւղատնտեսութեան, անտառապահութեան, անասնաբուծութեան մասին ամեն երկրներում: Ժողովրդի խաւերում օգտակար հասկացողութիւններ տարածելու նպատակով ընկերութիւնը հրատարակում է բազմաթիւ տարրական գրքեր և դասագրքեր գիւղատնտեսութեան և անասնապահութեան վերաբերեալ: Հէնց սկզբից նա աշխատում էր ազգաբնակչութեան մէջ տարածել ծաղկի պատուաւոր, նոյնպէս և գետնախնձոր ու կըտաւհատի մշակելը, ուստի ձրիապէս բաժանում էր սիճուկ և սերմացու գետնախնձոր: Ընկերութիւնը հիմնել է մի քանի ուսումնարան գիւղացի ջուլհակների համար և մրցանակ է նշանակել տնայնագործական արդիւնաբերութիւնը զարգացնելու: Ի հարկէ ֆին գիւղացին, ինչպէս և աշխարհիս բոլոր գիւղացիք, պահպանողական էր և դժուարութեամբ էր ընդունում այդ նորմուծութիւնները, բայց ընկերութիւնը տոկունութեամբ և զգոյշ միջոցներով վերջ ի վերջոյ յաղթում է գիւղացու յամառութիւնը: Ընկերութեան օգնում են եռանդով գիւղական քահանաները. սրանք էին, որ սկզբում սիրով պարապում էին կտաւհատի մշակութեամբ և իրանց օրինակով ազդում էին գիւղացիների վրայ: Ընկերութեան ամենակարևոր ծառայութիւնը եղել է այն, որ 1836 թ. բացել է Մուստիալում գիւղատնտեսական ճեմարան: Դրամական կողմից նա ամենահարուստ ընկերութիւնն է Ֆինլանդիայում՝ չնորհիւ մասնաւոր մարդկանց և կառավարութեան առատ նուիրատուութիւնների. վերջինս մենակ 1881—1891 թուականների ընթացքում տուել է 275 հազար մարկ: Այժմ այդպիսի ընկերութիւնների թիւը հասնում է քսանի:

Ամենալաւ տրամադրութեան տակ գուրս եկանք ցուցահանդէսից: Դրսում երաժշտութեան քաղցր ձայնը մեզ գրաւեց դէպի «Էսպլանադ»: Նուազում են «Հայրենիք» ազգային օրհներգը, որի հեղինակ՝ Րոնէէրէրգի արձանը կանգնած է Էսպլանադ ծառուղու մէջ տեղը: Ամեն մի ֆինլանդացի անխտիր, լինի նա ֆինախօս կամ չլէդախօս, պատկառանքով է արտասանում ազգային բանաստեղծի և Ֆինլանդիայի ինքնաճանաչութեան քարոզողի անունը: Երախտագէտ հայրենակիցները ժողովրդից հուաքած զրօշներով 1885 թուականին կանգնացրել են այդ պարզ, միաժամանակ հոյակապ կոթողը, որի բացման ներկայ են գտնուել նոյն իսկ զօրքերը: Բարձր պատուանդանի վրայ կանգնած է Րոնէէրէրգը երկար սև սիւրտուկ հագած և մտախոհ նայում է իր առջև բացուած ծովի անհուն տարածութեան, կարծես, հեռացած երկրի մասը կրքերից: Արձանի պատուան-

դանի առջև կանգնած բրօնզեայ կիներ ըռնած ունի մի տախտակ, որի վրայ փորագրուած է «Հայրենիք» օրհներգը: Այստեղ բերում ենք այդ երկի բառացի թարգմանութիւնը, որ կատարել է չվեդերէնից տիկին Մ. Յ.

Մ Ե Ր Ե Ր Կ Ի Ր

(Ռուսէրգի)

«Մեր երկիր, մեր երկիր, մեր հայրենիք: Բարձր հնչիր, ո՛, թանկագին խօսք: Ձը կայ երկնքի տակին ո՛չ մի երկիր, ո՛չ մի հովիտ, ո՛չ մի եզերք աւելի սիրուած, քան մեր երկիրը հիւսիսում, քան մեր հայրենի հողը:

«Աղքատ է մեր երկիրը, և այդպէս նա կը մնայ ոսկի սիրողի համար. օտարը հպարտութեամբ մեր մօտովը կ'անցնէ. իսկ մենք սիրում ենք այդ երկիրն իր անտառներով, իր ժայռերով, իր ջրերով՝ նա մեզ համար ոսկէ երկիր է:

«Մենք սիրում ենք մեր գետերի վշտոցը, աղբիւրների ոստիւնը, մոլթ անտառների տրտում աղմուկը, աստղային երկինքը, ամառուայ լոյս գիշերը՝ բոլորը, ինչ որ տալիս են զգացմունքը, երգը և ինչ որ մի անգամ մեր սրտին է դիպել:

Այստեղ մեր հայրերը կռուել են մտքով, սրով և դուրժանով, այստեղ, այստեղ լոյս օրերին, ինչպէս և սև օրերին նոյն անդորրութեամբ բարախում էր ֆին ժողովրդի սիրտը, այստեղ նա տանում էր իր ճակատագիրը:

Ո՞վ է համարել այդ ժողովրդի կռուողների թիւը: Կռուի ձայնն անցնում էր մի հովտից միւս հովիտը, եկաւ սառնամանիքը և իր հետ բերաւ սովի տանջանքը. ո՞վ է չափել նրա սէրը և նրա թափած արիւնը:

«Ահա այստեղ նա մեզ համար արիւն է թափել և տանջուել. ահա այստեղ նա խնդադուրթիւն է ճաշակել. ահա այստեղ նա համբերել է, հառաչել է ազգը, այստեղ մինչև մեր գալը նա տարել է իր ճակատագիրը:

Այնտեղ է մեզ համար քաղցը, այնտեղ է մեզ համար լաւ, այնտեղ է մեզ տուած ամեն ինչ: Ինչ էլ որ լինի մեր վիճակը, մենք ունենք մի երկիր, մի հայրենիք. ի՞նչ կայ երկրի երեսին աւելի թանկագին, աւելի սիրելի:

Ահա այստեղ է, ահա այստեղ է մեր երկիրը՝ մենք տեսնում ենք նրան. մենք կարող ենք մեկնել մեր ձեռքը

և ուրախութեամբ յոյց տալ ծովն ու եզերքը և ասել՝ «Նայիր, այդ երկիրն է մեր հայրենիքը»:

Եթէ՝ մեզ տանէին ապրելու փայլի մէջ, ոսկէ սարերի վրայ, երկնքի կապուտակում, ուր մեր կեանքը դառնար փայլուն, ինչպէս աստղեր, առանց արտասուքի ու հառաչանքի, մեր աղքատ երկրի, հայրենեաց փափազը դարձնալ կը մնար մեր սրտում:

«Ահ, երկիր, դու հազար լճերի երկիր, ուր երգ և հաւատարմութիւն են ապրում. մեր անցեալի և ապագայի երկիր, դու չքաւոր ես, սակայն մի ամաչիր. եղիր ազատ, հանգիստ ու երջանիկ»:

«Քո ծագիլը դեռ կոկոն է, նա դուրս կը գայ իր թաղստարանից: Նայիր, թէ ինչպէս կ'աճեն մեր գէպի քեզ տաժած սէրը, քո լոյսը, քո փայլը, քո ուրախութիւնը, քո յոյսը: Եւ ապագայում աւելի բարձր ձայն կը տայ մեր հայրենեաց երգը»:

Առաջին անգամ այդ բանաստեղծութիւնը երգուեց 1898 թուականի մայիսեան տօնախմբութեան ժամանակ:

II

Շատ հետաքրքիր է Ֆինլանդիայի մայրաքաղաքը: Եթէ մարդ յանկուծիւն ունի մօտիկից ծանօթանալու երկրի առաջադիմութեան պատմութեան հետ, նա պէտք է Հէլսինգֆօրսից սկսէ իր ուսումնասիրութիւնը: Ամեն օր այցելում ենք թանգարաններ, գրադարաններ, հանրային հիմնարկութիւններ, ուսումնարաններ: Կամաց-կամաց ուսումնասիրում ենք երկրի պատմութիւնը, նրա կաղմակերպութիւնը, գրականութիւնը, մամուլը, ազգային շարժումը և այլն:

Փողոցները չրջագայելիս իսկոյն աչքի են ընկնում երկու հոյակապ շինութիւններ, իրար դէմ կանգնած, սրանք Սէյմի և համալսարանի շինութիւններն են: Ծովից ոչ հեռու, Սենատի հրապարակի վրայ, կառուցած է Սէյմի, Ֆինլանդիայի այդ պարլամենտի, չէնքը, որի դռները բաց են լինում ամեն մի այցելողի համար: Լայն սանդուղքներով բարձրանում ենք երկրորդ յարկը: Մտնում ենք գիւղական դասակարգի դահլիճը: Ընդարձակ և լոյս սրահը, կարծես, դասարան լինի իր պարզութեամբ փայտէ հասարակ դասական գրասեղանները շարուած են երկու կարգով, որոնց առջև դրած են մի աթոռ և մի սեղան, ծածկած կանաչ մահուդով: Դահլիճի պատերը զարդարուած են նշանաւոր գիւղացի գործիչների ձեռնակար պատկերներով: Դահլիճին

կից սենեակում զետեղուած է ճոխ գրադարան, որից օգտուում են պատգամաւորները:

Աւելորդ չի լինի պատմական մի համառօտ ակնարկ անել Սէյմի ծագման և զարգացման մասին, որով միաժամանակ և պարզաբանած կը լինենք մասամբ, թէ որտեղից է առաջացած այդ երկրի ուրոյն կազմակերպութիւնը:

Ֆինլանդիան պատկանում էր Շվէցիային սկսած 14-րդ դարուց և հաշուում էր տիրապետող երկրի հետ հաւասար մի երկիր: Նա իրաւունք ունէր պատգամաւորներ ուղարկել չվեզական սէյմին և մասնակցել թագաւորների ընտրութիւններին: Սէյմում Ֆինլանդիայի գործերը ընդհանուրներէից առանձին էին քննուում: Դէպքեր են եղած, երբ թագաւորներն առանձին սէյմեր են հրաւիրած Ֆինլանդիայուում: Շվէզական իշխանութեան տակ նա պահպանել էր իր ֆինական ազգայնութիւնը:

Պետերբուրգ քաղաքի հիմք դնելուց ի վեր Ֆինլանդիայի նուաճումն դարձել էր ուստաց քաղաքականութեան նպատակը Բալտեան ծովի վրայ: Եւ իրաւ, XVIII դարի ընթացքում ծագում էին յամառ պատերազմներ ռուսների և չվէզների մէջ Ֆինլանդիայի համար: Այդ ընդհարումները վերջացան նրանով, որ ըստ Յրիզրիխհամի հաշտութեան Ռուսաստանը ձեռք բերեց ամբողջ Ֆինլանդիան մինչև Տօրնէօ գետը: 1809 թուականից ի վեր, իբրև ինքնուրոյն երկիր, Ֆինլանդիան Մեծ Իշխանութեան անուան տակ մտնում է Ռուսաց կայսրութեան մէջ:

Այդ միջոցներին ֆին հայրենասէրներն օգտուում են Ալէքսանդր Ա-ի ազատամիտ տրամադրութիւնից և կարողանում են համոզել նրան՝ պահպանել տալ իրանց լեզուն, կրօնը, սահմանադրութիւնը, օրէնքները, սեփական վարչութիւնը և պետական տնտեսութիւնը: Ալէքսանդր Ա հանդիսաւոր կերպով հաստատում է Ֆինլանդիայի այդ իրաւունքները 1809 թուականի Բօրգօ քաղաքում կայացած Սէյմում:

Շուտով, ինչպէս յայտնի է, կայսրի տրամադրութիւնը փոխւում է, որ ազդում է և Ֆինլանդիայի վրայ: Սէյմ այլևս չէ ժողովուում, նոյնպէս և Նիկօլայ Ա-ի թագաւորութեան ժամանակամիջոցում: Ըստ չվեզական հին սահմանադրութեան, որի պատճէնն է կազմում ֆինլանդականը, սէյմ կանչելը կախուած է բարձրագոյն իշխանութեան կամքից:

Ուստի 1863 թուականին Ալէքսանդր Բ կայսրը ինքն անձամբ բացում է Սէյմի նիստը Հէլսինգֆօրսում: Այդ ժամանակից ի վեր Սէյմերը սկսում են կանոնաւորապէս ժողովուել

սկզբներում հինգ տարին մի անգամ, իսկ 1883 թուականից՝ երեք տարին մի անգամ:

Շնորհիւ իր կազմակերպութեան առանձնայատկութիւններին, այդ երկիրը սկսեց ապրել սեփական կենցաղով: Խաղաղ դրսից, ազատ ներքուստ, նա հասել է այժմ կուլտուրական և տնտեսական խոշոր յաջողութիւնների: Նրա արդիւնաբերութիւնը, գիւղատնտեսութիւնը, առևտուրը զարգացել են, ժողովրդի հարստութիւնն աճել, ազգաբնակչութեան մէջ տարածուել է լուսաւորութիւնը, արմատ են ձգել օրէնքներին յարգանքով վերաբերուելը և օրինական զգայմունքը:

Չը նայած որ ֆինլանդիան իր քաղաքակրթութեամբ հասել է արևմտեան Եւրոպային, այնուամենայնիւ ժողովրդային ներկայացուցչութիւնը մինչև այժմ նա պահպանել է այն ձևով, որ մի ժամանակ տարածուած էր Եւրոպայում ամենուրեք և այժմ ոչ մի տեղ այլևս գոյութիւն չունի,—այդ ձևը դասակարգային ներկայացուցչութիւնն է:

Սէյմը բաղկացած է 315 պատգամաւորներից, որոնցից 62 գիւղացիների ներկայացուցիչներ են, 44 հոգեորականների, 64 քաղաքացիների և 145 «ասպետութեան ու ազնուականութեան»: Ամեն մի քաղաք ընտրում է մի կամ մի քանի պատգամաւոր, մինչև 6000 մարդ ունեցող քաղաքը մի պատգամաւոր, 6 հազար՝ երկու, աւելին ունեցողը—ամեն մի 6000-ին մի-մի պատգամաւոր: 1500 մարդից պակաս ունեցող քաղաքը պատգամաւոր ընտրելու համար կարող է միանալ ուրիշ քաղաքների հետ:

Ամեն մի դասակարգ միւսներից առանձին նիստ է կայացնում: Ըստ ցանկութեան, եթէ միայն ցանկացողները երկու դասակարգից պակաս չեն, բոլոր պատգամաւորները հաւաքւում են միահամուռ խորհրդակցելու, սակայն առանց իրաւունք ունենալու վճիռներ կայացնել: Նիստերը հրապարակական են, բայց ամեն մի դասակարգ իրաւունք ունի պահանջել, որ դռնփակ կատարուի նիստը: Ժողովում ամեն մի անգամ կարող է ազատօրէն խօսել, միայն թէ արգելուած է ծաղրել կամ վիրաւորել կառավարութիւնը և առանձին անհատներ, հակառակ դէպքում մեղաւորը պատժւում է: Վճիռները կայացնում է ամեն մի դասակարգ իր առանձին նիստում: Կարևոր հարցերի վճռման համար պահանջւում է բոլոր դասակարգերի համաձայնությունը:

Հերթական Սէյմը կարող է շարունակուել չորս ամիս: Երբ կարևորութիւն զգացուի՝ կանչում են և արտակարգ սէյմեր: Այս դէպքում քննւում են միայն այն խնդիրները, որոնք պատճառ են եղած սէյմ հրաւիրուելուն և որոնք, առհասարակ,

կայսրն է առաջարկում: Սէյմի տեղութեան ժամանակաշրջանում ամեն մի պատգամաւոր ստանում է իր ընտրողներին որոշ ուժիկ, 12—20 մարկ (մարկը=37 կոպ.) օրական, նոյնպէս և ճանապարհածախս: Պատգամաւորի անձնաւորութիւնն այդ միջոցին անձեռնմխելի է. նրա վրայ բռնութիւն գործ գնողը ենթարկւում է ծանր պատժի:

Ինչպէս վերև յիշեցինք, ժամանակներ են եղած, երբ Սէյմը դադարեցրած է եղել: Այդ միջոցներին երկրի ղեկավարութիւնն իր ձեռքն է առնում մի ուրիշ հիմնարկութիւն, որ պակաս օգուտներ չէ հասցնում երկրի զարգացման. դա համալսարանն է, որի շինութիւնը գտնւում է նոյն Սենատի հրապարակի վրայ: Հրապարակի հիւսիսային կողմում բարձրանում է ֆինական հոյակապ տաճարը, ուր պատգամաւորները նախ քան Սէյմի բացուելը երգում են:

Նոյն հրապարակի մէջ տեղը երախտագէտ Ֆինլանդիան գրել է Ալեքսանդր Բ-ի բրօնդէ արձանը: Այդ գեղեցիկ կոթողը կառուցած է ամբողջ ազգի նուիրատւութեամբ և ներկայացնում է բարերար կայսրին այն դիրքում, երբ նա 1864 թուականին մի ճառով բաց է անում Սէյմը: Արձանը չրջապատում են չորս ալլաբանական արձաններ: Առջևից՝ մի կին, որի մօտ կանգնած է առիւծ, բռնած ունի ձեռքին սուր և վահան. որի վրայ գրած է «LEX». դա՛ Ֆինլանդիան է և իր հին օրէնքները, որոնց պաշտպան և հովանաւորող են համարում ֆինները Ալեքսանդր Բ-ին: Աջ կողմից՝ գիտութեան և արուեստի արձանը: Ջախ կողմից՝ գիւղացի և գեղջուհի գիւղատնտեսական գործիքներով: Ետևից՝ խաղաղութեան աստուածուհին արմաւենու ճիւղ բռնած: Ժողովուրդը խորին յարգանքով է վերաբերում դէպի իր բարերարի յիշատակը: Ամեն տարի, արձանի բացման օրը, տօնում են մի առանձին շուքով: Արձանը զարդարում են թարմ ծաղիկներով, փնջերով, պսակներով, ժապաւէններով. ուսանողական երգեցիկ խմբերը երգում են օրուայ պաշտած օրհներգ և այլն:

Արձանի աջ կողմը կառուցուած է համալսարանի շէնքը: Ֆինլանդական համալսարանն ունեցել է երկրի համար իր յատուկ նշանակութիւնը: Նա կենտրոն է եղել ոչ միայն մտաւոր և գիտական կեանքի, այլ և հանդիսացել է իբրև ազգային վերածնութեան և միութեան գործօն:

Առաջներն այդ համալսարանը գտնւում էր Աբօ քաղաքում և հիմնուել է 1640 թուականին. բայց 1827 թ. այդ քաղաքում պատահած մեծ հրդեհից յետոյ նրան տեղափոխում են մայրաքաղաք:

Սկզբում համալսարանը, ինչպէս և միւս կրթական հիմնարկութիւնները գտնուում էր հոգեորականների իրաւասութեան տակ, բայց յետոյ աշխարհականների ձեռքն է անցնում և 1869 թուականին ստանում է մի կարևոր իրաւունք, այն է՝ Սէյմ ուղարկել երկու պատգամաւոր:

Համալսարանական վարչութիւնն ունի իր առանձին կազմը: Բարձրագոյն կարգադրիչ իրաւունքը պատկանում է «կանցլէրին», որ անձամբ ղեկուցանում է կայսրին իրերի դրութեան մասին: Կանցլէրն ունի իր օգնականը, որ պարտաւոր է միշտ մնալ Հէլսինգֆորսում: Ապա գալիս է համալսարանական վարչութիւնը՝ բէկտօրը և 12 պրօֆէսօր: Կարևոր դէպքերում բէկտօրն իրաւունք ունի ժողովի հրաւիրել բոլոր միւս պրօֆէսօրներին:

Հէլսինգֆորսի համալսարանը տուել է և համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող գիտնականներ, ինչպէս՝ պատմաբան Պօտտան, իրաւաբան Կօլօնիուս, լեզուապէտ Յ. Պօտ, աստղաբաշ Գիւլտէն և, վերջապէս, հիւսիսային ծովերը հետազօտող ականաւոր Նօրդնշիօլդ:

Համալսարանում դասախօսութիւններ լսելը ձրի է և ազատ. ամեն մարդ ազատ մուտք ունի դիտութեան տաճարը, միայն թէ մի քանի դործնական աշխատանքներով պարապելու համար (օրինակ՝ լաբօրատօրիաներ, կլինիկներ) կողմնակի անձնաւորութիւնները պէտք է ստանան պրօֆէսօրի թոյլտուութիւնը:

Թէև ուսումն ոչինչ չարժէ, սակայն միջոցներ են հարկաւոր ուսանողին համալսարանական քաղաքում ապրելու: Ուսանողների մեծամասնութիւնը սահմանափակ միջոցների տէր է, իսկ շատ-շատերը ոչինչ չունեն: Հէլսինգֆորսում ապրելու համար մի ուսանողին հարկաւոր են 350—500 ռուբլի տարեկան: Ո՞րտեղից ճարէ այդ գումարը չքաւոր ուսանողը: Այստեղի ուսանողութեան մեծամասնութիւնն անկարող կը լինէր համալսարան վերջացնել, եթէ դոյութիւն չունենար մի համակրելի սովորութիւն: Ամեն մի ուսանող կարողանում է երկու հոգու երաշխաւորութեամբ մասնաւոր մարդկանցից տոկոսով պարտք վերցնել (սովորաբար 60/0) այն պայմանով, որ ուսումը վերջացնելուց և գործի մտնելուց յետոյ մաս-մաս յետ դարձնէ վերցրած պարտքը երկար տարիների ընթացքում: Ուսանողութեան $\frac{3}{4}$ մասը համարեա պարտքով է ապրում: Այդպիսով ֆինլանդացի աղքատ ուսանողը կուէ չէ դալիս հինգ տարուայ ընթացքում միջոցների սղութիւնից և իր պատիւը չէ նսեմացնում «էժանագին բարերարներին» գրօշների առաջ:

Համալսարանն ունի 2150 ուսանող, որոնցից 300 ուսանողուհի: Առաջին ուսանողուհին համալսարան մտաւ 1870 թ. նրանք գլխաւորապէս սովորում են լեզուաբանութիւն:

Պէտք է յիշել, որ համարեա ամբողջ երիտասարդութիւնը, որ Հէլսինգֆորս է գալիս գիտութիւն ձեռք բերելու, միջնակարգ դպրոցը վերջացրած է լինում խաղաղ գաւառական քաղաքների ու գիւղերի նահապետական շրջաններում: Երեկուայ այդ աշակերտն այսօր ուսանող է դառնում և սկսում է լիովին ազատ ապրել մի մեծ և իրան անծանօթ քաղաքում: Բնական է, որ այդպիսի ուսանողը վնասւում է մի յենակէտ գտնել, ուստի ուրախութեամբ անդամակցում է իր համաերկրացիներին կազմուած ուսանողական ընկերութեան. ընկերների շրջանում նորեկ ուսանողն անց է կացնում իր ազատ ժամանակը և հներին լսում է դործնական և օգտակար խորհուրդներ, վերջապէս ընկերութիւնը հեշտութեամբ և բարեկամաբար վերահսկում է նրա բարոյականութեան վրայ:

Երիտասարդութեան հաւաքուելու և զուարճանալու տեղը Ուսանողական Տունն է: Այդ հոյակապ շինութիւնը կառուցուած է ժողովրդից հաւաքուած դրամով, ուստի նրա ճակատին գրած է լատիներէն՝ *Spei suae patria dedit* (հայրենիքը նուիրել է իր յոյսերին): Ուսանողական տունն ունի հարուստ գրադարան 50 հազար հատորից կազմուած, ունի կօնցերտի դահլիճ, բէստօրան, բիլիարդի սենեակ. ամեն մի ուսանողական ընկերութիւն իր մասնաւոր ժողովների համար ունի առանձին սենեակ. ընդհանուր ժողովներին յատկացրած է մի ահագին սրահ: Ուսանողները հպարտանում են իրանց սնով և սիրով են անցկացնում իրանց ազատ ժամերը այդտեղ, ուր կարելի է տեսնուել ընկերների հետ, զրուցել, կարդալ, խաղալ. ամենազլխաւորն այն է, որ ուսանողն այդտեղ ստիպուած չէ դրամ ծախսել:

— Մեր համալսարանը սիրելի է ոչ միայն մեզ համար, — ասաց իմ ծանօթ ուսանողը, — այլ և նախկինները սիրով են յիշում իրանց *alma mater*-ը. դրան ապացոյց հետեւալ դէպքը. 1893 թ. մի ոմն Անտու, նախկին ուսանող, Պարիզում մեռնելիս, յիշում է իր Հէլսինգֆորսի համալսարանը և նրան կտակում 800 հազար մարկ:

Ուսանողական տօներ չատ կան, բայց ամենանշանաւորը մայիսի մէկինն է: Այդ օրը նոր ուսանողները և ուսանողուհիներն իրաւունք են ստանում կրելու սպիտակ թաւշեայ փոքրիկ գտակը, որի վրայ, կօկարդի փոխաբէն, պսպղում է ոսկեայ փոքրիկ քնարը. ուսանողները ֆինլանդիայում առանձին համազգեստ չեն հագնում: Այդ օրը վաղ առաւօտից ուսանողներ

և աշակերտները ծաղիկներով և դրօշակներով զարդարուած դուրս են գալիս քաղաքից և ամբողջ օրը պարզ օդում անցկացնում. երգում են, խաղում են և խմում մեղրից ու սպիտակ ծաղիկից պատրաստած մի ըմպելիք: Ամբողջ քաղաքը մասնակցում է նրանց ուրախութեան:

Վերջին տարիներն այդ ուրախութեան միանում են և բանուորները: Այժմ մայիսի 1-ը յայտնի է մի ուրիշ կողմից: 1897 թուականից Ֆինլանդիայում սկսուել է մի օրիգինալ շարժում, այն է՝ «դորժադուլ ոգելից խմիչքների դէմ»: Այդ «դորժադուլին» մասնակցում են գլխաւորապէս բանուորները: Մայիսի 1-ին «Դորժադուլ անողները» խօսք են տալիս ամբողջ տարուայ ընթացքում ոգելից ըմպելիքներ չը խմել: Այս տարի, մայիսի մէկին, համարեա բոլոր չը խմողները ցոյցեր էին սարքել քաղաքում. նրանք պահանջում էին Սէյմից, որ սա ոգելից խմիչքների վաճառումը բոլորովին արգելէ Ֆինլանդիայում: Խնդիրքին ստորագրել էին 140 հազար հոգի և 306 զիւղական համայնք: Որովհետև այդ խնդիրքը մերժեցին Սէյմում, ուստի ցուցարարները թուով վեց հազար հոգի, շարքերով, չորս-չորս, Սէնատի հրապարակից դնում են Դիւրգարդէն այդին, պահպանելով, որպէս միշտ լինում է այդպիսի հանգամանքներում, կարգապահութիւն և խաղաղութիւն: Այդում, ի հարկէ, ճառեր են արտասանում ակօհօլի դէմ:

Ժուժկալութեան հետ Ֆինլանդիայում աճում է և ժողովրդի խնայողութիւնը: Այդ պարզ երևում է հետեւեալ թուանշաններից: «Խնայողական արկղներում» 1892 թուականին կային 40 միլիօն մարկ, 1898 թ. այդ գումարը հասել է մինչև 67 միլիօն մարկ: Միևնոյն ժամանակ մասնաւոր բանկերում հաշւում էին 1892 թ. 105 միլիօն մարկ, իսկ 7 տարուայ յետոյ բոլոր բանկերում կային 276 միլիօն մարկ: Առհասարակ ժուժկալութիւնը տարածուած է Ֆինլանդիայում, և երկրի օրէնքները նպաստում են դրան: Օղին և կօնեակը վաճառում են միայն մինչև երեկոյեան ժամը 6-ը, որից յետոյ ոչ մի տեղ չէք կարող ձեռք բերել այդ խմիչքներից, ինչքան էլ դրամ վճարէք: Բացի դրանից օղին փոքր շիշերով չեն ծախում, այլ մեծ ամաններով, որոնցից ամենափոքր պարունակում է երեք շիշ: Կիրակի օրերը բոլոր գինեւոնները փակ են լինում: Երկաթուղու կայարաններում արգելուած է ոգելից խմիչքների վաճառումն և ոչ ամեն հիւրանոց իրաւունք ունի օղի պահել. դրա համար հարկաւոր է առանձին թոյլտուութիւն: Հարեցողութիւնը խիստ պատժւում է. եթէ մէկին հարբած դրութեան մէջ տանում են

գստիկանատուն, դատարանը նրան ենթարկում է 50 մարկ տուգանքի, չքաւոր դէպքում բանտարկութեան:

Սրա հակառակ վերջին տարիների ընթացքում նկատելի կերպով նուազել է այն անձանց թիւը, որոնք ստանում են հասարակական օգնութիւն: 1894 թուին այդ մարդկանց թիւը Ֆինլանդիայում հասնում էր 98 հազարի, 1895 թուին՝ մինչև 70 հազարի, իսկ ըստ վերջին վիճակագրական տեղեկութիւնների՝ 1898 թուին նուազել է մինչև 54 հազար հոգու, ուրեմն սրանք կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան 20/0 միայն: Այդ ուրախալի երևոյթի պատճառն աղքատներին խնամելու ֆինլանդական օրէնքն է, որի համաձայն աշխատում են, որքան հնարաւոր է, ամեն մէկին միջոց տալ ինքնագլուխ աշխատելու իր օրուայ պարէնը:

III

—Շուտով տեղի կ'ունենան «երգեցողութեան և երաժշտութեան» տօնախմբութիւնները, ուստի աւելի լաւ է, որ յետագէնք տարրական դպրոցների ուսումնասիրութիւնը, — ասաց մի անգամ իմ բարեկամ ֆինլանդացին:

Եւ իրաւ, մի քանի ժամանակից յետոյ ականատես եղանք մի վերին աստիճանի համակրելի տօնի:

Առհասարակ նկատելի է, որ որքան քաղաքակիրթ է մի ազգ, այնքան բազմաթիւ են նրա ժողովրդական տօների թիւը: Նա սիրում է, պահանջ է զգում ընդմիջել առօրեայ աշխատանքն ուրախ ժամերով, ոչ թէ կեր ու խումով, այլ գլխաւորապէս հոգուն և մտքին բաւականութիւն տուող ուրախ զըւարճութիւններով:

Ամեն տարի, մի անգամ ամառը, Ֆինլանդիայի զանազան քաղաքներում, հերթով, մի քանի օր շարունակ կատարւում են համազգային «երգեցողութեան և երաժշտութեան» տօներ: Ամսիս 16-ին, վաղ առաւօտեան, Սենատի հրապարակում կայացաւ տօնախմբութեան բացումը: Այստեղ հաւաքուել էին Ֆինլանդիայի ամեն անկիւններից եկած երգեցիկ և երաժշտական խմբեր և հասարակութիւն մօտ 20 հազար հոգի: Օտարաբաղաքացիների համար քաղաքը պատրաստել էր երկու հազար մարդկանց բնակարաններ: Տօնախմբութեան մասնակցում էին 47 խումբ երգիչներ և երաժիշտներ, որոնցից 11-ը կանանցից բաղկացած, ընդամենը 1506 հոգի: Կային նաև էստօնական երկու խումբ:

Միայն այս թուանշանները պարզ ապացոյց են, թէ որքան

լայն ծաւալով է դրուած ֆինլանդիայում ժողովրդի երաժշտական կրթութիւնը:

Հետեւեալ օրը, առաւօտեան 8 ժամին, Սենատի հրապարակը դարձեալ լցուած էր խիտ ամբոխով: Տաճարի առջև հաւաքուել էին երգեցիկ և երաժշտական խմբերը: Նախ սկսեցին երգել սաղմոս. քահանան կատարեց կարճ ժամասացութիւն, յետոյ սկսուեց տօնախմբութիւնը: Համրաքայլ և կարգապահութեամբ խումբ խմբի ետևից, դրօշակներ ծածանելով, անցնում էին հանդիսականները դէպի Կայսանէմի արհեստական սնտառը. ճանապարհին միմիայն ուսանողական երգեցիկ խումբն էր բարձրաձայն երգում:

Այդտեղ՝ Կայսանէմի վիթխարի ծառերի տակ, երբ հաւաքուած էին խմբերը, պ. Կաստրէմ՝ Հէլսինգֆօրս քաղաքի կողմից գեղեցիկ ճառով հանդիպեց երկուորնորին: Ճառից յետոյ բոլոր մասնակցողները սկսեցին երգել «Վօրտ Լանդ» (Հայրենիք) ազգային օրհներգը. այսպիսի մի վեհ և խորհրդաւոր երգեցողութիւն երբեք չէի լսած. տպաւորութիւնը մեծ էր: Երգեցին մի քանի ֆին-ժողովրդական երգեր և արտասանեցին մի քանի ճառեր: Այդ օրը նոյնպէս կայացաւ պատմական կօնցերտ ֆին-դինուորական դաշլիճում, ուր հաւաքուել էր ընտիր հասարակութիւն: Նախ՝ յայտնի երգիչներ Շէմէյկի, Հարկանէն և Սույասմօ երգեցին հիանալի կերպով ֆին-ժողովրդական հին երգեր «Կալէվալայից», ապա մի ուսանող սօլօ նուագեց «Կանտէլէ», որ տաւղի է նման, իսկ ձայնը յիշեցնում է մեր սաղը: Երեք կին շատ քնքոյշ կերպով նուագեցին հովուական սրինգ. մի ուրիշ կին ներկայացրեց ժողովրդական ողբը: Կօնցերտի վերջը նուագեցին ֆին դինուորական «մարշեր», իսկ փոքրիկ երեխաները յաջողութեամբ երգեցին աշակերտական երգեր:

Տօնախմբութեան երկրորդ և երրորդ օրերը նոյնքան ուրախ անցան. երգեցին ու նուագեցին անընդհատ: Իրանց վրայ ուշադրութիւն գրաւեցին հետեւեալ խմբերը. «Ժողովրդական ընկերութեան» խումբը, Կուօպիօ քաղաքից եկած ազատ հրշեջներ ընկերութեան խումբը, գրաշարների խումբը և, վերջապէս, դերձակների և կօշկակարների խմբերը: Սրանից երեւում է, թէ ոչքան ժողովրդական է դարձած կանոնաւոր երգեցողութիւնը ֆինլանդիայում:

Վերջին օրը ի միջի այլոց կարգացուեց յայտնի վիպասան Ահօի տօնախմբութեան նուիրած պատմութեամբը և պրօֆէսօր Սէտէլի շարադրութիւնը: «Երգեցողութեան և երաժշտութեան» տօնախմբութիւնը վերջացաւ պ. Մօրմանի ճառով. նա կրթա-

կան ընկերութեան կողմից չնորհակալութիւն յայտնեց բոլորին, որոնք նպաստել են երաժշտական կրթութիւն տարածելուն Ֆինլանդիայում: Ճառից յետոյ երգուեց ազգային օրհներգը. և սաղմոս հայրենիքի համար: Հասարակութիւնը օղը թնդացրեց երեք անգամ «ուռայով» և ուրախ տրամադրութեան տակ ցրուեց, ճանապարհին կրկնելով լսած երգերի եղանակները:

Այս տեսակ բուն ժողովրդական տօնախմբութիւն կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է, որ ժողովրդի ամեն խաւերը յայտնի աստիճանի կրթութիւն ունենան: Եւ իրաւ, Ֆինլանդիայում մտաւոր զարգացումն այն ձևն ունի, ինչպիսին է Շվէյցարիայում և Միացեալ-Նահանգներում, այսինքն կրթութիւնը դեմօկրատական է, այլ խօսքերով՝ այստեղ բացակայում են խոշոր տաղանդներ, սակայն դրա փոխարէն կրթութիւնը համարեա միահաւասար բաժանուած է ամբողջ երկրի մէջ:

Այդ նպատակին հասնելու համար կառավարութիւնը ոչինչ չէ խնայում. նա ծախսում է կրթական հիմնարկութիւնների վերայ իր բիւջէտի մօտ մի քառորդը: (1899 թուականին բիւջէտ եղել է 88,509,000 մարկ, որոնցից աւելորդ է մնացել 20 միլիօն մարկ. այդ մնացած գումարով կառուցանում են ջրանցքներ, երկաթուղիներ):

Ամենահետաքրքիրը ժողովրդական ուսումնարաններն են, որոնց նախահայր անուանում է բօրչկի Իւնօ Սիգնէուս. սրան է յանձնուած լինում ուսումնասիրելու Ֆինլանդիայի ժողովրդական կրթութեան դրութիւնը, և երբ նա մանրամասնօրէն կատարում է այդ յանձնարարութիւնը, սկսում է ճանապարհորդել Շվէյցարիայում, Դանիայում, Գերմանիայում և Շվէյցարիայում՝ այդ երկիրների զարոցները ուսումնասիրելու նպատակով: Արտասահմանում Սիգնէուս հանդիպում է յայտնի մանկավարժ Դիստերվէյին, որ անշուշտ մեծ ազդեցութիւն է թողնում նրա հայեայքների վրայ: Ամենակատարեալ ուսումնարանը Սիգնէուս գտնում է Շվէյցարիայում: Երբ նա հայրենիք է վերադառնում, Ֆինլանդական սէյմը նրան առաջարկում է կազմել ժողովրդական ուսումնարանների ծրագիրը:

1860 թուականի վերջն այդ ծրագիրը պատրաստ է լինում, և Սիգնէուս նշանակում է բոլոր ուսումնարանների ղեկավար վերատեսուչ: Ժողովրդական դպրոցների թիւը սկսում է տարեց տարի աճել. 1896 թուականին նրանց թիւը հասնում է 1273-ի 1896 ուսուցիչներով և 97 հազար աշակերտներով: Բացի այդ մշտական ուսումնարաններից յետ ընկած գիւղերում դոյութիւն ունեն և շարժական դպրոցներ: Այդ ուսումնարաններում անցնում են հետեւեալ առարկաները. կրօն, մայրենի լե-

զու, թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, աշխարհագրութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, ֆինլանդիայի պատմութիւն, բնական գիտութիւններ, երգեցողութիւն, դժագրութիւն, ձեռագործ և արհեստներ:

Ուսումնարանների շինութիւնները կառուցուած են հիսնալի կերպով, տեխնիկայի և առողջապահութեան բոլոր պահանջների համաձայն, դասարանները և միջանցքները ընդարձակ են, լուսավոր և մաքուր:

Գարնան սկզբներին Վիբուրգ քաղաքումն էինք *)։ Այցելելիցինք այստեղի ժողովրդական դպրոցը։ Տեսուչն ամենայն քաղաքավարութեամբ յանձն առաւ մեզ անձանցութիւններ յոյց տալ իր իրաւասութեան տակ գտնուող ուսումնարանը, որի հէնց արտաքինն իսկոյն գրաւում է մարդուս. դպրոցի շինութիւնն ամենամեծը և ամենագեղեցիկն է քաղաքումը։ Այդպիսի դպրոցներում տղաները և աղջիկները միասին են սովորում։ Տեսանք և դպրոցի արհեստանոցը, ուր տղաները սովորում են ատաղձագործութիւն. վարպետը մեզ յոյց տուեց աշակերտների չինած մի քանի իրեր, որոնք պատրաստուած էին մաքուր և գեղեցիկ։ Աղջիկները պարապում են կար ու ձևով և խոհարարութեամբ։ Դպրոցի ներքին յարկում զետեղուած են խոհանոցները, ուր աշակերտուհիները, ապագայ տանտիկիւնները, նշանակած ժամերին սովորում են կերակուր եփել։ Մեր տեսած աղջիկները «տօլմի» նման մի բան էին տապակում (փականգծի մէջ նկատեմ, որ ֆինները դրան նոյնպէս «տօլմա» են անուանում) և այնքան վարպետ կերպով, որ պատրաստած կերակուրները մօտիկ ըէստօրանում վաճառում են այցելողներին։

Ժողովրդական ուսումնարանների արհեստանոցները և խոհանոցները մասնազերտական նշանակութիւն չունեն,—այդ նպատակի համար կան յատուկ հիմնարկութիւններ,—այլ դրանք գոյութիւն ունեն նրա համար, որ ապագայ ընտանիքի տէրն ընդունակ լինի գործիքներ բանեցնել առօրեայ պէտքերի համար, իսկ տանտիկինը կարողանայ իր ընտանիքի կերակուրն եփել։

Այդ օրը մենք ներկայ գտնուեցանք և աշակերտուհիների մարմնամարդութեան, որի դասատուն մի օրիորդ է։ Որովհետև եղանակն անձրևային էր, ուստի վարժութիւններն այդ օգը կատարուեցին ոչ թէ աղատ օդում, ինչպէս սովորաբար է լի-

*) Տե՛ս «Մշակ» 1899 թ. № 157 «Դէպի Իմատրա» ճանապարհորդական նկարագրութիւնը։

նում, այլ մի առանձին դահլիճում, որ բաւականին մեծ էր և յարմարութիւններ ունէր միջի օդը հեշտութեամբ նորոգուելու: Հէնց որ սկսուեց մարմնամարզական վարժութիւնները, վարժուհու գէմքը, որ մինչև այդ բարութիւն և հեզութիւն էր արտայայտում, իսկոյն եեթ կերպարանափոխուեց է, կարծես, դա մի քնքոյշ օրիորդ չէր, այլ պրոսական մի իւնկեր, ձայնն էլ խիստ էր և հրամայողական: Աշակերտուհիները ճշտութեամբ կատարում էին նրա հրամանները և ճարպիկութեամբ զանազան մարմնամարզական շարժումներ անում, այնպէս որ ոչնչով յետ չէին մնում տղաներից:

Մտանք և ուսումնարանի գրադարան-ընթերցարանը, ուր կային և մի քանի լրագիրներ: Այս երկրում աշակերտներին արգելուած չէ լրագիրների ընթերցանութիւնը: Տեղիս մանկավարժներն իրաւամբ նկատում են, թէ ապագայ քաղաքացիները հէնց մանկութիւնից պիտի ծանօթանան երկրի խնդիրներին:

Բացի ժողովրդական դպրոցներից, Ֆինլանդիայում կան եւս բազմաթիւ կիրակնօրեայ ուսումնարաններ, ուր սովորողների թիւը հասնում է մինչև 200 հազար հոգու. սրանց մեծամասնութիւնն արդէն գրագէտ մարդիկ են, սակայն ուսումնարան են յաճախում իրանց յիշողութեան մէջ նորոգելու առաջուայ սովորած գիտութիւնները և նորերը իւրացնելու: Վերջին ժամանակներս աշխատում են այդ տեսակի ուսումնարանները վերածելու ժողովրդական համալսարանների, սակայն կառավարութիւնը, սուղ միջոցների պատճառով, անկարող է լինում օգնութեան գալու: Այդ գործի նախաձեռնութիւնը վերցնում է հէնց ինքը հասարակութիւնը, գլխաւորապէս Հէլսինգֆօրսի երիտասարդութիւնը, որ մինչև այժմ հաւաքել է յօդուտ վերոյիշեալ հիմնարկութեան 100 հազար մարկից աւել: Ժողովրդական համալսարաններին նուիրատուութիւններ են անում, կօնյէրաներ և երեկոյթներ են սարքում և այլն: Վերջ ի վերջոյ գոյանում է մի պատկառելի դոմար, որով բաց են անում մի քանի ժողովրդական համալսարան:

Ֆինլանդիայի միջնակարգ դպրոցները համարեա նման են ռուսաց գիմնազիաներին և բէալական ուսումնարաններին, ուստի աւելորդ եմ համարում նրանց մասին տեղեկութիւններ տալ:

(Վերջը յաջորդ եամարում)

ԵՍ ՍԻՐՈՒՄ ԵՄ...

(Լեռնոցում)

Ես սիրում եմ, երբ արհի հեռ մի ներքին
Կռիւ մղելով, կոյսն է շփնում վարդի պէս.
Այդպէս ե՛լ մերձ՝ ըսպասելով փոքորկին,
Վերջապոյսն է շառագունում հրակէզ:

Ես սիրում եմ, երբ գիւերին լուսնավառ
Անհառի մէջ կոյսն է յուզուած հառաչում.
Այդպէս խօսուն ե՛լ տախտիկն է ոսկէլար
Մեղմ նուագով ցուրտ քամու հեռ շրջանում:

Բայց առանկ հրմայի՛չ է իմ աչքին
Կոյսի արցունքն, երբ աղօթք է նա անում.
Այդպէս վրկայ ե՛լ Փրկչի լուռ տանջանքին,
Քերովբէն էր անմեղ լալիս, վրէժանում:

Ա. ՆԱՏՈՒՐԵԱՆ

Մ Ե Ն Ա Կ Մ Ա Ր Դ Ի Կ^{*)}

Դ Ր Ա Մ Ա

Գեղեցիկ Հառաչմանի

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Գ Ո Ր Ծ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Նոր դեպքերը համարեա անմիջապէս կապում են չորրորդ գործողութեան մէջ պատահածներին: Սենեակը դատարկ է, վառուած լամպը դեռ մնում է սեղանի վրայ:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. (Դրսի դռնից մտնում է հապնեպ եւ լի բարկութեամբ): Մայր: (Բացում է ննջարանի դուռը): Մայր:

Տ. ՖՅԿԵՐԱՏ. (Դուռն է գալիս ննջարանից): Էլ ի՞նչ պատահեց, տղայ: Մի աղմկիր այդպէս: Ֆիլիպպիկին կը զարթեցնես:

ՅՈՀ. Մայր, կ'ուզենայի իմանալ թէ ո՞վ քեզ իրաւունք տուեց—հեռացնել իմ տնից հիւրերին:

Տ. ՖՅԿԵՐԱՏ. Բայց, տղայ... այդ իսկի մտքովս էլ չի անցել: Ես ոչ ոքի չեմ հեռացրել:

ՅՈՀ. (Բարկացած յետ ու առաջ փայլելով): Մայր, դու ստում ես:

Տ. ՖՅԿԵՐԱՏ. Եւ դու թոյլ ես տալիս քեզ այդ ասել մօրդ երեսին, Հաննէս:

ՅՈՀ. Ես պէտք է այդ քեզ ասեմ, որովհետեւ այդ այդպէս է: Օրիորդ Աննան պատրաստուում է գնալ եւ...

Տ. ՖՅԿԵՐԱՏ. Նա քեզ ասաց որ ես նրան տնից մերժեցի:

ՅՈՀ. Հարկ չը կար որ նա ինձ ասի: Այդ ես ինքս էլ գիտեմ:

Տ. ՖՅԿԵՐԱՏ. Ի՞նչ գիտես, տղաս:

ՅՈՀ. Նա գնում է: Դուք այնքան խօսեցիք, խօսեցիք որ

^{*)} Տե՛ս «Մուրճ» № № 3, 4, 5, 6, 7.

վերջապէս հասար ձեր նպատակին: Բայց ես քեզ ասում եմ. ես կը պառկեմ զոան առաջ: Ես կը վերցնեմ ատրճառակը, (վերցնում ե գրեթէ պահաւանից մի ասրճանակ):—Ահա, կ'ուղղեմ այսպէս գլխիս: Եւ երբ նա գնայ, ես խփոյն կ'արձակեմ, երդւում եմ կեանքովս:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Վախեցած եւ զինքը կորցրած կամենում ե բռնել նրա ձեռքից). Հաննէս... Թող, թող այդ ի սէր Աստուծոյ: ՅՈՀ. Ես քեզ խօսք եմ տալիս:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Կանչում է). Հայրիկ, հայրիկ, շուտ արա, եկ: Հեշտութեամբ կարող է արձակուել ե... հայրիկ. եկ խելքի բեր տղիդ:

Երբ Ֆօկերատը ներս է մտնում ննջարանից:

ՅՈՀ. Հայր: (Յանկարծ սրափուելով, վայր է գցում ասրճանակը):

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այո, ես... այդ ես եմ—ե այդպէս... այդպէս է վիճակուած ինձ քեզ հաղիպել:

ՅՈՀ. Այս ի՞նչ է նշանակում, մայր:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մօտենալով նրան, լուրջ եւ հանդիսաւոր ձեւով ասում է): Որ դու պէտք է խելքի դաս, որդի—ահա ինչ է այդ նշանակում:

ՅՈՀ. Ի՞նչը քեզ բերաւ այստեղ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Աստուծոյ կամքը, Աստուծոյ կամքը բերաւ ինձ քեզ մօտ:

ՅՈՀ. Մայրս քեզ հրաւիրեց:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այո, Հաննէս:

ՅՈՀ. Ինչո՞ւ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Որ քեզ իբրեւ բարեկամ օգնեմ, այո:

ՅՈՀ. Բայց մի՞թէ ես կարօտ եմ օգնութեան:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այո, Հաննէս, որովհետեւ դու թոյլ ես: Մի թոյլ մարդ, ինչպէս մենք ամենքս, այո:

ՅՈՀ. Եւ եթէ ես այժմ թոյլ եմ, ինչո՞ւ ես ուզում ինձ օգնել:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մօտենում է նրան, բռնում նրա ձեռները): Ե՛ս պէտք է քեզ ասեմ թէ ինչքան հնք բոլորս քեզ սիրում, այո: Եւ ապա պէտք է քեզ նաեւ ասեմ, որ Աստուած գթառատ է դէպի մեղաւորը, այո, դէպի այն մեղաւորը, որ կը զղջայ:

ՅՈՀ. Ուրեմն ես մեղաւոր եմ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Առաջուայ քնքով): Մեծ մեղաւոր, այո—Աստուծոյ առաջ:

ՅՈՀ. Բայց ի՞նչ մեղք եմ ես գործել:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ով ցանկութեամբ է նայում, կնոջ, ասաց
Քրիստոս, այն, իսկ դու աւելին ես արել, այն, այն:

ՅՈՀ. (Շարժում է անում, կարծես ուզում է ակացները փա-
կել): Հայր...

ՖՕԿԵՐԱՏ. Մի փակուիր, Հաննէս: Տուր ինձ ձեռքդ, ինչ-
պէս մեղաւորը մեղաւորին, և ընդունիր ինձ: Ընդունիր ինձ
իբրև մի մարտակցի:

ՅՈՀ. Հայր, ես պէտք է քեզ ասեմ որ ես այլ գետնի վրայ
եմ կանգնած քան դու:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Դու կանգնած ես մի զառիվայր գետնի վրայ:

ՅՈՀ. Ի՞նչպէս կարող ես դու այդ ասել, հայր: Դու հօ չես
ճանաչում իմ ճանապարհը:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Օ, ի հարկէ. այդ մի լայն ճանապարհ էր ի կո-
րուստ: Ես լուկեայն հետևում էի քեզ: Այն, և բացի ինձնից նաև
աւելի մի Բարձր էակ—Աստուած: Եւ որովհետև ես այդ գիտէի,
ուստի ձգձգում էի կատարել իմ պարտքը, այն: Բայց այսօր ես
գալիս եմ քեզ մօտ Նրա անունից և ասում քեզ. Յետ կայ-
դու կանգնած ես անդունդի առաջ:

ՅՈՀ. Ես պէտք է քեզ ասեմ, հայր... քո խօսքերը բարի
են և անկեղծ մտածուած, բայց—նրանք իմ մէջ արձագանք չեն
գտնում: Քո անդունդներից ես չեմ վախենում. բայց կան այլ
անդունդներ, և որ դուք ինձ չը գլորէք այնտեղ—ահա զրանից
դուք զգուշացէք:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՛չ, Հաննէս... ոչ...

ՅՈՀ. Ուղիղ չէ թէ ով կը նայի կնոջ վրայ ցանկութեամբ
նա լուծում է ամուսնութիւնը: Ես մաքառեցի և մաքառեցի...

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՛չ, Հաննէս: Ոչ: Ես յաճախ եմ քեզ խորհուրդ-
ներ տուել, և նրանք միշտ քեզ օգուտ են տուել: Այսօր ես քեզ
ասում եմ, քեզ մի խաբիր, վերջ դիր: Մտածիր քո կնոջ մա-
սին, քո Ֆիլիպպիկի մասին, և նմանապէս մի քիչ մտածիր և քո
ծեր ծնողների մասին: Մի բաղմայնիր...

ՅՈՀ. Բայց չը պէտք է ինքս իմ մասին էլ մտածեմ, հայր:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Դու միայն վճռիր և կը տեսնես թէ ինչպէս
ազատ և թեթև կը զգաս քեզ:

ՅՈՀ. Իսկ եթէ այդպէս չը լինի:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ապաւինիր ինձ և այդպէս կը լինի:

ՅՈՀ. Իսկ եթէ... Իսկ օրիորդ Աննան:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Աշխարհիս զաւակները, Հաննէս, հեշտ են մօ-
ռանում...

ՅՈՀ. Իսկ եթէ նա հեշտ չը մոռանայ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այն ժամանակ նշանակում է Աստուծոյ կամքն էր այդպէս:

ՅՈՀ. Դէ, հայր... ես այլ հայեացք ունեմ: Մենք իրար չենք հասկանում: Եւ ի հարկէ այդ խնդիրներում երբէք իրար չենք հասկանայ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Դեռ ըստ կարելոյն բարեհոգութեամբ): Այստեղ... այստեղ խօսքը բոլորովին հասկանալու մասին չէ: Դու սխալ ես ըմբռնում հանգամանքը, այո՛, այո՛: Հանգամանքը բոլորովին այլ է: Այդ դու էլ առաջ շատ լաւ գիտէիր: Բանը այն չէ... Բանը իմ հասկանալ չը հասկանալը չէ:

ՅՈՀ. Մի նեղանար, հայր, բայց ինչո՞ւմ է լանը:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Հնազանդութեան մէջ է, ես կարծում եմ, այո՛:

ՅՈՀ. Այսինքն դու կարծում ես որ ես պէտք է անեմ ամեն բան, ինչ որ դու ուզում ես, թէկուզ այդ ինձ անարդար թուի անգամ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ես քեզ անարդար բան խորհուրդ չեմ տալ, այո: Շատ ցաւում եմ, որ ստիպուած եմ քեզ ասել... ստիպուած եմ քեզ մի քանի բան յիշեցնել, այո: Մենք քեզ մեծացրինք ոչ առանց հոգատարութեան և անըուն գիշերների: Մենք քեզ խնամեցինք և ոչ մի զոհաբերութիւն չը խնայեցինք, երբ դու հիւանդ էիր, իսկ դու քո տղայութեանդ ժամանակ յաճախ ես հիւանդացել, Հաննէս, այո: Մենք ամեն ինչ արել ենք յօժարութեամբ և ուրախութեամբ:

ՅՈՀ. Այո, հայր, և այդ բոլորի համար ես շատ շնորհակալ եմ ձեզնից:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այդ միայն խօսքեր ևն. գործ, գործ եմ ես ուզում տեսնել: Բարեպաշտ, մաքուր, հնադանդ մարդ եղիր, այո, ահա որն է իսկական շնորհակալութիւնը:

ՅՈՀ. Ուրեմն քո կարծիքով ես ապերախտ եմ. ես արժանի չեմ ձեր ջանքերին:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Դու դեռ յիշում ես, ինչպէս էիր երեխայ ժամանակդ միշտ աղօթում—մահճակալում, այո—երեկոյ և առաւօտ:

ՅՈՀ. Ինչի՞ մասին, հայր:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ախ, Տէր Աստուած, աղօթում էիր դու, աղաչում եմ Քեզ, օգնիր ինձ լինել բարեպաշտ մանուկ: Իսկ եթէ ես չը դառնամ...

ՅՈՀ. Աւելի լաւ է ինձ վերցրու երկրից: Ուրեմն դու կարծում ես որ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ դուք ինձ թաղէիք դեռ այն ժամանակ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Եթէ դու շարունակում ես ընթանալ զառիվայր ուղիով... այո... եթէ քո սիրտը մնում է յամառ...

ՅՈՀ. Այո, ես էլ եմ կարծում որ այդ աւելի լաւ կը լինէր:

Փոքր դադար:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ուշքի եկ, որդեակ, յիշիր նրանց, Հաննէս, այո, նրանց, որոնք քեզ յորդորել են. յիշիր պատօր Պֆէյֆէրին, քո բարեպաշտ ուսուցչին և խոստովանահօրը: Յիշիր...

ՅՈՀ. (Դուրս գալով իրանից): Հայր. թող ինձ հանգիստ իմ այդ ուսուցիչներով, եթէ չես ուզում որ ծիծաղեմ: Մի յիշեցնիր ինձ այդ ոչխարապուլիների հասարակութիւնը, որ դաստիարակելու տեղ հանել է ծուծը իմ ոսկորներից:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Օ՛, երկնային Հայր:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Լո՛ւր, Մարթա, լո՛ւր: (Յոհաննէսին): Քո ուսուցիչները և մենք այդ վերաբերմունքին չէինք արժանի:

ՅՈՀ. (Բղաւելով): Դուք ինձ սպանեցիք:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Դու յանցանք ես գործում, Հաննէս:

ՅՈՀ. Ես գիտեմ թէ ինչ եմ ասում. դուք ինձ սպանեցիք:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այդպէս ես վարձատրում մեր սէրը:

ՅՈՀ. Ձեր սէրը ինձ սպանեց:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ես այլ եւ քեզ չեմ հասկանում:

ՅՈՀ. Այդ ես ինքս էլ գիտեմ, հայր: Դուք երբեք ինձ չէք հասկացել և երբեք էլ չէք հասկանալ:

Փոքր դադար:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Լաւ, լաւ, Հաննէս: Ես վերջացրի: Ես չը գիտէի որ բանը այդքան հեռու է գնացել: Ես յոյս ունէի, բայց իմ միջոցները սպառուեցան: Այստեղ միայն Աստուած կարող է դեռ օգնել: Գնանք, իմ պառաւ Մարթա, մենք այժմ աւելի բան չունենք այստեղ փնտրելու, այո: Մենք պէտք է մի այլ տեղ թաղնուենք և սպասենք. մինչև որ ողորմած Աստուած մեզ կը կանչէ: (Նորից դիմում է Յոհաննէսին): Բայց, Հաննէս. մի բան եւս պէտք է քեզ ասեմ. մի թաթախիր ձեռներդ արեան մէջ: Լսում ես: Այդ մեղքն էլ մի վերցրու քեզ վրայ:—Արդեօք լաւ մտածել ես և Կէթէի մասին: Դու գիտես որ մենք վախենում ենք որ նա խելադարուի: Նայել ես ուշադրութեամբ այդ խեղճ, սիրելի էակի վրայ, չէ: Արդեօք բաւականաչափ պարզ է քեզ համար թէ ինչ էք դուք արել նրա հետ: Թող մայրդ միայն պատմի թէ ինչպէս է խեղճ Կէթէն գիշերներով լալիս և հեկեկում քո պատկերի վրայ: Դէ միանգամ եւս կրկնում եմ, Հան-

նէս, մի թաթախիր ձեռներդ արեան մէջ: Եւ այժմ մենք վերջացրինք, այս: Եկ գնանք. Մարթա, գնանք:

ՅՈՀ. (Կարհասել մաքառումից յետոյ): Հայր, մայր:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. } (Յես եմ նայում, Յոհաննէսը ընկնում է
ՖՕԿԵՀԱՏ. } ցրանց գիրկը): Յոհաննէս:

Դադար:

ՅՈՀ. (Ընկնում ձայնով): Հիմա ասէք, ինչ պէտք է ես անեմ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Մի պահիր օրիորդին: Թող նա գնայ, Հաննէս:

ՅՈՀ. Խոստանում եմ քեզ այդ: (Ուժասպառ եղած, սխալուած է նստել արողի վրայ):

Տիկին Ֆոկերատը ուրախացած շտապում է դէպի ննջարանը:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Շոյում է Յոհաննէսին եւ համբուրում ցրա ճակատը): Իսկ այժմ—թող Աստուած քեզ ոյժ տայ: (Գնում է ննջարան):

Յոհաննէսը մի քանի վայրկեան նստում է հանդարտ. ապա ջնջում է ամբողջապէս, դառնում է անհանգիստ, վեր է կենում տեղից, պատուհանից դիտում աղջամուղջը, չեստոյ բաց է անում դրսի դուռը:

ՅՈՀ. Ո՞վ է այդտեղ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այդ ես եմ, պարոն Յոհաննէս: (Ներս է մտնում):

ՅՈՀ. Դուք ուզում էք գնալ առանց մնաք բարեաւ ասելու: (Յես ու առաջ փայլելով):

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Իսկապէս մի բոպէ ես տատանւում էի: Բայց այժմ այդպէս լաւ է:

ՅՈՀ. Ես սարսափելի դրութեան մէջ եմ: Իմ հայրը այստեղ է: Ես նրան երբեք այդպէս չեմ տեսել: Միշտ ուրախ ու պարզ մարդ... Ես չեմ կարողանում բաժանուել այդ տպաւորութիւնից: Իսկ միւս կողմից պէտք է տեսնեմ, թէ ինչպէս դուք մեզնից հեռանում էք, օրիորդ ե...

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Լսէք, պարոն դօկտօր, չէ որ ես այսպէս թէ այնպէս պէտք է հեռանայի:

ՅՈՀ. Բայց դուք չը պէտք է գնաք. դուք չէք կարող գնալ: Գոնեա այժմ, այժմ այս վայրկեանում: (Նստում է, ճակատը յենում ձեռներին, խոր հառաչ է դուրս գալիս ցրա կրծքից):

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Յուզուած, հագիւ լսելի ձայնով): Պարոն դօկտօր: (Կամաց դնում է ձեռքը ցրա մագերին):

ՅՈՀ. (Ուղղւում է տեղում, հառաչելով): Ախ, օրիորդ Աննա:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Յիշէք այն խօսքերը, որ մենք մի քանի ժամ

առաջ ասացինք:—Ստիպումը պէտք է առաքինութիւն դարձնենք:

ՅՈՀ. (Վեր է կենում տեղից եւ յուզուած յետ ու առաջ քայլում): Ես չը գիտեմ ինչի մասին ենք մենք խօսացել: Գլուխս դադարկ է եւ ամայի եւ տանջուած: Ես չը գիտեմ անգամ թէ ինչ եմ խօսել հօրս հետ: Ես ոչինչ չը գիտեմ: Դատարկ է եւ ամայի իմ գլուխս:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այն, շատ լաւ կը լինէր, պարոն Յոհանէս, եթէ մեր վերջին բողոքները լինէին պայծառ բողոքներ:

ՅՈՀ. (Կարհասել ներքին կռուից յետոյ): Օգնեցէք ինձ, օրիորդ Աննա: Այլ ես ոչինչ վերաբերեալ, ոչինչ հպարտութիւն չը մնաց իմ մէջ: Ես այլ մարդ դառայ: Հէնց այժմ, այս վայրկեանում ես արդէն այն չեմ, ինչ որ էի, մինչև ձեր մեղ մօտ դալը: Ես միայն ունեմ զգուանք դէպի ինձ եւ հակակրթութիւն դէպի կեանքը: Ինձ համար ամեն ինչ նուաստացաւ, պղծուեց, աղտոտուեց, արատաւորուեց, ցեխի մէջ արորուեց: Սակայն ես զգում եմ, որ ես մի բան էի, ձեր շնորհիւ, ձեր ներկայութեան, ձեր խօսքերի շնորհիւ—եթէ ես կրկին չեմ կարող նոյնը լինել, այն ժամանակ... այն ժամանակ ինչիս է պէտք միւս բոլորը: Այն ժամանակ ես հաշիւը կը վաղեմ եւ... վերջ կը դնեմ:

Յետ ու առաջ է գնում եւ ապա կանգ առնում Աննայի առաջ: Տուէք ինձ մի նեցուկ: Տուէք ինձ մի բան, որի վրայ ես կարողանայի կանգնել: Մի նեցուկ: Ես ջախջախուած եմ ամբողջապէս: Մի յենարան: Ամեն ինչ իմ մէջ, օրիորդ, ջախջախուեց իսպառ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Պարոն դօկտօր: Ինձ մեծ վիշտ է պատճառում ձեզ այդպէս տեսնելը: Ես չը գիտեմ ինչպէս ձեզ նեցուկ լինել: Բայց մի բան պէտք է մտաբերէք: Մենք այս առաջուց գիտէինք. մի օր առաջ, մի օր ուշ մենք պէտք է ամեն բանի համար պատրաստ լինէինք, պարոն դօկտօր:

ՅՈՀ. (Կանգնում է լուռ եւ մտածողութեան մեջ):

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Մտաբերեցիք հիմա: Ուզում էք եկէք փորձենք զրա մասին: Դուք արդէն գիտէք թէ ինչի մասին եւ—Ուզում էք մենք մեղ համար մի կանոն դնենք—եւ նրա համեմատ վարուենք: Միայն մենք երկուսս,—մեր ամբողջ կեանքի ընթացքում, եթէ մենք անգամ երբէք իրար նորից չը հանդիպենք—վարուենք մի յատուկ կանոնով: Ուզում էք: Դրանից զատ ոչինչ չը կայ, որ կարող լինի մեզ միացնել: Մենք չը պէտք է մեղ խարենք այդ մասին: Ամեն ուրիշ բան մեզ բաժանում է: Այդպէս չանենք: Համաձայն էք:

ՅՈՀ. Այո, եւ զգում եմ որ այդ ինձ կարող էր պահել:

Ես կարող էի նոյն իսկ աշխատել առանց յոյսի թէ նպատակին կը հասնեմ: Բայց ով կը երաշխաւորի: Ո՞րտեղից վերցնեմ ես հաւատ: Ո՞վ է ասում ինձ, որ ես ինձ չեմ տանջում ոչնչութեան համար:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Եթէ մենք կ'ամեն ու մ'ենք, պարոն դօկտօր, ինչի՞ են մեզ հարկաւոր հաւատ և երաշխաւորութիւն:

ՅՈՂ. Բայց եթէ իմ կամքը ամուր չէ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Բոլորովին ցած ձայնով): Եթէ իմ կամքը թուլանայ, ես կը սկսեմ մտածել նրա մասին, որ նոյն կանոնի տակ է կանգնած: Եւ ես հաստատ գիտեմ որ այդ կ'ամրացնի: — Ես կը յիշեմ ձեր մասին, պարոն Յովհաննէս:

ՅՈՂ. Օրիորդ Աննա.... Լաւ, ես կ'ամեն ու մ'եմ, ես կ'ամեն ու մ'եմ: — Նախազգացումը մի նոր, ազատ դրութեան, մի հեռաւոր այսպէս ասած երանելի երջանկութեան, որ մեր մէջ կար — այդ մենք կը պահպանենք: Այն ինչ որ մենք մի անգամ զգացինք, այն հնարաւորութիւնը, որ մենք զգացինք, այսուհետեւ չը պէտք է կորչի գնայ: Մի և նոյն է ունի նա ապագայ թէ ոչ, նա պէտք է մնայ: Այդ բոցը պէտք է շարունակ վառուի իմ մէջ և երբ նա մարի, կը մարի և իմ կեանքը: (Երկուսն էլ լուռ ու ցնցուած): Ծնորհակալ եմ ձեզից, օրիորդ Աննա:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Մնաք բարով, Յովհաննէս:

ՅՈՂ. Ուր էք հիմա գնում:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Երեւի հիւսիս — երեւի հարաւ:

ՅՈՂ. Ձեք ուզում ինձ ասել թէ ուր:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. — Բայց աւելի լաւ չէր լինի որ դուք ինձ չը հարցնէիք զրա մասին:

ՅՈՂ. Բայց մի՞թէ մենք չենք կարող... գէթ մի երկու խօսք... գէթ կարճ տեղեկութիւններ գրել... թէ ինչ ենք անում, ուր ենք գտնւում...

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Շարժում է գլուխը, դառն ժպտալով): Իրաւունք ունենք: Մի՞թէ այդ ամենամեծ վտանգը չի լինի, թէ մենք ինքնեքս մեզ համար խորտակում ենք պատրաստում: Իսկ երբ մենք խորտակուինք — այն ժամանակ մենք նաև խաբուած կը լինենք:

ՅՈՂ. Լաւ, լաւ, — ես կը կրեմ այդ բեռը: Ես նրան կը տանեմ հաստատուն կերպով — թէկուզ նա ինձ ճմլի: (Բռնելով Աննայի ձեռքը): — Երջանիկ ապրէք:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Իրան յաղթելով, մերթ սպրքնելով, մերթ կարմրելով, Եփոքուած եւ խոր յուզուած): Յովհաննէս. մի բան ես... այս մատանին... հանուած է մի մեռած կնոջ մատից, մի կնոջ...

որ իր... մարդուն... իր մարդուն հետեց մինչև Սիրիո: Հաւատարմութեամբ նրա հետ մինչև վերջը տարաւ բոլոր նեղութիւնները, (Կիսակասակ): Մեր դէպքում բոլորովին հակառակն է:

ՅՈՀ. Օրիորդ Աննա: (Մօտեցնում է նրա ձեռքը իր շրթունքներին եւ այդպէս պինդ պահում):

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ես երբէք այլ զարդ չեմ կրել: Երբ մարդ թուլանում է՝ պէտք է յիշի այն պատմութիւնը, որ կապուած է այդ մատանու հետ: Եւ երբ դուք դրան նայէք—թուլութեան ընկերակցութեամբ—այն ժամանակ... մտաբերէք նախ... նրա մասին... որ ձեզինից հեռու—մենակ ինչպէս դուք... մաքառում է նոյն խորհրդաւոր կռուում:—Մնաք բարով:

ՅՈՀ. (Զինքն կորցնելով): Երբ էք, երբ էք մենք իրար չը պէտք է կրկին տեսնենք:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Եթէ մենք կրկին տեսնուենք, մենք կորած ենք:

ՅՈՀ. Բայց եթէ միայն ես այս կարողանամ տանել:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այն ինչ որ մեզ չի յաղթում, այն մեզ աւելի ուժեղ է դարձնում: (Նա ուզում է գնալ):

ՅՈՀ. Աննա, քոյր:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Արտասուիկ): Եղբայր Յոհաննէս:

ՅՈՀ. Միթէ չի կարող եղբայրը համբուրել իր քրոջը—յաւիտեան բաժանուելուց առաջ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Հաննէս, ոչ:

ՅՈՀ. Այո, Աննա, այո, այո: (Նա գրկում է նրան եւ երկուսի շրթունքները միանում են միակ, երկար բոցավառ համբոյրով, ապա ազատում է Աննան եւ անհետանում պատշաճութեամբ):

Յոհաննէսը մի վայրկեան կանգնած է շրջանի պէս, ապա սկսում է մեծ քայլերով անց ու դարձ անել, ձեռքը քսում է մազերին, հառաչում է, հառաչում է աւելի ուժգին, մնում է կանգնած, ուշադրութեամբ աւանջ է դնում: Յանկարծ հեռուից լսում է աղմուկ մօտեցող գնացքի, որ սրընթաց անցնում է անտառի միջով: Յոհաննէսը բաց է անում պատշկամբի դուռը և աւանջ դնում: Աղմուկը աւելի սաստկանում է, չետոյ դադարում է: Որոշ լսում է կալարանի զանգը: Լսում է երկրորդ և ապա երրորդ զանգը: Սուրբը փչում է: Յոհաննէսը դիմում է դէպի իր սենեակը, բայց ճանապարհին ընկնում է աթոռի վրայ: Նրա մարմինը ցնցում է լացից և հեկեկալուց: Պատշկամբի վրայ ընկնում է լուսնի դժգոյն լոյսը—Հարեան սենեակում լսում է աղմուկ: Բարձր խօսում են: Յոհաննէսը ցատկում է տեղից, ուղղում է դէպի իր սենեակը, կէս ճանապարհին մնում է կանգնած, մի վայրկեան մտածում է և սրընթաց դուրս թռչում պատշկամբով: Ծեր Ֆօկերատը ներս է մտնում ննջարանից, տիկին Ֆօկերատը հետևում է նրան: Երկուսն էլ գնում են դէպի դրսի դուռը:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մնում է կանգնած): Հաննէս:—Ինձ այնպէս թուաց, որ այստեղ մարդ կայ:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Արդեմ դրսի դռան մօտ): Մէկը բարձրացաւ սանդուղքներով:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այո, այո, տղան հանգստանում է: Նրան չը պէտք է խանգարենք: Գուցէ աւելի լաւ կը լինէր ուղարկել նրա մօտ Բրաունին:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի հարկէ, հայրիկ: Ես կ'ուղարկեմ որ նրան կանչեն:—Կամ գուցէ աւելի լաւ կը լինէր, հայրիկ, որ ես բարձրանայի Յոհաննէսի մօտ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մօտենում է պատշգամբի դռան): Ո՛չ, Մարթա, աւելի լաւ է չը գնաս: (Բաց է անում դուռը եւ ականջ դնում): Հիմանալի լուսնեակ գիշեր: Լսի՛ր:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Շտապով մօտենում է): Այդ ի՞նչ է:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Վայրի սագեր—տեսնո՞ւմ ես, այնտեղ, լճի վրայ: Կէտեր, որոնք լուսնի զիմաց թռչում են:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի՛հ, դու էլ, իմ աչքերը, այնքան էլ ջահէլ չեն: (Յէս է զնում դեպի դրսի դուռը):

ՖՕԿԵՐԱՏ. Լսի՛ր:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ախր ի՞նչ: (Մնում է կանգնած):

ՖՕԿԵՐԱՏ. Սաս, Մարթա:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի՞նչ է, հայրիկ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Փակում է դուռը, հետեւում է իր կնոջ): Ոչինչ: Ինձ թուաց, Մարթա, որ մէկը՝ այստեղ ներքեւում աղմկում է թրակներով:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՞վ կարող է այդ անել: (Ներկում էլ հետեւում է մուտքի դռնով):

Մէկը պատշգամբից պատուհանի միջով նայում է ներս: Այդ Յոհաննէսն է: Դրանից չետոյ խելոյն նա զգուշութեամբ ներս է մտնում: Նա փոխուած է երևում, մեռելի նման զոնատ, շնչում է բաց բերանով: Շտապ է լի երկիւղով, թէ մի՞ գուցէ լանկարձակի վրայ հասնեն. նայում է շուրջը, որոնում է թղթի կտոր, գրում է մի քանի խօսք, ապա հէնց որ աղմուկ է լսում, տեղից ցատկում, վայր է գցում գրիչը և զուրս փախչում պատշգամբով: Պարոն և տիկին Ֆօկերատը չետ են գալիս, շրջապատած տիկին Կէթէին:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Այդ ի՞նչ ես անում, ինչո՞ւ ես նստել մըթնո՞ւմը:

Տ. Կէթէ. (Ձեռները բռնելով աչքերի առաջ): Աչքերս ծակում է լոյսը:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ձէ, տեսէք, տեսէք ինչպէս է այդքան երկար նստում մթնումը մեր չարածին:

Տ. Կէթէ. (Մի քիչ անվստահ): Ինչո՞ւ... Ինչո՞ւ այդքան քրնքուչ էք ու սիրալիք ինձ հետ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Որովհետև դու մեր միակ, սիրելի, աննման աղջիկն ես: (Համբուրում է նրան):

Տ. Կէթէ. (Թոյլ ժպտալով): Այո, այո. դուք ինձ խղճում էք:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Էլի՛ քեզ լաւ չես զգում, Կէթէ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Աստուծով լաւ կը լինես: Հիմա ամեն բան դարձեալ իր սովորական ընթացքը կը ստանայ: Վատթարագոյնը, փառք Աստուծոյ, անցաւ:

Տ. Կէթէ. (Նստելով սեղանի մօտ եւ կարճ լուսիւնից յետոյ): Գիտես, մայրիկ... ախ, լոյսը դեռ կուրացնում է—ես ինձ այնպէս եմ զգում, ինչպէս մէկը, որ մեծ անմտութիւն անելով միայն նոր-նոր է խելքի գալիս:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի՞նչ ես ուզում ասած լինես:

Տ. Կէթէ. Աննան գնաց, մայրիկ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Այո, Կէթէ, եւ այժմ... այժմ դու պէտք է կրկին ուրախ եւ երջանիկ լինես:

Տ. Կէթէ. (Լռում է):

Ֆ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Դու այլ ես չես սիրում Յոհաննէսին, Կէթէ:

Տ. Կէթէ. (Կարճ մտածութիւնից յետոյ): Այնու ամենայնիւ, իմ կեանքս այնքան էլ վատ չանցաւ: Ֆաննի Շտէնցէլը մարդու գնաց մի պատուօրի: Թէկուղ նա այնքան զոհ է եւ բախտաւոր, կարծում ես թէ ես կը փոխէի՛ նրա հետ իմ զրութիւնս: Ոչ, ի հարկէ, ոչ—Այստեղ ծխի հոտ է գալիս, չէ:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՛չ, դաւախ, ես չեմ լսում հոտ:

Տ. Կէթէ. (Հեծեծելով կոտորում է ձեռները): Ախ, Աստուած, ամեն ինչ վերջացաւ, ամեն ինչ վերջացաւ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Կէթիւէն, Կէթիւէն: Միթէ՛ կարելի է այդքան փոքրօրի լինել: Ես դարձեալ հաւատաւ ու յոյսս դնում եմ Աստուծոյ վրայ: Ողորմած Աստուածը ունի անսովոր միջոցներ եւ ճանապարհներ մոլորուած հոգիները յետ բերելու համար: Ինձ թւում է, Կէթիւէն, որ ես նրա տնօրէնութիւնը թափանցեցի:

Տ. Կէթէ. Տեսնում ես, մայրիկ, իմ առաջին զգացմունքը, որ ես ունէի այն ժամանակ, երբ Հաննէսը եկաւ ինձ մօտ եւ առաջարկութիւն արաւ—այդ զգացմունքը բոլորովին ուղիղ էր: Յիշում եմ որ ամբողջ օրը պտտում էր իմ գլխում թէ ինչ կարող է գտնել իմ մէջ այդպիսի զարգացած եւ ուսեալ մի մարդ: Թէ սա ինչ ընդհանուր բան կարող է ունենալ ինձ հետ: Տեսնում ես, բոլորովին ուղիղ էր իմ մտածմունքը:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՛չ, Կէթիւէն, նա չէ բարձր կանգնած քեզից, այլ դու նրանից: Նա պէտք է քեզ նայի ներքեից վերեւ, ահա ճշմարտութիւնը:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Իողողոշիւն ձայնով): Բայց հէնց այդ պատճառով ճիշտ այնպէս է, ինչպէս Մարթան ասաց, այո՛... բայց հէնց այդ պատճառով—եթէ դու կարող ես ներել... եթէ դու նրա մեծ մեղքը կարող ես ներել...

Տ. ԿԵԹԷ. Ա՛յո, եթէ բանը ներելուն մնար... կարելի է ներել մի անգամ,—հարիւր անգամ—հազար անգամ:—Բայց Հաննէսը... Հաննէսը չի նուաստանալ: Ես ողորմելի արարածս բան չունեմ Հաննէսին ներելու: Խնդիրը պարզ է. դու ա՛յո ես —և ոչ այն: Ես այժմ գիտեմ միայն, թէ ինչ եմ ես և ինչ չեմ: (Դրսից լսում է կրկնուելով «հօլօ՛ւպ»՝ օգնութեան կոչը):

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Կէթէ, սիրելիս, ես ուզում եմ քեզ մի առջարկութիւն անել: Լսիր, եկ, գնանք. ես քեզ կը պառկեցնեմ անկողնում և մի բան կը կարդամ քեզ՝ Գրիմի հէքեաթները. մինչև որ դու կը քնես: Եւ վաղ առաւօտ ես կը պատրաստեմ քեզ համար շօրվա և թերխաչ ձու, յետոյ դու կը վեր կենաս և յետոյ մենք կը գնանք պարտէզ, իսկ այնտեղ կարմիր արեւը շատ լաւ է լուսաւորում, և այնտեղ ամեն բան քեզ այլ կերպով կ'երեւայ քան այսօր երեկոյեան: Եկ, գնանք:

ԲՐԱՈՒՆ. (Մտնում է պաշեկամբից): Բարի երեկոյ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Բարի երեկոյ, պարոն Բրաուն:

ԲՐԱՈՒՆ. Բարի երեկոյ, պարոն Ֆօկերատ: (Ձեռք է տալիս): Յոհաննէսը տանն է:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Կարծեմ վերևում է:

ԲՐԱՈՒՆ. Հա՛, —այսինքն, հաստնտ,

ՖՕԿԵՐԱՏ. Կարծեմ: Մարթա, այդպէս չէ: Սակայն ինչ է պատահել:

ԲՐԱՈՒՆ. Ես ուզում եմ դեռ նրան տեսնել: (Արագ դուրս է գնում դրսի դռնով):

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Թեթեւ անհանգստութեամբ): Ի՞նչ է պատահել Բրաունին:

Տ. ԿԵԹԷ. (Երկիւղից յուզուած): Սակայն ո՛ր է Հաննէսը:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Միայն մի վախիւր, Կէթէ, սիրելիս. ո՛ր պէտք է լինի, ի հարկէ այստեղ է:

Տ. ԿԵԹԷ. (Արագ անող անհանգստութեամբ): Հա՛, բայց ո՛ր է նա:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի հարկէ վերևում... վերևում... բնականաբար այնտեղ է:

ԲՐԱՈՒՆ. (Վերադառնում է: Սասիկ լարուածութեան վայրկեան: Լռութիւն):

ՖՕԿԵՐԱՏ. Հը, ինչ է, այնտեղ է նա, պարոն Բրաուն...

ԲՐԱՌԻՆ. Ո՛չ, պարոն Ֆօկերատ, նա վերելում չէ և... և...

ՖՕԿԵՐԱՏ. Հա՛, մի՛թէ, Բայց ի՞նչ է պատահել ձեզ:

ԲՐԱՌԻՆ. Ոչ/ինչ, ոչ/ինչ:

Տ. Կէթէ. (Վազելով Բրաունի մօտ): Այո՛, դուք ինչ-որ բան գիտէք:

ԲՐԱՌԻՆ. Ո՛չ, ոչ, իսկապէս ոչ: Իսկապէս ոչ մի հիմք չը կայ անհանգստանալու—միայն—ինձ թուում է, որ ոչ մի կերպ չը պէտք է հիմա Հաննէսին մենակ թողնել: Եւ երբ ևս հիմա մի քիչ առաջ... ախ, ոչ՝ այդ իսկապէս անհեթեթ միտք է:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Հա՛, ուրեմն մի քիչ առաջ ի՞նչ, ասացէք շուտով:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Դէ, շուտ ասացէք, ժամանակ մի կորցնէք:

ԲՐԱՌԻՆ. Իսկապէս ոչ/ինչ առանձին բան: Երբ մի քիչ առաջ ևս բացի պարտէզի դուռը—ինձ թուաց, որ մէկը յետ է անում նաւակը, և երբ ևս աւելի մօտեցայ, մէկը ձիւտ որ հեռանում էր նաւակով: Մէկը—ևս չը գիտեմ ով—մի մարդ: Այն ժամանակ ևս վճռեցի նրան կանչել—բայց պատասխան չը տուաւ: Իսկ Հաննէսը անշուշտ կը պատասխանէր:

Տ. Կէթէ. (Խելակորոյսի նման): Յոհաննէս: Այդ Յոհաննէսն էր: Վազէք, շտապէք, ի սէր Աստուծոյ, որքան կարող էք արագ: Մայր, հայր: Դուք նրան ծայրայեղութեան հասցրիք: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ դուք այդ արիք...

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Բայց, Կէթէ:

Տ. Կէթէ. Այո՛, ևս այդ զգում եմ: Նա այլ ևս չէ կարող ապրել: Ես պատրաստ եմ ամեն ինչ անել: Միայն այդ ոչ, միայն այդ ոչ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Վազում է պարտէզ, ժամանակ առժամանակ կանչում է): Հաննէս, Յոհաննէս:

Տ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Վազում է բակը եւ կանչում): Հաննէս, Հաննէս:

Տ. Կէթէ. (Դիմելով Բրաունին): Մի մարդ: Դուք նրան կանչեցիք: Նա ոչ/ինչ չը պատասխանեց: Վազէք, վազէք:

ԲՐԱՌԻՆ. (Գնում է):

Տ. Կէթէ. (Նրա հետեւից կանչում է). Ես էլ եմ գալիս: (Կոտրակով ձեռները): Ախ՛ Տէր Աստուած, Տէր Աստուած: Միայն թէ կենդանի լինէր նա: Միայն թէ նա դեռ կարողանար ինձ լսել:

Լսում է լճի վրայից Բրաունի կոչը՝ «հօլօ՛ւպա», «հօլօ՛ւպա»:

Տ. ԿԷԹԷ. (Կանչում է դեպի դռնի դուռը): Ա՛լմա, Մի՛ննա, լապտերները պարտէ՛զ տարէ՛ք: Շո՛ւտ, լապտերները: (Ուզում է վազել դեպի պատեկամբը, նկատում է Յոհաննէսի գրած քղթիկը, կանգ է առնում մոմի նման ձգուած. մօտենում է սառածի պէս եւ դողդողալով վերցնում քղթիկը, մի քանի վայրկեան փառացածի նման մնում է բեւեռուած եւ ապա վայր է ընկնում: Դռնից դեռ եւս շարունակ լսում են օգնութեան կանչող աղաղակներ):

Թարգմ. Ե.—Ա.

(Վ Ե Ր Զ)

Ի Մ Ե Ր Գ Ը

(Ուստ Ուխտան)

Ես ուզում եմ անվախ, մասդաւ ւրտերին
Ներկայ պահուն իմ երգերը նուրիւ,
Բայց ոչ յոգնած այն վշաբեկ փաջերին,
Որոնք մարտում կորուսներ են շաւ կրել:

Մեռելները մեռելներին թո՛ղ սիրեն
Եւ հիմաւորց շիրիմները լան անվերջ.
Մենք ապրում ենք. մեր արիւնը ջերմօրէն
Եւ է գալիս, որպէս կրակ մի անեղջ:

Մարտում ընկած փաջերի սուրբ յիշատակ
Անարցունք էլ մենք կը պահենք մեր ւրտում.
Պապակում ենք մեր ոյժն ու հոգին բովանդակ
Նոյն սեղանի վրայ գոհել անհրտում:

Ո՛վ վայր ձգեց մուրն ու բրիչն իր ձեռից.
Մենք նրանց տեղ պիտի գործենք անվիաս,
Եւ փառաւանդ փլուած պատի փառերից
Պիտի շինենք ժողովրդեան մեծ պալատ:

Ո՛ւմ հայեացքն է ժլտուր գետին խոնարհած.
Մենք հետամուտ դէպի առաջ ենք նայում:
Յամաւօրէն մենք տենչում ենք մեր սիրած
Արշալոյսը տեսնել մռայլ խաւարում:

Թո՛ւի՛ր, երգ իմ, ինչպէս բերկրանք փաղցրալուր
Դէպի անյայտ եւ անծանօթ աշխարհներ:

Կեցցէ՛ կեանք ծաղկափթիթ եւ մաքուր՝
Եռուն աղբիւր մեծ գործերի անձնուէր:

Ինչպէս բազէ կապանքներից ազատուած,
Թո՛ւի՛ր, երգ իմ, մինչեւ եթեք կապուսակ.
Կեցցէ՛ հանուր հրաւերների վեհ հանճար
Եւ մեծագոր սեղծագործ սուրբ վաստակ:

Թո՛ւի՛ր, երգ իմ, թո՛ւի՛ր կրկին եւ կրկին
Եւ որո՜սա՛ երկրի վրայ, որպէս փող.
Կեցցէ՛ մրցումն՝ աշխարհների սիրունին,
Կեանքի մայրը ամենագոր եւ կարող:

Ծայրից մինչեւ ծայր մեր հայրենի երկրի
Մենք բերում ենք միմեանց ողջոյն լի սիրով...
Մենք ծիծառն ենք սիրուն զարնան դալարի,
Որ ժպտադէմ գալիս է մեր հետքերով:

Թո՛ղ ձմեռը պատէ անխօս ողջ երկիր,
Սառուց կապէ կարկաչահոս պարզ վտակ,
Թո՛ղ թառամեն սերունդները ցանուցիր,
Եւ դառնան ծածկունքն խորը ձիւնի տակ:

Արդէն անցաւ որոտումքը կասաղած
Անյայտ լեռան գագաթներից հեռաւոր.
Եւ հմայքի անկեանք ոյծը դողդողաց,
Տառանում է բռնութիւնը ահաւոր:

Ահա՛ փչեց առաւօտեան տաք քամի.
Խաւարի մէջ իւրաքանչիւր մի հայրում
Վտակների պաղ ջրերը կեանք առած
Զիւնների տակ փորփորում են ու հալում:

Կեցցէ՛ լոյսը. թո՛ղ չփանայ մութ խաւար.
Մենք նոր կեանքի աւետիքն ենք լի յոյսով:
Հովանու տակ դրօշների անհամար
Պերն զարունը գալիս է մեր հետքերով:

ՆՈՐԱՎԷՊԻՆ ՆՈՐԱՎԷՊԸ

(Հ. Պօլսի կեանքից)

Այդ կիրակի օրը շատ ուշ արթնցաւ Ատոմ Որբունի: Փողոցը արդէն սկսած էր աղմկել եկեղեցիէն վերադարձողներու բազմութենէն՝ երբ ան դեռ անկողնին մէջ կռնակի վրայ երկընցած, աչքերը բաց՝ անհանդարտ երազանքի մը մէջ էր: «Է՛, ասանկ չըլլար, դոչեց յանկարծ ընդոտ ոստումով մը մահճակալէն վար ցատկելով՝ մինչև որ գրիչս ձեռքս չառնեմ, բոն մըն ալ պիտի չկրնամ որոշել»:

Գուլպաներն ու տաբատը հագաւ ու մօտեցաւ լուացքի սեղանին, շապիկին թերը սօթտեց, բայց յանկարծ ետ դարձաւ քմծիծաղով մը. «Չէ, մուսաներս կը փախչին, աւելի աղէկ է լուացուելէ առաջ գործս վերջացնեմ»:

Ժակէտն ալ հագաւ և դիմացի պատին վրայ դետեղուած հայելին առջև ձեռքի խնամոտ շոյանքով մը երկար մազերն ու սիրուն, թարմ մօրուքը շտկելէ ետքը զրասեղանին գլուխն անցաւ:

Մօպասանի նորավէպերու հատոր մը և սև ու ճերմակ թղթի թերթեր ցիրուցան փռուած էին սեղանին վրայ՝ լապտերի մը շուրջը, որուն ցամքած պատրոյզը կը վկայէր, որ գիշերը մինչև ուշ ատեն տենդոտ տքնութիւն մը տեղի ունեցած էր հոն: Եւ իրօք, Ագոմ Որբունի՝ թէև նոր մտած զրական ասպարէզը, բայց արդէն փայլուն ներկայացուցիչներէն մէկը Պօլսոյ զրական նոր ուղղութեան՝ գիշերը Մօպասանի յուզիչ նորավէպերէն մէկը խոր հառաչանքով մը փակելէ ետքը՝ անոր ազդեցութենէն ներշնչուած՝ սկսած էր գրել նորավէպ մը, որ հակառակ կէս գիշերը երկու ժամ անց երկար հսկումի մը՝ դեռ չէր վերջացած: Գիշերը շատ խոռով քուն մը ունեցած էր. իր դեռ կիսատ նորավէպին հերոսները՝ մէկը իր դէմքին նկարագրութենէն դժգոհ, միւսը իր զգացումներուն ոչ-բաւական զօրաւոր պատկերացումէն նեցացած՝ քանի մը անգամ խթած ար-

Թընցուցած էին խեղճ գրագէտը, որ ամեն անգամ բարձին տակէն թուղթ ու մատիտ մը հանելով, իր սնարին քով պատիկ սեղանի մը վրայ սպասող մոմին լոյսին տակ՝ թելագրուած սըրբագրութիւնները կը նստագրէր։ Սակայն զինքը ամենէն աւելի սանջողը նորալէպին վերջաւորութիւնն էր։ Քանի մը տեսակ վերջաբան միևնոյն ժամանակ եկած պաշարած էին իր բազմաշարչար երևակայութիւնը, մէկը միւսէն աւելի «աղուոր», մէկը միւսէն աւելի սրտայոյզ ու հիմա չէր գիտէր թէ ո՞րը ընտրէր։ Եւ սակայն պէտք էր վերջապէս աւարտել գրութիւնը, ամիս մը կար, որ իր ստորագրութիւնը չէր երեցած թերթերուն մէջ։

Գրասեղանին առջև անցնելով Ատոմ Որբունի ձեռքին մէջ հաւաքեց անթիւ անգամ ջնջուած ու սրբագրուած թղթերը, զորս ինքն իսկ գծուար պիտի կարդար, եթէ արդէն յաճախակի ընթերցումով գոց ըրած չլինէր։ Ամբողջութիւնը անգամ մը աչքէ անցուց, գիշերուան նստագրութեան համաձայն անգամ մըն ալ սրբագրեց. յետոյ կրկին կարգաց ու աթոռէն վեր ցատկեց, հիացումէն չկրնալով ինքզինքը բռնել։

— Ըսելիք չի կայ, աղւոր է. ախ, մէյ մը սա անպիտան վերջաւորութիւնն ալ յարմարցնէի...

Ու անմիջապէս երևակայեց իր այդ խաղիւղուած էջերը թերթի մը առաջին սիւնեակներուն մէջ մաքուր ու մասնաւոր խնամքով մը տպուած ու տակը խոշոր տառերով Ա. ՈՐԲՈՒՆԻ... Հապաւայն ահագին տպաւորութիւնը զոր իր շուրջը պիտի սփռէր։ Քանի ծանօթներ փողոցին մէջ ձեռքը պէտի սեղմէին՝ «Ատ ի՛նչ աղուոր գրած էիք, միւսիւ Որբունի», բացականչելով. քանի-քանի աղջիկներ պիտի արտասուէին ծածուկ ու քանի անուշ ժպիտներ պիտի քաղէր ծանօթ օրիորդներէ... Ու վաղուան այս երանաւէտ հեռանկարէն զգլխած՝ Ատոմ Որբունի սկսած էր սկսեակին շրջանը ընել աւելի ցատկելով քան վաղելով, երբ յանկարծ սենեակին դուռը բացուեցաւ։

— Մեղայ, գոչեց տարիքը առած կին մը ներս մտնելով՝ կէս ժամ է դուռը կը զարնեմ, չես իմանար. ի՛նչ կ'ընէիր։

— Գործ ունիմ, մայրիկ, մի՛ խանգարեր զիս, պասասխանեց բանաստեղծը արտմտած ձայնով մը։

— Կիրակի օրով ի՛նչ գործ է նորէն, տղայ. ժամ ալ չեկար։ Աստուծո՛ւմէ չես վախնար, մինչև այս ատեն քնանալ կ'ըլլայ։

— Զիս հանգիստ ձգէ կ'ըսեմ, մայրիկ, չես հասկնար։

Մայրը յանկարծ սեղանին վրայի լապտերը նկատելով.

— Վայ, ձունը գլխուս, գիշերը նորէն լուսուցուցեր ես. պիտի մեռնիս դուն, տղայ, կամ պիտի մեռնիս կամ պիտի խնթա-

նա առ կարգալուծն երեսէն. քեզի քանի՞ անգամ ըսեր եմ, որ
կէս գիշերուընէ առաջ տեղդ պառկիս:

—Տէ՛, լաւ, մայրիկ, հա՛ հերիք է, ալ Աստուածդ սիրես
գնա՛, քու խելքդ ամեն բանի չի հասնիր», վրայ բերաւ Ատոմ
ձայնը աւելի բարձրացնելով:

Խեղճ կինը լապտերը առաւ ու դուրս ելաւ. «Դուն մենակ
քու խելքիդ ես հաւնեմ, խօսք մտիկ չես ըներ», մրմռալով քթին
տակէն:

—Ո՛ւֆ, դէ եկու՛ր գրականութեամբ պարապէ՛ ասանկ
մարդոց մէջ, զայրացած աղաղակեց Որբունի սենեակին դուռը
ետէն փակելով և կրկին դրասեղանին առջև անցաւ:

Գլուխը ձեռքերուն մէջ առած՝ պահ մը յուզումը հան-
դարտեցուց, մտածումները ամփոփեց ու գրիչը ձեռք առաւ:
Քանի մը տող գրեց, ջնջեց, նորէն գրեց, սակայն անիծուած
վերջաւորութիւնը չէր կաղապարուիր, ու միաքը հետզհետէ
լարուելով՝ բանաստեղծը սկսաւ բարձր ձայնով մենախօսել.

—Ամուսնացնեմ թէ՛ չամուսնացնեմ, ամուսնացնեմ թէ՛
չամուսնացնեմ... ամուսնացնեմ... չէ՛ չամուսնացնեմ...

Բայց ձայն մը յանկարծ սթափեցուց ղինքը... սենեակին
դուռը կրկին կը բաղխուէր, արագ ու ամուր հարուածներով:

—Տէր Աստուած, պոռայ Ատոմ բարկութեամբ աթոռը
տակէն քաշելով.— Ընչ է նորէն, մայրիկ, զիս հանգիստ չպիտի
թողուս:

—Դուռը չբանաս, ծօ, լսուեցաւ դուրսէն:

Ատոմ ճանչցաւ անմիջապէս իր ընկեր Տիգրան Ասապե-
տեանին ձայնը. ածապարանքով մը թղթերը հաւաքեց զգրոցին
մէջ խոթեց ու գնաց դուռը բացաւ:

—Ատ Ընչ կ'ընէիր ներսը, ծօ, հարցուց նորեկը իր ձեռքի
նուրը ձեռնափայտին գլխովը Ատոմին մօրուքը խառնելով.—
դուռը կը զարնեմ, կը զարնեմ, չես իմանար, ետէն ալ ամուր
մը փակեր ես:

—Խելքը վրան է քի դուռին ձայնը իմանայ, ձայն տուաւ
մայրը, որ միջանցքին մէջն էր. զազէթային բան կը գրէ նորէն:

—Ձգէ, ախրար, մի՛ հարցնէր, պատասխանեց Որբունի դու-
ռը գոցելէ յետոյ՝ գլուխը թօթուելով. բան մը սկսած եմ գրել,
չեն թողներ որ վերջացնեմ. մէկը կ'ընէ, միւսը կը մօտէ սե-
նեակս...

—Չըլլայ թէ՛ ես ալ կը խանդարեմ քեզ:

—Չէ, չէ, ամենեին. կ'աղաչեմ նստէ, աղէկ որ եկար.
գրութիւնս վերջացնելու վրայ եմ, միայն թէ վերջաւորութիւնը
չեմ գիտեր Ընչպէս բերեմ. հիմա դուն խորհուրդ տուր ինձի:

—Շատ աղէկ, գրածդ մէյմը կարգան նայինք:

Ատոմ թղթերը գզրոցէն հանեց, ձեռքին մէջ այս կողմ, այն կողմ դարձուց տատամսոտ շարժումներով ու պատասխանեց.

—Ձէ, բարեկամ, երէկ գիշեր սանկ կէս ժամուան մէջ աճապարանքով մը գրած եմ, դեռ չեմ ալ սրբագրած՝ աւելի աղէկ է չկարդամ:

—Վնաս չունի, ճանըմ, կարգան, ես ալ բան մը գրած եմ, բերի, որ կարդամ քեզի:

—Անանկ է նէ առաջ դուն կարդա:

—Ալ շատ նազ չեն ըներ, կարդայիր պիտի կարդան:

—Ձէ, չէ, հրատարակուելէն ետքը կարդաս աւելի աղէկ կ'ըլլայ. տպագրուածը աւելի զօրաւոր ազդեցութիւն մը կ'ընէ մարդու վրայ, քան ձեռագիրը: Հիմա մենակ սկիզբը կարդամ, ետքէն ալ պարունակութիւնը բերանացի պատմեմ. դուն կարծիքդ յայտնէ:

Ատոմ իր աթոռին վրայ աւելի լաւ տեղաւորուեցաւ, քանի մը անգամ հազալով կոկորդը մաքրեց ու սկսաւ.

—Առտուան անուշիկ զովութիւնը հեշտօրօր զեփիւռին թեթև թևերովը ամառուան ազուր բնութիւնը սկսած էր զգուել և արեւ իր մօրը արգանդը արիւնելով դուրս կը սողար ու պոլրակին սաղարթախիտ ծառերուն մէջէն պրիսմակուելով իր բոց ասեղները կը ցրցքնէր ծովուն շուրթ հայելին վրայ: Օդին մէջ յասմիկի ու մեխակի գինովցնող բոյր մը ցանցնուած էր ու թռչունի ազուր այգերգներ դարձդարձիկ պտոյտներով խօլ հոսանք մը կը վազցնէին եթերին մէջ: Այդ պահուն համակ թոյր ու բոյր էակ մը՝ ծովուն եզերքը ժապաւինող արահետին նուրբ փողիները իր երկնային ոտքերուն քնքուշ հպումովը սարսուռեցնելով կը ճամէր: Կարծես Աստղիկն ըլլար, որ առտուան մշուշին մէջ իր լոգանքը առնելէ ինքը իր շրջագայութիւնը կը կատարէր: Արշալոյսի մեղկ ճառագայթ մը կը համբուրէր իր կնոջական կաթ ծոծրակը, ուր ինկած մազի սիրուն գանգուրները իրենց գինով, հեշտանքոտ շոյանքը կուտային անոր փափուկ միսերուն:

—Ինտո՞ր է, հարցուց Ատոմ Որբունի, թղթերը գրպանը խոթելով:

—Չարունակեմ:

—Սկիզբը աս է, մնացածը բերանացի պիտի պատմեմ, դուն հիմա ասչափին համար կարծիքդ յայտնէ:

—Փէք խըյախ է, անկեղծօրէն կ'ըսեմ. մանաւանդ սա արեւ ծագումի պատկերը սքանչելի է. սակայն «իր շրջագայութիւնը կը կատարէր» նախադասութիւնը ազուր չէ փախեր.

գրուածքին «effet»-ը կը կոտրէ կոր. ատանկ հինցած, banal բացատրութիւններ գործածելէ պէտք է խուսափիլ: Բոլորովին նոր, պատկերաւոր ոճեր ստեղծելու է: Զորօրինակ ատ նախագասութիւնը սապէս փոխես, ինտո՞ր կ'ըլլայ. «Իր գեղեցկութիւնը կը թափօրէր բնութեան մէջէն»:

—Ո՛հ, ատիկա հրաշալի պատկեր մըն է, գոչեց Որբունի տեղէն վեր ցատկելով. Իր գեղեցկութիւնը կը թափօրէր. այսինքն թափօրի մը հանդիսաւորութիւնով ու սրբութիւնով կը պտըտցնէր բնութեան մէջէն... սակայն «թափօրել» բառ կայ:

—Ատ ալ խօսք է, պատասխանեց Տիգրան Ասապեան քիչ մը վերաւորուած. եթէ չի կայ, կը չինենք, ուրիշ բառ չինողները մեզնէ աւելի գրագէտ չեն եմ:

—Ատոր տարակոյս կայ, ըսաւ Ատոմ ու անմիջապէս գըրպանէն թուղթը հանելով որոշուած սրբագրութիւնը կատարեց. և լսած գովեստներէն ոգևորուած ոտքի ելաւ ու ձեռքը Ասապեանի ուսին դնելով.

—Հիմա նորալէպիս պարունակութիւնը պատմեմ, մտիկ ըրէ: Ատ՝ ինչպէս շատ գեղեցիկ կերպով գտար՝ իր գեղեցկութիւնը թափօրող աղջիկը, որուն անունը Նուարդ դրած եմ՝ զաւակն է հարուստ ընտանիքի մը, որ ծովեզերեայ գիւղ մը ամառանոց ելած է: Նուարդ, որ կըթուած, զգայուն ու բանաստեղծական սրտի տէր աղջիկ մըն է (կ'երևակայես, անսնկ չէ, մեր... Վարդանուշին պէս հրեշտակային բան մը), սովորութիւն ունի ամեն առտու պտոյտ մը կատարել ծովուն ափը: Ատ պըտտոտներէն մէկուն միջոցին կը հանդիպի Մուշեղին, ձկնորս երիտասարդ մը, որ իր առնական ու արևելեան տիպար գեղեցկութեամբ կազմուածքովը Նուարդին սիրտը կը գերէ: Տըզան ալ աղջկան աղուորութենէն կը յափշտակուի և վերջապէս օր մը պուրակին մէկ առանձնութեանը մէջ իրարու սիրտ կը բանան: Սակայն աղջիկը երբ իր սէրը ծնողքին կը յայտնէ, ասոնք սաստիկ կը բարկանան ու խստիւ կը մերժեն իրենց հաւանութիւնը: Հիմա, իշտէ, հոս եկեր կեցեր եմ. չեմ գիտեր ամուսնացնեմ թէ չամուսնացնեմ: Մէյ մը սապէս կը մտածեմ, աղջիկը օր մը նաւարկելու երթայ, յանկարծ նաւակը չըջուի և Մուշեղ ալ, որ մօտերը ձուկ կ'որսայ՝ արկածը տեսնելով ծովը նետուի և աղջիկը ազատէ. ու ասոր վրայ ծնողքը յուզուած իրենց աղջիկը իր ազատարարին տան: Մէյ մըն ալ կը մտածեմ սանկ tragique կերպով վերջացնեմ. Նուարդ իր ծնողքին հետ քաղաք վերադառնայ, ծնողքը խիստ հսկողութիւն ընեն վրան. անանկ որ ալ Մուշեղը չկրնայ տեսնալ և սրտին ցաւէն թոքախտի ենթակուելով մեռնի: Մուշեղն ալ իր սիրուէին մահ-

ուան լուրը առնելուն ինքզինքը ծղվը նետէ կամ խենթենայ...

—Ատ խենթենալը ձգէ, գոչեց յանկարծ Տիգրան Ասապեան, որ բաւական սրտեղութեամբ մտիկ ըրած էր ամբողջ պատմութիւնը:

—Ինչո՞ւ, ինչ կայ որ, հարցուց Ատոմ զարմացած:

—Բան մը չի կայ, միայն թէ իմ նորավէսը ալ խելագարութեամբ կը վերջանայ, դուն ուրիշ բան մը ընտրէ: Արդէն քուկինդ տեղ-տեղ անչափ նման է իմ նորավէպիս, որ կարծես թէ ինձմէ առած ըլլաս:

—Ինչպէս կրնամ քեզմէ առած ըլլալ, ծօ խըյանէթ, երբ դեռ երեսը չեմ տեսած զրածիդ:

—Հսկ չեմ ուզեր թէ ինձմէ առած ես: Ատ նմանութիւնը երկուքնուս ալ գրական նոյն դպրոցին պատկանելնէս յառաջ կուգայ. և արդէն տարբերութիւններ ալ չատ կան. գործիւնակ, իմ նորավէպիս աղջկան անունը Սաթենիկ է, տղուն անունը Միհրան. իմ նորավէպիս մէջ աղջիկն ու տղան վերջալուսին կը սիրահարին, մինչդեռ քուկինիդ մէջ արշալոյսին, դուն անտառի մէջ ես սիրահարեցուցեր, մինչդեռ ես նաւակին մէջ եայլն: Սակայն վերջաւորութիւնները իրարու նման ըլլան նէ աղէկ չըլլար:

—Է՛, ինչ կ'ըսես հիմա, ինչպէս ընենք:

—Ինչպէս պիտի ընես, իմ կարծիքովս ամուսնացնելը պաղ կը փախչի, ատ տեսակ վերջաւորութիւնը հին ուսմանթիկ դըպրոցին յատուկ է, մինչդեռ նոր, իրապաշտ ուղղութիւնով վէպերը միշտ tragique վերջաւորութիւն մը կ'ունենան:

—Ուրեմն չամուսնացնեմ, կ'ըսես. խենթեցնելն ալ քու նորավէպիդ մէջ կայ. հապա ինչպէս ընես. ծոփուն մէջ խեղդեմ տղան:

—Ատիկա էն աղէկն է, քանի որ տղան ալ ձկնորս է արդէն:

—Իսկ աղջիկը. թոքախտէ մեռնի թէ ատրճանակով ինքզինքը սպաննէ:

—Ատրճանակով, ատիկան ալ գէշ չէ, սանկ զիւցազներգական բան մըն ալ կը մտնայ մէջը... սակայն չէ, թոքախտէ թող մեռնի, ատանկ աւելի քնքուշ կ'ըլլայ և աւելի սրտառուչ. մանաւանդ նկարագրական աղուոր պատկեր մըն ալ կրնաս դնել մէջը, թէ ինչպէս աղջիկը հիւանդութենէն սանկ մեղրամոմի պէս կը հասնի:

—Իրաւ, ատիկա խըյախ վերջաբան մը կ'ըլլայ, ուրեմն լմնցաւ, հիմա քուկինդ կարդանք, գոչեց Ատոմ ուրախութենէն ծափ զարներով:

Ու երկու բարեկամներ սկսան կարգալ միւս նորավէպը, որ իսկապէս հեղինակին քիչ առաջ թուած տարբերութիւններով միայն կը զանազանէր առաջինէն: Եւ աւելորդ է յիշել թէ ընթերցանութեան պահուն Ատոմ Որբունի տոկոսով հանգերձ կը հատուցանէր իր ընկերոջ գովեստները:

*
*
*

Երկու օր յետոյ խմբագրատունէ մը կ'եղնէր Ատոմ Որբունի, թերթ մը ձեռքը և երանութեան ժպիտը չրթունքներուն: Փողոցներէն յաղթական քալուածքով մը կ'անցնէր և իրեն այնպէս կը թուէր թէ բոլոր անցորդներուն ուշադրութիւնը իր վրայ դարձած էր, այդ պատճառով գետին կը նայէր համեստութեան դէմ չը մեղանչելու համար: Նորավէպը այդ օրը լոյս տեսած էր թերթի մը մէջ, խմբագրութեան կողմէ հետեւալ ծանօթութեամբ.

«Մեր ներկայ թուով կը հրատարակենք մեր տաղանդաւոր աշխատակից Ա. Որբունիի մէկ հոյակապ ու գողտրիկ էջը, որ վստահ ենք թէ յուզումի արցունքներ պիտի խլէ մեր զգայուն ընթերցողներու աչքերէն»:

Եւ միևնոյն թերթի միևնոյն համարին մէջ հետեւալ ծանօթութիւնն ալ կար.

«Մեր վաղուան թուով պիտի հրատարակենք մէկ վսեմ նորավէպը մեր հանրածանօթ աշխատակից Տիգրան Ասապետեանի»:

ԱՌԱՆՁԱՐ

ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՄԱՏՆՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սուլդուզ գաւառը գտնւում է Ուրմիոյ լճի և Քիւրդիստանի (պատմական Մարաստանի) համարեա թէ մէջտեղում։ Նրա սահմանները կազմում են արեւելեան կողմից Քիւրդիստանի Սուլդուզ-բուլաղ քաղաքը իր շրջակայքով, հարաւային կողմից՝ Քիւրդիստանի Լաշան գաւառը, արեւմտեան կողմից՝ Քիւրդիստանի Ուշնի քաղաքը, հիւսիսից՝ Ուրմիայի լիճը։

Սուլդուզի հողը արգաւանդ է, ջուրը առողջարար, կլիման բարեխառն, աղդաբնակութիւնը բաղկացած է պարսիկներից, քրդերից, հրէաներից, հայերից և ասորիներից։ պարսիկները կոչւում են «Ղարափափախ» և մօտ 10,000 են հաշւում, քրդերը՝ 5,000, իսկ հրէաները, հայերը և ասորիները միասին մօտ 5,000։

Հայերը Սուլդուզում և նրա շրջակայքում հազիւ լինեն 1,200։ Բայի միքանի հոգուց, բոլոր այդ հայերը մոռացել են իրանց մայրենի լեզուն և խօսում են թիւրքերէն և քրդերէն։ Դրանց բոլոր սովորութիւններն էլ պարսկական են, իսկ հագուստը՝ զուտ քրդական։ Խաւարը այդ կողմերում թագաւորում է անսահման, վայրենիութիւնը կատարեալ է։ Դպրոցներ գոյութիւն ունեն միայն անուամբ, դասատւութիւնը բոլոր դպրոցներում էլ տեղի է ունենում անկանոն, հին, խալիֆայական ձևով։ աշակերտները Լըր կամենում են, այն ժամանակ են գնում դպրոց, օրինակ, 1 օր գնում են դպրոց, 3 օր չեն գնում, 5 օր գնում են, 2 շաբաթ չեն գնում, մի ամիս յաճախում են, 3 ամիս ոչ։ Այնպիսին կայ, որ 1 օր գալիս է, 6 ամիս չի գալիս, իսկ երբ ուսուցիչը փորձում է ստիպել որ աշակերտը կանոնաւոր յաճախէ—հայրը գնում է գիւղի տիրոջ մօտ և ասում. «Իմ աղէն դու ես թէ՛ նա է. տես ի՞նչ է ուզում, ո՞վ է, ինչացո՞ւ է...»։ Այսպիսի պայմանների մէջ ուսուցիչը ինչ աստիճանի էլ որ եռանդոտ լինի, ոչինչ արդիւնք չի ստացուի, որովհետեւ աշակերտը սովորածը մոռանում է։

Հայերը Սուլդուղում ապրում են հետևեալ գիւղերում.

Նաշադէ գիւղում 54 տուն.		Սուլդուղի չրջակայքում.	
Մահմադքեար »	25 »	Դարալաք գիւղ. 24 տ.	{ (Միւքիւ- րիի դա- ւառակ).
Ռահտանա »	9 »	Լաջ » 3 »	
Թօրուզաւա »	7 »	Կջաւա » 3 »	
Գեօնաւա »	6 »	Թաղիապատ » 33 »	{ (Միան- դարի դաւառ).
Քեարվանսարա »	5 »	Սոյուլթափա » 4 »	
Գեօլ »	4 »	Քեալքաիրզախան » 7 »	
Չայանա »	3 »	Կարավերան » 6 »	
Անա »	1 »	Սովուղ-բուլաղ ք. 6 »	
		Միանտար գ. 19 »	

Կամ թէ ուրիշ խօսքերով Սուլդուղում և նրա չրջակայքում թիւրքախօս հայերի թիւն է մօտ 1200 (միջին թուով իւրաքանչիւր տունը կարելի է 5 հոգուց աւելի հաշուել): Թիւրքախօս հայեր կան և Սուլդուղից ոչ-շատ հեռու Բարանդուղ գաւառում, որոնք գտնւում են հետևեալ գիւղերում*).

Բաբառի գիւղում 50 տուն	Սարգարութ գիւղ. 15 տ.
Դիդաթաքա » 40 »	Ղազըմլու » 10 »
Թումաթար » 35 »	Շէյթանաւա » 10 »
Դարբառի » 32 »	Մասալան » 10 »
Բալանիշ » 28 »	Քիւքա » 8 »
Թազագիւղ » 25 »	Թասմալու » 3 »
Սահաթլու » 15 »	

Ուրեմն բոլորը՝ Սուլդուղում, նրա չրջակայքում և Բարանդուղում թիւրքախօս հայերի թիւն է մօտ 2700:

Սուլդուղի չրջակայքում՝ Միանտարում, Թաղիապատում, Սոյուլթափայում և Կարավերանում հարկերը քիչ են. այն է՝ իւրաքանչիւր ընտանիք պարտաւոր է վճարել տարեկան 3 «բէյար» ցորենի, գարու և կորեկի արդիւնքի կէսը գիւղացունն է, կէսը աղային, ծախսը և ջանքը գիւղացիներին. իսկ բամբակ և զանազան ընդեղէններ ցանելու համար իւրաքանչիւր քանափին (10 պուգ ցորեն ցանելու տեղ) 2 ու. Քեալքաիրզախան գիւղում աւելի քիչ է. այն է՝ ցորենի, գարու և կորեկի արդիւնքի ոչ թէ կէսն է աղային, այլ 10-ից 2-ը: Ծախսը և ջանքը դարձեալ գիւղացուի:

Սուլդուղի գլխաւոր գիւղ Նաշադէում հարկերը շատ են.

*) Բարանդուղի հայերի թուին վերաբերեալ տեղեկութիւնները մենք քաղել ենք պաշտօնական աղբիւրից՝ Ուրմիայի հայոց առաջնորդարանից, իսկ Սուլդուղում և չրջակայքում եղել ենք անձամբ (Համեմ. «Մշակ» 1898 թ. №№ 149, 172):

այն է՝ ցորենի, գարու և բրնձի 2 բաժինը աղայինն է, 1 բաժինը գիւղացուն. բամբակից և ուրիշ ընդեղէններից իւրաքանչիւր թանաֆին 2 ուռլի. իւրաքանչիւր տանից իրրե հարկ 3—5 զոան, 20—25 բէյար, 5 հաւ. իսկ ձու, իւղ, պանիր հայլն որքան ինքը կամենայ. կովից 2 զոան (1 զոանը=20 կ.) գոմէչից 3 զոան, ձիուց 3 զոան և այլն:

Սուլդուզի Մահմադքեար գիւղում աւելի շատ են հարկերը. ցորենի, գարու, բրնձի աւելի քան 2 բաժինն աղայինն է, 1 բաժինը գիւղացունը, բոլոր ծախսը և ջանքը գիւղացիներից. բամբակը, լոբին, գերչաղը հայլն ցանելու սերմը և բոլոր ջանքը իրանցից, արգիւնքի կէսը էլի աղայինն է. բացի դրանից իւրաքանչիւր թանաֆին էլ 5 զոան պէտք է վճարել. իւրաքանչիւր տանից իրրե գլխահարկ առնւում է 4 գլուխ շախար. իւրաքանչիւր ընտանիքից տարեկան 200 բէյար. այնպէս որ բոլոր սուրքերը հաշուած իւրաքանչիւր տանից օգուտ է ստանում տարեկան 300 ո. (150 թուման պարսից): Մնացած գիւղերի հարկերն էլ սրանց չափ են, մի փոքր աւել կամ պակաս զանազանութեամբ:

Գուցէ դուք, ընթերցող, վրդովուէք, տեսնելով այսքան հարկերի շատութիւնը. բայց համբերութիւն ունեցէք. սրանից աւելի սարսափելին էլ կայ. թիւրքախօս Բարսեղուզ գաւառի Բաբառի-Սարդարութ գիւղերում հարկերը այնքան շատ են, որ երկրագործութեամբ պարապող համարեա թէ չը կայ. այդ 2 գիւղերի (որոնք համարեա թէ կպած են իրար) 135 տուն բնակից երկրագործութեամբ են պարապում ընդամենը 9 հոգի. բամբակ ցանելու համար իւրաքանչիւր թանաֆից վերցնում են 3 ո., այդի անկելու համար թանաֆից 16 զոան. ժողովրդի մեծ մասը իր պարէնը հայթայթում է կովկաս և Ռուսաստան պանդըխտելով կամ մշակութեամբ և այգեպանութեամբ: Այդի արնակելու համար հողը տալիս է աղան, իսկ գիւղացին 4 տարի շարունակ պէտք է չարչարուի և ծախսեր անի, մինչև որ ստացուի խաղող. յետոյ այդին կիսում են. իւրաքանչիւր տանից իրրե հարկ առնում են 9 զոան, իւրաքանչիւր տղամարդից՝ 6 զոան. կովից 2 զոան, գոմէչից, էշից, ձիուց—4-ական զոան. նաև իւրաքանչիւր ընտանիքից 3—5 հաւ, 15—20 ձու, 8—10 զոանի ցախ և այլն. բէյար 20—30. տասը տարեկանից սկսած տղաները ենթարկւում են բէյարի (1 բէյարը արժէ 2 զոան օրեկան). կամ թէ չէ ուրիշ խօսքերով գիւղացիները տարին 12 ամիս չարունակ աշխատում են, իսկ աղաները կլանում: Թշուառութիւնը, աղքատութիւնը աղաղակում են բարձրաձայն. իմ այնտեղ եղած ժամանակ շատ ընտանիքներ գտնւում էին

սովի ժամանակուայ դրութեան մէջ. այն է՝ 1 բուռ ալիւր գրցում էին պղնձի եռացող ջրում և խառնում, յետոյ գցում էին մի փոքր իւղ և քիչ եփելուց յետոյ բաժանում էին ընտանիքի անդամներին հացի փոխարէն...

Գիւղացիների համար աւելի անտանելի է բէյարը. գիւղացուն ձրի բանացնելը կոչւում է բէյար: Գիւղացիները համարեա թէ տարուայ մեծ մասը ստիպուած են ձրի աշխատել գիւղական աղանների համար. օրինակ, գիւղի աղան ուզում է խանութներ ու տներ շինել, պէտք է շինեն իր հպատակ գիւղացիները՝ ձրի. պէտք է աղայի տան համար շինել սեղան, աթոռ և այլն. պէտք է շինեն աղայի հպատակ հիւաները՝ ձրի. հարկաւոր է ջրել աղայի բաժին արտը—պէտք է ջրեն գիւղացիները՝ ձրի. հարկաւոր է ցախ բերել որ և է մօտիկ կամ հեռու գիւղից—պէտք է բերեն գիւղացիները իրանց արաբաներով, կտրատեն և դարսեն տեղը՝ ձրի. հարկաւոր է ղիցուք ջրաղացի քար բերել Ուրմիից (80 վերստ է հեռաւորութիւնը), պէտք է բերեն գիւղացիները իրանց արաբաներով և տեղաւորեն՝ ձրի. բուրդ կամ բամբակ է հարկաւոր մանել—պէտք է մանեն կանայք՝ ձրի. աղայի աւելի քան տասնեակ կտուրների ձիւնը ձմեռը պէտք է սրբեն գիւղացիները՝ ձրի. հարկաւոր է ծեծել աղայի բաժին «չալթուկը»—որը մի չափազանց տաժանակիր աշխատանք է—պէտք է ծեծեն գիւղացիները՝ ձրի և այլն և այլն. և այդպէս, տարուայ մեծ մասը ձրի աշխատելով գիւղական աղայի համար յետ են մնում իրանց գործերից, կամ թէ ժամանակ չեն ունենում փողով բանելու ուրիշի համար, որպէսզի մի կերպ կարողանան ապրել, հայթայթել իրանց ասլրուտը, հոգալ զաւակների կրթութեան համար...

Բէյարից աւելի անտանելի են հայհոյանքները և միւս հարստահարութիւնները. ամեն մի մուսուլման, մանաւանդ պարսիկները, նոյն իսկ որ և է մահմեդականի լակոտն անգամ իրան իրաւունք է համարում հայհոյելու հայի հաւատը, հոգին, եկեղեցին, խաչը, Քրիստոսին և ուրիշ նշանաւոր սրբութիւններ. իսկ խեղճ թիւրքախօս հայը պատասխանել չէ կարողանում. երբ պատասխանում է, տանում են և կապում փայտի ու սկըսում ծեծել ձիւղտներով. ծեծում են մինչև «մահուան դուռը հասցնելը», յետոյ 10—20 թուման էլ տուգանք առնում, ապա արձակում:

Առևանգումներն ու բռնաբարումները աչքի են ընկնում ամեն անգամ. բաւական է, որ գիւղացին զժբախտութիւն ունենայ՝ գեղեցիկ կին, հարս կամ աղջիկ ունենալու. գիւղական աղան տեսնելով պէտք է վերջ ի վերջոյ տիրանայ իր ուղածին.

սկզբներում առևանգումները և խլամագումները կատարուել են մեծ չափերով, իսկ վերջին ժամանակներս բաւականին պակասել են:

Դրանից պակաս սարսափելի չէ աղայի թշնամանալը գիւղացու հետ. վայր եկել է տարել այն գիւղացուն, որի հետ աղան կը թշնամանայ. այն ժամանակ նա կ'ուղարկի իր ծառաներից միքանիսին քրդի շորերով, կողոպտելու գիւղացու երկրագործական կենդանիները կամ ուղղակի սպանել նրան. առաւօտեան, գողացուածի կամ սպանուածի տէրը գնում է գիւղի աղայի մօտ գանգատուելու. իսկ աղան պատասխանում է՝ «յանցաւորին բռնիր բեր, վնասդ առնեմ տամ». խեղճ գիւղացին հրտեղից բռնի յանցաւորին աղային յանձնի, քանի որ գողը կամ մարդասպանը իր՝ աղայի ծառաներն են կամ թէ հէնց ինքը՝ գիւղի աղան:

Կաշառակերութիւնը տարածուած է չափազանց մեծ չափով. սուր հոտառութեամբ ման են գալիս ամեն կողմ, որպէս զի գտնեն ամենաչնչին պատճառ՝ առնելու մեծ չափով կաշառք. և այդ որքան հնարաւոր է շատ և շուտ, որովհետեւ երկիւղ են կրում պաշտօնանկ լինելուց:

Անբարոյականութիւնը խստիւ արգելուած է և առ երես գոյութիւն չունի. բայց գաղտնի կերպով բաւականին տարածուած է. այդ տարածուելու պատճառը հէնց իրանք գիւղերի տէրերն են. բաւական է, որ որ և է կին—ինչ ազգութեան ուզում է պատկանի—բռնուեց անբարոյականութեան մէջ. կնոջ ամուսինը կամ տէրերը իրանց այդ թշնամուց վրէժ լուծելու համար գնում են ու յայտնում գիւղի աղային. աղան էլ, որ այդպիսի մի բանի համար էր մնում, գաղտնի կերպով մարդ է ուղարկում կնոջ մօտ, որպէսզի գայ իր մօտ... հակառակ դէպքում սպառնում է գցել խաշայի մէջ *):

Հասկանալի է, որ հարստահարուած և անպաշտպան քրիս-

*) Խաշայի մէջ գցելը մի սարսափելի բարբարոս պատիժ է, որ սովորութիւն էր մինչև վերջին ժամանակներս. ճանցաւոր կնոջը գցում էին խաշայի՝ մեծ և սև տոպրակի մէջ, նախապէս կնոջ վարտիքի մէջ գցելով կատու, յետոյ խաշայի բերանը կապում էր և կինը ծեծում բարակ փայտերով. պատահում էր, որ կինը մեռնում էր խաշայի մէջ կամ ամօթից, կամ վախենալուց և կամ ճիպոտի հարուածներից. իսկ եթէ չէր մեռնում, հանում էր խաշայի միջից, մազերը կտրւում, նստեցնում էշի վրայ հակառակ կողմից, պռլը տրւում էր կնոջ ձեռքը, երեսի մէկը ներկում էր ամուսնով, միւսը մածունով և էշը պտտեցնում գիւղի կամ գիւղերի փողոցներով. իսկ ժողովուրդը շարունակ թքում էր կնոջ երեսին. կինը այդ ամենախաղատակ դրութեան չը հապնելու համար համաձայնում է գիւղի աղայի պահանջի հետ...

տոնեայ ժողովուրդը Ուրմիոյ և Բարանդուզի գաւառներում իրանց բազմաչարչար անձը ազատելու համար ընդունում են ուղղափառութիւն՝ Ռուսաստանից պաշտպանութիւն դտնելու յոյսով:

Անշուշտ ընթերցողը կը հետաքրքրուի իմանալ թէ ինչ է արել և մեր հոգևոր իշխանութիւնը իր «հօտի» համար—համարեա թէ ոչինչ. Էջմիածինը ոչինչ չարեց. իսկ Թաւրիզի առաջնորդարանը 2 հոգևորականներ ուղարկեց իբրև թէ ժողովրդին պաշտպանելու և գաւառափոխութիւնների առաջն առնելու. բայց աւելի լաւ կը լինէր որ չուղարկէր ոչ ոքի, քան թէ ուղարկէր այդ տեսակներին: Ուղարկուած այդ 2 հոգևորականներից մէկը ամենից առաջ ինքը գաւառափոխ եղաւ, իսկ միւսը իր հարստահարութիւններով նպաստաւոր հող էր պատրաստում մնացածների գաւառափոխութեան համար:

Սակայն չատ բան կարելի էր անել, եթէ սրտացաւ և եռանդոտ մարդիկ գտնուէին, եթէ մեր հոգևոր իշխանութիւնը այնքան ապիկար և անընդունակ չը գտնուէր, եթէ ինտելիգէնցիան իրան նեղութիւն տար մի քիչ էլ այդ իր թշուառ եղբայրակիցների մասին մտածել. բայց մենք ղեմ ենք գիմում...

ՌՈՒՍՍՈՒ

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Ճ Ի Պ Ո Տ Ը

(Պատկեր իրական կեանքից)

Յունիսի վերջերն էր ու օրը կիրակի։ Կէսօրեայ առեւը վառում, տժտժացնում էր։ Գիւղամիջի տօթը մարդ էր խեղդում։ Թէ գազան, թէ թռչուն, թէ սողուն բոլորն էլ ձէն ու ծպտունները կտրել, ծակ ու ծուկերն էին մտել։ Անգործութիւնն ու թմրութիւնը տիրապետում էր ամենքին։ Մինչև անգամ գիւղացի երկրագործը, որի համբերատար անդամները սովոր չեն խոյս տալու ոչ ամառնային արեգակի կիզիչ ճառագայթներէից և ոչ Զրօրհնէքի կապտացնող ցրտից, նա անգամ աշխատում էր օգտուել կիրակնօրեայ աղատ ժամերից, որ մի փոքր հանգիստ չնորհէ իր վաստակաւոր ու ջարդուած անդամներին։

Մի շաբաթ էր, ինչ հունձը ընկել էր։ Դա գիւղացու այն ժամանակն է, երբ, ինչպէս ասում են, փայտի դլուխը շոր են փաթաթում ու բանեցնում։ Հնձի ժամանակ գիւղացու ոտի տակ կրակ է վառում։ Նա մի րոպէ դադար չի առնում։ Արտերը մէկը միւսի յետևից հասնում, հնձող են կանչում։ Բոպէն թանգ է. պէտք է շտապել, եթէ ոչ արտը կը կծղի^{*)}, գիւղացու տարէն ապրուստը ձեռքից կը գնայ, նրա թափած արիւն քըրտինքը անօգուտ կը կորչի, կը ոչնչանայ։ Եւ ահա եր-

^{*)} Երբ որ հասած արտի հնձելու ժամանակը անցնում է և հատիկները սկսում են հասկերից թափուել, ասում են՝ «արտը կծղել է»։

կրագործը կրկնապատկում, լարում է իր ոյժերը, իր եռանդը և օր ու գիշեր գերանդին ձեռքից վայր չի դնում: Ուրիշ հարց է երբ այդպիսի նեղ ժամանակ կիրակի է մէջ ընկնում: Կիրակի օրը Աստծուն է և ջերմեռանդ հայ գիւղացին չի համարձակուի պապենական այդ սուրբ օրէնքը խախտելու, թէկուզ ինչ էլ որ լինի:

Ահա մի այդպիսի կիրակի օր էր: Պարապ գիւղացիներից մի քանիսը մանգաղ ու գերանդի էին սրում և կարգի գցում, ուրիշները խանութների հովերում նստոտած՝ գէսից գէնից զրոյց էին անում, իսկ շատերն էլ քնահարամութիւնից չլմած գլուխները մի պատի շուաքում վեր էին դրել ու անուշ քուն մտել:

Տատմօր Սիմօնն էլ քնահարամներիցն էր: Նա փափախը գլխատակն էր դրել ու իրանց մութը տան խոնաւ գետնի վրայ պատնուգուս պռուկել: Օ՛, որքան քաղցր, որքան անուշ է ջարդուած ու վաստակած երկրագործի քունը, մանաւանդ մի քանի անքուն գիշերներից յետոյ:

Սիմօնը խոր քնի մէջ էր, նրա դէմքը խաղաղ էր ու վերին աստիճանի անվրդով: Վշտի ու հոգսի, գիւղացու այդ երկու անբաժան ընկերների, հետք անդամ չէր նշմարւում Սիմօնի անխռով դէմքի վրայ: Ընդհակառակը, երբեմն թեթեւ ժպիտը վայրկենապէս փայլում էր նրա արևառ կոշտ դէմքի վրայ ու անմիջապէս անհետանում:

Երևում էր, որ քնովը երջանիկ երազների աշխարհումն է գտնւում:

Եւ իսկապէս, որքան մեծ բախտաւորութիւն կը լինէր Սիմօնի համար, եթէ մի գերբնական զօրութեամբ իրականանար այն բոլորը, ինչ որ այդ րոպէին նա տեսնում էր երազում: Սկզբում Սիմօնին թւում էր, իբր թէ գարուն է և ինքը դաշտ է դուրս եկել վարելու. նա աշխատում է մեծ եռանդով. բայց վարում է ոչ թէ առաջուայ պէս օտարի գութանով. ոչ, այժմ գութանը Սիմօնի սեփականն է: Այդ գութանին լծուած են եօթ

զոյգ՝ նոյնպէս սեփական՝ եզները. այն էլ ինչ տեսակ եզներ՝—ամեն մէկը մի մարալ. մարդ չի ուզում ոչ ուտել, ոչ խմել, այլ միայն ուզում է օրերով կանգնել ու այդ սիրուն կենդանիներին նայել: Սիմօնը հասել է իր իսկական նպատակին. սեփական գութանը եօթ զոյգ եզներով նրա միակ տենչանքն էր կազմում: Սիմօնը իրան կատարելապէս երջանիկ է համարում, նա քաղցր ձայնով հօրօլօ է կանչում և մէջմէջ ծըւծըւացնում է եզներին ու փայփայում. «Դէ, մեռնիմ Զէյրանիս: Ծաղիկ ջան, մէջ արի, Ծաղիկ: Գլխին մատաղ Արաբիս, հօրօլօ... Եւ որքան լաւ են քաշում անիրաւ կենդանիները. ահագին գութանը փետուրի թեթեւութեամբ է առաջ լողում և փխրուն հողի հաստիկ շերտերը շարէշար դիզում:

Ժամանակը երազում զարմանալի արագութեամբ է սլանում:

Մէկ էլ տեսնում է Սիմօնը, որ արտը հասել է, դեղնել ու նրա տուղ հասկերը ոսկու պէս շողշողում են նորածին արեւի թոյլ ճառագայթների առջև: Եւ այնքան մեծ, այնքան ընդարձակ է արտը, որ նրա մի ծայրից միւսը չի երեւում. այնքան լաւ ու այնքան բարձր է ցորենը, որ եզը նրա մէջ կօրչում է: Սիմօնը անմիջապէս վերցնում է դերանդին ու սկսում է հունձը: Գործը զարմանալի արագութեամբ է առաջ գնում: Մի բանի վայրկեանից յետոյ ծեծած ցորենի հսկայական թեղը կալում պատրաստ է: Գիւղացիք բոլորը, մեծ ու փոքր, մէր ու մանուկ հաւաքուել են կալի շուրջը և բերանբաց զարմանքով Սիմօնի թեղին են մըտիկ տալիս: Ահա փչեց արեւելեան մեղմ քամին, Սիմօնը մի ակնթարթում ահագին թեղը քամուն տուեց և սրտուռ ու սպիտակ ցորենը զարմանից զատեց: Նայում է Սիմօնը ցորենի հսկայական կոյտին, հրրճւում է նրա սիրտն ու լեզուն փառք է տալիս Աստուծուն:

Ահա կալը շրջապատեցին գիւղի աղքատներն ու

չըջիկ մուրացկանները իրանց պարկ ու տոպրակով: Սիմօնը մի ակնարկ գցեց այդ թշուառ արարածների վրայ և ինչ տեսաւ. ցնցոտիներ լինէին փաթաթուած՝ մաշուած ու սսկրացած մարմիններ, մարած ու անփայլ աչքեր, նիհար ու դժգոյն դէմքեր, մի խօսքով՝ շարժուն ու խօսուն դիակներ, որոնք՝ օրհնութեան մրմունջը չըթուկնէին իրանց դողդոջիւն ձեռքերը անվստահ կերպով մեկնել էին Սիմօնին: Սիմօնի ջիգարի ծայրը մըղկտաց. նա բոլորի պարկ ու տոպրակը պռնկէ-պռնկել լցրեց ու բարձրաձայն աւելացրեց.

— Տարէք, խեղճ եղբայրներս, տարէք. Աստուած սիրողը թող տանի տոպրակը դատարկի ու մէկ էլ, երկու էլ, տասն անգամ էլ դայ բաժին տանելու: Գիտեմ, սիրելիներս, աղքատի երեսը սև ու ձեռք կարճ է լինում, բայց ես ձեզ խնդրում, աղաչում եմ, մօտեցէք աղատ ու համարձակ և տարէք ամեն մէկդ այնքան, որ բաւականացնի ձեզ ու ձեր երեխաներին մի ամբողջ տարի: Ա՛խ, աղքատութեան տէրը մեռնի, ես էլ եմ էդ օրը տեսել, էդ ցաւը քաշել, տարէք, աղքատ եղբայրներս, տարէք. փառք Աստծու, այնքան է տուել, որ կալիս տականքը միայն՝ ինձ տաս տարի կը բաւականացնի:

Մուրացկանները զարմանքից շուարել են ու չը գիտեն, ինչպէս արտայայտեն իրանց գոհունակութիւնը. նրանք հազար ու մի խօսքերով, բազմատեսակ դարձուածներով օրհնում են իրանց բարերարի ծնունդն ու կեանքը, իսկ Սիմօնը ձեռները կանթած, կալի մէջ կանգնած ժպտալի դէմքով ցորնին է նայում ու Ողորմած Տիրոջը փառաբանում...

Որքան բախտաւոր կը լինէր Սիմօնը, եթէ այս բոլորը երազ չը լինէր:

Լուռ էր խրճիթն ու խաղաղ: Տանը ոչ ոք չը կար: Սիմօնի կինը երեխաներին ժողովել ու հարեւանի տունն էր գնացել, որպէս զի փոքրիկները իրանց զաւմաղալով յոգնած ամուսնու քաղցր քունը չը խանգարեն: Խրճի-

Թում մնացել էր միայն սև կատուն, նա էլ Սիմոնի գլխավերեւը կծկուել ու իր կիսախուփ աչքերի թոյլ հայեացքը տիրոջ երեսին էր ուղղել:

Խրճիթում տիրող խորհրդաւոր լռութեան մէջ լրսւում էր միայն քնողի միակերպ ու հանգիստ շնչառութիւնը:

Շը'խկ, չը'խկ, չը'խկ,—լսուեց Սիմոնեց բակի դռան ամուր թակոցը:

Սիմոնին երազում այնպէս թուաց, թէ կալի հաբեւանը մոլորճով ամրացնում է կամերի վրայի թուլացած որձաքարերը և նա մնաց ընկղմուած երազի մէջ:

Շը'խկ, չը'խկ, չը'խկ, չը'խկ,—նորից կրկնուեցին դռան հարուածները, որից յետոյ բակի հին դուռը, մի աղեկտուր ճիչ արձակելով, կրնկի վրայ պտըտուեց ու թակողին ներս թողեց: Դա գզիր Գեւօն էր, երկար ու բարակ մի մարդ, գերամաստի *) ծուռ ճիպոտը ձեռին:

—Կ'ասես խօլէր է ընկել աւերակ դառածը, մարդահոտ չէ. գալիս,—բեղի տակ մըթմըթաց նա, մօտեւնալով խրճիթի դռանը.

—Տատմօր տղայ, հէյ,—գզրին յատուկ սուր ու ձիգ ձայնով դուաց նա, տան դուռը ծերպ անելով:

Սիմոնը պառկած տեղից ծուլ ելաւ ու ջղաձգական շարժումով սկսեց քնաթաթախ աչքերը տրորել: Քաղցր երազների գրաւիչ տասարանները մի ակնթարթում խորտակուեցին ու նրանցից մնացած ողորմելի աւերակների վրայ խկոյն ոտի կանգնեց դառն ու տխուր իրականութիւնը իր բոլոր խեղճութեամբ: Ահա նրա ուռած ու կիսաբաց աչքերին երեւում են պապենական հին խրճիթը, հարիւրամեայ սև սիւները, բլբլոտած պատերը ու մրոտ առաստաղը. ահա խրճիթի մի անկիւնում պըպզած՝ հացի դատարի տաշտը, իսկ միւսում ալիւրի

*) Վայրի ծառ է:

սովատանջ փեթակը, երկուսն էլ չլինքը ծուռ՝ աղա-
չական հայեացքով նայում են Սիմոնին...

— Իսկ ի՞նչ եղաւ գովածանը, մտածում էր Սիմոնը,
ինչ եղան իմ սիրուն եղները, իմ կալը, իմ թեղը,
ցորենի ահագին կոյտը. մի՞թէ այս բոլորը երազ էր,—
ինքն իրան բարձրաձայն հարցրեց նա:

— Աղւ, ի՞նչ ես արջաբուն մտել,— գոռաց գզիր
Գեօն, դռան չէմքից գլուխը երկարացնելով,— մեռի
պէս ես չնթռկում, տնաքանդ, բա դու սկի ցաւ ու
կրակ չունես: Հլա տես քնացա շարժում, կ'ասես կուն
ու ճուռը կարմիր քամի ընկած լինի: Վեր կաց, իշշի
գլուխ, վեր, տանուտէրը կանչում ա, չուտ:

Սիմոնը դեռ նոր էր ուշքի գալիս. երազը այնքան
գրաւիչ էր, ու թողաց տպաւորութիւնն այն աստիճան
խոր, որ նա չէր կարող հեշտութեամբ հաշտուել նրա-
նից բաժանուելի մտքի հետ: Բայց գզիր Գեօն ատելի
երեսը, նրա ծուռտիկ գերամաստի ճիպոտը, որի մղկտա-
ցնող հարուածները շատ արգամ էր կերել Սիմոնը, և
մէկ էլ տանուտէրի ահեղ անունը վերջնականապէս
սթափեցրին նրան ու միանգամայն մոռանալ տուին
երջանիկ երազի քաղցր յիշողութիւնը:

— Հը, ի՞նչ կայ, Գեօ ջան. ինչի՞ ես կանչում, խէր
լինի,— աղաչական տոնով հարցրեց նա գզրին, թէ և լաւ
գիտէր, որ գզրից ու տանուտէրից ոչինչ խէր բան չէ
կարելի սպասել:

— Չոռ ու ցաւ կայ, քո գլխիդ ու արևիդ. կորի՛ր,
տես ի՞նչ եմ ասում. ես հօ իմաստուն չեմ,— կոչտ ու
կոպիտ պատասխանեց գզիրը:

Սիմոնը շտապով արխալուղը կոճկեց, փափախը
ծածկեց ու ոտաբոբիկ հետեց գզիր Գեօնին:

Տէր Աստուած,— մտածում էր Սիմոնը ճանապար-
հին,— տեսնես ինչի՞ համար են կանչում էս նեղ ժա-
մանակին: Թէ ասեմ հարկ են պահանջում, ախար ան-
ցեալ կիրակի առան. թէ կոռ են ուղարկում, ախար
երէկ չէ՝ մէկէլ օրը կոռատեղից վերադարձայ, մինչև

հերթը ինձ հասնելը դեռ շատ ժամանակ կայ: Է՛հ, ո՞վ է իմանում, երևի կամ գիշերապահ են նշանակում, կամ մի ուրիշ գործի են դնում. վերջապես, շատ չի քաշի, հիմի կ'իմանանք:

Խրիկնապահի հովը արդէն ընկել էր: Գիւղամիջին մարդիկ խմբուել էին տանուտէր Սեփանի շուրջը, որ իր հսկայական կոկորդի ամբողջ ոյժով գոռում էր մի աղքատ գիւղացու վրայ ու թափահարում ձեռքի կարմիր ճիպոտը:

Տանուտէր Սեփանի կարմիր ճիպոտը անճար աղքատների հոգեառ հրեշտակն էր:

—Լիրբ, անամթթ, շան որդի,—բզաւում էր տանուտէրը,—ձեզ պէս լուացուած*) շների համար իմ երեսը ամօթանք է գալիս ու մեծերիս առջև անպատիւ եմ լինում, ինչո՞ւ, պատճառը՞. հարկ չը տուողը դո՛ւ լինես, ամօթանք քաշողը՝ ես...

Այդ րոպէին տանուտէր Սեփանի մաքուր ածելած՝ կլոր երեսը այնպէս էր կարմրատակել, որ քիչ էր մընում նրա կղակից արիւն կաթկաթէր. իսկ նրա փափրիկ ուժեղ մատները՝ անգործութիւնից ձանձրանալով՝ բոլոր ոյժով սեղմում էին կարմիր ճիպոտի ուռած գըլուխը:

Լուռ ու մունջ ամբոխը վախկոտ հայեացքով նայում էր տանուտէրի բարկացած դէմքին ու նրա ձեռքի կարմիր ճիպոտին և ոչ ոք նրանցից չէր համարձակում ձէն ու ծպտուն հանել: Հազի ձայն անգամ չէր լսում:

Արդար է խօսում էս մարդը,—վերջապէս միջամտեց հարկաժողով Յաթօն, ցանցառ մօրուքով, կեղտոտ օձիքով, կարճահասակ ու տգեղ մի վաճառական,—մեր գիւղացիք օրէցօր ամօթն ու պատկառանքը կորցնում, լուացւում են: Եղբայր, ո՞վ է տեսել՝ հարկը ամիսներով ուշացնել: Արքունական հարկ է, դա էլ հօ ու տելու բան չէ. պիտի տաք, շո՛ւտ տուէք, թող վերջա-

*) Երեսի մեռնը թափած,—ամօթ ու պատկառանք կորցրած:

Նայ կորչի էլի. ինչո՞ւ էք աննամուսութիւն անում, որ համ դուք խայտառակուէք, համ էլ մեր տանուտէրի երեսը թուք ու մուր գայ:

—Տեսնենք ունե՞ն, որ չեն տալիս,—լսուեց ամբողջ խի խորքից մի երկշոտ ու թոյլ ձայն, որպէս պատասխան հարկաժողով ցաթօին:

Տանուտէրը արագութեամբ երեսը շուռ տուեց ու մի կատաղի հայեացք գցեց չորս կողմը, աշխատելով գտնել յանդուգն ընդդիմախօսին: Բայց նրա հարցական հայեացքին իբրեւ պատասխան՝ լսուեցին ամբոխի զանազան ծայրերից կեղծ հազի զսպուած ձայներ:

Այդ միջոցին Սիմօնը դողդոջուն սրտով՝ գզրին հետեւելով, մօտենում էր գիւղացիների կազմած չըրջանին:

—Տատմօր տղին բերի, տանուտէր աղա,—ասաց գզիր Գևօն, Սիմօնի թեւից քաշելով ու տանուտէրին մօտեցնելով:

Տանուտէր Սեփանը, որ այդ ժամանակ բարկութիւնից պռօշներն էր կրծոտում, կարմրատակած խոշոր աչքերի այրող հայեացքը մեխեց ուղիղ Սիմօնի ճակատին և իր որոտող ձայնով հարցրեց.

—Ա՛յ անամօթ, չան որդի, ինչո՞ւ չես հարկդ տալիս:

Տանուտէրի աչքերի վայրենի ցոլքը անմիջապէս շփոթեցրեց Սիմօնին, որ մեքենաբար իր մորթէ փափաւը յօնքերի վրայ իջեցրեց, աշխատելով պաշտպանել իր մանր ու սև աչքերը տանուտէրի հալեցնող հայեացքից: Սիմօնը մինչև անգամ չը հասկացաւ, թէ ինչ հարցրին իրան ու չը գիտէր ինչ պատասխանէր: Նա սաստիկ անյարմար դրութեան մէջ գտնելով ինք իրան, նախ մի փոքր կարմրեց, ապա ուսերը վեր քաշեց ու սկսեց ծոծրակը քորել:

—Խլացել ես, թէ՞ պապանձուել, իչչի քուռակ,— աւելի բարձր ձայնով դուռաց տանուտէրը,—ինչո՞ւ չես հարկդ տալիս, լիրբ, լրբի գաւակ:

Այդ խօսքերի հետ նա թեքերը վեր քաշեց ու կարմիր ճիպոտը բարձրացնելով, յարձակուեց անպաշտպան զոհի վրայ: Մի բարի բոպէ լռեց ամեն ինչ: Լըսուում էր միայն կարմիր ճիպոտի անողորմ չրպչրպոցը, որի ամեն մի հարուածին յաջորդում էր ամբոխի ցաւակցական շշուկը՝ «ճֆ»:

Լուռ էր և Սիմօնը. նա ոչ ճչում էր, ոչ փախչում, այլ մի տեսակ անմոռնջ արհամարհանքով տանում էր անտեղի պատիժը: Այդ սառը անտարբերութիւնը աւելի ևս զայրացնում էր տանուտէրին, և սա կրկնապատկում էր կարմիր ճիպոտի ոյժը, որ կարողանայ անպատճառ մղկտացնել ու լացացնել Սիմօնին: Սիմօնը միայն աշխատում էր ձեռքերով պաշտպանել իր խեղճ ու անբախտ գլուխը, իսկ նրա թիկունքը իր ամբողջ լայնութեամբ բացուած էր կարմիր ճիպոտի առջև, որի ամեն մի հարուածը մի երկար՝ կապուտակ շերտ էր դրոշմում այդ բազմաչարչար թիկունքի վրայ:

Ծանր, շատ ծանր բան է, երբ մարդ պատժւում է չը դորժած յանցանքի համար, բայց դրանից տասնապատիկ աւելի ծանր է, երբ արդար մարդը պատիժ է կրում, չիմանալով մինչև անգամ, թէ ո՞ր յանցանքի մէջ է մեղադրւում:

Վերջապէս տանուտէրը հասաւ իր նպատակին. երբ որ կարմիր ճիպոտը բամում էր նրա սրտում լճացած թոյնի վերջին մնացորդները, այդ ժամանակ նա նկատեց, որ Սիմօնի կոշտացած ու մազապատ դէմքի վրայով մի կաթիլ բիւրեղանման հեղուկ գլորուեց դէպի գետին: Այդ հեղուկի այդ չնչին կաթիլը մի վայրկեանում հանգցրեց բարկացած սրտում բորբոքուած կրակը:

Մաղձը թափուեց. սիրտը նստեց:

Այժմ բաւական էր մի թեթեւ միջամտութիւն, որ կարմիր ճիպոտը դադարէր դորժելուց. այս բանը լաւ հասկացաւ սուղեւա Սաքօն, որ իշխանաբար մօտենալով Սեփանին, ասաց.

—Բաւական է, տանուտէր, սպանեցիր մարդին: Յետոյ նա ընկնելով ծեծողի ու ծեծուողի մէջտեղը, բաժանեց նրանց ու մի քիչ հեռացրեց Սիմօնին:

Ասե՛նք, տանուտէրը դադարեցրեց ծեծը, բայց անմիջապէս սկսեց ամենակեղտոտ ու զզուելի յիշոցներ թափել իր հոտած բերանից: Դա ծեծի վերջաբանն է: Ոչ Սիմօնի հէրը, ոչ կաղ տատմէրը, ոչ մեռածը, ոչ կենդանին՝ ոչ ոք ազատ չը մնաց տանուտէրի անսպառ հայհոյեանքից:

—Այ ժողովուրդ, այ գիւղացիք, այ հարևան, այ բարեկամ,—յանկարծ գոչեց Սիմօնը մի անսովոր զիւ ձայնով դիմելով չըջապատողներին,—դուք հայ-քրիստոնեայ էք, դուք Աստուած էք պաշտում, մի ասացէք տեսնեմ՝ ի՞նչ է իմ մեղքը, որ տաւարի պէս ջարդ...

Դառը արցունքի առատ հոսանքը խեղդեց Սիմօնի կոկորդը. նա չը կարողացաւ վերջացնել կիսատ խօսքը, այլ երկու ձեռքով երեսը ծածկեց ու սկսեց դառնագին հեկեկալ:

Սուգեա Սաքօն ու հարկաժողով Յաթօն փորձեցին իրանց քրքիջով խեղդել Սիմօնի հեկեկանքի սրտակոտոր հնչիւնները, բայց տեսնելով որ այդ լիրբ քրքիջը արձագանք չը գտաւ չըջապատողների մէջ, իսկոյն սըստուեցին ու գլուխները կախեցին:

—Հարկս անցած կիրակի օրն եմ տուել, ուրեմն ինչո՞ւ էք իղուր տեղը ինձ ջարդ ու փշուր անում,—չարունակեց Սիմօնը հեկեկանքը զսպելով ու արխալուղի թևքով արտասուքը սրբելով:

—Զայնդ, անամօթ շուն, թէ չէ լեղուդ կը կտրեմ այս րոպէիս,—որոտաց տանուտէրը, կարմիր ճիպոտը թափահարելով ու երկու քայլ առաջ գալով:—Յաթօ բիձա,—դիմեց տանուտէրը հարկաժողովին,—այս մարդը հարկը տուել է:

—Ասե՛նք, այս տարուանը տուել է,—ծանր ու բարակ պատասխանեց հարկաժողովը,—բայց անցած տա-

րուայ ապառիկը մնում է, տասնուչորս մանէթ ու քսան կոպէկ է, կարծեմ:

—Ի՞նչպէս,—ճշաց Սիմօնը, սոսկալով:

—Այնպէս,—անվրդով սրտով պատասխանեց հարկաժողովը:

—Ես հերուայ հարկը չեմ տուել:

—Ո՛չ, թէ չես հաւատում հարկի ցուցակը տես:

—Եղբայր, ինչո՞ւ էք շատախօսութիւն անում,—մի առանձին համոզիչ ու հեղինակաւոր ձայնով սկսեց օրէնսգէտ սուդեա Սաքօն.—տէրութիւնը հաստատ լինի, ամեն բանի համար մի լաւ օրէնք է դրել. առանց օրէնքի ոչ մի գործ եօլա չէր գնալ: Փառք Աստծու, հարկը տալու համար էլ կարգ ու կանոն կայ դրուած. օրէնքով հարկը պիտի տաս հարկաժողովին ու անդորրադիրն առնես, զնես ծոցդ: Ով որ անդորրադիր ունեցաւ, երանալն^{*)} էլ իր երանալ տեղովը չի կարող նրանից կրկին անգամ հարկ պահանջել. իսկ ով այդ թղթի կտորը չունեցաւ, խօսիլն աւելորդ է, տիկ հանելով հարկը կ'առնեն:

Այդ րոպէին ամբոխի մէջ մի շարժում սկսուեց. նրանցից որը գրպանն էր պտուում, որը ծոցը, որը վազմատեղը ու որը փափախածալը:

—Հա, խօսքը ճառմօր տղի վրայ եկաւ,—շարունակեց սուդեան,—հիմի եթէ այս մարդը անդորրադիրը ցոյց տուեց, կը նշանակի հարկը տուել է, իսկ եթէ ոչ, ուրեմն հոգին դուրս գալով պիտի տայ. օրէնք է հանաք-մասխարութիւն չէ,—վերջացրեց Սաքօն իր ազդու ճառը. հազաց ու սկսեց մի պապիրոս փաթաթել:

—Լաւ է ասում սուդեա Սաքօն, եթէ հարկդ տուել ես, անդորրադիրը ցոյց տուր,—ժպտալով աւելացրեց հարկաժողովը, լաւ իմանալով, որ Սիմօնից հարկը ստացել է, բայց՝ օգտուելով նրա միամտութիւնից, անդորրադիր չի տուել:

*) Երանալ—գնենալ. գործ է ածում նահանգապետ բառի մտքով:

—Ես հերուայ հարկը չեմ տուել, Յաթո բիձա,—
ձեռքերը խաչելով հարցրեց Սիմօնը, ուղիղ հարկաժո-
ղովի աչքերին նայելով։

—Ոչ,—պատասխանեց Յաթօն, գլուխը կախելով.

—Դու ու քո Աստուածը, դու ու քո միակ որդու
արևը՝ չեմ տուել։

—Այ, իշի գլուխ, ինչո՞ւ ես երգում տալիս, եթէ
տուած լինես, անդորրագիր կ'ունենաս, և վերջապէս
ցուցակումն էլ նշանակուած կը լինի։

—Յաթո բիձա, դու քրիստոնեայ ես. ախար էսօ-
րուայ պէս միտս է. երկու խալվար հաղող ծախեցի Բա-
րիլուսենց Վարդանին՝ կիսագին, ու բերի տասն ու չորս
մանէթ քսան կոպէկ քեզ տուի։ Դու էլ այդ ժամանակ
Ոսկանենց խանութումն էիր. այ, սուգեա Սաքօն էլ
այնտեղ էր՝ տալու ժամանակ։ Դու հոգի ունես, դու
Աստուած ես պաշտում ախար։

—Է՛հ, դատարկ բաներ ես խօսում,—ասաց հար-
կաժողովը ու շարունակեց շրջիկ-շրջիկացնել սև տէրո-
ղորմեայի խոշոր հատերը։

—Սուգեա Սաքօ, դու լինես՝ էս բարի իրիկունը,
անարատ Մայր Աստուածածինը,—ասաց Սիմօնը, ձեռ-
քը մեկնելով դէպի Աստուածածնի եկեղեցու գմբէթը,—
ճշմարիտն ասա, քո աչքի առջև չը տուի՞ հարկը։

—Ի՞նչ ասեմ, եղբայր, միտս չի գալիս, համա իմ
կարճ խելքովը ես էնքան եմ հասկանում, որ եթէ տուած
լինես, անդորրագիր կ'ունենաս. սա օրէնք է, հանաք-
մասխարութիւն չէ,—ասաց սուգեա Սաքօն ու վրդով-
ուած խճմտանքը հանդստացնելու համար ազահուլթեամբ
ներս ծծեց մախորկի դառը ծուխը։

—Այ գեադա, բաւական է,—դարձաւ Սիմօնին
տանուտէր Սեփանը, որ մինչև այդ լուռ կանգնած՝
եղունգներն էր կրծոտում,—դու ինքդ էլ ես ու էդ էլ
տեղովդ ուղում ես էստեղ մարդ խաբէլ։ Ես քեզ ասում
եմ հարկ ես տալու, քո կամքովդ հանիր ու տուր, տասն

ու չորս մանէթ քսան կոպէկ՝ էս բոպէիս հանիր ու համ-
րիր, թէ չէ, կաշիդ քերթելով կ'առնեմ:

—Տանուտէր Սեփան, թէ Աստուածդ կը սիրես,
ձեռք քաշիր ինձանից. ես իմ հարկը տուել եմ համ էս
տարուանը, համ էլ անցածինը. Աստուած, երկինք, գե-
տինք վկայ, որ տուել եմ: Այդ խօսքերի հետ Սիմօնը
իր մօրթէ փափախը վերցրեց ու բոլոր ուժով գետնին
խփեց: Յետոյ նա վերցրեց գետնից մի կից հող և օդի
մէջ վերև ցանելով, աղաղակեց.

—Թող էս հողը իմ Աստուածը լինի, թող ես կնոք
պաշտած լինեմ, թող իմ տունս բրիչակ լինի ու իմ որ-
դիքս ջարդուեն, թէ ես այդ փողը չեմ տուել: Այ մար-
դիկ, ախար դուք Աստուած էք պաշտում:.. Արտասու-
քը կրկին խեղդեց, Սիմօնի կոկորդում կիսատ մնացած
նախադասութիւնը և նա սկսեց հեկեկալ:

Օդի մէջ ցանած հողի թեթև մասնիկները, բաժա-
նուելով ամենամանր հիւլէների սկսեցին անհոգաբար
լողալ Սիմօնի գլխի վերևը, մինչև որ արևելքից սլացող
մի բարակ բամի յափշտակեց նրանց ու անյայտացու-
ողորսպտոյտ փողոցի հեռաւոր ծայրում:

—Տատմօր տղայ, Տատմօր տղայ, ինձ լսիր,—ասաց
տանուտէրը մի քիչ մեղմութեամբ,—առաջին՝ լաց լինելը
կինարմատի արհեստ է և շատ ամօթ է, որ քեզ պէս
մաղ ու մօրուքով տղամարդը հրապարակի մէջ արտա-
սուք թափէ. իսկ երկրորդ՝ ոչ խօսելը և ոչ արտա-
սուելը մի կոպէկի օգուտ չի բերիլ: Այս բոպէիս ես քե-
զանից հարկ եմ պահանջում, անցած տարուայ ապա-
ռիկը՝ տասն ու չորս ուրբի քսան կոպէկ, տալիս ես,
թէ չէ:

—Տուել եմ, Աստ...

—Ձանդ. կտրիր, անպատկառ շնն, թէ չէ բերիկդ
կը հանեմ,—բղաւեց տանուտէրը, կարմիր ճիպոտի սուր
ծայրը մօտեցնելով ուղիղ Սիմօնի աչքին,—ես քեզ ա-
սում եմ հարցիս պատասխանիր. հարկդ տալիս ես,
թէ չէ:

Սիմօնը ուզեց նորից պնդել, թէ տուել է, ուզեց կրկին ու կրկին երգուել, ուրիշ զօրաւոր սուրբերի անուններ հրապարակ բերել, բայց, վախենալով կարմիր ճիպոտից, որի բարակ ծայրը դեռ ևս ցցուած էր նրա աչքի առջև, շուարեց ու չիմացաւ, թէ ի՞նչ պատասխանի:

—Այ տղայ, դու ինչո՞ւ ես կոպտութիւն անում,— նորից հնչեց օրէնսդիր սուրբայի հեղինակաւոր ձայնը,— գիւղի մեծն է հարկ ուզում, հանիր ու տուր. իսկ եթէ առաջուց մի անգամ տուել ես, կարող ես գանգատուել ու յետ ստանալ: Փառք Աստծու, դատաւոր կայ, դատաստուն կայ. սա օրէնք է, հանաք-մասխարութիւն չէ:

—Տալիս ես, թէ չէ՛,—կրկին դռեց տանուտէրը իր կրակոտ աչքերը լայն չռելով Սիմօնի վրայ:

Սիմօնը լուռ էր: Այդ ընկերին նա այնպէս վրդովուած էր, որ եթէ սրտին դանակ տայիր, արիւն չէր կաթիլ:

Հարկաժողով Յաթօն, լռութիւնը համաձայնութեան նշան համարելով, ներքուստ ուրախացաւ ու զզուելի ժպիտը շրթունքներին՝ ասաց.

—Կը տայ, տանուտէր, կը տայ, ոչինչ չի ասել. Սիմօնը խելօք տղայ է, սա ուրիշների պէս ուրացող ու աննամուս չէ. իր պարտքն է, կը տայ, ոչինչ չի ասել: Բայց ես քեզ խնդրում եմ, որ մի քանի օր ժամանակ տաս, մտրդ է, կարելի է հիմի ձեռքին չունի:

Սիմօնը երեսը Յաթօին դարձրեց ու մի թունալից ակնարկ զցեց նրա վրայ: Օ՛, որքան տգեղ, որքան զզուելի էր այդ դեղնադոյն ու կնճռոտած դէմքը, որի վրայի ցանցառ մօրուքն ու շրթունքների դիւային ժպիտը դժոխային սատանայի տեսք էին տալիս նրան: Սիմօնը ուշի ուշով տնտղում էր այդ հրէշային այլանդակութիւնը և նրա ատելութիւնը աւելանում, նրա զզուանքը ծայրայեղութեան էր հասնում: «Իր պարտքն է, կը տայ», նորից հնչեցին նրա ականջում Յաթօի արտասանած խօսքերը: Եւ Սիմօնի դէմքը սպրդնեց, բռունցքը-

ները իրանք իրանց սեղմուեցին ու նրա սև սաթի պէս աչքերը այնպէս պլպլացին իրանց նեղ բնում, որ, կ'ասես, ուզում էին դուրս թռչել այնտեղից:

—Հրեղէն սուրը մտնի քո տունը,—ճչաց Սիմօնը ու բռնեցրէները բարձրացրած յարձակուեց Յաթօի վրայ:

Դա մի յուսահատական յարձակում էր, որ գործեց հարստահարուած խեղճութիւնը հարստահարող անիրաւութեան դէմ: Բայց թոյլի առաջին հարուածն էլ դեռ չէր հասել իր նպատակին, երբ գլխի Դեօի երկար բազուկը սեղմեց նրա կոկորդը ու տապալեց գետին:

Այնուհետև ճիպտաների, քացիների ու բռնեցրէների անողորմ հարուածները կարկտի արագութեամբ սկսեցին թափուել խեղճ Սիմօնի գլխին: Ծեծում էր տանուտէրը, ծեծում էր գլխը, ծեծում էր և հարկաժողովը. իսկ սուղեա Սաքօն քիչ հեռու կանգնած՝ խրախուսում էր նրանց ու ասում.

—Խփէ՛ք, խփէ՛ք, դրա լիւր հէրն անիծած. ջարդեցէք, որ խելքը գլուխը գայ ու խրատուի: Սա օրէնք է, հանաք-մասխարութիւն չէ:

Ծեծը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ տանուտէրը համոզուեց, որ ծեծուողը արդէն ուշագնաց է եղել:

Կէս գիշերը մօտ էր, երբ Սիմօնը աչքերը բացեց ու ինքն իրան դտաւ միայնակ՝ գիւղական բանտի դարձահոտութեան ու խաւարի մէջ թաղուած: Նախընթաց օրուայ տխուր պատահմունքը իր բոլոր մանրամասնութիւններով մի րոպէում պատկերացաւ նրա մտքում:

—Տէր Աստուած, այս ինչ փորձանք էր, որ իմ գլխիս եկաւ,—յուսահատութեամբ բացականչեց Սիմօնը, մթութեան մէջ ջուլտ ձեռքով ծնկներին խփելով, վա՛յ գլխիս, արտա կը կծղի, տունս կը քանդուի...

Հետեւեալ օրը իրիկնապահին տանուտէր Սեփանը կարմիր ճիպտը ձեռին մօտեցաւ գիւղական բանտին ու դռան գլխի փոքրիկ ծակից ներս նայելով, ասաց,

—Հ'ը, Տատմօր տղայ, եթէ արձակեմ՝ կերակի օրը
կը տա՞ս հարկիդ ապառիկը:

Պատասխանելը դժուար էր: Սիմօնը մտածեց: Կծղող
արտը, դատարկ տաշտը, կարմիր ճիպոտը և սրանց պէս
հազար ու մի դառն ու տխուր մտքեր չորս կողմից պա-
շարեցին նրա ուղեղը, և այդ մտքերի սարսափելի ծան-
րութեանը չը դիմանալով, Սիմօնի փոքրիկ գլուխը կա-
մաց-կամաց խոնարհուեց դէպի ցած ու այդպիսով հա-
մաձայնութեան նշան տուեց տանուտէրի առաջարկու-
թեանը:

Զուր չէ ասած. «Անճարը կերել է բանջարը»...

Ա. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Ր Ո Ր Դ

IV

Կայաբանում

«Այն, սիրում եմ քեզ, սիրում... աւելի քան երբևէ և իցէ և ընդմիջտ... Ի՞նչ միտք ունի մաքառելը և դիմադրելը: Մեր ոճիւրը մեղմից զօրեղ է... Եւ վերջապէս, յանցանք է արդեօք այն, որ մենք իրար սիրում ենք... Մենք վիճակուած էինք միմեանց: Միթէ իրաւունք չունենք միանալ, չը նայելով, որ կեանքը անջատել է մեզ: Ուրեմն եկ: Վճռուած է. դնում ենք... Վաղը երեկոյ, Լիօնի գծի կայարանից, ժամի տասի գնացքով... Տոմսակները կ'առնեմ ու կը սպասեմ քեզ...»

«Ֆրանց»

Ամբողջ մի ամիս Սիդօնին սպասում էր այդ նամակին, ամբողջ մի ամիս նա գործ էր դնում իր բոլոր գգուանքներն ու խորամանկութիւնները, որպէս զի ստիպէր տեղին գրաւոր կերպով արտայայտել իր բուռն սէրը: Նա շատ էր չարչարուել այդ նպատակին հասնելու համար: Հեշտ բան չէր յանցաւորութեան հասցնել Ֆրանցի սրտի պէս մի ազնիւ ու երիտասարդ սիրտ, և այդ տարօրինակ մաքառման մէջ, ուր՝ իսկապէս սիրողը կուտում էր իր սեփական շահերի դէմ, Սիդօնին յաճախ ուժասպառ էր զգում իրան և զրեթէ վհատուած: Երբեմն, երբ նա արդէն կարծում էր, թէ Ֆրանցը բոլորովին ընկճուել է, յանկարծ նրա երիտասարդական շիտակ բնաւորութիւնը վրդովուում էր և քիչ էր մնում, որ նա փախչէր այդ կնոջից, նորից ազատուէր նրա ձեռքից:

Ի՞նչ ցնծութիւն պէտք է զգար ուրեմն, երբ մի առաւօտ օգոստոս, 1901.

բերին նրան այդ նամակը: Տիկին Դօրսօնն էլ մօտն էր այդ ժամանակ: Նա հէնց նոր էր եկել, մի բևեռ գանգառներ բերելով ժօրժից, որ սրանհղում էր, իր սիրունուց հեռու ապրելով, և սկսում էր անհանգստանալ շնորհիւ այդ տեղի, որ աւելի յաճախ էր լինում նրա հետ և աւելի խանդոտ էր ու պահանջող, քան լինում են նոյն իսկ ամուսինները:

—Օհ, խեղճիկը, խեղճիկը,—ասում էր սանտիմէնտալ ամերիկուհին,—եթէ տեսնէիր, թէ որքան տանջում է նա:

Եւ թափահարելով խոպոպները, նա բայց արեց փաթաթած նօտաները ու մէջիցը հանեց «խեղճիկի» նամակները, որ ամենայն հոգստարութեամբ պահում էր իր բօմանաների թերթերի մէջ, երջանիկ զգալով իրան, որ խառն էր այդ սիրային պատմութեան մէջ և որ կարող էր յափշտակուել այդ ինտրիգայով ու խորհրդաւորութեամբ լի մթնոլորտում, որ քնքշութիւն էր տալիս նրա սառն աչքերին և չոր ու յամաք չէլ գոմին:

Ամենատարօրինակն այն էր, որ ամենայն պատրաստակամութեամբ յանձն առնելով սիրային նամակներ տանող-բերողի դերը, այդ սիրուն ու ջահէլ ամերիկուհին ինքը անձամբ երբէք ոչ գրել էր, ոչ էլ ստացել մի սիրային նամակ:

Շարունակ գնալ-գալով Պարիզից Անիէր և Անիէրից Պարիզ, միշտ մի սիրային նամակ թևի տակին, այդ տարօրինակ թղթատար աղաւնին հաւատարիմ էր մնում իր աղաւնատանը և մնչում էր միայն մաքուր զրդումից:

Երբ Սիդօնին ցոյց տուեց Ֆրանցի նամակը, տիկին Դօրսօնը հարցրեց.

—Ի՞նչ ես գրելու:

—Արդէն գրել եմ: Դրական պատասխան տուի:

—Ի՞նչպէս, վեր կը կենաս, կ'երթաս այդ գծի հետ:

Սիդօնին սկսեց ծիծաղել:

—Այդ էր պակաս: Դրական պատասխան տուի, որ գնայ սպասի ինձ կայարանում: Պրծաւ, գնաց: Թող մի քառորդ ժամ տանջուի իմ պատճառով: Դեռ այդ քիչ է նրան: Մի ամբողջ ամիս հոգիս բերանս բերեց: Ամբողջ կեանքս փոխել էի այդ պարոնի պատճառով: Ստիպուած էի վերջ տալ ընդունելութիւններիս, դուռս փակել բարեկամներիս առաջ, այն ամենքի առաջ, որոնք ջահէլ են ու սիրելի, սկսած ժօրժից և վերջացրած քեզնով: Որովհետև գիտես, սիրելիս, դու էլ դուր չէիր գալիս նրան և, եթէ նրանով լինէր, քեզ էլ կը հեռացնէր ուրիշների նման:

Սակայն Սիդօնին չասաց նրան այն, որ ամենից չափ էր գրգռել նրան Ֆրանցի դէմ, այսինքն այն, որ նա վախ էր աղ-

դել իրան, սաստիկ վախ, սպառնալով, որ ամեն բան կը յայտնի ամուսնուն: Այդ րոպէից սկսած նա շատ վատ էր զգում իրան և նրան թւում էր, թէ իր կեանքը, իր քաղցր, իր այնքան փայփայած կեանքը լուրջ կերպով վտանգի է ենթարկուած: Ռիսկէրի նման սաստիկ չէկ ու սառնատեսիլ մարդիկ սարսափելի բարկութիւններ են ունենում, որոնց հետևանքները անկարելի է նախատեսել, նման այն անգոյն ու անհամ պայթուցիկ փոշիներին, որ վախենում են գործածել, որովհետև յայտնի չէ նրանց ոյժը: Եւ այն միտքը, թէ մի օրից մի օր Ֆրանցը կը յայտնէր ամուսնուն նրա վաղը ու բարձր, սարսափեցնում էր նրան:

Նրա յիշողութեան մէջ զարթնում էին պատկերներ իր առաջուան կեանքից, այն օրերից, երբ նա ապրում էր խտաբնակ թաղում,—պառակտուած ընտանիքներ, ամուսնական վրիժառութիւններ, չնութեան խայտառակութիւնը չաղախուած արեան մէջ, Մահուան տեսիլքները հանգիստ չէին տալիս նրան: Եւ մահը, յաւիտենական հանգիստը, անհուն խաղաղութիւնը, ի հարկէ, չէր կարող չը սարսափեցնել այդ՝ զուարճութիւնների պապակող և աղմուկի ու շարժման մոլի փոքրիկ արարածին:

Այդ երանելի նամակը չքացնում էր այդ բոլոր ահերը: Այսուհետև անկարելի էր, որ Ֆրանցը, իմանալով, որ նրա ձեռքին այդպիսի զէնք կայ, մատնէր նրան, նոյն իսկ, եթէ կատաղութիւնից փրփրէր, զուր տեղը սպասելով նրան կայարանում: Վերջապէս, եթէ մատնէր էլ, նա ցոյց կը տար նրա նամակը և նրա բոլոր մեղադրանքները այնուհետև բացարձակ զրպարտութիւն կը թուային Ռիսկէրին: Օ՛հ, պարոն դատաւոր, զուգ մեր ճանկումն էք այժմ:

Յանկարծ կատաղի ուրախութիւն եկաւ նրա վրայ:

—Նորից յարութիւն եմ առնում... կենդանանում եմ... ասաց նա տիկին Դօքսօնին:

Եւ թռաւ գնաց պարտէզը, սկսեց վազվզել ծառուղիներում, ահագին փունջեր կազմեց դահլիճի համար, լուսամուտների երկու փեղկերն էլ բաց արեց արևի առաջ, պատուէր տուեց խոհարարուհուն, կառապանին, պարտիզպանին: Պէտք էր տուն ու տեղը զարդարել, որովհետև ժօրժը նորից գալու էր, իսկ առաջուան կեանքը վերսկսելու համար նա մեծ ճաշկերոյթ էր տալու շաբաթուայ վերջին: Տեսնելով, թէ ինչպէս նա, ձեռք ու ոտք ընկած, աշխատում է շարժում ու կեանք վերահաստատել իր շուրջը, մարդ, յիրաւի, կարող էր կարծել, թէ նա մի ամբողջ ամիս գործով բացակայ է եղել և այժմ նոր վերադարձել է ճանձրացուցիչ ու յոգնեցուցիչ ճանապարհորդութիւնից:

Միւս օրը, երեկոյեան, Սիդօնին, Ռիսլէրն ու տիկին Դօրսօնը՝ երկքն էլ դահլիճումն էին։ Ռիսլէրը մեքենագիտութեան վերաբերեալ ինչ որ հաստ գիրք էր թերթում, իսկ տիկին Դօրսօնը նուագակցում էր Սիդօնիին, որ երգում էր։ Յանկարծ, երբ ժամի տասը խփեց, Սիդօնին ուսմանսի կէտումը կանգ առաւ ու սկսեց սաստիկ քրքշալ։

Ռիսլէրը շտապ շարժումով քիթը բարձրացրեց։

— Ինչի՞ վրայ ես ծիծաղում։

— Ոչինչ... միտքս մի բան ընկաւ... պատասխանեց Սիդօնին, աչքի թելթել թարթումով պատի ժամացոյցը ցոյց տալով տիկին Դօրսօնին։

Պայմանաւորուած ժամն էր այդ, և նա մտածում էր, թէ ինչպէս է այժմ տանջւում իր սիրահարը, կայարանում սպասելով նրան։

Այն րոպէից, երբ թղթատարը վերագարձաւ, բերելով Սիդօնիի տենդօրէն սպասուած համաձայնութիւնը, ֆրանսի յուզուած հոգին սաստիկ հանգստացաւ, ինչպէս թէ մի ձգուած լար յանկարծ թուլանար։ Չքացաւ տարուբերումը, չքացաւ մաքառումը կրքի և պարտականութեան մէջ։ Բոպէաբար նա թեթեւացած զգաց իրան. կարծես թէ այլ ևս խղճմտանք չը կար նրա մէջ։ Ամենայն հանգստութեամբ սկսեց ճանապարհի պատրաստութիւններ տեսնել, պայուսակները դարսեց, կողպեց, պահարանները դատարկեց, և դեռ շատ ժամանակ առաջ այն ժամից, երբ վարձած կառքը գալու էր իրեղէնները տանելու, նա արդէն բոլորովին պատրաստ նստած էր սենեակի մէջին մի արկղի վրայ և դիտում էր իր առջևի քարտէզը, որ մեխուած էր պատին, իբրև մի նշանակ իր թափառական կեանքի, աչքը ման ածելով ճանապարհների ուղիւ գծով և ովկիանոսը պատկերացնող ալիքանման խաղերով։

Ոչ մի անգամ նրա մտքովը չանցաւ, որ դաւթի միւս կողմում կայ մի արարած, որ լալիս ու հառաչում է նրա պատճառով։ Ոչ մի անգամ նա չը մտածեց իր եղբօր յուսահատութեան մասին, այն սոսկալի դրամայի մասին, որ ինքն ու Սիդօնին թողնելու էին իրանց յետևում։ Նա շատ հեռու էր այդ բոլոր բաներից. նա արդէն երեակայութեամբ ճանապարհ էր ընկել և հանդիպել էր կայարանի առաջ Սիդօնիի հետ, որ ճանապարհորդի ու փախստականի մուգ-գոյն շորեր ունէր հագին, արդէն կապուտակ ծովի ափն էր հասել, ուր նրանք դադար էին առնելու առժամանակ իրանց հետքերը կորցնելու համար, և, այդպէս շարունակելով, նա վերջապէս հասել էր նրա հետ մի անյայտ երկիր, ուր ոչ ոք չէր կարող պահանջել ու խլել նրան

իր ձեռքից: Երբեմն էլ նա երևակայում էր, թէ վազօնում նրա տած սլանում են խաւարի և ամայի դաշտի մէջով: Նա տեսում էր մի սիրունիկ ու գունատ գլուխ կռթնած իր գլխի կողքին բարձերի վրայ, վարդափթիթ շրթունքներ իր շրթունքների մօտ և մի զոյգ խորունկ աչքեր, որոնք նայում են իրան լամպի մեղմ լոյսով, անիւների ու շոգու օրօրի մէջ:

Եւ այժմ՝ սուլիր ու մանչա, մեքենայ: Յնցիր գետինը, կարմրայրու երկինքը, ծուխ ու բոց ժայթքիր վերև: Սուզուիր տուննէջների մէջ, անցիր լեռներ ու գետեր, թռիչք գործիր, բոցավառուիր, պայթիր, բայց տար մեզ քո հետ, հեռացրու մեզ մարդաբնակ աշխարհից, նրա օրէնքներից, նրա մտերմութիւններից, կեանքից և նոյն իսկ մեղնից...

Որոշուած գնացքի տոմարկղի բացուելուց երկու ժամ առաջ՝ Յրանցը արդէն Լիօնի գծի կայարանումն էր, այդ տիուր կայարանում, որ գտնւում է Պարիզի հեռաւոր մասում և այնպիսի տպաւորութիւն է գործում, կարծես պրօվինցիայի սկզբնաւորութեան կէտը լինի: Նա նստեց ամենամութ անկիւնում և մնաց այնտեղ անշարժ, չձմածի պէս: Այդ ժամանակ նրա ուղեղը նոյնքան աղմկայոյզ էր, որքան և կայարանը՝ Նրան պաշարել էին հազար ու մի կցկտուր մրտքեր, անորոշ յիշողութիւններ, տարօրինակ զուգորդութիւններ: Մի բուպէում նա այնքան հեռանում էր երևակայութեամբ իրականութիւնից, որ երկու երեք անգամ հարց տուեց ինքն իրան, թէ ինչու էր եկել այդտեղ և ում էր սպասում: Բայց Սիդօնիի մտապատկերը դուրս էր ժայթքում այդ կցկտուր մաքերի մէջից և լուսաւորում էր նրանց պայծառ լոյսով:

Նա շուտով գալու էր:

Եւ թէև պայմանադրած ժամը գեռ չատ հեռու էր, բայց և այնպէս Յրանցը մեքենաբար նայում էր այդ շտապող ու իրար կանչող մարդկանց, տեսնելու՝ հօ Սիդօնիի գողտրիկ սիւուէտը յանկարծ դուրս չի գալիս բաղմութեան մէջից, ամեն քայլում ճանապարհ բանալով իր առաջ իր գեղեցկութեան ճաճանչներով:

Մի քանի գնացքներ գնացին, մի քանիսն եկան, մի քանի անգամ հնչեցին սուլիչները, որոնց ձայնը՝ ծածկի կամարների տակ մորմոքի էր նման, և միանգամից կայարանը դատարկուեց ու դարձաւ ամայի, ինչպէս եկեղեցիները լի օրերին: Մօտեւում էր՝ նրանց գնացքի ժամը: Նրանից առաջ այլ ևս ուրիշ գնացք չը կար: Յրանցը վեր կացաւ տեղիցը:

Այժմ այդ այլ ևս երազ չէր, ցնորք չէր, կորած՝ ժամա-

նաև ընդարձակ ու անորոշ սահմանների մէջ: Մի քառորդ ժամից, ամենաշատը կէս ժամից յետոյ նա գալու էր:

Եւ ահա Ֆրանցի համար սկսուեց սպասողութեան սուկալի տանջանքը, այդ՝ ամբողջ էութեան առկախ վիճակը, մարմնի և հոգու տարօրինակ դրութիւնը, երբ սիրտը չէ բաբախում, երբ չնչառութիւնը հետում է մտքի նման, երբ շարժումները ու խօսքերը մնում են անաւարտ, երբ՝ ամեն ինչ սպասողութեան մէջ է: Բանաստեղծները հազարաւոր անգամ նկարագրել են այդ տանջալից անձկութիւնը սիրահարի, որ ականջը սրած լսում է ամայի փողոցով անցնող կառքի դղրդոցը կամ սանդուխով բարձրացող դադողադղի քայլերի ձայնը:

Բայց շատ աւելի ծանր է սպասել սիրուհուն կայարանում, ուղևորների սպասարանում: Աղօտ լամպերը, որոնք շողք չեն գցում փոշոտ յատակի վրայ, ահագին պատուհանները, քայլերի և դռների անընդհատ աղմուկը, որ դադար չի տալիս անհանգիստ ականջներին, բարձր ու լերկ պատերը, նրանց զարդարող յայտարարութիւնները՝ «Ջրօսանքի գնացք դէպի Մօնակօ, մի պտոյտ Շվէյցարիայում», ճանապարհորդութեան, փոփոխութեան, անտարբերութեան և անկայունութեան միջնորդը, այդ բոլորը կարծես յատկապէս յարմարեցրած է մարդու սիրտը ճմլելու և թախիծը սաստկացնելու համար:

Ֆրանցը գնում-գալիս էր, աչքը սրած նայելով եկող կառքերին, Նրանք կանգ էին առնում երկար քարէ աստիճանների առաջ: Նրանց դռնակները աղմկալից բաց ու խուփ էին լինում, և դրսի խաւարի մէջից լուսաւոր չէմքի վրայ երևում էին հանգիստ կամ ջաւատանջ, երջանիկ կամ աղիողորմ գէմքեր, բացդոյն քօղքերի մէջ սղմուած փետրաւոր զլխարկներ, դեղձկուհիների զլխանոցներ ու քնած երեխաներ, որոնց, ձեռներիցը բռնած, քաշ էին տալիս իրանց հետ մեծերը: Ամեն մի նոր կերպարանք երևալիս Ֆրանցը դողդողում էր: Նրան թւում էր, թէ Սիդօնին է այդ, որ, երեսը քօղով ծածկած, ներս է մտնում վարանելով ու փոքր ինչ շփոթուած: Ա՛խ, ինչպէս կը թռչէր նա նրա մօտ՝ սիրտ տալու, պաշտպանելու համար:

Քանի լցւում էր կայարանը, այնքան դժուարանում էր Ֆրանցի գործը: Կառքերի տուտը այլ ևս չէր կտրւում: Նա ստիպուած էր վազել մի դռնից միւսը: Այն ժամանակ նա դուրս եկաւ կայարանից, վճռելով, որ աւելի լաւ է դրսից դիտել, և չը կարողանալով այլ ևս տանել սպասարանի ծանր ու ճնշիչ օդը, որ սկսում էր խեղդել նրան:

Սեպտեմբերի վերջն էր և եղանակը՝ խոնավ: Թեթեւ մշուշ էր կանգնած օդում, և մօտեցող կառքերի լապտերները աղօտ

ու անփայլ էին երևում խճած զառիվայրի ներքևում։ Նրանցից իւրաքանչիւրը կարծես ասում էր զայլիս՝ «Ես եմ... ես ինքս»... Բայց մէջիցը իջնողը երբէք Սիդօնին չէր լինում, և կառքը, որին մի քիչ առաջ Ֆրանցը ափսոսում էր սպասում, կարծես թէ նա պարունակելիս լինէր աւելի քան իր կեանքը, վերադառնում էր Պարիզ ամենասովորական կերպով, թեթև ու դատարկ։

Ճանապարհուկելու ժամը մօտենում էր։ Նա նայեց պատի ժամացույցին։ Մնում էր ոչ աւելի, քան քառորդ ժամ։ Այդ սարսափելի թուաց նրան, բայց նրան կանչում էր նոյն բողբոջի բացումը և տոմարիկի դանգը։ Նա վազեց այնտեղ ու տեղ բըռնեց սպասողների երկար շարքի մէջ։

—Երկու առաջին կարգի տոմսակ մինչև Մարսէյլ,—պահանջեց նա։ Նրան թւում էր թէ իր յոյսերի իրագործման սկիզբն է այդ արդէն։

Նա վերադարձաւ իր դիտողական կէտը ծանրոցներով բարձած ձեռնասայլակների և իրար հրհրող ուշացած ճանապարհորդների միջով։ Կառապանները գոռում էին նրան «զգո՛յշ»։ Բայց նա, խլացած ու ակնապիչ, մնում էր կանգնած կառքերի ճանապարհի վրայ և քիչ էր մնում ձիերի տակն ընկնի։ Աւելի քան հինգ բողբոջ նա սպասեց այդպէս։ Գրեթէ անկտրելի էր այժմ, որ Սիդօնին հասնէր գնացքին։ Մարդիկ շտապ-շտապ մտնում էին ներքին դահլիճները։ Ծանրոցները տանում էին լցնելու վագօնները և սպիտակ սաւանի մէջ փաթաթած ահագին կապոցները, պղնձէ մեխաւոր արկղները, չրջիկ գործակատարների կախովի գզրոցները և ամեն ձևի ու ամեն մեծութեան զամբիւղներ անհետանում էին միևնոյն դռնով, թափահարուելով, ցնցուկով և միևնոյն շտապողութեամբ։

Վերջապէս նա եկաւ...

Այո, նա է, նա, սևազգեստ, բարակ, նրբակազմ, մի աւելի փոքրահասակ կնոջ ուղեկցութեամբ, որ անշուշտ տիկին Դօբսօնն է։ Բայց երկրորդ անգամ նայելով՝ նա հասկացաւ, որ սխալուել է։ Մի ջահէլ կին էր այդ՝ նման Սիդօնին, նրա պէս գողտրիկ ու պարիզատիպ, նրա պէս երջանիկ դէմքով։ Մի երիտասարդ պարոն մօտեցաւ նրան։ Հարսանիքային ճանապարհորդութիւն էր, երևի, այդ. նորահարսի մայրն էլ հետներն էր. եկել էր անշուշտ ճանապարհ դնելու, վագօնում տեղաւորելու նրանց։ Նրանք անցան Ֆրանցի առաջով, ծրարուած՝ երջանկութեան այն հոսանքի մէջ, որ մղում, տանում էր նրանց։ Կատաղութիւն և նախանձ զգաց նա, տեսնելով, թէ ինչպէս նրանք ներս մտան դռնով, անցնելով բազմութեան միջով՝ սղմուած իրար, յենուած միմեանց վրայ։

Նրան թուում էր, թէ նրանք կողոպտել են իրան, թէ նրանք գնում են բռնելու այն տեղը գնացքում, որ իրան ու Սի-դոնիին էր պատկանում...

Բայց ահա սկսուեց ուղևորման իրարանցումը: Զանգակը հնչում է վերջին անգամ, շոգին աղմկում է խուլ հեքով, որին խառնում են ուշացած ուղևորների ոտնաձայնը, գոնների շառաչը և ծանր հանրակառքերի զղրզոցը: Իսկ Սիդոնին չը կայ ու չը կայ: Սակայն Ֆրանցը սպասում է դեռ եւ: Այդ միջոցին մէկը ձեռքը դնում է նրա ուսին:

Տէր Աստուած:

Նա չուռ է գալիս: Առջևը ցցւում է պ. Գարդինուայի ահագին գլուխը՝ ականջնոցաւոր գլխարկով:

— Զեմ սխալուել, պ. Ռիսլէրն է: Մարսէյլի ճեպընթացով էք գնում դուք: Ես մօտիկ տեղ եմ գնում:

Նա բացատրեց ֆրանցին, որ ինքը ուշացել էր Օրլէանի գնացքին և այժմ ուղևում է Լիօնի գծով գնալ Սալվինի, յետոյ նա սկսեց խօսել Ռիսլէր աւագի մասին, գործարանի մասին:

— Ինչպէս երևում է, գործերը մի ժամանակից ի վեր լաւ չեն գնում... Բօննարգէլների սնանկութեան շորշովը դրանց էլ զիպաւ... Օհ... մեր երիտասարդ պարոնները պէտք է զգոյշ լինեն... Այնպէս, ինչպէս նրանք են տանում իրանց գործը, նրանց գլուխն էլ կարող է նոյնը գալ, ինչ որ եկաւ Բօննարգէլների գլխին... Բայց ներողութիւն: Կարծեմ, տոմսարկղը փակելու են իսկոյն: Յտեսութիւն:

Ֆրանցը հազիւ էր լսում ծերուկի ասածը: Թէկուզ եղբայրը սնանկանայ, թէկուզ ամբողջ աշխարհը կործանուի, այժմ ոչ մի բան նշանակութիւն չունի նրա համար: Նա սպասում է, սպասում է...

Բայց ահա տոմսարկղը փակուեց թափով, ինչպէս մի վերջին խոչընդոտ նրա յամառ յոյսի դէմ: Կայարանը նորից դատարկուեց: Ժխորը այժմ լսւում է երկաթուղու գծի վրայ, և յանկարծ հնչում ու կորչում է խաւարի մէջ մի ուժգին սուլոյ, իբր հրաժեշտի հեղնական ողջոյն՝ ուղղուած սիրահարին:

Ժամի տասի գնացքը գնաց:

Նա փորձում է հանգիստ մնալ, ստորը դատել: Անկասկած՝ Սիդոնին ուշացել է Անիէրի գնացքին, բայց, իմանալով, որ ինքը սպասում է նրան, նա անպատճառ կը գայ գիշերուայ որ ժամին էլ լինի: Սպասենք ուրեմն: Կայարանի դահլիճը հէնց դրա համար է շինուած:

Խեղճը նստում է նստարանի վրայ, փակեցին պատուհանները, որոնց ահագին ապակիների վրայ ստուերը փակչում է

փայլուն թղթի ցուքերով: Կիսանինջ գրավաճառունին սկսում է գրքերը դարսել պահարանը: Ֆրանսյը մեքենայօրէն նայում է գոյնզգոյն հատորների շարքերին, այդ երկաթուղիական գրադարանի գրքերին, որոնց անունները նա անգիր է արել արդէն սպասողութեան չորս ժամուայ ընթացքում:

Այնտեղ կան գրքեր, որ նա կարդացել է Իսմայիլիայում վրանի տակ կամ այն չորեքնաւում, որով նա վերադառնում էր Սուէցից, և այդ գեեհկաճաշակ ու դատարկ վէպերը գրա շնորհիւ բոլորն էլ մի ինչ որ ծովային կամ տարաշխարհիկ բոյր են պահպանել նրա համար: Բայց շուտով փակուեց նաև գրախանութը, այնպէս որ նա չունի նոյն իսկ այդ միջոցը խաբիւու իր յոգնածութիւնն ու տենդը: Խաղալիքների դարակներն էլ արդէն ծածկուեցին տախտակէ կափալիչի տակ: Ամարանոցում ապրող պարիզցի երեխաների այդ բոլոր գործիքները, շուէկները, ձեռնասայլակները, ցնցուղները, բահերը, փոցիները,—անյայտանում են մի բոպէում: Վաճառող կինը, հիւանդոտ ու տխրադէմ, փաթաթւում է իր հին վերակուրի մէջ ու դուրս գնում, ոտնաջեռուցիկը ձեռքին:

Այդ բոլոր մարդիկ վերջացրել են իրանց աշխատութեան օրը, ձգձգել են նրան մինչև հնարաւոր վերջին բոպէն՝ Պարիզին յատուկ արիութեամբ ու յամառութեամբ, Պարիզին, որի լաստերները հանդգնում է միայն լուսաբացին:

Մտածելով Պարիզի աշխատաւորների սքնութեամբ անցրած գիշերների մասին, Ֆրանսյը յիշում է մի վաղուց ծանօթ սենեակ, ուր լամպը հանդչում է այդ ժամին կօլիբրիններով ու փայլուն միջատներով ծանրաբեռնուած սեղանի վրայ: Բայց այդ պատկերը շուտով չքանում է նրա մտքում, որ ընկղմուած է սպասողութեան տենդից առաջացած խառնուշփոթ մտածմունքների քաօսի մէջ:

Յանկարծ նա զգում է, որ ծարաւից մեռնում է: Կայարանին կից սրճարանը դեռ բաց է: Նա գնում է այնտեղ: Գիշերահերթ սպասաւորները պառկել, քնել են նստարանների վրայ: Յատակը թաց է բաժակների լուացուկներից: Անագին ժամանակ է անցնում, մինչև որ պահանջածը տալիս են, իսկ երբ արդէն պատրաստուած է խմել, յանկարծ մտածում է, թէ դուցէ՛ Սիդօնին եկել է նրա բացախայութեան ժամանակ ու փնտռում է իրան դահլիճում, և մտածելով այդ իսկոյն վեր է թռչում տեղից ու դժի նման դուրս վազում, թողնելով սեղանի վրայ լիքը բաժակը և փողը:

Սիդօնին չի գալու:

Նա զգում է այդ:

Նրա քայլերը միակերպ ու կանոնաւոր կերպով հնչում են կայարանի գաւթի ամբողջ երկարութեամբ, զրգռելով նրան, իբր ապացոյց նրա միայնութեան և անաջողութեան:

Ի՞նչ պէտք է պատահած լինի: Ի՞նչ բան կարող էր նրան արգելք լինել: Չը լինի հիւանդ է կամ գուցէ խիղճը սկսել է վաղօրօք տանջել անելիք յանցանքի համար: Բայց, եթէ այդպէս լինէր, նա իմաց կը տար, կ'ուղարկէր տիկին Դօքսօնին: Կամ գուցէ Ռիսէրի ձեռքն էր ընկել նրա նախակը Այնքան խոնթ, այնքան անխոհեմ է այդ կինը:

Եւ մինչ նա այդպէս մտատանջւում էր հագար ու մի ենթադրութիւններ անելով, ժամանակը անցնում էր: Մագասի շէնքերի ստուերամած կատարները արդէն սպիտակում էին ու որոշւում: Ի՞նչ պէտք էր անել: Պէտք էր իսկոյն և եթ գնալ Անիէր, փորձել իմանալ, տեղեկանալ: Նա կ'ուզէր հէնց այս րոպէին այնտեղ լինել:

Վճռելուն պէս նա արագ քայլով իջաւ. կայարանի սանդուխներով, հանդիպելով ճանապարհին դզրոցները չալակներին կապած զինուորների և չքաւոր ուղևորների, որոնք շտապում էին առաւօտուան գնացքին, վաղ դարձնող խեղճութեան գնացքին:

Լուսադէմին նա անցաւ ամբողջ Պարիզը, տխուր ու մրսուկ Պարիզը, ուր թաղական ոստիկանատների լապտերները հեռուից հեռու ձգում էին իրանց կարմրագոյն ցոլքը և ոստիկանները երկ-երկու չափչփում էին փողոցները, կանգ առնելով անկիւններում և սուր հայեաջք գցելով ստուերամած խորշերը:

Ոստիկանատներից մէկի առաջ մարդիկ կային կանգնած, ցնցոտի հաւաքողներ, գիւղացի կանայք: Անշուշտ մի գիշերային դրամա էր այդ, որի վերջաւորութիւնը տեղի էր ունենալու ոստիկանական պաշտօնեայի մօտ: Ա՛խ, եթէ Ֆրանցը իմանար, թէ ի՞նչ դրամա էր այդ. բայց նա չէր կարող դուշակել այդ և նայեց այն կողմը հեռուից ու անտարբեր կերպով:

Բոլոր այդ տգեղութիւնները, այդ յոգնատանջ գունատութեամբ սկսուող արշալոյսը, այդ լապտերները, որոնք փայլիւում էին Սենայի ափին, իբրև գիշերը դադաղի կողքին վառուող մոմեր, այդ անքուն գիշերուայ ջարդուածութիւնը՝ պաշարել էին նրան խորին տխրութեամբ:

Երբ երկու-երեք ժամ քայլելուց յետոյ Անիէր հասաւ, նա այնպէս զգաց, կարծես քնից նոր է զարթնել:

Արեւը, որ այդ րոպէին ծագում էր իր ամբողջ փառահեղութեամբ, շողշողացնում էր զաշտավայրն ու ջրերի երեսը: Կամուրջը, տները, գետափը, և ամեն ինչ առհասարակ փայլում էր վաղորդեան յստակութեամբ, որ այնպիսի տպաւորութիւն է

գործում, թէ նորածին օրը, լուսաճաճանչ ու ժպտուն, դուրս է գալիս գիշերուայ թանձր մշուշներից: Հեռուից նա նշմարեց իր եղբոր տունը և տեսաւ, որ տնեցիք արդէն զարթնել են, որովհետեւ պատուհանաձածակերը բաց էին և ծաղիկները դուրս էին դրուած լուսամուտների եզերքներին: Բաւական ժամանակ նա թափառեց, չը համարձակելով ներս մտնել:

Յանկարծ մէկը ձայն տուեց նրան դարափից:

—Վա, դռք էք, պարոն Ֆրանց... Ի՞նչքան վաղ էք եկել այսօր:

Սիդոնիի կառապանն էր այդ, որ ձիերին տանում էր լողացնելու:

—Հօ նոր բան չի պատահել տանը... դողդողալով հարցրեց Ֆրանցը:

—Ոչինչ չի պատահել, պարոն Ֆրանց:

—Եղբայրս տանն է:

—Ձէ, պարոնը գործարանումն է գիշերել:

—Ոչ ոք հօ չի հիւանդացել:

—Ձէ, պարոն Ֆրանց, ոչ ոք, որքան ինձ յայտնի է:

Եւ ձիերը կրծքահան մտան գետը, փրփրացնելով ջուրը:

Այն ժամանակ Ֆրանցը սիրտ արեց խփել փոքրիկ դռան զանգը:

Պարտիզպանը փոցխում էր ծառուղիները: Տունը արդէն աղմկւում էր, և, չը նայելով կանուխ ժամին, լսում էր Սիդոնիի ձայնը, պարզ ու հնչուն, ինչպէս տան սուջիի վարդենիներում երգող թռչունների գեգգեղանքը:

Նա խօսում էր մեծ աշխոյժով:

Ֆրանցը, սաստիկ յուզուած, աւելի մօտեցաւ ու սկսեց ականջ գնել:

—Ձէ, կրեմ պէտք չէ... պարՖեհն *) բաւական է... Միայն թէ պէտք է լաւ սառցրած լինի, և ժամի եօթին պատրաստ լինի... Հա, իսկ իբր նախակերակուր (entrée)... աւաններ ինչ կարելի է ընտրել...

Նա ծանր ու բարակ խորհրդակցում էր իր սպասուհու հետ վաղուան երեւելի ճաշկերոյթի մասին: Տեղրի յանկարծական երևումը չը չփոթեցրեց նրան:

—Ահ, բարի լոյս, Ֆրանց, սոսաւ նա կատարեալ հանդստութեամբ... Իսկոյն և եթ ձեր տրամադրութեան տակ կը լինեմ: Վաղը հիւրեր ունենք ճաշին, առևտրատան կլիէնտները կը լինեն, դործի ճաշկերոյթ է. կը ներէք, այնպէս չէ:

*) Երեւմ և պարՖէ քաղցրեղէններ են:

Երկարատուտ ու փոթփոթազարդ սպիտակ անազգեստը հագին և փոքրիկ ժանեակազոր՝ գլխանոցը գլխին, թաքմ ու ժպտուն, նա շարունակեց կազմել իր ճաշացուցակը, չնչելով մարդագետիներին ու գետին բարձրացող զույլ օղբո՛ւ նրա անդորր դէմքի վրայ չէր երևում ամենաչնչին հետք վշտի կամ անհանգստութեան: Կոկ ճակատը, պանչելի զարմացկոտ հայեացքը, որ այնքան ջահէլութիւն էր տալիս նրան, և վարդագոյն ու կիսաբայ շրթունքները՝ տարօրինակ հակապատկեր էին կազմում սիրահարի կերպարանքի հետ, որ ծամածռուած էր ամբողջ գիշերուայ անձկութիւնից ու յոգնութիւնից:

Մի ամբողջ քառորդ ժամ նստած հիւրասենեակի անկիւնում, Ծրանցը ստիպուած էր լսել, թէ ինչպէս հարսը իրար յետեից շարում էր, իրանց մշտական հերթով, բուրժուական ճաշի սովորական կերակուրները, սկսած փոքրիկ տաք կարկանդակներից, նօրմանդական ձկից ու այն բոլոր նիւթեղէնից, որոնցով պատրաստուում է նա, և վերջացնելով Մօնտեռնոյի դեղձով ու Ֆօնտէնբլոյի խաղողով: Ոչ մի թեթեւ կերակուր անգամ հարսը բաց չը թողեց նրա սիրուն:

Վերջապէս, երբ նրանք մենակ մնացին, Ծրանցը, հնարաւորութիւն ստանալով խօսելու, հարցրեց նրանից խուլ ձայնով: — Ուրեմն չէ՞ք ստացել իմ նամակը...

— Ինչպէս չէ, ստացել եմ:

Սիդօնին վեր կացաւ՝ հայելու առաջ շիտկելու մազերի խոպոպները, որոնք խառնուել էին սաւառուն ժապաւէնների հետ:

— Այո, այո, — շարունակեց նա, նայելով հայելու մէջ, — ստացայ ձեր նամակը, և պէտք է ասել հիացայ... Այսուհետեւ, եթէ սիրտներդ ուղի յիմար-յիմար բաներ ասել ձեր եղբօրը, ինչպէս մի ժամանակ սպառնում էիք ինձ, ևս ամենայն հեշտութեամբ կը համոզեմ նրան, որ այդ սուտ մատնութեան միակ պատճառը եղել է ոխը, մյն, որ ևս, ինչպէս վայել էր, մերժել եմ ձեր յանցաւոր սէրը: Իմացած եղէք այդ, սիրելիս... և ցտեսութիւն:

Երջանիկ, ինչպէս մի դերասանուհի, մի սաստիկ տպաւորիչ հատուած արտասանելուց յետոյ, նա անցաւ տեգրի առաջով ու դուրս եկաւ հիւրասենեակից ժպտուն, բերնի անկիւնը բարձրացրած, յաղթական ու անզայրոյթ:

Եւ Ծրանցը չը սպանեց նրան:

V

Մի պատահար

Այդ չարաքաստիկ օրուայ նախընթաց օրը, մի քիչ անց ասի րոպէից, երբ Պրանցը գաղտագողի կերպով հեռացաւ Բրաքի փողոցում վարձած սենեակից, հռչակաւոր Դըլօրէլը վերադարձաւ տուն, բոլորովին այլայլուած և այն յոգնած ու հիասթափ կերպարանքով, որ նա ընդունում էր միշտ ձախորդ հանգամանքներում:

—Տէր իմ Աստուած, ի՞նչ է պատահել քեզ, խեղճ ամուսինս... իսկոյն և եթ հարցրեց տիկին Դըլօրէլը, որի զգայնութիւնը չէր բթացել, չը նայելով, որ նա քսան տարի շարունակ տեսնում էր այդ չափազանցած ու զրամատիկական դիմախաղը:

Նախ քան պատասխանելը՝ ԵՃ-դերասանը, որ ամենաչինչին խօսք անգամ աշտասանելուց առաջ դէմքին տալիս էր այն կերպարանքներից մէկը, որ երբեմն սովորել էր բեմի համար, կախ գցեց բերանը ի նշան զգուանքի և սրտախառնութեան, որպէս թէ մի րոպէ առաջ մի շատ դառը բան կուլ տուած լինէր:

—Այն է պատահել, ասաց նա, որ մեր պարոն Ռիպլէրները կատարեալ ապերախտներ են, ևսամոխներ և, յամենայն դէպս, սաստիկ անբարեկիրթ մարդիկ: Գիտէ՞ք ի՞նչ իմացայ ներքեւում գոնապանուհուց, որ աչքի պոչով նայում էր ինձ, քմծիծաղ տալով... Պրանց Ռիպլէրը գնացել է: Նա մի րոպէ առաջ հեռացել է տնից, իսկ այժմ դուրս է և Պարիզից, առանց հարկաւոր համարելու գալ սղմել ձեռքս, շնորհակալութիւն անել ինձ այն ընդունելութեան համար, որ նա գտնում էր այստեղ... Ի՞նչպէս է դուր գալիս ձեզ այդ... Ես դիտեմ, որ ձեզ հետ էլ մնաս բարեւարած չի լինի, այնպէս չէ: Եւ սակայն, երեսովը չեմ ուզում տալ, բայց ինչպէս չստեմ, որ մի ամիս չը կայ ինչ ամբողջ օրերով ցցուած էր լինում այստեղ:

Տիկին Դըլօրէլը մի բացականչութիւն արձակեց, որի մէջ լսւում էր անկեղծ վիշտ ու զարմանք: Դէպիբէն, ընդհակառակը, ծպտուն անգամ չը հանեց, ոչ մի շարժում չարեց: Կատարեալ սառցակտոր: Նոյն իսկ արոյրէ թելը, որ նա ուրբում էր, կանգ չառաւ մի րոպէ նրա ճարտար մատների մէջ...

—Դէ սրանից յետոյ դնացէ՛ք ու մարդկանց հետ բարեկամութիւն արէ՛ք, շարունակում էր հռչակաւոր Դըլօրէլը: Մէկ հարցնող լինի, ի՞նչ էի արել ես այդ մարդուն:

ԵՃ-դերասանի մշտական տրտունջներից մէկն էլ այն էր,

Թէ ամբողջ աշխարհը ատում, հալածում է իրան: Այդ էլ մի մասն էր կազմում այն դերի, որ նա վերցրել էր իր վրայ կեանքում,—գեղարուեստի համար նահատակուողի դերի:

Տիկին Դըլօբէլը քաղցրութեամբ, գրեթէ մայրական քընքըշութեամբ—որովհետև միշտ մի տեսակ մայրութիւն կայ այն ներողամիտ սիրոյ մէջ, որ ներշնչում են այդպիսի հասակաւոր երեխաները—սիրովեց իր ամուսնուն, զգուեց նրան, մի քաղցրեղէն աւելացրեց ճաշին: Իսկապէս խեղճ մարդը ճիշտ որ վըշտացած էր. Ֆրանցի գնալուց յետոյ նորից թափուր էր մնում մշտական ամֆիտրիօնի պաշտօնը, որ մի ժամանակ կատարում էր Ռիսլէր աւագը, և խեղճ դերասանը մտածում էր այն զուարճութիւնների մասին, որոնցից զրկուած էր լինելու այսուհետև:

Եւ ինչ, այդ ետական ու վայրիվերոյ վշտի կողքին կար մի անսահման կսկիծ, կսկիծ, որ ընդունակ է սպանել մարդուն, և կուրացած մայրը չէր նկատում այդ: Մէկ նայլը աղջկանդ, թշուառ կին: Տես այդ թափանցիկ գունատութիւնը, այդ անարցունք աչքերը, որոնք փայլում են յառած, կարծես իրանց մտածմունքն ու հայեացքը կենտրոնացրած լինեն մի առարկայի վրայ, որ միայն նրանց է տեսանելի: Բանալ տուր առջևդ այդ խուփ սիրտը, որ տանջւում է սաստիկ: Հարց ու փորձ արա զաւակիդ: Խօսեցրու նրան, աշխատիր մանաւանդ լացայնել նրան, որպէս զի նա թեթեանայ այն ծանրութիւնից, որ խեղդում է նրան, որպէս զի արցունքից մթագնած աչքերը չը նայեն այլ ու դէպի դատարկութիւնը, սենոռած այն զարհուրելի անյայտ բանի վրայ, որին փարում են նրանք յուսահատօրէն:

Աւագ...

Կան կանաչը, որոնց մէջ մայրական զգացմունքը մեղհում է ամուսնական զգացմունքը: Սրա մէջ ամուսնական զգացմունքն էր մեռցրել մայրականը: Դարձած Դըլօբէլ աստուծու քրմուհին, ուշ ու միտքը տուած իր կուռքին, նա կարծում էր, թէ իր աղջիկն էլ ծնուել է միմիայն նոյն պաշտամունքին անձնատուր լինելու, նոյն սեղանի առաջ ծունկ չղքելու համար: Նրանք երկուսն էլ միայն մի նպատակ պէտք է ունենային կեանքում, այն է՝ աշխատել մեծ մարդու փառքի համար, մխիթարել նրա չը ճանաչուած հանճարը: Դրանից զուրա ոչինչ գոյութիւն չունէր: Տիկին Դըլօբէլը երբէք չէր նկատել, թէ ինչպէս էր յանկարծ կարմրատակում Դէզիբէն, հէնց որ Ֆրանցը մտնում էր արհեստանոցը, թէ ինչպէս, բոլոր սիրահարուած օրիորդների նման, խեղճ աղջիկը տեղի-անտեղի խօսքը դարձնում էր նրա վրայ, հաղար ու մի հնարք գործ դնելով, որ աշխատութեան ժամերին նրա անունը շուտ-շուտ յիշուի իրանց զրոյցի ժամա-

նակ, և այդ՝ քանի՜ քանի տարիների ընթացքում, սկսած այն հետաւոր ժամանակներից, երբ Ֆրանցը առաւօտները մութէ մութ գնում էր կենտրոնական դպրոցը, մինչ իրանք վառում էին լամպը իրանց աշխատաւոր օրը սկսելու համար: Երբէք նա չէր հարցնում աղջկանից այն երկարատև լուծիւնների պատճառը, որոնց մէջ խորասուզւում է դիւրահաւատ ու երջանիկ երիտասարդութիւնը, պինդ-պինդ փակուելով այնտեղ և անձնատուր լինելով երազանքների՝ ապագայի մասին. և եթէ երբեմն նա, ձանձրացած Դէզիրէի անխօսութիւնից, ասում էր՝ «Ի՞նչ է պատահել քեզ», բաւական էր, որ աղջիկը պատասխանէր՝ «Ոչինչ, մայրիկ», որպէս զի մօր միտքը, մի րոպէ այդպիսով ցրուելուց յետոյ, նորից անձնատուր լինէր իր սիրած մտածմունքներին:

Եւ այդպէս, այդ կիներ, որ կարողանում էր կարգալ իր ամուսնու սրտի մէջ, նրա օլիմպիական ու սին ճակատի ամենամանր ծալքի մէջ, երբէք աղջկայ վերաբերմամբ չէր ունեցել այն գորովը, որ գուշակում է սիրելի էակի գաղտնիքները և որի չնորհիւ բոլորովին պառւած ու թառամած մայրերը փահէլանում են և ընդունակ են դառնում մանկական բարեկամութեան՝ իրանց զաւակների մտերիմը և խորհրդականը լինելու համար:

Եւ հէնց այդ է ամենադաժան բանը Դըլօրէլի նման մարդկանց անգիտակից եսամոլութեան մէջ:

Այդպիսի եսամոլութիւնը ուրիշ եսամոլութիւններ է ծնեցնում իր շուրջը:

Մի քանի բնականիքներում գոյութիւն ունեցող սովորութիւնը—ամեն ինչ կենտրոնացնել մի էակի գլխին՝ հարկադրաբար ստուերի մէջ է թողնում այն բոլոր ուրախութիւններն ու վշտերը, որոնք խորթ են և անօգուտ այդ էակին:

Իսկ ի՞նչ նշանակութիւն կարող էր ունենալ մեծ դերասանի փառքի համար այդ կուսական ու կսկծալից դրաման, որ արցունքի ծով էր դարձրել խեղճ սիրահարի սիրտը:

Եւ սակայն, սաստիկ տանջւում էր Դէզիրէն:

Մօտ մի ամսից ի վեր, այն օրից ի վեր, երբ Սիդօնին կառքով եկաւ տանելու Ֆրանցին, Դէզիրէն հասկացել էր արդէն, որ Ֆրանցը այլ ևս չի սիրում իրան, և գիտէր, թէ ով է իր ակոյտանը: Դէզիրէն ռի չէր զգում նրանց դէմ. նա աւելի խզճում էր նրանց: Բայց ինչո՞ւ էր Ֆրանցը վերադարձել ինչո՞ւ էր այդպէս թեթևօրէն այդ սրտիւր յոյսը ներշնչել նրան: Ինչպէս զնդանի խաւարում ապրելու դատաւարատուած թշուառները ընտելացնում են իրանց աչքերը մթութեան զանազան

աստիճաններին և իրանց անդամները բանտի նեղ տարածու-
թեանը և յետոյ, եթէ մի բողոքով նրանց դուրս են բերում լոյս
տեղ ու նորից յետ տանում բանտը, զնգանը աւելի տխուր է
թւում նրանց և խաւարը՝ աւելի թանձր, այնպէս էլ այդ խեղճ
աղջկայ արեւը աւելի սևացաւ, երբ այն պայծառ լոյսը, որ յան-
կարժ երևացել էր նրա կեանքում, չքացաւ, թողնելով նրան իր
նախկին կապանքներում: Ո՛րքան արցունքներ էր կուլ տուել
նա լռիկ-մնջիկ այդ բողոքից յետոյ: Ո՛րքան դարձեր էր պատ-
մել իր փոքրիկ թռչնիկներին: Որովհետև այս անգամ էլ նրա
փրկողը աշխատանքն եղաւ, մոլեգին, անընդհատ աշխատանք, որ
իր կանոնաւորութեամբ, իր միակերպութեամբ, միևնոյն հոգ-
սերի, միևնոյն շարժումների կնկնութեամբ, իբր չափաւորիչ
ոյժ էր ծառայում նրա մտքի համար:

Եւ ինչպէս մեռած թռչնիկները կարծես կենդանութիւն
էին ստանում նրա մատների տակ, այնպէս էլ նրա մեռած յոյ-
սերն ու երազանքները, որոնք տողորուած էին շատ աւելի
նուրբ, շատ աւելի թափանցուն թոյնով, քան այն, որ փոշիա-
նման ծփում էր նրա աշխատութեան սեղանի շուրջը, դեռ ևս
ժամանակ առժամանակ թափահարում էին թիկերը անձկալից
ճիգով և յարութիւն առնելու բռնն ցանկութեամբ: Ֆրանցը
դեռ բոլորովին կորած չէր նրա համար: Թէև ֆրանցը շատ ուշ-
ուշ էր դալիս նրան տեսնելու, բայց չէ որ նա գիտէր, որ
ֆրանցը այնտեղ է, չէ որ լսում էր, թէ ինչպէս է նա ներս
մտնում, դուրս գալիս, անհանգիստ քայլերով չափափում իր
սենեակը, իսկ երբեմն նա նոյն իսկ՝ կիսաբաց դռնով՝ տեսնում
էր սիրելիի սիւնէտը սանդուխներով վազելվազ իջնելիս: Երջա-
նիկ կերպարանք չունէր ֆրանցը: Ասեմք ինչ երջանկութիւն
կարող էր սպասել նրան: Նա սիրում էր իր եղբոր կնոջը, Եւ
այն միտքը, թէ ֆրանցը երջանիկ չէ՝ գրեթէ մոռացել էր
տալիս այդ բարի աղջկան իր սևիտական վիշտը, և նա մտածում
էր միմիայն ֆրանցի վշտի մասին:

Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ այլ ևս անկարելի է, որ
ֆրանցը վերադառնայ նրա մօտ՝ նորից սիրելու նրան: Բայց
նա մտածում էր, որ գուցէ մի օր նա կը մտնի իր մօտ, նուա-
զուն ու խոցոտուած սրտով, և նստելով ցածիկ աթոռի վրայ
ու գլուխը դնելով նրա ծնկներին, դառն հառաչանքով կը պատ-
մի իր դարձն ու կ'ասի՝ «Միթարիր ինձ...»

Այդ ողորմելի յոյսովն էր ապրում նա երեք չաբաթից ի
վեր: Ո՛րքան քիչ բան էր հարկաւոր խեղճին:

Բայց չէ: Այդ փոքրիկ բանն անգամ շատ էր համարուել
նրա համար: Ֆրանցը գնացել էր, գնացել՝ առանց մի հայեացք

դցելու նրա վրայ, առանց մնաս բարև ասելու նրան: Իբր սիրահար նրան դաւաճանելուց յետոյ՝ նա դաւաճանել էր այժմ նրան նաև իբր բարեկամ: Սոսկալի էր այդ...

Հօր առաջին խօսքերը լսելուն պէս նա զգաց, որ դահաւիժուհի մի խոր, սառուցեալ ու խաւարամած անդունդ, ուր իջնում է արագութեամբ ու անզգայաբար, շատ լաւ իմանալով, որ այնտեղից վերադարձ չը կայ դէպի լոյս աշխարհ: Նա խնդրւում էր: Նա ուզում էր դիմադրել, մաքառել, օգնութեան կանչել:

Բայց ում:

Նա լաւ գիտէր, որ մայրը չի լսի նրա ձայնը:

Սիրօնիին... Օ՛հ, նա ճանաչում էր այժմ նրան: Նա ասելի օգուտ կ'ունենար, եթէ դիմէր այդ շողունափետուր ոսկեթռչնիկներին, որոնց խորամանկ աչքերը նայում էին նրան ուրախ ու անտարբեր հայեացքով:

Ամենասարսափելին այն էր, որ նա հասկացաւ իսկոյն, որ այս անգամ իրան չէ կարող փրկել նոյն իսկ աշխատանքը, որ կորցրել էր իր բարեբար ազգեցութիւնը: Թմրած կռնները ոյժից ընկել էին, յագնած, չը կցուող ձեռները անջատուել էին իրարից սաստիկ վնասութեան անգործութեամբ:

Էլ ո՞վ կամ ի՞նչ կարող էր նեցուկ լինել նրան այդ սոսկալի դժբախտութեան մէջ:

Աստուած: Ա՛յն, որ երկինք են կոչում:

Նրա մտքովն անգամ չանցաւ այդ: Պարիզում, մանաւանդ բանուորական թաղերում, տները շատ են բարձր, փողոցները՝ շատ նեղ, օդը՝ շատ պղտոր, որպէս զի մարդիկ կարողանան տեսնել երկինքը: Նա կորչում է գործարանների ծխում և խոնաւ տանիքներից բարձրացող մշուշի մէջ: Եւ բացի դրանից, կեանքը այնքան ծանր է այդ մարդկանց մեծամասնութեան համար, որ եթէ նախախնամութեան գաղափարը խառնուէր նրանց թշուառութիւններին, այդ պիտի լինէր նրան բոլորնայն յոյս տալու կամ անխնայութեամբ: Ահա թէ ինչու այդքան շատ ինքնասպանութիւններ են պատահում Պարիզում: Այդ ժողովուրդը, որ աղօթել չը գիտէ, ամեն բոլոր պատրաստ է մեռնելու: Իր բոլոր տանջանքների խորքում նա տեսնում է մահը, աղատաբար ու սիրովիչ մահը:

Ահա թէ ուր էր նայում կաղիկը յառած աչքերով:

Պէտք էր մեռնել, այդ նա վճռել էր հէնց առաջին բոլորին:

Բայց ի՞նչպէս:

Անշարժ նստած իր բազկաթոռում, մինչ յիմար կեանքը

շարունակում էր նրա շուրջը, մինչ մայրը պատրաստում էր ճաշը, իսկ մեծ մարդը մի երկար մենախօսութիւն էր արտասանում մարդկային ապերախտութեան դէմ, Դէզիրէն մտածում էր, թէ մեռնելու որ միջոցն ընտրէր իր համար: Գրեթէ հնարաւորութիւն չունենալով երբէք մենակ մնալ, նա չէր կարող մտածել ածուխի մասին, որ վառում են կրակակալում, նախապէս դռներն ու պատուհանները պինդ փակելուց յետոյ: Տանից երբէք դուրս չը գալով, նա չէր կարող մտածել նոյնպէս և թոյնի մասին, սպիտակ փոշեղէնի փոքրիկ ծրարի մասին, որ առնում են դեղաւճառից ու խրում գրպանը ասղամանի ու մատնոցի հետ: Բացի դրանցից՝ կար լուցկիների ծծումբը, հին սև փողի ժանգը, փողոցի սալայատակին նայող բաց պատուհանը, նա ձեռք քաշեց այդ միջոցներից, մտածելով, որ այդպիսով ստիպելու է ծնողներին ներկայ լինել իր կամաւոր մահուան հոգեվարքի սարսափելի տեսարանին, և նրանց համար սոսկալի է լինելու տեսնել իր ճիւղւած դիակը, որ բարձրացնելու են խռնուած ամբողջի մէջից:

Մի միջոց էր մնում նրան—գետը:

Այդ միջոցի լաւն այն է գոնէ, որ ջուրը երբեմն այնքան հեռու է տանում մարդուս, որ ոչ ոք չի կարողանում գտնել, և մահը մնում է չընկալատուած խորհրդաւորութեամբ...

Գետը...

Նա սարսուռ էր գետի մասին մտածելիս: Սակայն խոր ու խաւար ջրի պատկերը չէր, որ նրան սարսափեցնում էր: Պարիզի աղջիկների հոգը չէ այդ: Գոգնոցները գցում են գլուխներին, աչքերը ծածկելու համար, և թրէմփ: Բայց պէտք էր վայր իջնել սանդուխներով, մէն-մենակ գնալ փողոցներով, իսկ փողոցը երկիւղ էր ազդում նրան:

Արդ, մինչ խեղճ աղջիկը նախօրօք գերագոյն թոյն էր գործում այդպէս դէպի մահն ու մոռացութիւնը, մինչ նա այդպէս հեռուից նայում էր դէպի սև անդունդը շաղուած աչքերով, ուր արդէն ցոլում էր ինքնասպանութեան խելագարութիւնը, հռչակաւոր Դըլօբէլը աշխուժանում էր փոքր առ փոքր և աւելի քիչ դրամատիկական կերպով էր խօսում. իսկ յետոյ, երբ ճաշին բերեցին նրա սիրած կաղամբը, նա սկսեց խանդաղատուել ուտելով, սկսեց յիշել իր հին յաղթանակները, ոսկէ պսակը, Ալանսօնի թատրոնի յաճախորդներին, և ճաշը վերջացնելուն պէս գնաց Օդէօն, ուր Ռօբերիկարի դէբիւտների համար ներկայացնում էին «Միզանթրօպը», կոկոռած, սղմուած, թնոցները սիւփ-սպիտակ, և գրպանումը մի բոլորովին նոր ու փայլուն

հարիւր սուանոց, որ կինը տուել էր նրան, որպէս զի քէֆ անի երիտասարդի նման:

— Շատ ուրախ եմ, ասում էր տիկին Դըլօբէլը սմանները հաւաքելիս: Հայրիկը լաւ ճաշեց այս երեկոյ: Այդ միջիչ սփոփեց խեղճ մարդուն: Քատրոնում բոլորովին կը բացուի սիրտը: Խեղճը շատ է տխրում, շատ կարիք ունի զուարճանալու:

... Այո, ամենասարսափելին այն էր, որ պէտք էր մէնամենակ գնալ փողոցներով: Պէտք էր սպասել, որ գաղը հանդիման, այնուհետեւ, մօր պառկելուց յետոյ, ամենայն զգուշութեամբ իջնել սանդուխներով, ներքեի դուռը բաց անել տալ և դուրս դալ Պարիզի փողոցները, ուր մարդիկ երբեմն այնքան անամթաւր են նայում կանանց երեսին, և անցնել սրճարանների առաջով, որոնք շողշողում են փայլուն լուսաւորութիւնից: Դէզիրէն, երեսայութիւնից սկսած, այդպէս վախենում էր փողոցից: Փոքրիկ ժամանակը, երբ նրան ուղարկում էին որ և է տեղ, փողոցային լակոտները յետեիցն ընկած ծաղրում էին նրան, և խեղճը կը դժուարանար ասել, եթէ ինչն է աւելի դաժան նրա վերաբերմամբ, այն, որ այդ բլուզաւոր աներես լակոտները, իր անկանոն քայլուածքը ներկայացնելով, տնդլի էին տալիս յետեից, թէ այն, որ անցորդներից շատերը խղճում էին իրան և կարեկցութիւնից շուռ էին տալիս երեսները իրանից: Բացի դրանից, նա վախենում էր կառքերից, ձիերից: Գետը հեռու էր: Նա շատ կը յոգնէր: Եւ սակայն ոչ մի ուրիշ միջոց չէր մնում...

— Գնում եմ քնելու, աղջիկս, իսկ դո՛ւ ինչպէս՝ կը քնես, թէ՞ դեռ կ'աշխատես:

Առանց աչքը աշխատանքից կտրելու, աղջիկը պատասխանում է, որ ինքը դեռ բանելու է, ուղում է վերջացնել տասներկեակը:

— Ուրեմն բարի գիշեր, ասաց տիկին Դըլօբէլը, որի լոյսպակաս աչքերը այլ ևս չեն կարողանում երկար ժամանակ տանել լամպի լոյսը: Հայրիկիդ ընթրիքը գրել եմ կրակի կողքին: Պառկելուց առաջ ակը տուր:

Դէզիրէն սուտ չասաց: Նա ուզում է վերջացնել տասներկեակը, որպէս զի հայրը միւս առաւօտը կարողանայ տանել խանութը: Եւ եթէ մէկը տեսնէր, թէ ինչպէս էր նա, փոքրիկ գլուխը հանգիստ կախ գցած, աշխատում լամպի սպիտակադոյն լոյսով, երբէք չէր կարող երևակայել, թէ ինչ սև-սև բաներ էին անցնում նրա մարմով:

Վերջապէս ահա և տասներկեակի վերջին թռչնիկը, մի

հրաշալի թռչնիկ, որի կառուցման և սափիրագոյն թևերը կարծես թաթախուած լինեն ծովային ջրի մէջ:

Դէզիրէն հոգատարութեամբ և կօքէտաբար յոյում է նրան արդրէ թելի վրայ, խրտնած ու թռիչք գործող թռչունի գեղեցիկ դիւրով:

Օհ, ինչպէս լաւ թռիչք է գործում այդ կապտագոյն թռչունիկը: Ի՞նչ մոլեգին թափով է սլանում դէպի անհուն տարածութիւնը: Ի՞նչպէս լաւ զգացւում է, որ այս անգամ երկար, շատ երկար ճանապարհորդութիւն է լինելու, յաւիտենական ու անդարձ ճանապարհորդութիւն...

Գործը վերջացնելուց յետոյ՝ սեղանը կարգի բերեց, մետաքսէ թելերի վերջին կտորտանքները հոգատարութեամբ հաւաքեց ու գնդասեղները խրեց բարձիկի մէջ:

Հայրիկը, վերադառնալիս, կիսովչափ իջեցրած լամպի լոյսով կը գտնի իր ընթրիքը տաք մոխրի վրայ. և այս սոսկալի ու չարաքաստիկ երեկոն նոյնպէս անդորր կը թուայ նրան, որքան և ուրիշ երեկոները՝ չնորհիւ բնակարանի սովորական կարգ ու սարքին և նրա մշտական սովորութիւններին ճիշտ պահպանութեան: Կամացուկ բանում է Դէզիրէն պահարանը և, մի փոքրիկ շալ հանելով, փաթաթւում է մէջը ու դուրս գալիս սենեակից:

Ի՞նչպէս: Ո՞չ մի հայեացք մօր վրայ, ոչ մի ողջոյն լոխի հրաժեշտի, ոչ մի խանդաղատանք... Ձէ, ոչինչ: Մերձիմահ մարդկանց սոսկալի պարզատեսութեամբ նա հասկացաւ յանկարծ, թէ ինչ եսամոլ սիրոյ են զոհուած եղել իր մանկութիւնը և իր ջանքերով ինչու: Նա շատ լաւ զգում է, որ իրանց մեծ մարդու մի հատիկ խօսքը բաւական կը լինի արիւնքիւ այդ քնած կնոջը, որի դէմ գրեթէ զայրոյթ է զգում, որ նա չէ զարթնում, որ նոյն իսկ նրա թերթերունքները չեն ցնցւում, երբ ինքը գնում է տնից ընդ միշտ:

Երբ մարդ, նոյն իսկ կամաւոր կերպով, մեռնում է ջանքի հասակում, նա անպատճառ զայրոյթ է զգում, և Դէզիրէն հեռանում է կեանքից, վրդովուած իր ճակատագրի դէմ:

Արդէն փողոցումն է նա: Ո՞ւր է գնում: Շուրջը ամեն տեղ ամայի է արդէն: Այդ թաղերը, որոնք այնքան աղմկայոյդ են լինում ցերեկը, շատ վաղ են խաղաղւում երեկոյեան: Այդ տեղ մարդիկ շատ շատ են աշխատում, ուստի և շատ շուտ են քնում: Մինչ՝ դեռ ևս կենսալից բուլվարները ամբողջ քաղաքի վրայ հեռաւոր հրդեհի վարդագոյն ցոլքեր են սփռում, այստեղ բոլոր դարպասները կողպուած են, խանութների և պատուհանների բոլոր տախտակածածկերը՝ փակուած: Երբեմն-երբեմն խա-

դադուլթիւնը վրդովում է մի ուշացած մարդ, խփելով դարպասի մուրճը, կամ փողոցապահ ոստիկան, որ չի երևում, բայց որի ոտնաձայնը լսում է, կամ մի հարքեցող, որի մենախօսութիւնը ընդհատուում է իր քայլերի սայթաքումներով, կամ թէ յանկարծ մօտակայ գետափից փչում է քամին, չխշկացնում է լապտերի ապակին, շառաչեցնում է ճախարակի հին չուանը, կտրւում է փողոցի պտուտանքում և, սուլոց հանելով, մեռնում է մի խախուտ շեմքի տակ:

Արագ-արագ քայլում է Դէզիրէն, պինդ փաթաթուած իր փոքրիկ չալի մէջ, զլուխը բարձրացրած, աչքերը ցամաքած: Ճանապարհը չիմանալով, նա գնում է ուղիղ դէպի առաջ:

Մառէյի նեղ ու մութ փողոցները, ուր գազի լոյսը փայլփլում է հեռուից հեռու, անցնում են իրար միջով, պտոյտներ են տալիս, և այդ տենդոտ որոնման ժամանակ խեղճ աղջիկը առաջ գնալու փոխարէն շարունակ յետ է դառնում արդէն գնացած տեղով: Միշտ մի բան ցցւում է նրա ու գետի մէջ: Եւ սակայն փչող քամին նրա երեսովն է խփում գետի խոնաւ զովութիւնը: Կարծես իսկապէս ջուրը յետ-յետ է նահանջում, շրջապատւում է պատնէշներով, կարծես հաստ պարիսպները ու բարձր տները դիտմամբ բռնում են մահուան ճանապարհը: Բայց կաղիկը չատ արի է և հին փողոցների խորդուբորդ սալայատալով նա քայլում է անընդհատ...

Տեսած կ'ըք երբ և իցէ, թէ ինչպէս որսի վերջում, երեկոյան, մի որեւէ վիրաւոր կաքաւ փախչում է ակօսի միջով: Նա տալիւում է, գրեթէ փոքսող է տալիս, քաշ տալով իր աւրինաթաթախ թևը մի որեւէ ապաստարան, ուր կարող է հանգիստ չունչ փչել: Բողորովին նոյն տպաւորութիւնն է գործում այդ փոքրիկ ստուերը, որ պատերին քսքսուելով, գնում է մայթերով երերուն քայլերով:

Նոյն ժամին, գրեթէ նոյն թաղում մի ուրիշ մարդ էլ թափառում է փողոցներում, աչքը յառած մէկի ճանապարհին, որին նա սպասում է յուսահատ: Ա՛խ, ինչ լաւ կը լինէր, եթէ նրանք իրար հանդիպէին, եթէ Դէզիրէն մօտենար այդ տենդոտ անցորդին ու ճանապարհ հարցնէր նրանից.

— Խնդրեմ, պարոն: Ի՞նչպէս պէտք է գնալ դէպի գետը...

Անցորդը իսկոյն կը ճանաչէր նրան:

— Վա՛, դուք էք, օրիորդ Զիզի: Ի՞նչ բան ունէք փողոցում այսպէս ուշ:

— Գնում եմ մեռնելու, Ծրանց: Դուք էք պատճառը, որ ես ձանձրացել եմ կեանքից:

Այն ժամանակ Ծրանցը, սաստիկ զգացուած, կը բռնի

նրան, կը գրկի և այդպէս գրկած կը տանի կոնքերի վրայ, ասելով.

—Օհ, ոչ, մի մեռիր: Դու ինձ պէտք ես՝ ինձ միտքարելու և այն բոլոր ցաւերը դարմանելու համար, որ պատճառել է ինձ այն կիներ:

Բայց բանաստեղծի երազ է այս, այնպիսի հանդիպումներից մէկը, որ կեանքը չը գիտէ առաջացնել: Սարսափելի անողոք է դաժան կեանքը, և երբ այնքան չնչին բան է հարկաւոր մի գոյութիւն փրկելու համար, նա զլքնում է այդ չնչին բանը: Ահա թէ ինչու միշտ այնքան տխուր են լինում իրական վէպերը...

Փողոցներ, կրկին փողոցներ, յետոյ մի հրապարակ ու մի կամուրջ, որի լապտերները մի ուրիշ լուսաշող կամուրջ են գծագրում խաւար ջրի մէջ: Վերջապէս ահա և գետը: Ահա նա յին այդ մեղմ ու խոնաւ երեկոյի մշուշը ցոյց է տալիս նրան նրա համար անյայտ ամբողջ Պարիզը մի տեսակ անորոշ ծաւալով, որ աւելի ևս մեծ է թւում նրան, որովհետեւ նա բոլորովին անծանօթ է տեղին: Իսկ և իսկ մեռնելու տեղ է այս:

Նա իրան սաստիկ փոքրիկ, սաստիկ միայնակ ու կորած մոլորած է զգում այդ լուսավառ ու ամայի ահազին քաղաքի անհունութեան մէջ: Նրան թւում է, թէ ինքը մեռել է արդէն: Նա մօտենում է գետափին և յանկարծ նրան մի բոպէով ճանապարհին կանգնեցնում է ծաղիկների, սաղարթների և քանդած հողի բուրմուռը: Նրա ոտների տակ, ջրափի մայթի վրայ, վաղուայ վաճառանոցի համար արդէն շարուած են ահագին թուով յարդապատ մացառներ և ծաղկամաններ սպիտակ թղթից չինած կոնքերի մէջ: Վաճառողուհիները, քնից ու գիշերուայ գովից թմբած, թիկն են տուել իրանց աթոռներին, չալերի մէջ փաթաթուած ու ոտները ջեռուցիկների վրայ դրած: Ամեն գոյնի չինաստղիկներ, յափրուկներ և աշունավերջի վարդեր, տեղահան ու տարաշխարհիկ, լուսաւորուած լուսնի շողքերով և չըրջապատուած իրանց թեթև ստուերով, բուրմուռք են սփռում օդի մէջ, սպասելով քնած Պարիզի վաղուան քահանայքներին:

Խեղճիկ Դէզիրէ: Կարծես նրա ամբողջ ջահէլութիւնը, բերկրութեան հագուադէպ օրերը և յուսախաբ սէրը լցնում են նրա սիրտը այդ շարժուն պարտէզի բոյրերի հետ: Նա յուշիկ քայլերով անցնում է ծաղիկների միջով: Նրբամեծ-նրբամեծ քամին իրար է դիպցնում այդ մացառները՝ ինչպէս մի թաւուտի ճիւղքեր և մայթերի եզրերին շարուած զամբիւղները, լի գետնահան արած տունկերով, թաց հողի հոտ են տարածում:

Նա յիշում է այն արտաքաղաքեան զբօսանքը, որ ծրանցը

սարքեց իրանց համար: Բնութեան այն շունչը, որ նա ներս ծծեց այդ օրը առաջին անգամ, նորից զգում է նա այժմ, մեռնելու ըրպէին:—«Յիշիր», կարծես ասում է նրան այդ շունչը, և նա պատասխանում է. «Օ՛, ի հարկէ յիշում եմ»:

Նա չափազանց լաւ է յիշում: Հասնելով այդ՝ կարծես տօնախմբութեան համար զարդարուած գետափի ծայրին, գաղտաքայլ փոքրիկ ստուերը կանգ է առնում դէպի գետը տանող սանդուխի գլխին...

Գրեթէ նոյն ըրպէին աղմուկ ու աղաղակ է բարձրանում գետափի ամբողջ երկարութեամբ: «Շուտով մի նաւակ, ճանկածողեր»: Ամեն կողմից կիտում են նաւակավարներ ու ոստիկաններ: Մի նաւակ սկսում է առաջ խաղալ դէպի գետի մէջերը, մի լապտեր առջևին:

Ծաղկավաճառ կանայք զարթնում են, և երբ նրանցից մէկը, յօրանջելով, հարցնում է, թէ ինչ է պատահել, կամուրջի անկիւնում պզգած սրճավաճառ կինը հանդիստ կերպով պատասխանում է.

—Մի կին իրան ջուրն է գցել:

Բայց չէ: Գետը չուղեց ընդունել այդ մատաղ մարմինը: Նա խղճաց այդչափ հեզ ու շնորհալի էակին: Ահա ներքևում, գետի եզերքին, տատանուող լապտերների լոյսում կաղմուկ է մի սև խումբ, որ սկսում է քայլել: Խեղդողովին փրկել են... Մի աւագափոր դուրս է ճանկել նրան ալիքների մէջից: Նաւակավարներով ու լաստավարներով չըջապատուած ոստիկանները բերում են նրան, ձեռների վրայ դրած, և խաւարի մէջից մէկը, բիրտ ու խռպոտ ձայնով հռչակով, ասում է.

—Շատ չարչարեց ինձ այդ ջրսուզիկը: Ձեռներիս մէջից սպլտալով դուրս էր պրծնում... Իրան որ թողնէի, մրցանակավարձիցս կը զրկէր ինձ անպատճառ...

Հետզհետէ աղմուկը հանդարտում է, հետաքրքիրները՝ ցրւում են, և մինչ սև խումբը հեռանում է դէպի մօտակայ ոստիկանատունը, ծաղկավաճառ կանայք նորից քուն են մտնում, և ամայի գետափում չինաստղիկները դողդոջում են գիշերային հովից...

Օ՛հ, խեղճ աղջիկ, դու կարծում էիր, թէ հեշտ է հեռանալ կեանքից, անյայտանալ յանկարծ: Դու չը գիտէիր, որ փոխանակ իսկոյն դէպի քո որոնած չքութիւնը տանելու քեզ, գետը դուրս էր նետելու քեզ, զո՛հ դարձնելով անաջող ինքնասպանութիւնների խայտառակութեանն ու անարգանքին: Ամենից առաջ՝ ոստիկանատունը, գարշելի ոստիկանատունը՝ իր կեղտոտ նստարաններով, իր տախտակամածով, որի վրայի թըր-

ջուած փողին փողոցի ցեխ է յիշեցնում: Այդտեղ պէտք է Դէ-
զիրէն լուսացնէր գիշերը: Նրան պառկեցրել էին մի բանակային
մահճակալի վրայ՝ վառարանի առջև, որ լիքը լցրել էին նրա
համար և որի վատառողջ ջերմութիւնը գոլորշի էր բարձրա-
ցնում նրա ջրաթաթախ ծանր հագուստներից: Ո՞րտեղ էր նա:
Նա լաւ չէր կարողանում հասկանալ այդ՝ նրա շուրջը նոյնպի-
սի մահճակալների վրայ պառկոտած էին զանազան մարդիկ,
լերկ պատերից տխրութիւն էր փչում, միւս սենեակում փակուած
երկու հարքեցողներ՝ ոռնալով ծեծում էին ներսի դուռը, և խեղճ
կաղիկը լսում ու սենսում էր այդ բոլորը անորոշ կերպով և
չէր կարողանում հաշիւ տալ իրան:

Նրա կողքին, մի գզգզուած կին, մաղերը ուսին չաղ տուած,
պզզել էր վառարանի առաջ, որի կարմիր յուրքը չէր կարողա-
նում սակայն գոյն տալ նրա վայրագ ու գունատ դէմքին: Մի
խելագար էր այդ, որին բռնել էին գիշերը, մի խեղճ արարած,
որ մեքենայօրէն տարուբերում էր գլուխը, անգիտակից կերպով
ու դրեթէ շրթունքների շարժումներից անկախ ձայնով արտա-
սանելով անդադար. «Օ՛խ, ինչքեր եմ քաշել... ինչքեր եմ քաշել»...
Եւ այդ չարագոյժ տրտունջը, խառնուելով քնած տղամարդկանց
խռռոցին, սարսափելի տանջանք էր պատճառում Դէզիրէին: Նա
փակում էր աչքերը, որպէս զի չը տեսներ այդ խելացնոր դէմ-
քը, որ սարսափեցնում էր նրան, իբր մարմնացումն իր սեփա-
կան յուսահատութեան: Երբեմն-երբեմն փողոցի դուռը բաց-
ւում էր, լսւում էր ոստիկանական պաշտօնեայի ձայնը, որ ինչ
որ անուններ էր տալիս, և երկու ոստիկաններ դուրս էին գա-
լիս, իսկ երկուսը ներս էին մտնում ու խսկոյն փոկւում մահ-
ճակալների վրայ, յոգնած, ինչպէս հերթապահ նաւաստիներ, ո-
րոնք գիշերը արթուն անցրել են նաւի վրայ:

Վերջապէս լոյսը բացուեց՝ իր սարսռացնող զովութեամբ,
որ այնքան ծանր է տկարների համար: Յանկարծակի սթափուե-
լով իր թմրութիւնից, Դէզիրէն վեր կացաւ, նստեց անկողնում,
դէն չպրտեց կապան, որի մէջ փաթաթել էին նրան և չը նա-
յելով յոգնութեանն ու տենդին, աշխատեց ոտքի կանգնել, ու-
զելով նորից տիրանալ իր անձին ու կամքին: Մի բան էր միայն
մտածում նա, — փախչել իր շուրջը հետզհետէ բացուող աչքե-
րից, հեռանալ այդ զարհուրելի տեղից, ուր քունը այնքան ծա-
նըր է չնչում և այնքան ցաւատանջ դիրքեր է ընդունում:

— Խնդրում եմ, պարոններ, — ասաց նա ամբողջ մարմնով
դողալով, — թողէք գնամ մօրս մօտ:

Ինչքան էլ ընտելացած լինէին ոստիկանները պարիզեան
զրամաներին, այնուամենայնիւ նրանք հասկանում էին, որ այն,

ինչ կատարուում էր այժմ նրանց առաջ, սովորականից աւելի ազնիւ ու աւելի սրտայոյզ մի բան է։ Սակայն նրանք դեռ չէին կարող տանել նրան իր մօր մօտ։ Պէտք էր առաջ գնալ թաղական ոստիկանի մօտ։ Այդ անհրաժեշտ էր։ Կարեկցելով Դէզիւրէին՝ մի փակ կառք կանչեցին. բայց չէ որ նախ պէտք էր դուրս դալ ոստիկանատնից, իսկ դռան մօտ մարդիկ էին հաւաքուել նայելու, թէ ինչպէս է անցնելու կաղիկ աղջիկը իր թրջուած ու քունքերին կպած մազերով և ղինուորական կապայով, որի մէջ սակայն նա դողդողում էր ամբողջ մարմնով։ Թաղական ոստիկանատանը նրան վեր բարձրացրին մի մուկ ու խոնաւ սանդուխով, որով գնում-գալիս էին զանազան թուկից փախած անձնաւորութիւններ։ Մի բացխփիկ դուռ, որ իբր հասարակական հիմնարկութեան դուռ, ամեն բոպէ բայ ու խուփ էր լինում, ցուրտ ու աղօտ լուսաւորուած սենեակներ, նստարաններ, որոնց վրայ շարուած են լուռ, չմած ու քնած անհատներ, թափառաշրջիկներ, գողեր, անառակ կանայք։ Ինչ կանաչ մահուգով ծածկուած մի սեղան, որի վրայ զրոււմ էր «Թաղական ոստիկանի որսկանը», վերակաշուի գլխով ու հնամաշ սիւրտուկով մի հնազին մարդ։ Իսկ և իսկ թաղական ոստիկանատուն։

Երբ Դէզիւրէն ներս մտաւ, ստուերի մէջից վեր կացաւ մի մարդ և եկաւ նրա առաջը ու ձեռքը մեկնեց նրան։ Մրցանակ ստացած մարդն էր այդ, քսան հինգ ֆրանկի համար իր աղատիչը դարձած այլանդակ արարածը։

— Հը՞, մեր բարեկամ, — ասաց նա նրան իր լալիւն ծիծաղով և խոպոտ ձայնով, որ մտածել էր տալիս ջրի վրայ անցրած մառախլապատ գիշերների մասին, — ինչպէս է քէֆդ մեր կապարալողից յետոյ։

Եւ սկսեց պատմել ներկայ եղողներին, թէ ինչպէս էր դուրս ձանկել նրան, թէ առաջ այսպէս էր բռնել, յետոյ այսպէս, և թէ, ինքը որ չը լինէր, նա անպատճառ հիմա ջրի հետ գնալիս կը լինէր գէպի միտան։

Խեղճ աղջիկը կարմրատակել էր տենդից ու ամօթից և այնպէս յուղուած էր, որ նրան թւում էր, թէ ջրիցը աչքերը շաղուած են մնացել ու ականջները դեռ տոժում են։ Վերջապէս, նրան ներս տարան մի աւելի փոքր սենեակ, ուր մի վեհ ու չքաղարդ մարդ, ինքը պարոն Թաղապետը, նստած՝ կաթով սուրճ էր խմում և «Դատաստանական թերթը» ձեռքին կարդում։

— Ա՛խ, դուք էք... ասաց նա դաժան կերպով, աչքերը

լրագրից չը հեռացնելով և հացի պատառը սուրճի մէջ թաթախելով:

Եւ Դէզիրէին բերող ոստիկանը իսկոյն և եթ սկսեց կարգալ իր զեկուցումը.

«Կէս գիշերից մի քառորդ պակաս, Մէփիւրըի գետափում № 17-ի առաջը, մի ոմն Դըլօբէլ, քսան չորս տարեկան, ծաղկագործուհի, որ ապրում է Բրաք փողոցում, իր ծնողների մօտ, փորձեց անձնասպանութիւն գործել իրան գցելով Սենա գետը, որտեղից նրան ողջ-առողջ դուրս հանեց պարոն Պարչը-մինէ, որ աւազափոր է և կենում է Բիւտ-Շօմօն փողոցում»:

Պ. Թաղապետը մի կողմից ուտում էր հացը, մի կողմից լսում՝ հանգիստ ու ձանձրացած կերպարանքով, իբր մի մարդ, որին ոչինչ այլ սև չէ զարմացնում կենքում: Վերջը նա բարձրացրեց աչքերը և մի ոմն Դըլօբէլի վրայ խիստ ու դաժան հայեացք գցեց ու զորս դու պատուիրեցեր նախատեց նրան: Սաստիկ վատ, սաստիկ անպիտան բան էր նրա արածը: Ի՞նչն էր զրգել նրան այդպիսի վատ քայլ անելու: Ի՞նչն էր ուղում նա իր արեւ սևացնել: Հը՞, պատասխանեցէ տեսնենք, մի ոմն Դըլօբէլ:

Բայց մի ոմն Դըլօբէլը յամառ կերպով լռում էր: Նրան թւում էր, թէ իր սէրը կը պղծուի, եթէ նա խոստովանի այսպիսի տեղում: «Չը գիտեմ... չը գիտեմ...», դողդողալով ասում էր նա կիսաձայն:

Բարկացած ու համբերութիւնը հատած, պարոն Թաղապետը յայտնեց նրան, որ նրան իսկոյն կը տանեն ծնողների մօտ, բայց այն պայմանով, որ նա խոստանայ, թէ այլ ևս չի կրկնի արածը:

—Հը՞, խոստանում էք...

—Այո, այո, պարոն...

—Այլ ևս չէք կրկնի նրբէք...

—Չէ, ի հարկէ, չեմ կրկնի... երբէք... երբէք...

Չը նայելով նրա այդ խօսքերին, պարոն Թաղապետը թափ էր տալիս գլուխը, որպէս թէ չէր հաւատում նրա խոստմանը:

Վերջապէս ահա նա փողոցումն է, գնում է տուն, գնում է իր ապաստարանը. բայց նրա նահատակութիւնը դեռ չէր վերջացել:

Կառքում՝ նրան ուղեկցող ոստիկանը չափազանց քաղաքավարի, չափազանց սիրալիր էր պահում իրան: Դէզիրէն ձևացնում էր, թէ չէ հասկանում նրա միտքը, մի կողմ էր քաշում, յետ էր քաշում ձեռքը: Ի՞նչ սարսափելի տանջանք... Բայց ամենասարսափելին այն բողբոջն էր, երբ հասան Բրաք փողոցը

և Դէզիրէն տեսաւ տան իրարանցումն ու հարեանների բազմութիւնը, որոնց հետաքրքրութեան առարկան էր դառնալու ինքը:

Առաւօտունից ի վեր ամբողջ թաղը գիտէր, որ նա անհետացել է: Լուր էր պտտում, թէ նա փախել է Ֆրանց Ռիսլէրի հետ: Վաղ առաւօտեան տեսել էին հոչակաւոր Դըլօբէլին տանից դուրս գալիս, սաստիկ այլայլուած, գլխարկը ծռւոյց դրած, շապկաթները ճռտուած, որ նշան էր արտասովոր մտահոգութեան. դռնապանուհին էլ, միջերջները վեր տանելիս, խեղճ մօրը տեսել էր կիսախելագար դրութեան մէջ սենեակէ սենեակ վազելիս, աղջկանից մնացած մի խօսք, մի ամենաշնչին հետք վնասուելիս, որի հիման վրայ կարելի լինէր գոնէ մի ենթադրութիւն անել:

Դժբախտ մօր աչքերը, թէև շատ ուշ, յանկարծ բացուեցին, և նա յիշեց իր աղջկայ տարօրինակ վարմունքը վերջին օրերի ընթացքում, նրա լուրթիւնը Ֆրանցի գնալու մասին: «Մի լար ամուսինս... կը գտնեմ, կը բերեմ նրան...», ասաց պարոն Դըլօբէլը ու դուրս գնաց տանից, մասամբ տեղեկանալու, մասամբ էլ այդ սարսափելի դարձը չը տեսնելու համար, և կինը սպասելով նրան՝ միակար գնում-գալիս էր գաւթից լուսամուտը և լուսամուտից գաւթից: Հէնց որ մի ամենաթեթև ոտնաձայն էր լսուում սանդուխի վրայ, նա բաբախուն սրտով բանում էր դուռը ու դուրս պրծնում սենեակից, իսկ յետոյ, երբ ներս էր մտնում յուսախար, աղեկտուր լաց էր լինում՝ տեսնելով բնակարանի դատարկութիւնը, սաստկացած շնորհիւ Դէզիրէի թափուր մնացած մեծ բազկաթոռի, որ կիսովին դարձած էր գէպի աշխատութեան սեղանը:

Յանկարծ մի կտոր կանգ առաւ ներքևի դռան առաջ: Նեքսուում խօսակցութիւն ու ոտնաձայն լսուեց:

—Դտանք ձեր աղջկան, տիկին Դըլօբէլ... Ահա...

Այո, Դէզիրէն էր դա, որ, գունատ ու նուաղուն, բարձրանում էր մի անծանօթ մարդու թեւն ընկած, առանց չալի, առանց գլխարկի, փաթաթուած մի ահագին դորշ վերարկուի մէջ: Մօրը տեսնելով, նա ժպտաց՝ գրեթէ անմիտ կերպարանքով:

—Մի վախեցիր, ոչինչ չը կայ... փորձեց նա խօսել ու խօկոյն թուրացած նստեց աստիճանների վրայ: Երբէք տիկին Դըլօբէլի մտքով չէր կարող անցնել, թէ ինքը այդքան ուժ ունի: Մի շնչում գրկեց աղջկան, տարաւ նեքսե, պառկացրեց, ու սկսեց խօսել հետը, պաշպչել անվերջ:

—Վերջապէս տեսայ քեզ այստեղ: Ո՞րտեղից ես գալիս, խեղճ աղջիկս: Ծիշտ է, որ ասում են, թէ ուզեցել ես քեզ սպա-

նել... Սաստիկ դարդ ես ունեցել ուրեմն... Հապա ինչո՞ւ էիր ծածկում ինձնից:

Տեսնելով մօրը այդ դրութեան մէջ, արտասուաթաթախ ու մի քանի ժամուայ ընթացքում պառաւած: Դէզիրէն սկսեց սաստիկ խղճահարուել: Նա յիշեց, որ ինքը հեռացել էր տանից առանց նրա հետ մնաս բարեւ անելու և որ սրտի խորքումը մեղադրում էր նրան, թէ չի սիրում իրան:

Չէր սիրում:

— Ես դարդամահ կը լինէի, եթէ մահդ իմանայի,—ասում էր ինզճ կինը... Օ՛ֆ, երբ առաւօտեան վեր կացայ և տեսայ, որ տեղերդ չի բացուած ու ինքդ էլ արհեստանոցումը չես... պտոյտ եկայ ու կանգնած տեղս գետնովը դիպայ... Հիմա տաքացար մի քիչ... Լաւ ես հիմա... էլ չես աշխատի մեռնել, այնպէս չէ...

Եւ, այդպէս խօսելով, ծալում էր վերմակի եղբները, տաքացնում էր ոտները, սղմում էր կրծքին ու օրօրում:

Աչքերը խուփ՝ անկողնում պառկած, Դէզիրէն վերատեսնում էր իր ինքնասպանութեան փորձի բոլոր մանրամասները, այն բոլոր զազրելի բաները, որոնք նրա գլխովն անցել էին մահի ճանկից ազատուելուց յետոյ: Չը նայելով տենդի սաստկանալուն, չը նայելով, որ ծանր քունը յաղթում էր նրան, այնուամենայնիւ նրան յուզում, տանջում էր իր խելագար վազքը Պարիզի միջով: Հազար ու մի մութ-մութ փողոցներ էին բացուում նրա առաջ, որոնք բոլորն էին գնում վերջանում էին Սենայի ափին:

Այդ սոսկալի գետը, որ նա չէր կարողանում գտնել գիշերը, այժմ հալածում էր նրան:

Խեղճ աղջիկը զգում էր իրան թաթախուած նրա տիղմի ու ցեխի մէջ, և խեղդուելով այդ կօշմարից, այդ չար քնից, ու չիմանալով, թէ ինչպէս ազատուի իրան պաշարած այդ սև յիշողութիւններից, չնջում էր, դիմելով մօրը՝ «ծածկիր ինձ, մայրիկ... ծածկիր... ամաչում եմ»:

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Կը ՇԱՐՈՒՆԱԿԱՅԻ)

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII ԴԱՐՈՒՄ

ԳԼ. Դ.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

I

Պատմութեան ընթացքը այժմ մեզ հարկադրում է թողնել բուն Հայաստանը և գնալ մի բուն հայերի ետևից, որոնք բնակութիւն հաստատեցին Հնդկական թերակղզու զանազան անկիւններում: Վաճառականներ են դրանք, բայց մեր ազգի մտաւոր և քաղաքական պատմութեան մէջ առանձին տեղ և առանձին ուշադրութիւն գրաւելու իրաւունքն են ստացել իրանց գործերով: Ահա թէ ինչպէս:

Մենք տեսանք հայութեան երկու խոշոր մասերում սկըսուած շարժումները. արեւմուտքում—գրական, արեւելքում—քաղաքական: Մանրամասն նկարագրելով այդ երկու շարժումները, մենք ընդգծեցինք այն շատ կարևոր և բնորոշ հանգամանքը, որ դրանք չը միացան իրար հետ, մնացին առանձնացած, կղզիացած, և պարսկա-թիւրքական մշտական սահմանագլուխը այն մեծ անջրպետն էր, որի մի կողմում գրական շարժումն էր, առանց քաղաքական գաղափարների, իսկ միւս կողմում քաղաքական շարժումն էր, առանց գրական գործունէութեան: Հարկաւոր է ուշադրութեամբ վերաբերուել այս հանգամանքին: Մխիթար Սեբաստացին և Իսրայէլ Օրին իրար չեն ճանաչում, գրիչը և սուրը չեն միանում, թէև երկուսն էլ հաւասար չափով հարկաւոր են հայերին, իբրև քաղաքական մարմին կազմող մի համայնքի, որ արեւելեան հարցի մէջ այնքան աղէտալի ճակատադիր ունէր: Եւ այդ կղզիացումը, ինչպէս կարող ենք եզրակացնել մինչև այժմ պատմաճներից, իր խնայ

կնիքն է դնում երկու շարժումների վրայ էլ: Գրական շարժումը, խորթ մնալով այն սկզբունքներին, որոնք քարոզում էին Հայաստանի արևելքում վառօդի միջոցով, շարունակեց հին ուղղութիւնը, ամփոփուած մնալով համարեա միմիայն կրօնական-բարոյական նեղ շրջանների մէջ, չը համապատասխանելով ազգի իրական պահանջներին, ժամանակի ոգուն և տրամադրութեան: Միւս կողմից էլ քաղաքական շարժումը, չունենալով իր հետ այնպիսի հզօր դործօն, որպիսին է իրականութիւնը, չը կարողացաւ ժողովրդականութիւն ստանալ իր սահմաններից դուրս, դառնալ հանրային գաղափար, զինուորագրել մեծ մասսաներ, տարածել, լայնացնել շարժումը: Ու այդ շարժումը, ինչպէս տեսանք, ամփոփուած մնաց միայն Ղարաբաղի և Սիւնիքի լեռներում:

Այս դրութիւնը—կարելի է համարձակ պնդել—պիտի երկար շարունակուէր Հայաստանի հողի վրայ: Բայց ահա XVIII դարի երկրորդ կէսից երևան է գալիս հեռաւոր Հնդկաստանում մի փոքրաթիւ հայ գաղթականութիւն, որ սկսում է կատարել արևմտեան և արևելեան հայութիւնների շարժումները միացնողի դեր: Այդ գաղթականութիւնը հասկանում է երկու կողմերի պակասութիւնները, որոնք առաջանում էին միակողմանիութիւնից և տգիտութիւնից, մի հզօր խթան է հանդիսանում՝ մտաւոր զարգացումը և քաղաքական ազատութիւնը միմեանց մօտեցնելու, միմեանց հետ եղբայրացնելու համար: Այս է ահա հնդկական գաղթականութեան ամենախոշոր երախտիքը: Նրան հետևում է, նրա պէս գործում է և մի այլ հայ գաղթականութիւն—Ռուսաստանի հայ գաղթականութիւնը: Եւ համարեա ամբողջ մի դար, XVIII-ի կէսից մինչև XIX-ի կէսը, այդ երկու հայկական հատուածների ազդեցութիւնը ահագին է եղել: Անտես անել կուտուրական այդ մեծ ոյժը, չէ կարելի առանց դրա հետ ծանօթանալու չէ էլ կարող լինել ամբողջացրած, լիակատար պատմութիւն:

Ո՞րտեղից էին Հնդկաստանի հայերը: Այս հարցը մեզ տա՜նում է Նոր-Ջուղա: Պարսից մայրաքաղաքին կպած այս վաճառականական գաղութի կատարած դերի հետ մենք ծանօթ ենք արդէն *): Ահա այդ վաճառականներից էլ գլխաւորապէս կազմուեց հնդկական գաղթականութիւնը:

Հետևելով ջուղայեցի հայերի ճակատագրին, մենք տեսանք մի զարմանալի դիժ: Դա այն է, որ այդ ընդունակ, ժիր վա-

*) յՀայկ. Ցպ.՝, հատ. I.

ճառականները ստեղծում են իրանց համար նախանձելի բարեկեցութիւն, բայց հէնց այդ բարեկեցութիւնն էլ դառնում է նրանց զժբախտութիւնների պատճառ: Այդքանը բաւական չէ: Դժբախտութիւնները չեն ոչնչացնում նրանց, այլ կարծես շատ հարկաւոր են, որպէս զի նրանք աւելի առաջադէմ, աւելի գործունայ և հռչակաւոր դառնան: Քանի որ Ջուղան իր հին տեղն էր, Արաքսի մերկ ու ժայռոտ ափի վրայ, նա տալիս էր անվախ, համարձակ վաճառականներ, որոնք պտտում էին աշխարհի չորս կողմում և ոսկի ու փարթամութիւն էին հաւաքում իրանց տների մէջ: Այդ հարստութիւնն էլ պատճառ դարձաւ որ Ջուղան աւերուի Շահ-Աբասի ձեռքով և փոխադրուի Պարսկաստանի սիրտը, Սպահան: Լացով ու կսկիծներով թողեց ժողովուրդը իր բնակութիւնը, և իր Արաքսի, իր ժայռոտ գետափի սիրով էր տոչորւում հեռաւոր, անդարձ պանդխտութեան մէջ: Բայց նոր հայրենիքում նա դարձաւ աւելի բարեկեցիկ, աւելի փարթամ. նրա առետրական ընդունակութիւնները դնահատուեցան Շահ-Աբասի կողմից. նրան փաղաքում էին, նրան ամեն տեսակ արտօնութիւններ էին տալիս: Սկսուեց ջուղայեցիների հանրային գործունէութիւնը. նրանք բաց են անում իրանց քսակը Հայաստանի ժողովրդի համար, հանդիսանում են մեկենասներ, զարգացնում են իրանց մէջ ազգային կրթութիւնը, իրանց փողով, իրանց ձեռք բերած մեծ հեղինակութեամբ ազդում են հայերի մեծ մասի վրայ, դառնում են ղեկավարող, ուղղութիւն տուող իշխանաւորներ:

Բայց ջուղայեցու ճակատագիրը չը փոխուեց: Այդ բացառիկ, ամեն կողմով նախանձելի դրութիւնը չէր կարող մշտապես լինել Պարսկաստանի պէս մի երկրում: Որքան աճում ու զարգանում էր Ջուղայի հարստութիւնը, այնքան ակներև էր դառնում, որ այդ հայ վաճառականներին սպասում է մի դառն ու վշտալի ապագայ: Առատ դիզում էին հարստութիւնները վաճառականական գաղութի մէջ. փառաւոր ապարանքներ էին կառուցւում, մի-մի պալատներ, զարդարուած ոսկով ու արծաթով, գեղեցիկ նկարներով: Այդ ապարանքներում յաճախ հիւրընկալւում էին պարսից թագաւորները, որոնք դառնում էին այդտեղ ամեն երկրաւոր բարիքների առատութիւն, արեւելեան ճոխ փարթամութիւն: Բայց Իրանի տէրերը դեռ չէին նախանձւում իրանց հովանաւորութեան տակ այդքան անօրինակ բարեկեցութեան հասած գեաւուրներին:

Այդպէս շարունակուեց մինչև XVII դարի վերջերը: Երբ Պարսկաստանն ընկաւ, սնանկացաւ և պարսից արքունիքը կարօտողի, մուրացկանի օրին հասաւ, փոխուեց, ի հարկէ, և Ջուղ-

ղայի դրութիւնը: Դժբախտ և ապուշ Շահ-Հիւսէյինի ժամանակից Ջուղայի դառնում է պարսկական արքունիքի համար ղեռ չը շահագործուած մի ոսկեհանք: Սպահանի կառավարիչները չէին կարող չը տեսնել իրանց աչքի առջև փռուած անպաշտպան, բայց շատ ձոխ բարեկեցութիւնը մի այնպիսի ժամանակ, երբ Իրանի արեգակնափայլ վեհապետը փող չունէր իր գինեխմութիւնների, իր հարէմի, իր անթիւ մօլլաների համար: Եւ Ջուղայում բարձրանում են հեծեծանքներ. այնտեղ է մտնում պարսկական հարստահարութիւնը՝ զօռով յափշտակելու, խլելու համար: Այդ օրուանից Ջուղայի աւերումը միայն ժամանակի հարց էր դառնում:

Դժբախտութիւնները հէնց սկզբից հայերի ձեռքով մտցրուեցին Ջուղայի մէջ: Կրօնամոլ Շահ-Հիւսէյինը, ի հարկէ, աշխատում էր որ իր երկրում ամենքը մահմեդական լինեն: Հին կրակապաշտ պարսիկների (զեաբրների) մի մասը կրօնափոխ անելուց յետոյ, նա ուշադրութիւնը հայերի վրայ դարձրեց: Չը դիմելով բռնութիւնների, նա առաջարկեց հայերին ընդունել մահմեդականութիւն: Մէջ տեղ պիտի գործէին յօծար կամքը, համոզմունքը: Անշուշտ Հիւսէյին-Շահը այստեղ ղեկավարւում էր այն համոզմունքով, որ քրիստոնէութիւնը անանկութեան է հասել, որ նա չէ կարող իսլամի վարդապետութեան պէս հաստատուն ու որոշ սկզբունքներ պաշտպանել: Այդ մտքի մէջ նրան հաստատում էին, երևի, կրօնական կատաղի կռիւնները, որոնք տեղի ունէին նրա ժամանակ Ջուղայում: Ոչինչ հեղինակութիւն չէր կարող ունենալ քրիստոնէութիւնը պարսից արքունիքի առաջ, քանի որ կաթողիկ քարոզիչները և հայ վարդապետները իրար գզգզում էին, իրար անիծում, իրար հերձուածող, կռապաշտ անուանում: Եւ այդպիսի ժամանակ բնական էր մօլլաներով չըջապատուած մի Շահի համար բացարձակ ասել հայերին թէ կայ աւելի լաւ և բարձր կրօն և դա—իսլամն է: Համոզմունքով ազդելու համար Շահը սարքում էր կրօնական վիճաբանութիւններ վարդապետների և մօլլաների մէջ, որոնք պիտի հաստատէին թէ ո՞ր կրօնն է կատարեալ: Բայց երբ պալատական մօլլաները անկարող եղան յաղթել հայ վարդապետներին, Շահը սկսեց անցկացնել այն միտքը, որ իրան պարզապէս ցանկալի է մահմեդական տեսնել իր բոլոր հաւատարիմ հպատակներին:

Եւ իսլամը բաւական լաւ որս ունեցաւ Ջուղայեցիների մէջ: Գործ էին տեսնում քաղաքական այն միջոցները, որոնք ղեռ իսլամի առաջին դարերում էին մշակուած՝ մահմեդականութիւն ընդունելը ամեն կողմով ձեռնտու և շահաւէտ դարձնելու համար: Փառքի և նիւթական շահի խոստումներով կուրացած

չատ հայեր խալամացան: Սրանց միջոցով մօլլաները գեղեցիկ պատրուակ գտան միջամտելու հարուստ հայերի գործերի մէջ: Ուրացողները, իրանց նախկին դաւանակիցներին կեղեքելու նպատակով, ամեն տեսակ ստոր մատնութիւնների, զրպարտութիւնների էին դիմում: Նրանք ունէին սուտ վկաների բալամութիւն, մանաւանդ զիտէին, նեղը ընկած ժամանակ, բարձրաձայն, ամբողի և իշխանութեան առաջ, արտասանել «հաւատս հայհոյեց» խօսքերը, որոնք այնքան սարսափելի են մահմեդական աշխարհում:

Ու Զուղայի մէջ բոյն դրին սանձարձակ բռնութիւնները: Կառավարութիւնը, կրօնափոխ հայերի մատնութիւնների վրայ հիմնուելով, տուգանքների էր ենթարկում հայերին, գրաւում էր նրանց հարստութիւնները: Աւելի սարսափելի էին այդ հրամանները կատարող պաշտօնականները: Նրանք սոված գայլերի նման ընկնում էին այնքան չաղ պատառներ ներկայացնող հայերի վրայ, մէկին երկու երեք էին առնում, չարչարում, տանջում էին իրանց զոհերին: Հարստահարութիւնների ընդարձակ ասպարէզ դարձած Զուղան այլ ևս չէր կարող պահել իր մէջ մի վաճառականական համայնք: Եւ նա ընկնում էր, դատարկում: Հալածանքները, պէտք է ասել, դեռ ընդհանուր չէին, նրանք ուղղուած էին դեռ անհատների դէմ: Բայց այդ հանգամանքը մեծ նշանակութիւն չունէր, գլխաւորն այն էր, որ ոչ ոք ապահով չէր կարող լինել թէ կեղեքումների զոհ չի դառնայ. ամեն ինչ ցոյց էր տալիս որ այլ ևս չէ կարելի յոյս դնել պարսից կառավարութեան վրայ: Եւ Զուղայեցիները սկսեցին որոնել բնակութեան այլ տեղեր: Նրանք սկսեցին գաղթել:

XVIII դարի սկզբում գաղթականութիւնը արդէն զգալի չափեր ընդունած ենք տեսնում: 1705 թուականին Զուղայում դատարկ մնացած տների թիւը հասնում էր 159-ի *): Նրանց տէրերը հեռացել էին, վերադարձի մասին չէին էլ մտածում, ուստի երկուորներ բնակուեցան նրանց մէջ: Գաղթականութիւնը բացարձակ կերպով չէր տեղի ունենում, ոչ էլ մեծ-մեծ խումբերով: Հատ-հատ մարդիկ, ծածուկ կերպով, թողնում էին իրանց տաքացրած բոյները ու փախում էին պարսկական իրակալութիւնից: Բայց նրանք ցիրուցան չէին դառնում. վաճառականութեամբ յարմար տեղեր որոնելով, նրանք ուղեորում էին դէպի վաճառաչան կենտրոնները: Մեծ մասը դիմում էր գէպի հարաւ, դէպի Բուշիր, Պարսից Մոցի այդ նաւահանգիստը, իսկ այնտեղից անցնում էր Հնդկաստան:

*) «Պատմ. ն. Զուղայու» հատ. I, էր. 293:

Այդ խաղաղ դադարակնութիւնը գուցէ այնքան չը փութացնէր Զուղայի քայքայումը, եթէ Շահ-Հիւսէյինի անպէտք կառավարութիւնը քաղաքական տագնապնների դուռ բացած չը լինէր: Զուղան Սպահանի արուարձանն էր, իսկ Սպահանը, ինչպէս գիտենք, այն գլխաւոր բնին էր, ուր տեղի ունեցան այնքան սասանեցնող դէպքեր և յեղափոխութիւններ: Սպահանի այս վիճակը սաստկացրեց այն աղէտները, որոնք թափուում էին Զուղայի գլխին և շարունակ աւերում էին նրան:

Այստեղ շատ հետաքրքրական կը լինէր լուծել մի հարց.— ինչպէս վերաբերուեցան Զուղայեցի հայերը դէպի Իսրայէլ Օրին և նրա գործը: Բայց ցաւելով պէտք խոստովանել որ այս հարցի վերաբերմամբ չը կան որոշ վկայութիւններ և մնում է փոքր ի շատէ հաւանական ենթադրութիւններին դիմել: Անշուշտ Օրին, մանաւանդ Սպահանում եղած ժամանակը, չէր կարող անտես անել Զուղայի հարուստ, հեղինակաւոր հասարակութիւնը: Նա, երևի, յարաբերութիւններ ունէր ջուղայեցիների հետ և, հաւանական է, վայելում էր նրանց համակրութիւնը. հաւանական է որ ջուղայեցիներն էին դիւրացնում Օրին յարաբերութիւնները Ղանդահարի Գորգին-խանի հետ: Միայն այն հանգամանքը, որ ջուղայեցի վաճառական Պետրոս դի-Սարգիս Գեղանեց այնպիսի սիրով նուիրուեց հայրենիքի ազատութեան գործին, զոհեց իր կարողութիւնն ու անձը, բաւական աչքի ընկնող ապացոյց է, որ հաստատում է թէ ջուղայեցիները անտարբեր չէին դէպի հայկական շարժումը: Գոնէ չէ կարելի ասել թէ ջուղայեցիներից ոչ ոք չէր համակրում Հայաստանի ազատութեան մարին: Որ ջուղայեցիները մասնակից էին այն շարժման, որի նպատակն էր ջնջել պարսից իշխանութիւնը Հայաստանում, դրա մի ապացոյցն էլ այն կարող է համարուել, որ նրանց համարում էին աւղաններին Սպահան բերդներ, այսինքն պարսից իշխանութեան անկումը ցանկացող մի տարր: Թէև այդ մեղադրանքը ոչ մի հիմք չունէր, որովհետև հայերը աւղանների կողմնակից լինելու ոչ մի պաճառ չունէին, բայց ճիշտ է և այն, որ առանց կրակի ծուխ չէ լինում: Այդպիսի մի մեղադրանքը, երևի, հիմք էր դնում այն բանի մէջ, որ ջուղայեցիները ցանկանում էին տեսնել ռուսներին տիրած Պարսկաստանի վրայ:

Այսպէս թէ այնպէս, Զուղան երկու կրակի մէջ ընկաւ, երբ Միր-Մահմուդը պաշարեց Սպահանը: Նախ քան պաշարումը ջուղայեցիները շատ էին աղաչել, որ թոյլ տան իրանց տեղափոխուել Սպահան, որովհետև Զուղան բոլորովին անպաշտպան էր, չունէր նոյն իսկ պարիսպներ: Սակայն պարսից կառավարութիւնը մերժեց այդ թախանձանքները: Պատճառներից

գլխաւորը, ի հարկէ, այն էր որ Սպահանը, չունենալով ուսու-
նեղէնի պաշար, չէր կարող ընդունել իր մէջ մի նոր մեծ բազ-
մութիւն: Բայց կար և մի բնորոշ պատճառ էլ: Պարսից մեծա-
մեծներէն մէկը այսպիսի դատողութիւններ յայտնեց. աւղան-
ները աւազակներ են, նրանք չեն եկել երկիրներ նուաճելու,
այլ հարստութիւններ հաւաքելու. թող նրանց լինի փարթամ
Ջուղան, գուցէ զրանով կշտանան և յետ դառնան: Եւ այդ միտ-
քը հաւանութիւն դտաւ Շահի մօտ. Ջուղան զոհուում էր Շահ-
Հիւսէինի փառած զահի փրկութեան համար: Բայց Ջուղայեցի-
ներից մի քանի ընտանիքներ տարուեցան Սպահան՝ իբրև պա-
տանդներ: Բայի զրանից, պահանջեցին որ 300 երիտասարդ
Ջուղայեցիներ զինուեն և գնան Շահի պալատը պահպանելու:
Վաճառականները զէնք գործածել էլ գիտէին. 300 Ջուղայեցի-
ներ, զինուած անգլիական և հօլլանդական ընտիր հրացաննե-
րով և ատրճանակներով, մտան Սպահան, բայց տեսան որ ի-
րանք չեն հարկաւոր պարսիկներին, այլ իրանց զէնքերը: Այդ
զէնքերը խլուեցին և Ջուղայեցիները վերադարձան իրանց տնե-
րը: Հայ վաճառականներին այլ ևս ոչինչ չէր մնում անել, բայց
միայն փակուել տներում և սարսափահար սպասել թշնամուն:

Աւղանները, առանց, ի հարկէ, որ և է դիմադրութեան
հանդիպելու, գրաւեցին Ջուղան և չըջակաները: Ի՞նչ պի-
տի անէին հայերը: Իսկոյն հպատակութիւն յայտնել Մահ-
մուդին, նշանակում էր ցոյց տալ անհաւատարմութիւն գէպի
պարսիկները, իսկ անտես անել Մահմուդին, նշանակում էր
ենթարկուել բարբարոս յաղթողի բարկութեան: Մինչդեռ նը-
րանք տարուբերւում էին այդ երկու կրակների մէջ, անցան մի
քանի օրեր. Մահմուդը ինքը կանչել տուեց հայերին և հարցրեց
պատճառը, թէ ինչու նրանք չեն գալիս յաղթողի դռները: Հայ
քաղանթարը և քէթիսուղաները ասացին, թէ թշնամութիւնից
դրդուած չեն իրանք այդպէս արել. հայերը ստրուկներ են մի-
այն, և նրանց համար մի և նոյն է, թէ ով կը լինի իրանց տէ-
րը: Այդ միանգամայն ճիշտ իրողութիւնը համոզեցուցիչ էր և
բռնաւորի համար, մանաւանդ որ նրա մօտիկ մարդկանցից
մէկը, անշուշտ լաւ տուրք ստացած լինելով հայերից, բարեխօ-
սի դեր էր կատարում: Եւ Մահմուդը կեանք չնորհեց Ջուղայե-
ցիներին, բայց պահանջում էր, որ նրանք իրանց արեան գինը
տան: Իսկ այդ արիւնը գնահատուեց 120 հազար թուման:
Այդ գումարը լայացրեց հայերին. և լաւ հասկանալով, որ ու-
րիշ կերպ չէ կարելի համոզել աւղանցուն, թէ այդ տուղանքը
սոսկալի ծանրութիւն է նոյն իսկ Ջուղայի համար, նրանք ա-
ռաջարկեցին, որ աւղանները իրանք գնան ու մտնեն տները,

վերցնեն ինչ տեսնում են: Վերջը Մահմուդը սակարկութեան դիմեց և կանգ առաւ 70 հազար թուման զումարի վրայ: *) Զուղայեցիները յանձն առան վճարել այդ գումարը: Քալանթարը Մահմուդի մարդկանց հետ ման էր գալիս տնէ տուն, որքան ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր և իրեր էր տեսնում, վերցնում էր: Հարցը այնքան տուգանքի քանակութեան մէջ չէր, որքան այդ տուգանքը առնելու ձևի մէջ. քսան հազար թումանի արժէք ունեցող հարստութիւնը գնահատուում էր ինն հազար թուման և այդպէս էլ հաշուի էր դնուում: Աւելացրէք դրա վրայ հայերի տներից հանած 5000 հատ «աթլաս, դութնի, մահուդ և շալ կապայ, 8000 չուխայ կապայ» առանց կարի, որպէս զի աւզան զինուորները չորեր կարեն իրանց համար, մեծ քանակութեամբ վերմակ, ներքնակ, բարձ, «բոլորն էլ զառ ու զումաշ», աւելացրէք բայի դրանից և 12 հատ աղջիկներ, — և դուք մի մօտաւոր հասկացողութիւն կը կազմէք, թէ ինչ անագին գնով ջուղայեցիները գնեցին իրանց գլխի ողջութիւնը: Թէ Զուղայից և թէ ուրիշ տեղերից խլած այդքան գանձերը Մահմուդը ուղարկեց Ղանդահար և դրանց հետ նաև 60 տուն հայեր, որոնք պիտի բնակուէին Աւղանիստանում՝ այդ երկրին իրանց խելքով և ընդունակութեամբ ծառայելու համար **):

Կարելի է ասել, որ Զուղայի մահուան դատաւիճիւրը առաջին անգամ ստորագրողը աւղանական արչաւանքն էր: Մահմուդը այսպէս էր դատում. «Փողը հային հարկաւոր չէ. փողը հարկաւոր է աւղան զինուորին, որ կուում է. հայը պիտի ստրուկ լինի և վար ու ցանք անէ. ապա ուրեմն, փողը, հարուստ տունն ու տեղը բոլորովին աւելորդ են նրա համար»: Այդպէս էլ նա վարւում էր հայերի հետ. կեղեքել, առնել ամեն մի արժէքաւոր բան և փոխարէնը թոյլ տալ որ կաթնատու կովը ապրէ — այս էր նրան զեկաւարող միտքը: Բայց տեսէք թէ որքան սև է ստրուկի բախտը. այն հանգամանքը, որ աւղանները հայերին չէին կոտորում, տեղային պարսիկ ազգաբնակչութեան համար մի ապացոյց էր որ աւղանները հայերի դաշնակիցներն են և հայերն են աւղաններին բերել Պարսկաստան:

Եւ հանգամանքները, հակառակի պէս, գալիս էին այս սն-

*) Պարսկական թումանը այն ժամանակներում, ինչպէս վկայում է Յակոբ Շահամիրեանը «Նոր Տետրակ» գրքի մէջ, հաւասար էր 20 հնդկական ռուբլիի: Մի ռուբլին 50 կոպէկից աւել արժէ. հետևաբար պարսկական թումանը այն ժամանակ արժէր 10 ռուբլուց աւել: Այս հաշուով Մահմուդը ջուղայեցիներից պահանջում էր 1,200,000 ռուբլի, բայց չեսող բաւականացաւ 700,000 ռուբլով:

**) Պետրոս Գիլանենց, «Կռունկ», 1863, եր. 188.

հեթեթ զրպարտութիւնը հաստատելու: Այսպէս, երբ պարսիկ խաներից մէկը, Յրիգօն-խանը, մեծ քանակութեամբ զօրք հաւաքելով, դուրս է գալիս Մահմուդի դէմ, Փէրիայի գաւառում պարսիկները նրան համոզում են թէ բոլոր զժախտութիւնների պատճառը հայերն են: Այդ գաւառում Շահ-Աբասի տարած գաղթականութիւնից կազմուել էին հայ գիւղեր. Յրիգօն-խանը վճռում է բնաջինջ անել չորս հատ այդ գիւղերից և մի զօրաբաժին է ուղարկում այդ նպատակով: Բայց կոտորածը տեղի չէ ունենում այս անգամ. հանդիպում են աւղան զօրքեր, որոնք փախցնում են պարսիկներին և աղատում հայ գիւղերը: Այս պատահական օղնութիւնը այլ ևս ոչինչ կասկած չէ թողնում պարսիկների մէջ. ուստի երբ նոյն Յրիգօն-խանը, օգուտ քաղելով աւղանների հեռանալուց, կրկին երևում է Փէրիայի գաւառում, նրա առաջը դուրս եկած պարսիկները օձիք պատուելով, գլուխներին մոխիր ցանելով հաւատացնում էին նրան թէ աւղանների կատարած արիւնահեղութիւնների, աւերմունքների բռն պատճառը հայերն են, որոնք բերել են նրանց պարսից կրկիրը: Այս անգամ աւղան զօրքեր չը կային և Յրիգօն-խանի զօրքերը անպատիժ սրի քաշեցին չորս հայ գիւղերի բնակիչներին, իսկ սրից աղատուածներին գերի տարան: Այդ գերիներին աղատեց Մահմուդը իր մի արշաւանքի ժամանակ: Դա էլ մի նոր փաստ էր, որ գալիս էր կատարելապէս հաստատելու պարսկական այն առասպելը, թէ աւղանները հայերի բարեկամներն ու դաշնակիցներն են:

Այդ առասպելը սարսափելի աղէտներ պատճառեց մանաւանդ ջուղայեցիներին, երբ Պարսկաստանի տէրը Նադիրը դարձաւ: Ահարկու բռնաւորը իր ամբողջ կատաղութիւնը թափեց հայ վաճառականների վրայ. նրա առաջ կրկնում էին նոյն չարախօսութիւնը հայերի մասին և նա հաւատում էր դրանց կամ գոնէ չատ. ձեռնտու էր համարում հաւատացողի նման երևալ: Փառասէր իշխողին հարկաւոր էին զրամական ահադին միջոցներ իր աշխարհակալական ձգտումները իրագործելու և «երկրորդ Ալեքսանդրի» վառքին վայել ճոխութիւններ ցոյց տալու համար: Ուստի նա անողորմ կերպով քամում էր ջուղայեցի վաճառականներին, դուրս էր ծծում այդ երբեմն փարթամ գաղութի վերջին հիւթերը: Նոյն իսկ Հնդկաստանից անհուն հարստութիւններով վերադառնալուց յետոյ էլ նրա աչքը ջուղայեցիների ոսկու վրայ էր: 1739 թուականից մինչև իր մահուան տարին, 1747-ը, Նադիրը ստանում էր Ջուղայից տարեկան ոչ պակաս քան 10 հազար թուման. բայց եղան ժամանակներ էլ, երբ Ջուղան մի տարուայ մէջ տուեց նրան 45 հազար թուման:

Հասկանալի է որ այսքան հարստութիւններ ժողովրդի մէջքից հանելը հեշտ չէր լինի առանց բռնութիւնների դիմելու: Եւ Նադիրը, ինչպէս գիտենք, պատիժներ ու գազանութիւններ խնայողներից չէր մանաւանդ այն միջոցին, երբ նա ընկաւ զարհուրելի կասկածոտութեան մէջ և ամենայն հեշտութեամբ ստորագրում էր ամբողջ քաղաքներ, ամբողջ համայնքներ բնաջինջ անելու վճիռներ: Դեռ Զուղան, անշուշտ, բախտաւորներից մէկն էր. նրան կողոպտում, մերկացնում էին, նրա մէջ սովորական էր դարձել բնակիչներին տանջելը, ամեն տեսակ բարբարոսական անգթութիւններով փող, հարստութիւն խլելը, բայց և այնպէս, դոնէ թոյլ էին տալիս ջուղայեցիներին ապրել, գոնէ կեանք էին չնորհում նրանց, անդադար հարստահարողի, կողոպտողի կեանք: Սարսափահար ժողովուրդը անիծում էր «երկրորդ Ալեքսանդրին», թէև նա էր Իրանին վաղեմի փառք ու մեծութիւն տուողը: Զուղայեցիների զղայցմունքը երևում է ժողովրդական բանաստեղծ Բաղիր օղլու երգերի մէջ: Այսպէս է սկսւում այդ երգերից մէկը.

Թիւն ձԼՍ. *) շուն Նադիր սարվանն վեր առեց կրակն,
Ոչ միայն երկրումս մարդ չեթող, այլ թամամ աշխարհիս էրիտ
մին մին մահակն:

Մահակն էրիտ ողջին մին մին լուծեց լուծ,
Ել ոչ զրուց իմացաւ ոչ անվալ հարցուց,
Մեծ ու պատիկ ողջին խեղդեց քօռացուց **):

Ի՞նչ էր մնում անել: Փէրիայի գաւառում դանտուղ մի քանի հայ գիւղեր մահմեդականութիւն ընդունեցին: Իսկ ջուղայեցիները հեռանում էին իրանց դժբախտ քաղաքից, լաւ հասկանալով որ Պարսկաստանի մէջ իրերի դրութիւնը ոչինչ լաւ ապագայ չէ խոստանում: Եւ իրաւ, Նադիրի մահից յետոյ երկիրը մատնուեց կատարեալ անիշխանութեան. Իրանի գահը կռուածադիկ դարձաւ բազմաթիւ թեկնածուների ձեռքին. ու վրայ էր հասնում, փոքր ի չատէ աջողութեամբ գործում, նա էլ ժողովրդի տէրն էր, մանաւանդ ժողովրդի կեղեքողը: Աւազակութիւնները սոսկալի սանձարձակութեան հասան: Մինչև այդ Զուղան կողոպտողները պարսից Շահերն էին. այժմ գանաղան աւազակ ցեղեր, ինչպէս, օրինակ, վայրենի լօները, նոյնպէս ձեռք էին հանցնում նրան, աւերում, թալանում: Հեռանալու, անդարձ գաղթելու անհրաժեշտութիւնը գնալով աւելի ստիպողական էր դառնում ջուղայեցիներին համար:

*) Աղարիայի թուականն է, որ սկսւում է Զուղայի հիմնարկութեան օրից:

**) Պատմ. Նոր-Զուղայու, հատ. I, եր. 268.

Բայց պէտք է նկատել որ պարսից կառավարութիւնը այնքան լաւ էր հասկանում Ձուղայի նշանակութիւնը, որ չէր ուզում զրկուել նրա վաճառականներից: Գաղթականութիւնը խստութեամբ արգելուած էր և սակայն այդ արգելքը կարող չեղաւ կանգնեցնել գաղթականութիւնը: Հայերը տեսակ-տեսակ միջոցների էին գիմում. հարուստ ընտանիքները նրուսադէմ ուխտ գնալու պատրուակով թոյլտուութիւն էին ստանում օրը ցերեկով ճանապարհորդելու և այդ իրաւունքը, ի հարկէ, մեծամեծ կաշառքներով էին ձեռք բերում: Իսկ շատերը պարզապէս փախչում էին. վարձելով հմուտ ջորեպաններ, նրանք գիշերը դուրս էին գալիս իրանց տներից, փակում էին դռները, թողնելով սենեակների մէջ տնային բոլոր իրերն ու կարասիները, բանալին պցում էին կտուրը և վերցնելով իրանց հետ զրամ, գոհարեղէն և այլ թեթեւ քաշ ունեցող հարստութիւններ, նրստում էին ջորիների վրայ և սրարշաւ փախչում:

Մէջ տեղ փառաւոր կերպով օգտուում էր Ձուղայի քալանթար Սարգիսը: Սա, 1739-ին ստանձնելով իր պաշտօնը և տեսնելով որ ալանթալանի ժամանակներ են, ինքն էլ մի կողմից հանդիսացաւ մի բռնաւոր և սկսեց տնինայ կեղեքել իր ազգակիցներին: Եթէ պէտք էր լինում արքունիքի համար մի քանի հազար թուման հաւաքել, քալանթար Սարգիսը մի հազարն էլ իր համար էր առնում: Ազահուութիւնը հասցնում էր նրան մատնութիւնների, որոնք լաւ միջոց էին խանական անգթութիւններով կաշառքներ կորզելու համար: Մի կողմից էլ այս վատ մարդն էր փութացնում ջուղայեցիներին գաղթականութիւնը, որ նրա համար եկամուտների մի առատ աղբիւր էր: Բոլոր հեռացողները, մանաւանդ փախչողները, պիտի նախ կաշառքներով փակէին նրա բերանը և ապա մտածէին ճանապարհուելու մասին: Գաղթականների զգայմունքները, դրութիւնը նկարագրելու համար բերում ենք այստեղ կոտորներ մի նամակից, որ գրել են երեք գաղթական եղբայրներ իրանց մօրը, Բասրա քաղաքից, 1753 թուականին *).

Իրաւի որ ճշմարիտ կասէք թէ եթէ ձեզ համար լինէինք նեղութիւն քաշում, նեղ բոլբոլ փող կուղարկէինք որ խարջէք և տաք աղա Սարգիս քալանթարին, որ ձեզ չը նեղացնէր, և մենք կը դայինք ձեզ զուլուդ, որ ուրախ ապրիք: Ապա մենք էլ զրոյց ունենք ասելու, այն է թէ մեր պապեհնական, հօրենական էջանք տարէն դատած դովլաթ հանդերձ մեր տատմունքովն երեք չորս տարումն տուինք զալլմին (բռնաւորին), հէրիք չէր որ մեր հէր էդ երկրին զօլմին փիքրիցն, դասիցն (մտատանջութիւն)

*) Պատմ. Նոր-Ձուղայու, II, էր 296: Մենք թեթեւ փոփոխութիւններ մտցրինք՝ զոռածքը ասելի հասկանալի դարձնելու համար.

և երկիրդիցն մեռաւ, մեզ եթիմ տնմխիթար թողեց, էս էլ զեռ հերիք չէր, որ մարլաղ էր թուրքի, վրացու տնմխիթար մնացինք, էդ երկրէն վախաճեք, էսօր քանի տարի է Աստուծոյ ողորմութեամբն և ձեր սուրբ աղօթիւքն էաչանք հոգի քուլդի, հայի, ֆրանկի զուլուղ տնելով զատեցինք տուինք մեր պարտքերն. հաւատացէք ալեորուել ենք, որպէս ինձ տեսել էք, տաճն տնդամ աւել եմ ալեորուել: Մին ուրախութիւն չենք տեսել և ուրախութիւն չենք արարել, ի՞նչ արտով պիտի զանք էդ երկիրն կամ ինչ ումիզով զանք, երբ տարէն և ամսէն մին թագաւոր է նստում, և մի քանի դովրանայ՝ զուլմն մեղանէ պակաս չէ. էս էլ մեր աղգն լուրտովին տեսնում ենք և լսում ենք որ սիրտ չունեն զան ջուղայ. մենք ինչո՞ւ զանք, չորս հինգ տանով հօ ջուղան տաղ (չէն) չէ մնալու էսպէս բաներ տեսնելով և լսելով չուսահատուել ենք մնալել. և ձեր հրամանոց որ խարջուղ չենք ուղարկում և ձեր գրած բարաթները (վոխանակագիր) որ չենք ընդունում, շատ պատճառներ ունենք. որպէս առաջ արդ եմ արել, մէկ էլ արդ անեմ, տեսնում ենք որ իզուր պարտք ենք անում, ձեզ ուղարկում, բայց ձեզ չէ հասնում, ձեռները չուով կամ չօժար կամքով խլում են և բարաթը որ գրում էք, տաճն թուման առնում, քսան էք գրում, տաճն հինգն էլ տալիս էք զալմին, որ տանի քուրթի փոր կոխի, մեզ վրայ մեծութիւն ծախի...

Ձեզ ամենքիդ յաջտնի է որ էդ երկիրն մեզ համար խէր չի տաւմ. ի՞նչ եղան խաղարենց երեք օջախն, Շարխանենց, Սալընջենց, Ջախաթունենց, Բըղղենց, Ջամալենց, Գերաքենց, Գառասանենց, Գամալենց, Խօջա-Պողոսենց, Խօջա-Շարփրաղենց, Ֆրանգսիսենց, աղա Գաւութենց, Խօջա-Նիկողոսենց, Զիդ-Մուքեղենց, Աղա-Բարենց, Փարսաղանենց, Մեծ-Շահենց և ալ միտ օջախները, որ ձեր հրամանքն էլ, առաւել պատուելի մայրս, լաւ ես տեղեակ: Մէկն էլ չէ մնացել, մենք հօ նրանց նօթարը չենք դառնայ, էնպէս առաջ և մարդաշատ ու հաստատ թագաւորութեան ժամանակումն որ նրանք փաշան, մենք մի չորս հինգ տուն էս խարաք և անհաստատ ժամանակումն ի՞նչպէս պիտի ապրենք, նանի ջոն... Մտածիր մեզ և քոյրերիս խղճա, զնա՛ Մեհրաբ խանի ոտներն ընկիր, պապէ էլ աղաչունք եմ արել որ Մեհրաբ խանի զուլուղումն արդ առի, որ ձեզ դուրս ուղարկի. ինչպէս և լինի, չուսացէք Աստուած, դուրս եկէք որ համ քուրքս իրանց մուրադին հասնեն, համ մենք և համ հրամանքդ ուրախանաս հանդատոնոտ, համ Աստուծով մենք... Առաջ մենակ էի, չէիր լսում, հիմա երեք եղբայր միատեղ ենք գրում, էլի լսում չես, իրատենք ունիս, ինչ կը գայ մեր ձեռքից. գոնէ Հոխիսիմէն և Մարիամ ջանն ուղարկիր և եթէ կարելի կը լինի, երկու լաւ աղջիկ էլ հրամանոցդ ձեռքովն նշանիր, ուղարկիր մինը պարոն Պողոսի, մինը պարոն Յոհաննէսի համար. թէ որ չը լինի, թոյլատրութիւն գրիր որ տեղս համատանցի և հալէպցի և ջուղայու Սպէնեանց աղջկերք կան, պատկել տամ: Ինչ էլ լինի, ինչ որ հրամանոցդ կամքն է գրիր և ապա որ խմանանք, ամեն հրամանդ կը պահենք, բայց էն որ գրում ես թէ եկէք Սարհան, չենք լսում... Աղվանի դալը և ջուղու տառապանքն լսեցինք, քանի բառերով զրեցինք որ մտածէ՛ տեսնէք որ միշտ էդ երկրի զալումը չէ պակասելու, մի օր առաջ դուրս կողը շատ հանգիստ կը լինի:

Այս սնարուեստ, իրական պատիւրը նկարում է մեր սուղն քայքայուած, աւերակնացած բարեկեցութեան ցաւալի տեսարանը: Զուլան երկրորդ անգամ մոխիրն երի կոյտ էր դառ-

նում. այս անգամ նա այլ ևս պոկ չէր գալիս իր տեղից, չէր փոխադրուում օտար, հեռուոր աշխարհ: Նա մնում էր իր տեղը. բայց ինչ գրութեան մէջ.— աղքատ, փոքրացած, տխուր ու լալկան: Փառուոր ապարանքները դատարկ էին կանգնած. այլ ևս մարդիկ չը կային որ բնակուէին այդ թափուր ու չքեղ տներում և նրանք քանդուում էին, այդիների տեղեր դառնում: Քարն անգամ չէր կարողանում պահպանել վաղեմի փարթումութեան յիշատակը: Մնում էր, ինչպէս և Արաքսի ափում, մի մեծ դերեզմանատուն միայն, որ վկայում էր թէ Ջուղան ունեցել է մի նախանձելի անցեալ: Հարիւր և աւելի տարիներ էին անցել այն ողբալի օրերից, երբ Շահ-Աբասի դերեզարուքիւն ականատես երգիչը *) ողբում էր Ջուղայեցիներին այսպիսի խօսքերով.

Ափսոս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Յիր ու ցան եղաք անմեղ անխորհուրդ...

Այժմ էլ ճիշտ նոյնն էր Ջուղայի վիճակը. այժմ էլ ափսոսելի էր այդ խեղճիկ ժողովուրդը: Բայց մենք թողնենք աւերակների սրտաճմլիկ տեսքը, աւերուածների ցաւերն ու կսկիծները: Ջուղայեցիների ճակատագրի ներքին խորհուրդն է հետաքրքրականը. մենք գիտենք, որ դժբախտ պատահարները, հալածելով նրանց, պատճառ էին դառնում որ այդ մարդիկ օգտակար հանդիսանան հայ ազգի համար: Այս տեսակէտից Ջուղայի գլխին թափուած հարուածները մի-մի գեղեցիկ ժպտ էին հայութեան համար:

Տարօրինակ չէ այս հանգամանքը: Ահա Նադիր-Շահի բռնությունների ժամանակ, 1743 թուականին, Ջուղայի առաջնակարգ, հարուստ վաճառական Աղաղարը կամ Եղիազարը ուղարկում է իր Յովհաննէս որդուն Ռուսաստան, որպէս զի իմանայ՝ յարմար է արդեօք տեղափոխուել այնտեղ և աղատուել անսահման հարստահարութիւններից: Յովհաննէսը լաւ լուր է բերում և Աղաղարը 1747-ին ընդմիշտ թողնում է Ջուղան ու ընտանիքով գնում Ռուսաստան: Այդտեղ նա Լազարեան տոհմի նախայրն է դառնում, այն տոհմի, որի անուան հետ կապուած են այնքան փառաւոր գործեր և որ մեր պատմութեան մի ամբողջ շրջանն է զրաւում:

Բայց մենք թողնենք առայժմ Լազարեաններին: Ջուղայեցի գաղթականների մեծ մասը Հնդկաստան է գնում, և մենք նախ այդ մասին պիտի հետևենք:

*) Ստեփան փարգապետ Տե'ս շէնար Հայկական, Պետերբուրգ, 1868, էր. 134:

II

Հայերը նոր չէին ծանօթանում Հնդկաստանի հետ: Արևելքի այս ճոխ ու քաղաքակիրթ երկիրը ամենահին ժամանակներից էր հռչակուած իր բնական հարստութիւններով, իր զարմանալի արդիւնագործութեամբ. թէ աշխարհակալ և թէ վաճառական ազգերի համար դա եղել է նախանձ շարժող, ախորժակ գրգռող մի չքնաղ պատառ: Դէպի Հնդկական թերակղզին էին գնում մեծամեծ վիճակորական բանականեր՝ նուաճումների համար. այնտեղ էին դիմում և առևտրական կարաւանները՝ հրնդկական թանկագին ապրանքներ գուրս բերելու և համաշխարհային վաճառանոցներում ցրուելու համար:

Հայերն էլ շատ վաղուց ճանաչում էին Հնդկաստանի ճանապարհը. Հայաստանը հէնց հնդկական մեծ առևտրական ճանապարհի վրայ էր գտնւում*): Դեռ Քսենոփոնը պատմում է**) որ պարսից թագաւորը, կամենալով դեսպանութիւն ուղարկել Հնդկաստան, դիմեց հայերին, իբրև ճանապարհը լաւ ճանաչող մարդկանց և առաջարկեց այդ դեսպանութեան ուղեւորացը լինել: Պատմում են որ քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ Հրնդկաստան մտցնողը մի շատ հարուստ վաճառական հայ էր, որ ապրում էր IV դարում և որի անունն էր Մար Թովմա Կանա: Իբրև թէ այս Թովման էր, որ ընտելանալով բնիկներին, բերել տուեց եպիսկոպոսներ և քահանաներ, նոյնպէս և քրիստոնեայ զաղթականութիւն ասորիներից և այժմեան Մազրասի մօտ շինեց մի փոքրիկ քաղաք եկեղեցիներով ու դպրոցներով*): Բազրատունիների ժամանակ էլ հայ վաճառականները մտնում էին Հնդկաստան. յայտնի է, որ Սմբատ Երկրորդ թագաւորը Անիի մայր եկեղեցու համար Հնդկաստանից բերել տուեց մի հիանալի բլրեղեցայ ջահ, որ արժէր 80 հազար ոսկի:

Առևտրական յարաբերութիւնները Արևելքի և մասնաւորապէս Հնդկաստանի հետ հայերը զարգացրին միջին դարերից սկսած, երբ կորցնելով իրանց անկախութիւնը և հայրենիքը, զաղթականական կեանքին սովորեցին և առևտրին նուիրուեցին: Նրանք մտան նոյն իսկ Զինաստան, ուր XIV դարի սկզբում մի հայ տիկին կառուցանում է մի մեծ և գեղեցիկ եկեղեցի և մեռնելիս կտակում է նրան ֆրանցիսկեան կրօնաւորներին: Այս

*) «Հայկ. Տպ.» I, եր. 291.

**) «Եկեղեցեցի», III, գլ. II.

***) «Սիսական», եր. 469:

դէպքը ցոյց է տալիս որ հայ վաճառականը շատ անգամ մենակ չէր կատարում իր համաշխարհային թափառումները. նրա հետ երբեմն գնում էր և նրա կիներ, հարկաւոր էր լինում հիմնել փոքրիկ գաղութներ: Այդ տեսակ գաղութներ կային և Հնդկաստանում ու նրա սահմանակից երկիրներում. դեռ 1563 թուականին Հնդկաստանի Աքքարաբատ քաղաքում հիմնւում է հայկական եկեղեցի: Հնդկաստանը նոյն իսկ լեհական հայ գաղթականութեան շատ լաւ ծանօթ շուկայ էր: Բայց՝ այնտեղ ամենից յաճախ երևացողները ջուղայեցի վաճառականներն էին դեռ այն ժամանակ, երբ բնակուած էին Արաքսի ափին: Իսկ երբ հիմնուեց Նոր-Ջուղան և Շահ-Աբասի պէս հզօր բռնակալը իր հովանաւորութեան տակ առաւ նրան ու ոչինչ չէր խնայում երկրի վաճառականութիւնը զարգացնելու համար, ջուղայեցիները, ի հարկէ, անտես չէին կարող անել իրանցից այնքան մօտիկ գտնուող հոչակաւոր երկիրը, որ ժիր ու խիղախ վաճառականները համար մի կատարեալ ոսկեհանք էր ներկայացնում:

XVII դարի սկզբից, այսինքն Նոր-Ջուղայի հիմնելու ժամանակից, հայկական յիշատակները բազմանում են Հնդկաստանի սահմաններում և այդ սահմաններից դուրս: Վաճառականութիւնը հային տանում է Բիրման, Սիամ, Հնդկական ովկիանոսի կղզիները—Շաւա, Սումատրա, Փիլիպեան արշիպելագոսը, մանաւանդ Մանիլլա քաղաքը: Արգելքները կարծես գոյութիւն չունէին հայ վաճառականի համար. Սպանիան համարեաւ արգելում էր օտարների մուտքը Փիլիպեան կղզիները, բայց հայերը մտնում էին. Չինաստանի մէջ անգամ, ուր այնքան դժուարութիւններ և արգելքներ կային զրոսեցիների, մանաւանդ քրիստոնեաների դէմ, հայ վաճառականները այն աստիճան սովորական երևոյթ էին, որ եզուիտ քարոզիչները այդ վաճառականների պէս էին հաղնում, որպէս զի կարողանան աղատ մուտք և աղատ երթել եկեղեցիներ ունենալ երկրում: Իրանց եռանդուն զործունէութեամբ հայ վաճառականները այնքան կարեւոր դիրք բռնեցին Հնդկաստանի առևտրի մէջ, որ երկար ժամանակ նրանք համարւում էին այդ առևտրի գլխաւոր տէրեր, թէև նոյն Հնդկաստանում աւելի մեծ չափերով և աւելի լուրջ կազմակերպութեամբ գործում էին եւրօպական մի քանի ազգեր: Մեզ համար հետաքրքրական է թէ ինչպէս եւրօպայիները, դարերի անխոնջ աշխատութեամբ, բոլորովին նուաճեցին Արևելքի այս հրաշալի կտորը. հետաքրքրական է այն պատճառով, որ այդ զանազակատարուող նուաճումը հայ վաճառականութեան փարթամ զարգացման հետ զուգընթացաբար էր գնում, իսկ երբ նուաճումը

կոտարուած իրողութիւն դարձաւ, հայ վաճառականութիւնն էլ մատնուեց անկման և անդառնալի կորստի:

Հնդկաստան անուշով սովորաբար կոչուած է այն լայնատարած աշխարհը, որ պարունակում է իր մէջ ամբողջ Հնդկական թերակղզին մինչև Հիմալայեան լեռները: Հին ժամանակներից այդ տարածութիւնը ներկայացնում էր առանձին անկախութիւնների մի ցանց, ցեղերի, լեզուների և կրօնների մի մեծ խառնարան: Քանի որ նաւագնացութիւնը չէր զարգացած, Հնդկաստանը երեք կողմից յարձակումներից պաշտպանուած էր ծովով: Նուաճողների արշաւանքները գալիս էին յամաքով, հիւսիսից, ուր թէև բարձրացած են մեր երկրագնդի ամենաբարձր լեռնաշղթաները, բայց դրանց մէջ կան անցքեր, որոնք Հնդկաստան մտցնող դռների պաշտօն են կատարում: Այս պատճառով էլ արշաւանքների ենթարկուած էր գլխաւորապէս երկրի հիւսիսային մասը, բուն Հնդկաստանը (իսկական թերակղզին կոչուած է Դէքքան), այսինքն Հինդոս և Գանգէս գետերի հովիտները (Փէնջաբ և Բենգալիա):

Թողնելով աւելի հին արշաւանքները, յիշենք որ Քրիստոսի VII դարից Հնդկաստանում սկսում է հաստատուել մահմեդական տիրապետութիւնը: Հետեւեալ դարում արաբները նորից իրանց իշխանութեան ենթարկեցին Փէնջաբը: Բայց այդ փորձերը աջողութիւն չունեցան մինչև X դարը, երբ Ղազնա քաղաքի աւղան-թիւրքական իշխանութիւնը սկսեց հաստատուն հիմքերի վրայ դնել իսլամի տիրապետութիւնը Հնդկաստանում: XI դարում, Ֆիրդուսիի մեկնաս Մահմուդ-Շահը 17 անգամ արշաւեց դէպի Հինդոսի հովիտը, նուաճումներ արաւ, հաւաքին հարստութիւնների տիրացաւ: Նրանից յետոյ մահմեդականների տիրապետութիւնը զանազան փոփոխութիւններով շարունակուեց մինչև XVI դարը, երբ Հնդկաստանը նուաճեց Լէնկթիմուրի ցեղից առաջացած մէկը, Բաբու անունով, որ հիմնեց «մեծ մոզլների» թագաւորութիւնը, որ երկարատեւ գոյութիւն պահպանեց և մի քանի նշանաւոր թագաւորներ տուեց:

Մինչդեռ Բաբուի մօնգօլական զօրքը առաջանում էր հիւսիսից, ծովի կողմից էլ հնդկական ասիերին մօտենում էին քրիստոնեայ ևւրօպայիները: Դրանք պօրտուգալացիներն էին, այն ժամանակուայ ծովային նշանաւոր պետութիւններից մէկի հպատակները, որոնք դրանից առաջ գտել էին ծովային ճանապարհը Եւրօպայից մինչև Հնդկաստան, որ պտտում էր Աֆրիկայի արեւմտեան, հարաւային և արեւելեան ասիերով: 1510 թուականին այդ համարձակ ծովագնացները ձեռք գցեցին Գօա նաւահանգիստը Հնդկաստանի արեւմտեան ափում, իսկ 1538 թ. նրանք

արդէն անցել էին Հնդկաստանի հիւսիս-արեւելեան ծովափը, ուր առևտրական կայարան հաստատուցին այժմեան Կալկաթայի մօտ: Պօրտուգալացիների այդ արշաւանքները առևտրական նպատակ ունէին: Բայց դա մի նոր տեսակի առևտուր էր. պօրտուգալացի վաճառականին հետևում էր հրազէնքը: Հնդկացիները զիմազրու-թիւն ցոյց տուին, բայց եկուտոր եւրօպացիների լինդանօթները հարկադրեցին նրանց լռել: Այդ սպառազինուած վաճառականու-թիւնն էր, որ աշուհետև սկսեց կամաց-կամաց կլանել հնդկ-ների մեծ աշխարհը: Նա, այդ նոր երևոյթը, հրաշքներ էր գոր-ծում. տիրացաւ ամբողջ առևտրին և Ասիայի ճոխ մթերքներն ու զարմանալի առատ հարստութիւնները լցրեց Լիսաբօն, որ սկսեց ծաղկել, մեծանալ և Եւրօպայի ամենազեղեցիկ կենտրոն-ներից մէկը դարձաւ: Միայն պօրտուգալացին իրաւունք ունէր ծովային ճանապարհներով առևտուր անել Հնդկաստանի հետ, և մնացած եւրօպական ազգերը, հնդկական ապրանքներ գնելու համար, պիտի գնային Լիսաբօն:

Բայց անվերջ չէր պօրտուգալացիների տիրապետութիւնը: XVI դարի վերջից նրանց տեղը սկսեց բռնել փոքրիկ, զարմա-նալի ազգատ և անհիւրասէր ընտթիւն ունեցող Հօլլանդիան: Երկու եւրօպական ազգերի մրցութիւնը ուժեղ էր. բայց հօլ-լանդացիները գլուխ հանեցին այդ մրցութեան մէջ: Նրանց նա-ւերը տիրապետող հանդիսացան ծովերի վրայ և դէնքի ոյժով հեռացրին պօրտուգալացիներին շատ տեղերից: 1603-ին Հընդ-կաստանի հետ առևտուր անող մանր վաճառականական ընկե-րութիւնները միացան, կազմեցին մի մեծ ընկերութիւն, որ ստացաւ «Հնդկական» անունը: Թէ ինչ վիթխարի ձեռնարկու-թիւն էր դա, երևում է նրանից, որ ամբողջ հարաւային Ասիան, Արաբիայից մինչև Եմպօնիա, հօլլանդական վաճառականների ձեռքին էր գտնուում: Հնդկական ընկերութիւնը մի ամբողջ պե-տութիւն էր. նա պահում էր զինուորական զնգեր, իրաւունք ունէր պատերազմ հրատարակել արեւելեան իշխողների դէմ, չի-նել մարտկոցներ և բերդեր, գաշնակցութիւններ կապել, հաշ-տութեան պայմաններ թելադրել և այլն:

Այդ առևտրական ընկերութիւնը անօրինակ բան չէր այն ժամանակուայ Եւրօպայում: Գաղթականական քաղաքականու-թեան այն ժամանակներն էին, երբ մեծամեծ գործեր կատարւում էին մասնաւոր առևտրական ընկերութիւնների միջոցով: Անգլիայ-ում էլ գոյութիւն ունէին այդպիսի ընկերութիւններ, որոնք իրանց մէջ բաժանել էին համաշխարհային վաճառանոցները: Այսպէս, XVI դարի կէսից գործում էր Լեվանտեան ընկերութիւնը, որ առևտուր

էր անում Թիւրքիայի հետ: Արեւելքում հօլլանդացիները ձեռք բերած ահագին աջողութիւնները մրցութեան ասպարէզ հանեցին անգլիացիներին և այս ընդունակ ազգը հանդէս հանեց իր առևտրական հանձարը՝ բախտաւոր ախոյեանին յաղթելու համար: Անգլիացի վաճառականներն էլ հիմնեցին «Հնդկական Ընկերութիւն», որ հաստատուեց Եղիսաբէթ թագուհու հրովարտակով 1601-ին: Դա այն հռչակաւոր ընկերութիւնն էր, որ վերջ ի վերջոյ բոլորովին նուաճեց ամբողջ Հնդկաստանը և դարձրեց նրան բրիտանական ամենագեղեցիկ կալուածներից մէկը:

Սկզբից, երկար ժամանակ, Հնդկական Ընկերութեան գործերը շատ դանդաղ էին առաջանում: Մօնղոլական թագաւորութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ եւրոպացիները չէին կարողանում չափից աւել գլուխ բարձրացնել գոնէ այն երկիրներում, որոնք նրա սահմանների մէջ էին գտնուում կամ ճանաչում էին նրա իշխանութիւնը: XIV դարի կէսից մինչև XVII-ի սկիզբը թագաւորեց Բաբուրի թոռն Աքբար-Շահը, որի ժամակ մօնղոլական թագաւորութիւնը հասաւ բարեկեցութեան բարձր աստիճանին: Աքբարը հռչակաւոր է մանաւանդ նրանով, որ անունը միայն մահմեդական էր, իսկ իրօք մի շատ լաւ մարդ էր և ազատամիտ թագաւոր, որ աշխատում էր գրաւել իր բոլոր այլադաւան հպատակների սրտերը, վերացնել կրօնական խտրութիւնները, դրա համար նա նոյն իսկ փորձեց հիմնել մի նոր կրօն, որ պիտի եղբայրացնէր կոսպաշտ և իսլամ հնդիկներին: Բայց այդ իրապէս մեծ թագաւորը ունեցաւ թոյլ ժառանգներ և ահա միայն սրանց ժամանակ եւրոպացիների և մանաւանդ անգլիացիների գործերը աջող ընթացք ստացան: Անգլիական Ընկերութիւնը իրաւունք ստացաւ մի քանի տեղերում ֆակտորիաներ (պահեստների, գրասենեակների տեղեր) հիմնելու: Առաջին ֆակտորիան բացուեց Սուրաթ քաղաքում, արեւմտեան ծովափի վրայ, 1612 թուականին, Աքբարի որդի Ջահանգիր-Շահի թոյլտուութեամբ: Ամբողջ XVII դարի ընթացքում ընկերութեան գլխաւոր ջանքն էր բազմացնել ֆակտորիաների թիւը զանազան տեղերում: Հետզհետէ նա ձեռք է բերում Մադրասը և Կալկաթայի տեղը արևելեան ծովափում, Բոմբէյը արեւմտեան ծովափում: Այդ առևտրական կայանները դառնում են փոքրիկ կենտրոններ, որոնց շուրջը խտանում և մեծանում էին դաղութներ, սրանց կառավարութիւնն էլ Ընկերութեանն էր պատկանում: Նշանակւում էին նահանգապետներ, զորաբաժիններ էին պահւում, պաշտօնէութիւններ էին հաստատւում. Ընկերութիւ-

նը, հօլլանդականի նման, ստացաւ պատերազմ հրատարակելու, դաշնագրութիւններ կապելու իրաւունք:

Անգլիացիների օրինակին հետեցին և ֆրանսիացիները, որոնք 1624-ին հիմնեցին նոյնպէս Հնդկական Առևտրական Ընկերութիւն: Մինչդեռ անգլիացիները փորձում էին գլխաւորապէս հիւսիսային Հնդկաստանի ափերում, ֆրանսիացիները ընտրեցին աւելի հարաւային երկիրներ և ձեռք բերեցին Պօնդիչէրի քաղաքը, հիմնեցին այդտեղ մի փոքրիկ գաղթականութիւն: Մրցութեան դաշտը մնաց այդ երկու ազգերի—ֆրանսիացիների և անգլիացիների մէջ, պօրտուգալացիները համարեա այլ ևս չը կային Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, հօլլանդացիները սաստիկ թուլացել էին, որովհետև Անգլիան մի շարք եռանդուն միջոցներով խլել էր նրանցից տիրապետութիւնը ծովերի վրայ: Բայց XVII դարում դեռ անգլո-ֆրանսիական մրցութիւնները ընդհարումների պատճառ չը դարձան: Իւրաքանչիւր ֆակտօրիա մի ծովափնեայ պահեստ էր մի յայտնի տեղի ապրանքների համար, երկրի ներսերում վաճառականութիւնը հնդկացիների ձեռքումն էր. նրանք կատարում էին միջնորդի դեր, առնում էին սպորանք և վաճառում եւրօպացիներին:

Հայերը Հնդկաստանում երևան էին գալիս իբրև վաճառականների մի առանձին խումբ, որ ունէր իր արտահանութեան առանձին ճանապարհները, իր առանձին շուկաները և առևտրական ճիւղերը: Համեմատել անգամ չէ կարելի հայ և եւրօպացի վաճառականների գրութիւնը: Մինչդեռ եւրօպացիները հանդէս էին գալիս այդպիսի վիթխարի ընկերական կազմակերպութեամբ, պաշտպանում էին իրանց շահերը զօրքերի և թնդանօթների օգնութեամբ, հայերը շարունակում էին իրանց հին, նահապետական սիւտէմով գործել: Նրանք առանձին-առանձին էին առևտուր անում, ցրուած ոյժերով, կամ փոքրիկ, աննշան ընկերակցութիւններով: Զուղայեցի վաճառականների գործավարութիւնը դարձեալ հին ձևի մէջ մնաց: Նրանք բաժանուած էին խոշոր և մանր վաճառականների. խոշորները փոքրիկ գումարներով փող էին տալիս մանրերին և սրանք դնում էին առևտուր անելու, իսկ զրամատիրոջ տալիս էին շահ 6—12⁰/₀: Հետաքրքրական է թէ ինչպէս էին նրանք երկրի հում նիւթերը շահագործում: Բամբակի մեծ առևտուր կար նրանց ձեռքում. հայ վաճառականը դնում էր բամբակ և բաժանում էր բամբակ մանողներին. ստանալով դրանից թել, նա յանձնում էր կտաւագործներին: Այդ կերպով պատրաստած կտաւը ուղարկւում էր Բենդէր-Աբաս նաւահանգիստը, որտեղից ապրանքը տարածւում էր ոչ միայն Պարսկաստանում, այլ և Թիւրքի-

այում, համեմատել էր նոյն իսկ եւրոպական շուկաներին, ուր նա յայտնի էր «պարսկական կտաւ» անունով *):

Հետեւելով իրանց հին, պապենական գործաւարտութեան, հայ վաճառականները, այնուամենայնիւ, այնքան առաջադէմ գտնուեցան Հնդկաստանում, որ եւրոպացիների համար լուրջ մրցակիցներ էին հանդիսանում: Այդ հանգամանքի պատճառները ջուղայեցի վաճառականների ընդունակութիւնն ու ճարպիկութիւնն էին. նրանք մտնում էին բնիկ ազգաբնակիւթեան մէջ, մօտենում էին տեղական կիսանկախ կամ անկախ իշխողներին (ռաջաներին) և բարձր պաշտօնեաներին (նաբաբներին), իրանց տակտով ու ազնւութեամբ, իրանց չարքաշ համբերատարութեամբ և բազմամեայ անխոնջ աշխատութեամբ ձեռք էին բերում հաւատ, վստահութիւն և անդադար լայնացնում էին իրանց առևտրական շրջանառութիւնը: Եւրոպացի վաճառականի թիւն ու թիկունքը հրացանն ու թնդանօթն էր. յենուելով ոյժի վրայ, եւրոպացիները, որքան էլ չուզենային, դիմում էին բըռնութիւնների: Շատ վատ յիշատակներ էին թողել մանաւանդ պօրտուգալացիները, որոնք աւաղակային միջոցներով էին ապրանքներ ձեռք բերում, կեղեքում ու հարստահարում էին ազգաբնակիւթիւնը: Անդէն, խաղաղ հայ վաճառականը այդպէս չէր և լինել չէր կարող: Ուստի նրա գործունէութիւնը այնքան արդիւնաւոր էր նոյն իսկ երկրի համար, որ XVIII դարի վերջերում մօնղոլ թագաւորներից մէկը արտօնութիւններ էլ տուեց: Խաչատուր վարդապետը, որ Ջուղայից նուիրակ էր ուղարկուած, կարողացաւ ստանալ հետեւեալ իրաւունքները. 1) Հայոց ազգը ազատ լինի ամեն կողմով. 2) Եթէ հայոց ազգից մէկը մեռնէ, նրա ստացուածքը, շարժական թէ անշարժ, հայոց ազգի սեփականութիւնը պիտի դառնայ, ուրիշները իշխելու իրաւունք չունենան. 3) «Դալ, միրէս, խարջիխարջէն կէս ուռփի տան, մաքս հարիւրին երեք և կէս, ինչ զգեստ ուզենան հաղնեն, ուր կամենան գնան, ոչ ոք չը հանդիպի նոցա» **):

Հնդկական առևտուրը ահագին շահեր էր բերում: Եղել են ժամանակներ, երբ անգլիական Ընկերութիւնը օգուտ ստացել է 340 տոկոս ***): Հայերն էլ զիջում էին հարստութիւններ: XVII դարի երկրորդ կէսում ջուղայեցի Յովսէփ Մարգարեանը իր կղբօր հետ ընկերանում է և առևտուր սկսում Հնդկաստանում:

*) Եէրեր—«Պատմ. Անգլիոյ վաճառականութեան», Թարգմ. Մ. Աղաբէկեան, Կ. Պօլիս, 1882, էր. 51.

**) «Ազգասէր» շաբաթաթերթ, Կալկաթա, 1845, էր. 125:

***) Гиббинс.—«Очеркъ Исторіи англійской торговли и колоній», СПб. 1819, էր. 8:

նում. մօտ 100 հազար ուլիի դրամագլխով այդ եղբայրները 30 տարուայ ընթացքում ստանում են զուտ արդիւնք 1,763,000 ուլիի *)։ Հայ վաճառականի համար սովորական էր դրած դրամագլխի չափ չափ ստանալ առևտրից։ Բայց և այնպէս, հայերը Հնդկաստանում չէին կարողանում անկախ դիրք բռնել։ Չը կարողանալով միանալ, մեծ դրամագլուխ ունեցող մի նշանաւոր ընկերութիւն կազմել, նրանք առանձին-առանձին պիտի կախուած լինէին եւրօպական ընկերութիւններից հէնց այն պատճառով, որ ապրանքներ արտահանելու միջոցներ չունէին, ինչպէս նաև չունէին սեփական նաւահանգիստներ և պահեստների տեղեր։ Այս և սրա պէս ուրիշ հանգամանքներ, որոնք հայերի անպատրաստութիւնից և աւանդապահութիւնից էին առաջանում, հարկադրում էին նրանց՝ Հնդկաստանում գործող եւրօպացի ազգերից մէկն ու մէկի հետ միանալ։ Բայց ում հետ։

Դեռ Շահ-Աբաս Մեծը, պօրտուգալացիներին դիմադրելու համար, դիմել էր անգլիացիներին օգնութեան և առևտրական դաշնադրութիւն կնքելով նրանց հետ, չէնացրել էր Բէնդէր-Աբաս բանուկ նաւահանգիստը՝ Հօրմուզի նեղուցի վրայ։ Կարծես մեծ բռնաւորը նախատեսում էր որ հարաւային Ասիան վերջ ի վերջոյ անգլիացիներին պիտի պատկանէ։ Այդ նախատեսութիւնը, կարծես, ունէին և հայերը։ Նրանք մօտեցան անգլիացիներին, իսկ անգլիացիները շատ լաւ ըմբռնեցին թէ ինչ են հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ ասիական առևտրի համար և ինչ ոյժ են ներկայացնում։ Այդ ոյժի դէմ մաքառում չառաջացրին նրանք, այլ զիջողութիւններով և համաձայնութեամբ նուաճելու քաղաքականութիւնը գործադրեցին։

1688 թուականի յունիսին անգլիական ընկերութեան վարչութիւնը մի դաշնագիր կնքեց հայ վաճառականների ներկայացուցիչ, ջուղայեցի Խօջա-Փանոս Բալանթարի հետ։ Այդ դաշնադրութիւնը շատ լայն իրաւունքներ էր տալիս հայերին և հէնց դրանով էլ որոշում էր Հնդկաստանի հայերի ապագայ վիճակը։ Ահա ինչ էր ասում նա. 1) Հայ ազգը տիրանում է այն բոլոր իրաւունքներին, որ ունեն անգլիացի վաճառականները. 2) Հայերին բացարձակ ազատութիւն է տրւում ամեն ժամանակ երթևեկութիւն ունենալ Հնդկաստանից ուրիշ աշխարհներ և ուրիշ աշխարհներից Հնդկաստան՝ Ընկերութեան նաւերով և այն պայմաններով, ինչ վայել է ազատ մարդկանց. 3) Նրանց համար ազատութիւն է բնակուել Ընկերութեան որ քաղաքում, աւանում, բերդում կամ ևնան. առնել, տալ, կալուածներ և տներ գնել, ընտ-

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու, հատ. I, եր. 183։

րուել քաղաքական պաշտօնների համար այնպէս, ինչպէս թէ անդլիայի էին ծնուած. հաւատի և դաւանութեան կատարեալ ազատութիւն են վայելում: Եւ եթէ Ընկերութեան որ և է նահանգապետ կամենայ խանդարել այս իրաւունքները և արտօնութիւնները, այնպիսին չը պիտի պահուի ծառայութեան մէջ: Հարկեր կամ տուրքեր Հնդկաստանում հայերը պէտք է նոյնքան տան, որքան բնիկ անդլիայիները: Այնուհետև երկար ու մանրամասն յիշատակում է թէ հայերը ինչ ապրանքների համար ինչ մաքս և նաւաւարձ պիտի տան: Միայն այդ ապրանքների երկար ցուցակը ցոյց է տալիս թէ որքան բազմակողմանի ու ճշիւ էր հայ առևտրականների գործունէութիւնը Հնդկաստանում, Հնդկական արշիպելագոսում, Չինաստանում: Մի ուրիշ, լրացուցիչ թղթով, որ ստորագրուած է մի և նոյն օրը, Ընկերութիւնը յանձն էր առնում հետևեալ պարտաւորութիւնները. եթէ Ընկերութեան պատկանող որ և է քաղաքում կամ աւանում ապրող հայերի թիւը համնում է քառասունի, այդտեղ Ընկերութիւնը պարտաւոր է նրանց հող տալ՝ եկեղեցի կառուցանելու համար. Ընկերութիւնը կառուցանում է նաև փայտէ եկեղեցիներ հայերի համար, իրաւունք տալով նրանց ապագայում, եթէ կամենան. քարէ եկեղեցիներ շինել փայտեղէնի տեղը. նաև Ընկերութիւնը իր միջոցներից եօթը տարուայ ընթացքում տարեկան եօթն փունտ ստերլինգ ոսծիկ է տալիս այն քահանային կամ պաշտօնեային, որին հայերը կ'ընտրեն իրանց եկեղեցուն ծառայելու համար *):

Ի՞նչ են ցոյց տալիս այս նշանաւոր արտօնութիւններն ու իրաւունքները:—Ամենից առաջ այն, որ հայերը անգլիայիների աչքում շատ կարեւոր և մեծ ոյժ էին երևում: Ինքը, Ընկերութիւնը, իր այդ թղթերի մէջ խոստովանում է որ հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ Արևելքի առևտրի մեծ մասը իրանց ձեռքում ունեն, ուստի թէ Ընկերութեան և թէ նոյն իսկ Անգլիայի շահերի առսակէտից ցանկալի է որ նրանք անգլիական նաւերով փոխադրեն իրանց ապրանքները, փոխեն իրանց առևտրական ճանապարհը և ուղղակի Անգլիայի հետ յարաբերութիւններ ունենան, որպէս զի անգլիական գանձարանը մըտնեն նրանց տուած մաքսերը: Ահա այդ օգուտները Ընկերութիւնը գնում էր արտօնութիւնների և ազատութեան գնով, որ տալիս էր հայերին: Անգլիական ազգի հանճարը հէնց սրա մէջ է. տիրել է և տիրում է նա երկրագնդի բոլոր կողմերում, բայց ոչ մի տեղ չէ վախենում ազատութիւն և մարդկային բարձր

*) „Աղգասէր“, 1846, №№ 37 և 39:

իրաւունքներ տալուց: Ընդհակառակն, նա հէնց այդ ազատութիւններով էլ գրաւում է իր հպատակին, յենում իր բարձր կուտուրայի, իր ազգի գիտակցութեան, իր մտաւոր ահագին կարողութեան վրայ:

Հնդկաստանի հայերն էլ հէնց այս միջոցով էին նուաճում: Նրանք իրանց ճակատագիրը կապեցին անգլիացիներին հետ. դա նշանակում էր որ նրանք հոգով ու մտքով պիտի ենթարկուեն անգլիացիներին և պիտի զգան այս դրութեան բոլոր քաղցրութիւններն ու դառնութիւնները: Քաղցրութիւն էր, ի հարկէ, վայելել Սսիայի բարբարոս անկիւններում ազատ անգլիացու բոլոր իրաւունքները, գտնել հզօր պաշտպանութիւն, գործունէութեան բոլոր յարմարութիւնները և միևնոյն ժամանակ ազատ ու իրաւատէր լինել իբրև սուանձին ազգ, կատարեալ իրաւունք ունենալ պահպանելու և զարգացնելու իր ազգային ինքնութիւնը, իր լեզուն, իր գրականութիւնը, իր կրօնական անկախութիւնը: Բայց այդ քաղցրութիւնները տա՛նում էին դէպի անխուսափելի դառնութիւն: Մի բուռն ժողուութիւն, այն էլ հայերի պէս մի ժողովուրդ, չը պիտի կարողանար գիմանալ, կանգնել երկար և պահպանել իր ազգային ինքնութիւնը: Այդ փոքրիկ ժողովուրդը պիտի խեղդուէր անգլիական հզօր կուտուրայի ծովի մէջ, մի ծով, որ վերջ ի վերջոյ կ'անհետացնէր այդ աննշան մեծութիւնը, թող տալով որ մի ժամանակ եկեղեցիներն ու տապանաքարերը վկայեն թէ եղել են հայեր ու չը կան:

Այդպէս էլ եղաւ: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Մեծ ազգերը, կլանող կուտուրաները չեն շտապում հայերը ամբողջ 150 տարի և աւել պահուցին Հնդկաստանում իբրև հայ: Բայց մենք իրաւունք ունենք բախտը անիծելու, որ Հնդկաստանի հայերը հէնց սկզբից անգլիական ազդեցութեան տակ ընկան: Եթէ հնդկահայերը միմիայն իրանց առևտրով, իրանց ահագին շահերով հետաքրքրուէին և բաւականանային, նրանք, ամենաշատը մի անցողակի անուն, մի չնչին յիշատակ թողած կը լինէին մեր պատմութեան մէջ: Բայց նրանք մեզ համար կուտուրական մեծ ոյժ դարձան, մենք կը տեսնենք նրանց ազգային գրականութիւնը, նրանց դպրոցները, նրանց առատաձեռն նուէրներն ու կտակները յօգուտ ամբողջ ազգի: Ահա այստեղ հասկանալի է թէ ինչ էր անգլիական ազդեցութիւնը: Նա էր, այդ ազդեցութիւնը, մի գլխաւոր պատճառ, որ ի բնէ ընդունակ, ազգային—հասարակական բնազդներով աղոթորուած ջուղայեցին դառնում է աւելի ևս զգայուն, աւելի սխառաստուկամ, պարտաճանաչ: Թէև մեծ մասամբ էխսոգրագէտ վաճառա-

կան, նա իր ժամանակի ազգայիններից առաջ է ընկնում. իսկական հայրենասէր էր նա դեռ այն ժամանակ, երբ հայրենասիրութիւնը մեղանում խեղդուած էր եկեղեցու, կրօնական ծէսերի հետ կապուած նեղ հասկացողութեան մէջ. նա առաջին անգամ հիմնում է պարբերական մամուլ, նա սիրում է գիրքն ու զպրութիւնը և իր հեռաւոր պանդխտութիւնից դասեր ու խրատներ է տալիս հայութեան, քաշում է նրան դէպի առաջ:

Ձէ կարելի, ի հարկէ, ասել թէ բոլոր հնդկահայերն էին այդպէս: Ոչ, նրանց մեծամասնութիւնը իսկական վաճառական էր, այսինքն սեփական շահի, սեփական բարեկեցութեան ստորուկ: Հնդկահայերի պատմութիւնը պահել է մի շատ պերճախօս փաստ, որ ցոյց է տալիս թէ ինչ անհեթեթութիւնների ու վայրենութեան էր հասնում անչափ աջողութիւններից և անսպասելի հարստութիւններից յղիացած վաճառականը: Այդպիսիներից էին Սուրաթի հայերը XVIII դարի երկրորդ կէսում: Համեմատելով բարեկեցութեան այն աստիճանին, երբ մարմնապաշտութիւնը և կերութեամբ դառնում են միակ հասկանալի սրբութիւն, այդ վաճառականները իւրաքանչիւր օր խնճոքի էին հաւաքւում մէկի կամ միւսի տանը: Խնջոքը շքեղութեան և զեղխութեան բոլոր կարգ ու կանոններով էր տանւում. արեւցութիւն, անչափ ուտել, պարեր, երաժշտութիւն, կանայք: Բայց այս բոլորը բաւականութիւն չէր տալիս հայ բարժանեւորին: Եւ նրանք, իրանց ուրախութիւնը աւելի ազգու և հետաքրքրական դարձնելու համար, խելք խելքի են տալիս ու եկեղեցական կարգերն են իրանց լրբութեան առարկայ դարձնում: Քէֆ անողներից մէկը եպիսկոպոս էր դառնում, միւսը քահանայ, սարկաւազ, սարկաւազուհի, դպիր. երգում էին եկեղեցական երգեր, կատարւում էին կրօնական արարողութիւններ: Այսպէս, երբ պարող կանայք սկսում էին հագնել իրանց պարի շորերը, վաճառականները սկսում էին երգել «Խորհուրդ խորին» երգը, կամ երբ սկսում էին «Փառք ի բարձունս» երգը և հասնում էին այն տեղին, ուր ասում է՝ «Յոյց մեզ, Տէր, զողորմութիւնս քո», ամենքը վեր էին կենում և համբուրում էին պարող կանանց ծծերը *):

Այսպիսի տարր էլ կար հնդկահայ վաճառականութեան մէջ: Նոյն պատմութիւնը տալիս է մեզ և վերին աստիճանի գծով ու շահամուլ մարդկանց ախպեր էլ **): Բայց հնդկա-

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու I, եր. 188.

**) Այդպիսիներից մէկն էր և Ռափայէլեան վարժարանի հիմնադիր Նզուարդ Ռափայէլ Ղարամեանը. նրա կեանքից մի շատ տղեղ, ուղղակի

հայերի բախտն այն էր, որ նրանց մէջ չատ կային պատուաբեր, արժանաւոր անհատներ. և այդ բախտաւոր առատութիւնը, որ միանգամից չէր առաջ գալիս, այլ հետզհետէ, տարիների ընթացքում, տուեց նրանց այնքան նախանձելի դիրք հայութեան մէջ: Այստեղ մենք պէտք է չը մոռանանք և այն, որ բոլոր հայ վաճառականները չէին անգլիական ազդեցութեան տակ գտնուում: Կային և այնպիսիները, որոնք վաճառականութիւն էին անում ֆրանսիական մասում, Պօնդիշերում, ինչպէս նաև քիչ չէին և այնպիսիները, որոնք գործում էին անկախ եւրոպական ընկերութիւններից, ուղղակի բնիկների մէջ, մօնգօլ թագաւորների հովանաւորութեան տակ: Այստեղ հայերը յաճախ թողնում էին վաճառականի զբաղմունքները և համարում էին նոյն իսկ ռաջայի (մեծ զօրապետ, իշխան) աստիճանին. նրանց ազդեցութիւնը այնքան մեծ էր որ երկրի բուն տէրերին իրանց ուղածի պէս էին շարժում և ահագին հարստութիւններ հաւաքում *)։ Այդ դիրքից և ազդեցութիւնից օգտուում էին եւրօպացիները: 1644 թուին անգլիացիները մտան Բենգալիա, առեւտուր անելու համար. 1651-ին նրանք մի գեսպանութիւն ուղարկեցին Շահ-Ջահանի մօտ և այդ գեսպանութեան առաջնորդն էր հայ վաճառական Աղա-Սահրազը: Գեսպանութեան հետ էր մի անգլիացի բժիշկ, որ բժշկեց Շահի աղջկան և փոխարէնը խնդրեց որ մօնգօլ կայսրը չնորհ անէ Բենգալիա մտած անգլիացիներին: Շահը կատարեց այդ խնդրքը և անգլիացիները հաստատուեցան այն տեղում, ուր յետոյ գոյութիւն ստացաւ Կալկաթա քաղաքը: 1669 թուին Հնդկաստան գնաց Ֆրանսիական Ընկերութեան դիրեկտօր Կարօնը: Հիմնելով ֆրանսիական առաջին ֆակտօրիան Հնդկաստանում, Կարօնը մարդիկ ուղարկեց երկրի զանազան կողմերը՝ նոյն տեսակ առևտրական հիմնարկութիւնների տեղեր պատրաստելու և տեղացի իշխողների հետ համաձայնութիւն կայացնելու համար: Այդ մարդկանցից մէկը հայ էր, Մարգար անունով **):

Թէև հայերը այսպէս ցրուած էին Հնդկաստանի զանազան կողմերում, գտնուում էին զանազան դիրքերի մէջ և զանազան ազդեցութիւնների տակ, բայց մենք իրաւունք ենք համարում նկատի առնել միայն անգլիական ազդեցութիւնը. և այս այն պատճառներով, որ նախ՝ հայ վաճառականների մեծ մասն էր

զգուելի փառա պատմում է Ս. Վարդ. Թեոդորեանը („Պատմ. Մուրադեան վարժարանին“, Պարիզ, 1866, հատ. I, էր. 44):

*) Հ. Չաղրճեան—„Պատմութիւն Հայոց“ Վիեննա, 1872, էր. 411:

**) Лависсе и Рамбо—„Всеобщая Ист.“, т. II, էր. 801—805. „Ազգասէր“, 1845, № 14.

գտնւում անգլիական կալուածներում, երկրորդ՝ այդ մեծամասնութիւնն էր, որ ցոյց տուեց հանրային մի լուսաւոր գործունէութիւն, մինչդեռ միւս տեղերի հայերը թողել են յիշատակներ միայն իրանց հարստութեան և փառքի մասին: Վերջապէս կայ և այն հանգամանքը, որ ի վերջոյ բոլոր հնդկահայերը, ինչպէս և ամբողջ Հնդկաստանը, մտան անգլիական տիրապետութեան տակ: Այնպէս որ թէ բնիկների մէջ և թէ ֆրանսիական կալուածներում ապրող հայերին կարող ենք մի կողմ թողնել:

Անգլիացիների հետ ապրող հայերը վաղ են սկսում ենթարկուել անգլիական կուլտուրային, կրթութեան: Դեռ XVIII դարի առաջին քառորդում, դեռ այն ժամանակ, երբ անգլիացիները Հնդկաստանում շատ զօրաւոր դիրք չէին ձեռք բերել, մենք տեսնում ենք հայ մեծատուն ընտանիքներ, ուր անգլիացի ուսուցիչներ կան: Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը առաջին անգամ ամբողջովին լատիներէնի *) թարգմանողները, Վիլհելմ և Գէորգ Վիստեն եղբայրները, հայերէն սովորել էին իրանց հօրից, որ Մադրասում ուսուցչութիւն էր անում Գրիգոր Աղափիրեան անունով հայի տանը: Ահա անգլիական ազդեցութեան օգուտների հէնց մի առաջին, թէև կողմնակի փաստ: Հայերի մէջ առաջացաւ մի այնպիսի անգլիասիրութիւն, որ նրանցից շատերը իրանց անձնական աջողութիւնն ու շահերը կապեցին Անգլիական Ընկերութեան բախտի հետ այնպիսի ժամանակներում, երբ Ընկերութիւնը շատ դառն, նոյն իսկ օրհասական դրութեան մէջ էր գտնւում: Մենք պարտաւոր ենք մի թոռցիկ ակնարկ գցել այդ Ընկերութեան պատմութեան վրայ, որպէս զի հասկանանք թէ անգլիական գործավարութիւնը Հնդկաստանում դատարարակալան լինչ տեսակ ազդեցութիւն կարող էր ունենալ հայերի վրայ:

Եւրօպացիների առևտրական աջողութիւնները կախուած էին այն հանգամանքից թէ որքան բարեհաճ տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս տեղացի իշխողները, մանաւանդ «մեծ մօզուները» զէպի այդ վաճառականները: Իսկ բարեհաճութիւն ցոյց տալը կախուած էր այն հանգամանքից թէ որքան ուժեղ կամ թոյլ է այս կամ այն իշխողը, թագաւորը: Մենք տեսանք որ Աբբար-Շահի թոյլ յաջորդները իրաւունք տուին անգլիացիներին առևտրական պահեստներ և գրասենեակներ հաստատել իրանց ուղած մի քանի տեղերում: Որքան թոյլ ու անկարող էին իշխողները, այնքան լաւ էին գնում եւրօպական ընկերութիւնների գործերը, այդ զէպքում եւրօպացիները զինուորական ոյժն

*) Տպուած է Լօնդօնում, 1736-ին:

էին իրանց իրաւունք դարձնում և առնում էին զօրով այն, ինչ չէին տալիս յօժար կամքով: Բայց ահա XVII դարի երկրորդ կէսից (1660-ից) թագաւորում է Աուրէնդ-Չէքը, մի կարող, ուժեղ միապետ, որ նուաճումներ է անում, մեծացնում է մօն-գօլներ թագաւորութիւնը, բայց Աքբար-Շահի հակապատկերն է—մի ֆանատիկոս մահմեդական, որ ամբողջ ժամանակ մտածում է մարգարէի կրօնը տարածելու և տիրապետող դարձնելու մասին: Այդ բարեպաշտական մարերը իրականացնելու համար նա, ինչպէս վայել է մոլեռանդ աղանդաւորին, զիմում է բարբարոս բռնակալութեան ամենախիստ միջոցներին, յենուելով իր ահապին ոյժի, իր յաղթութիւնների վրայ: Հնգկաստանում բացւում է երկարատև պատերազմների, այն էլ կրօնական պատերազմների մի մեծ շարք. տեղացի ոչ իսլամ աղաքնակութիւնը կեղեքւում է, ենթարկւում ծանր վերաւորանքների և վերջապէս ապստամբութեան է զիմում՝ իր հին ազգային սովորութիւնները, իր կրօնական հաւատալիքները պաշտպանելու համար: Ապստամբութիւնները, ի հարկէ, ճնշւում են սոսկալի անգլխութիւններով: Աուրէնդ-Չէքը այդպէս թագաւորեց մինչև 1707 թուականը: Ճիշտ է, նա ստեղծեց մի ահապին պետութիւն, նուաճելով և իր երկաթէ ձեռքին հպատակեցնելով համարեա ամբողջ Հնդկական թերակղզին, բայց հէնց այդ մեծութեան մէջ թաքնուած էր մի անդիմադրելի քայքայում, որ միայն աջող հանդամանքների էր ստասում:

Այդքան մոլեռանդ սրննի ժամանակ եւրօպայի քրիստոնէայ վաճառականները, ինչ ասել կ'ուզէ, շատ վատ պիտի համարէին իրանց դրութիւնը: Վնասուեցին մանուսանդ անգլիացիները: 1686 թուականին նրանց սկսեցին նեղել Բենգալիայում. անգլիացիները փորձեցին ղէնքի ոյժով զիմադրել, բայց զրանով միայն կատաղեցրին Աուրէնդ-Չէքին, որի ուղարկած բանակը ջարդեց անգլիացիներին և դուրս վռնեց նրանց Բենգալիայից: Բոլոր անգլիական գաղութները թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան ծովափում կողոպտուեցան: Հնդկաստանը համարեա թէ բոլորովին կորած էր անգլիական վաճառականների համար. և նրանք, ուրիշ ճար չը գտնելով, ստիպուած եղան խոնարհուել ահարկու թագաւորի առաջ և իրանց հնազանդութիւնը յայտնել: Այդպէս միայն նրանք կարողացան մնալ Հնդկաստանում: Յիշենք որ հէնց այս տխուր ժամանակներում էր որ կնքուեց վերոյիշեալ դաշնագրութիւնը Ընկերութեան և հայ վաճառականների մէջ: Սա էլ մի ապացոյց է, որ անգլիացիները շատ կարօտ էին հայերի աջակցութեան:

Տխուր ժամանակներն անցան, հէնց որ մեռաւ Աուրէնդ-

Ձէբը: Նրա պետութիւնը, որի մէջ կուտակուած էր այնքան դժգոհութիւն, այնքան թշնամութիւն, սկսեց պատահապատահ լինել, ցրիւ գալ. նրա յաջորդներն էլ թոյլ ու ողորմելի էին, գլուխ բարձրացրին տեղական իշխողները, անկախութիւն հաստատեցին իրանց համար. «մեծ մօղօլի» թագաւորութիւնը համարեա ոչնչութեան հասաւ: Ահա այդ ժամանակ էլ սկսուեց Հնդկաստանի իսկական նուաճումը եւրօպացիների ձեռքով: Անգլիացիների և ֆրանսիացիների մէջ սկսուեց մրցութիւն. իւրաքանչիւր կողմը աշխատում էր գրաւել ռաջաներին, նաւարներին և սուբաբներին և այս իշխողները պատրաստ էին անցել այն կողմը, որ շատ փող էր տալիս: Լկդ մրցութիւնների մէջ ֆրանսիացիները մեծ աջողութիւն ձեռք բերին. ֆրանսիական Ընկերութիւնը աշխատում էր մեծ եռանդով, գործադրելով թէ նուրբ քաղաքականութիւն, թէ զէնք և թէ զրամ: Ֆրանսիական Հնդկաստանում երևան են գալիս խելքի և ընդունակութիւնների տէր, տաղանդաւոր գործիչներ, որոնք կառավարիչների, ծովապետների պաշտօններում ցոյց են տալիս կամքի ոյժ, քաղաքական նրբամտութիւն: Դրանց մէջ շատ նշանաւոր է մանաւանդ Դիւպլէ, ֆրանսիական Ընկերութեան նահանգապետը (1741—1754): Լաւ զգալով, որ մօնղօլական պետութիւնից միայն մի խեղճ ուրուական է մնացել, Դիւպլէն յղանում է և գործադրել է սկսում մի համարձակ միտք—նուաճել Հնդկաստանը զէնքի ոյժով, նուաճել հէնց հնդկացիների ձեռքով. այլապէս այդ հարուստ երկիրը շահագործել չի լինի: Մինչև այդ՝ ֆրանսիական և անգլիական ընկերութիւնները լոկ առևտրական հիմնարկութիւններ էին. նրանք չէին էլ մտածում հողեր ձեռք բերելու մասին, այլ աշխատում էին լաւ շահուել առևտրից և օգուտներ տալ բաժնետէրերին: Դիւպլէն իր Ընկերութիւնը դարձնում է մի պատերազմող, աշխարհակալ պետութիւն. նա տեղացի հընդիկներից զօրագնդեր է կազմում, կրթում է նրանց եւրօպական սխտէմով և ահադին հուշակ է ստանում Հնդկաստանում, դառնում է մի տեսակ թագաւոր: Սկսւում են պատերազմներ. բայց դրանք շատ շուտով կորցնում են իրանց բուն նպատակը և դառնում են երկու եւրօպական ազգերի արիւնահեղ ընդհանրութիւններ Հնդկաստանի հողի վրայ:

Անգլիական Ընկերութիւնը քսած չէր, թէև չունէր, ֆրանսիականի նման, նշանաւոր գործիչներ: Նա էլ դիմեց նոյն միջոցներին, նա էլ դարձաւ պատերազմող պետութիւն. և որովհետև միակ այդ երկու մեծ մարմիններն էին միմեանց արժանի, միմեանց համահաւասար մրցակիցներն ու ախոյեանները Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, ուստի նրանք էլ

յարձակուեցան իրար վրայ՝ համեղ որսից առիւծի բաժին ստանալու համար: 1743 թուականին Անգլիան էլ մտաւ այն պատերազմի մէջ, որ մղւում էր Եւրոպայում աւստրիական ժառանգութեան պատճառով. այդ պատերազմում նա Փրանսիայի հակառակորդն էր: Եւրոպայում տեղի ունեցող պատերազմը առիթ դարձաւ, որ Փրանսիական և անգլիական ընկերութիւններն էլ Հնդկաստանում իրար դէմ կռուեն: Եւ 1746 թուին Փրանսիացիները խնդին Մադրասը անգլիացիների ձեռքից: Այստեղ յայտնի դարձաւ թէ ինչպէս են հայերը վերաբերւում անգլիացիներին: Մադրասում ապրում էր ջուղայեցի շատ նշանաւոր և շատ հարուստ վաճառական Պետրոս Ոսկանեանը: Միայն Մադրասում նա ունէր 33 տուն: Պետրոսը փախաւ քաղաքից և Փրանսիացիները քանդեցին նրա բոլոր տները, գրաւեցին նրա բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները և տարան Պօնդիչէրի: Դիւպլէն մարդ ուղարկեց հայ վաճառականի մօտ, խոստացաւ վերադարձնել նրա բոլոր ստացուածքները, եթէ նա կ'անցնէ Փրանսիացիների կողմը: Բայց Ոսկանեանը մերժեց այդ առաջարկութիւնը: «Ինչ հարստութիւն ունեմ, անգլիացիներին եմ ստացել,—պատասխանեց նա,—և պարտաւոր եմ համարում ինձ բոլորովին հաւատարիմ մնալ անգլիացիներին»: Դրա հետ հարաւոր մեծատունը խնդրում էր, որ իր գանձերը բաժանեն աղքատներին, «որովհետեւ, աւելացնում էր նա, չեմ կարծում որ Փրանսիական մեծահամբաւ պետութիւնը կարօտ լինի իմ ջնջին ստացուածքներին» *):

Անգլո-ֆրանսիական ընդհարումները երկար տևեցին Հնդկաստանում, յամառ էին, բազմաթիւ: Դիւպլէն շատ զեղեցիկ կերպով էր կազմել Հնդկաստանը նուաճելու ծրագիրը, բայց այդ բանը Փրանսիացիներին չէր տուած. անգլիական հանձարն էր, որ փոխ առաւ Փրանսիացիների միտքը, առաջ տարաւ և զլուխ հանեց նրան: Անգլիական Ընկերութիւնն էլ ունեցաւ իր հանձարեղ զօրավարը. դա լօրդ Կլայվն էր, որ անգլիական զէնքի վառքը տարածեց Հնդկաստանի բոլոր անկիւններում և կատարեալ յաղթանակ պարգևեց անգլիացիներին: Փրանսիացիները, Դիւպլէի հեռանալուց յետոյ, ստիպուած էին տեղի տալ իրանց հզօր ախոյեանին. հետզհետէ նրանք կորցրին իրանց բոլոր կալուածները, այնպէս որ XVIII դարի 60-ական թուականներին Փրանսիական տիրապետութիւնը Հնդկաստանում համարեա թէ ոչնչացաւ, ասպարէզը թողնելով միայն անգլիացիներին: Բայց Փրանսիացիների հեռանալը չէր նշանակում թէ անգլիացիները

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու, I, եր. 134.

առանց որ և գծուարութեան տիրացան Հնդկաստանին: Ոչ, դա միայն մի քայլ էր, իսկ վերջնական նպատակին հասնելու համար դեռ երկար ճանապարհ կար և այդ ճանապարհը Անգլիական Ընկերութիւնը անցաւ երկար տարիների ընթացքում, մինչև XIX դարի կէսը: Տեղացի բազմաթիւ իշխողներին, աւաղակային յեղերը կամ զէնքի ոյժով կամ ոսկով նուաճելու մի ճանապարհ էր դա:

Այդ անվերջ պատերազմներից միայն մէկը կը յիշատակենք մենք: 1763 թուականին անգլիացիները ստիպուած եղան զէնք դրոժ ածել Միր-Կասըմի դէմ, որին իրանք էին նշանակել հարուստ Բենգալիայի տէր: Միր-Կասըմը, զգուշելով անգլիացիների հարստահարութիւններից, զօրքեր հանեց նրանց դէմ և մի շարք պատերազմներ սկսեց, որոնք մղոււմ էին մեծ հմտութեամբ և յամառութեամբ: Մեղ համար հետաքրքրականն այն է, որ Միր-Կասըմի բանակի հրամանատարը մի հայ էր, Գորգի կամ Գրիգոր-խան անունով, որ խելացի և կտրիճ ղինուորականի համբաւ էր վայելում: Յայտնի է և նրա եղբօր անունը— Պետրոս, որին նա մեծ փառքի հասցրեց: Աւելի հետաքրքրական է այն, որ Միր-Կասըմի բանակում կար և հայ զօրավումը: Բացի Գրիգոր-խանից, այդտեղ կային և երկու հայ զօրավարներ՝ Մարգար և Յարութիւն. սրանք իրանց քաջութեամբ մեծ անուն հանեցին և երկար ժամանակ անդուլթեամբ զիմադրում էին անգլիացիներին: Բայց վերջը, ինչպէս ևս եւում է, անգլիացիների կողմնակից դարձան, դաւաճանեցին Միր-Կասըմին ու Բենգալիան անգլիացիների ձեռքում թողեցին: Այդ արարմունքի համար նրանք մեծ պատիժ կրեցին. բացի վատ անուն ժառանգելուց, կորցրին իրանց հարստութիւնն էլ, փառքն էլ *): Այսպէս ահա, Հնդկաստանում մենք բացի շահով ու բեռներով հռչակուած հայերից տեսնում ենք և այնպիսիներին, որոնք փառք ու հարստութիւն նուաճել էին ղինուորի հուժկու բազուկով և զօրավարի ընդունակութիւններով:

Հնդկաստանի այս խառնաշփոթ ժամանակներն էին, երբ Զուղայից փախչողների հոսանքը, առժամանակ կանդ առնելով Բասրայում, անցնում էր Հինգոսի և Գանգէսի ափերը: Այդ հոսանքը գնում էր ստուարայնելու հնդկահայ զաղթականութիւնը, գնում էր մի նոր ու ճոխ հայրենիք կազմելու:

Լ Է Օ

(Կը ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)

*) Պ. Ջարեան—«Սկզբունք պատմութեան Սղգաց», Վենետիկ, 1846, եր. 937.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

33) Karl Kannenberg „Kleinasien's Naturschätze“ 278 S. mit. 31 Vollbildern und 2 Plänen. Կարլ Կանենբերգ, „Փոքր-Ասիայի բնական հարստությունները“ 278 էրես, 31 պատկերով և 2 յատակագծով:

Ինչպէս յայտնի է, վերջին տարիների ընթացքում Գերմանիան զգալի կերպով մտերմացել է Թուրքիայի հետ և նրա հովանաւորի գերն է կատարում: Վիլհելմ II և Արզուլ Համիդը ոչ մի առիթ բաց չեն թողնում, որպէս զի միմեանց փոխադարձ սէր ու յարգանք չարտայայտեն:

Այդպիսի մտերմութիւնը գերմանական կապիտալի համար բաց է արել մի գիւրջնթաց ուղի դէպի արեւելք, դէպի Փոքր-Ասիա: Շահատէր գերմանացիները շատ լաւ հասկանում են այդ իրողութիւնը և ամենայն ջանք ու եռանդով աշխատում են օգտուել բարեբաստիկ հանգամանքներից: Նրանք Փոքր-Ասիայում հիմնում են նորանոր գաղութներ, սկսում են նորանոր ձեռնարկութիւններ, որոնց շարքում Բաղդադի երկաթուղին «զլուխ գործոց» կարող է համարուել:

Սակայն նախ քան ձեռնարկութիւնների զիմելը անհրաժեշտ է տեղական պայմաններին ծանօթանալ, հարկաւոր է երկիրը ուսումնասիրել: Եւ գերմանացիները մեծ ընդունակութեամբ կատարում են այդ միտքին: Իբրեւ ապացոյց բաւական է յիշել այն փաստը, որ միայն վերջին տարիներում այդ ուղղութեամբ գրուած գրքերի ու լրագրական յօդուածների թիւը տասնեակների է հասնում:

Ահա մի այդպիսի ուսումնասիրութիւն է ներկայացնում և Կանենբերգի աշխատութիւնը, որ իր հարուստ տեղեկութիւններով օգտակար կարող է լինել ոչ միայն գերմանացիներին, այլ և բոլոր այն մարդկանց, որոնց մեծ կամ փոքր չափով հետաքրքրում է Փոքր-Ասիայի տնտեսական կեանքը:

Հեղինակն անմիջապէս ծանօթ է եղել երկրին և բացի

դրանից իր ձեռքի տակ ունեցել է հարուստ նիւթեր զանազան լեզուներով, ուստի և նրա աշխատութիւնը չունի այնպիսի վայրիվերոյ դատողութիւններ, այնպիսի խոշոր սխալներ, որոնցով սովորաբար լի են լինում Թիւրքիայի մասին գրուած գըրքերից շատերը:

Նա բաւական մանրամասն նկարագրում է Փոքր-Ասիայի ընտանի ու վայրերի կենդանիները, բոյսերը, հանքերը: Տեղտեղ առաջ է բերում վիճակագրական տեղեկութիւններ և միշտ յիշում է խօսուած նիւթի մասին գոյութիւն ունեցող գրականութիւնը:

Հեղինակի հաղորդած փաստերից երևում է, որ անասնապահութիւնը բաւական տարածուած է Փոքր-Ասիայում: Նըրանով պարապում են գլխաւորապէս մահմեդականները, քիւրդերը, Թիւրքերը և այլն: Ամենատարածուած կենդանի է ոչխարը: Ոչխարների մեծ քանակութեամբ առանձնապէս յայտնի է Անգորայի վիլայէթը, որտեղ 1894 թ. 1,603,242 գլուխ ոչխար է եղել: Չափազանց հռչակուած է նոյն վիլայէթի այժը իր զըֆտիկով: 1894 թ. այդտեղ եղել է 1,230,052 այծ:

Երկրագործութիւն. գեռ հին դարերում Փոքր-Ասիան յայտնի էր իր պտղատու հողով և առատ ու քաղցրահամ հացահատիկներով: Այժմ էլ բնական պայմանները մնացել են նոյնը, սակայն մարդկային յարաբերութիւնները փոխուել են, ուստի արդինագործութեան այդ ճիւղը շատ յետամնաց դրութեան մէջ է ընկել: Մշակուած են միայն ամբողջ երկրի 40—45⁰/₀, բայց զրա ³/₄ էլ կազմում է վակուֆ, այսինքն մզկիթների սեփականութիւն, այնպէս որ ամբողջ երկրի միայն 10⁰/₀ է ժողովրդական սեպհականութիւն կազմում:

Գալով հարկերին, պէտք է նկատել, որ դրանք այնքան բաղմաթիւ են, այնքան ծանր, որ շատ անգամ գիւղացին ստիպուած է լինում իր ամբողջ եկամուտի 40⁰/₀ վճարել: Դրանից յետոյ հասկանալի է, թէ ինչու շատ հողեր անմշակ են մնում, թէ ինչու երկրագործ ժողովուրդը գերադասում է պանդըխտել, քան թէ դժոխային պայմաններում երկիրը մշակել:

Երկրի պտղաբերութեան մասին աւելի շօշափելի գաղափար տալու համար հեղինակը յիշում է, որ վատ բերքի ժամանակ հացահատիկները տալիս են մէկին—3—4, միջակ բերքի ժամանակ—մէկին՝ 15—20, իսկ ամենալաւի ժամանակ—մէկին 40—50.

Հանքերի կողմից էլ աղքատ չէ Փոքր-Ասիան, միայն ի հարկ է ամեն ինչ թաղնուած է ու անօգտակար, որովհետև հետազօտող—մշակող չը կայ: Պատմաբանների հաղորդած տեղե-

կուլթիւններից երեւում է, որ Տմօլուս (այժմ Բողդադ) սարից հոսող Պատկոլուս (այժմ Ղարասու) գետը հարուստ է եղել ոսկեխառն աւազով: Այդ գետն է եղել Կրեսոս թագաւորին առատ ոսկի մատակարարողը: Իսկ այժմ... Թիւրք կառավարութեան անհոգութեան պատճառով նրա մասին մտածող էլ չը կայ:

Արծաթի հանքերով յայտնի են Գիւմուշխանէ, Կարահիսար (Սիւլազի վիլայէթում), Դենիք մագան (Ղզլիրմազի մօտ), Բեքան մագած (Եփրատի ափին), Բուլղար Դաղ (Կոնիայի մօտ), Բալիս և այլն:

Կան և երկաթի, պղնձի, արծճի, աղի, քարածուխի հանքեր, բայց մեծ մասամբ անհոգութեան մատնուած:

Փոքր-Ասիայի բազմաթիւ բոյսերից առանձին ուշադրութեան արժանի է ծխախոտը, որի մենաշնորհը գտանւում է Regie ընկերութեան ձեռքում: Այդ ընկերութիւնը վճարում է տարեկան 750,000 ոսկի «Dette publique», 8⁰/₀ վերջնում է իր կապիտալի համար, իսկ փնայած ամբողջ օգուտը բաժանում է իր և կառավարութեան մէջ:

Պայմանագրի համաձայն ոչ ոք իրաւունք չունի իր յանած ծխախոտը գործածելու կամ բացի Regie-ից ուրիշին ծախելու: Regie-ին էլ վճարում է սովորաբար 7—10 պիաստեր մէկ հոխայի համար.—Այդպիսի վիճակը մի կողմից թանկացրել է ծխախոտի արժէքը, իսկ միւս կողմից կաշկանդել նրա աղատ մշակութիւնը...

Պ. Կաննենքերգ տեղ-տեղ խօսում է և Փոքր-Ասիայում ապրող ազգութիւնների մասին: Նա ի միջի աչլոյ պնդում է, թէ քիւրքեր երբեք լաւ երկրագործներ չեն եղել, որովհետև երկրագործութիւնը պահանջում է ծանր ու երկար աշխատանք: Անհրաժեշտ է չը մոռանալ որ՝ ա) Փոքր-Ասիայի այս կամ այն կողմում պատահող լաւ երկրագործները զուտ թիւրքեր չեն, այլ լազեր, չեքէղներ և այլն և բ) եթէ թիւրքերը երբեմն լաւ պարտէզներ ու այգիներ են պահում, այդ դեռ չի նշանակում, թէ նրանք լաւ երկրագործներ են բառիս բուն նշանակութեամբ:

Արժէ կարգալ այդ գիրքը...

34) Gustav Hirschfeld „Ausdem Orient“ 388 s. Գոստավ Հիրշֆելդ „Արևելքից“ 388 երես:

Այս գրքի հեղինակը *) գերմանական գրականութեան մէջ յայտնի է իբրև պատմական աշխարհագրութեան ականաւոր ներկայացուցիչներից մէկը: Նա այս կամ այն երկրի ներկայ դիրքի ու վիճակի մասին խօսելիս մեծ նշանակութիւն է տալիս և անցնալուստ տեղի ունեցած փոփոխութիւններին ու պատմական փաստերին:

Այդ միևնույն ուղղութիւնը նկատուում է և յիշեալ աշխատութեան մէջ: Այստեղ հեղինակը խօսում է Արևելքի կամ աւելի ճիշտն առած Փոքր-Ասիայի մասին և իր ճանապարհորդական տպաւորութիւնները համեմատ է մի շարք պատմական տեղեկութիւններով: Խօսելով Փոքր-Ասիայում ապրող ազգերի մասին, նա յայտնում է այն կարծիքը, որ «երբէք չի կարելի ասել թէ այս ազգն անպայման լաւ ու արդար է, իսկ միւսը—անպայման վատ ու անարդար և սկզբից մինչև վերջը հետեւում է այդ սկզբունքին, այդ միջին ճանապարհին»:

Սակայն նոյն իսկ նրա հաղորդած հատ ու կտոր տեղեկութիւններից երևում է, որ Թիւրքիայում հայերը ենթակայ են հալածանքների, թէև իրանց ընդունակութեամբ ու կուլտուրայով աւելի բարձր են հարեաններից...

Համեմատաբար հետաքրքիր են գրքի այն տեղերը, որտեղ պատկերացրած են հեղինակի յարաբերութիւններն ու խօսակցութիւնները Թիւրք պաշտօնեաների հետ, բայց այստեղ էլ աւելորդ մանրամասնութիւնն է այդ առաւելութիւնը փչացնում:

Ընդհանուր առմամբ գիրքը իր մէջ ոչ մի նորութիւն չի պարունակում և ձանձրալի է իր երկար աւելորդութիւններով:

Ե. Թ.

35) Советъ Съѣзда нефтепромышленниковъ. Обзоръ Бакинскон нефтяной промышленности за 1900 годъ. Очеркъ нефтяной промышленности С. Америки и статистическія свѣдѣнія о нефтяной промышленности въ Грозномъ. Съ приложениемъ 13-ти діаграммъ и 2-хъ картъ. Баку, 1901 г. Цѣна 5 р.

Այս վիճակագրական տեղեկութիւններով հարուստ հաս-

*) Նա այժմ մեռած է: Այս աշխատութիւնը լոյս է տեսել նրա մահից չետոյ: Հրատարակիչն է „Allgemeine Verein für Deutsche Literatur“ ընկերութիւնը:

տափոր հրատարակութիւնը այնքան առատ նիւթեր է պարու-
նակում մեր երկրի ամենախոշոր արդիւնաբերութեան մասին,
որ արժէ նրան նուիրել մեր ամսագրում մի առանձին տե-
սութիւն: Մի արդիւնագործութիւն, որով զբաղուած են 36
հազարից աւելի ծառայողներ ու բանուորներ, որի մէջ դրած
են միլիոններ, որ իր գոյութեամբ ահագին փոփոխութիւններ
է մոյցնում մեր ամբողջ երկրի ոչ միայն զուտ անտեսական,
այլ և հասարակական ու բարոյական յարաբերութիւնների մէջ—
անշուշտ պահանջում է առանձին ուշադրութիւն դէպի ինքը:

Բացի ընդհանուր նշանակութիւնից այդ արդիւնաբերու-
թիւնը ունի մի առանձին հետաքրքրութիւն մեզ, հայերիս, հա-
մար, որովհետեւ այդ միակ ճիւղն է, ուր հայերի կապիտալը,
ինտելիգէնտ և բանուոր ոյժերը խոշոր գործունէութիւն են
ցոյց տալիս: Ընդհանուր ծառայողների և բանուորների թուի
մէջ հայերի թիւը հասնում է 8,586 հոգու:

Այդ ահագին հատորի նիւթը բաժանուած է երեք մասի.
1) Նաւթահորերի, գործարանների, նաւթային առևտրի և ար-
տահանութեան գրութիւնը 1900 թուին: 2) Մ.-Նահանգների
նաւթագործութեան գրութիւնը և Գրոզնայի նաւթագործու-
թեան մասին վիճակագրական տեղեկութիւններ: 3) Աղիւսակ-
ներ մանրամասն տեղեկութիւններով Բաղուի նաւթագործական
փիրմաների և նաւթի արտահանութեան մասին:

Առաջաբանից կրեւում է, որ վիճակագրական նիւթի մշա-
կումը կատարել են զլիսաւորապէս պ.պ. Կօկսևովը, Բայրըխը
և Առաքելեանը, Մ.-Նահանգների նաւթագործութեան տեսու-
թիւնը կատարել է պ. Ռօզէնֆէլդը, իսկ Գրոզնի նաւթային ար-
դիւնաբերութեան մասին վիճակագրական տեղեկութիւններ
կազմել է լեւնային ինժեներ Իւչկինը: Տեղեկագրի ընդհանուր
խմբագրութիւնը պատկանում է Ստաւրիստիկական բիւրօյի կա-
ռավարիչ պ. Վ. Իստօմինին:

Լ. Ս.

36) Armenia. Travels and studies. By H. F. B. Lynch.
Հրատարակութիւն Longman, Green et Co, London: Գինն է 42 շ. (21 ու.)
2 հատոր, 945 էրես, 197 լուսանկար և փորանկար սլափկերներով. բազ-
մաթիւ յատակազմեր և քարտէշներ. մեծ քարտէշ՝ Հայաստանի և սահ-
մանակից երկիրների:

Շատերն են ճանապարհորդել Հայաստանում, բայց
քչերն են նուիրել նրան այնքան մանրամասն և բարեխիղճ ու-
շադրութիւն—ինչպէս պ. Լինչը: Պ. Լինչը նրանցից է, որոնք

ընդունակ են գրաւուելու իրանց հետաքրքրող առարկայով. նրան մղել է դէպի այդ բազմաչարչար աշխարհը «մի այնպիսի զգացում, որ տարերքի պէս աւելի ուժեղ է քան ինքներդ, «որովհետև այդ երկիրը և նրա ժողովուրդը արժանի են ողևորուած համակրութեան և ամենամեծ հետաքրքրութեան»: Իր գրքի վրայ նա աշխատել է ամբողջ 8 տարի և, բացի իր երկու անգամ կատարած ճանապարհորդութիւնների ժամանակ ժողոված անձնական գիտողութիւններից, նա դիմել է բազմաթիւ հայ և օտարազգի անձնաւորութիւններին, որոնք լաւ ծանօթ են եղել երկրի հետ: Այդպիսով նա աւելի հարստացրել և լուսաբանել է իր գիտողութիւնները և այդ բոլորը նա ամփոփել է երկու մեծ և չքեղ հատորների մէջ, զարգարած վերին աստիճանի մաքուր աշխատած նկարներով և քարտէշներով: Առաջին հատորը յատկացրած է միայն Ռուսա-Հայաստանին, երկրորդը՝ Թիւրքաց-Հայաստանին: Առաջին ճանապարհորդութեան ժամանակ (1893 օգոստոսից մինչև 1894 մարտը) նա անցնում է Բաթումից Գուլթայիս և այստեղից Ախալցխա, Ախալքալաք, Ալեքսանդրօպօլ, Երևան և Կարս, միշտ նկարագրելով և նկատելով այն ամենը, ինչ որ տեսնում է: Այս մասում շատ հետաքրքրական գիտողութիւններ և կարծիքներ կան Կովկասի մասին, ինչպէս և բնորոշումներ հայերի, վրացիների, ռուսների, յոյների, թաթարների և այլն:

Անցնելով սահմանը (II հատ.) մենք միանգամայն ընկնում ենք մի ուրիշ աշխարհ. մենք ծանօթանում ենք քիւրդերի և թուրքերի հետ «որոնցից առաջինները արիւնարբու աւաղակներ են, իսկ երկրորդը—մի պարապիտ»—տեսնում ենք և հային—և հասկանում թէ ինչպէս կարող էր և պիտի խեղդուի այդ միջնուորում ամեն մի կուլտուրական ձգտում և արդիւնաբերական եռանդ: Այս հատորում Վանի հին իշխանութեան մի սիրուն զլուխ է նուիրուած: Նկարագրելով իր ժամանակուայ (1894 թ.) մինչև կոտորածները դրութիւնը—նա օրինակ վերցնելով Վանը, նկատում էր որ այնտեղ «մի լուռ մաքառում կայ երկու հսկառակ ոյժերի մէջ. մի կողմից համարեա եւրոպական ոգով կորովի և անընդհատ աշխատող հպատակ հայի, և միւս կողմից կրաւորական, բայց կասկածոտ ու քմահաճ իշխող տարրի մէջ: Չը կայ ոչ մի նշոյլ կարգին կառավարութեան—և ոչ ընդունակութիւն ստեղծելու օրինական կարգ ու կանոն: Բոլոր հարստութիւններ ստեղծողը աշխատասէր հայ տարրն է, իսկ փոքրաթիւ մահմեդական ազգաբնակիւթիւնը աճում է ճարպի մէջ և ստանում է վերին աստիճանի բարձր ոռճիկներ այնպիսի պաշտօնների համար, որոնք ոչ մի աշխա-

տանք չեն պահանջում: Բոլորի վրայ իշխում է մի որևէ անկիրթ և ողորմելի ընդունակութիւններով պաշտօնեայ և անսանձ իրաւունքների տէր մի որևէ զօրապետ, որոնք և կազմում են ամեն տեսակ ինտրիգների կենտրոն: Իրերի այդ վիճակից է ծընունել հայկական հարցը:

Վանից անցնելով ծովակի հարաւարեմտեան կողմը—նա դնում է Բիթլիս, և այստեղից ծռուելով դէպի հիւսիս, մտնում է Մուշ, Կարին—իսկ այստեղից էլ դէպի ծովեզրը: Այնուհետև տեղի են ունենում սարսափելի կոտորածները և երկիրը փակում է ճանապարհորդների առաջ:

Երկրորդ անգամ Լինչը ոտք է դնում Տրապիզոնի յամաքի վրայ 1898 թուի մայիսին, այս անգամ ընկերակցած պ. F. Oswald-ի հետ, որին մենք պարտական ենք գրքում ամփոփուած բոլոր երկրաբանական հետազօտութիւնների և տեղեկութիւնների համար: Այս անգամ Կարինից նրանք անցնում են Խնուսի բարձրաւանդակի վրայ—այցելելով Թոքաթը, Մելազկերտը, Ախլաթը և այլն մինչև Նազլիկ լիճը և վերադառնում (սեպտեմբ. 1898): Աւելորդ է այստեղ հետեւել պ. Լինչին քայլ ալ քայլ, ասենք այսքանը, որ դուք զգում էք, ինչպէս հմուտ արուեստագէտը պտըտեցնում է ձեզ իր հետ, յոյց տալով ամեն մի տեղի ազգաբնակութեան յեղական առանձնայատկութիւնները, սովորութիւնները, տարազը, տնտեսական վիճակը, քրքրելով ամեն մի տեղի սննցեալը, պարզելով ձեզ համար նրա աշխարհագրական և գէօլոգիական դիրքը, և դուք զգում էք ձեզ մի ինչ—որ առասպելականութեան և իրականութեան գեղեցիկ խառնուրդի մէջ՝ հնարաւորութիւն ունենալով միշտ տարբերելու առասպելը պատմութիւնից և ներկայի իրականութիւնից: Կանգ առնելով հայերի ներկայ վիճակի վրայ—նա ասում է, որ թիւրք կառավարութիւնը հայակական հարցի դէմ կռուելու համար գործ է ածում երկու տեսակ ղէնք—քիւրդերը և գաղտնի ոստիկանութիւնը: Օղը լիքն է «հայկական դաւադրութիւններով», և այդպիսով Պօլսից նշանակուած էմիսարներէ կարգադրութեամբ—լրտեսները շարունակ թարմ են պահում հին վէրքերը և առիթ բաց չեն թողնում ստեղծելու նորերը: Կրկնակի կոտորածները և հալածանքները հայերին աւելի քիչ են յուսահատեցնում, քան քիւրօկրատիայի կամայական ձևերը թէ ուրիշ տեղ, թէ Պօլսում և թէ գաւառներում:—Եթէ մի մահմէդական որևէ հակադրանք կամ ոխ ունի դէպի մի հայ, նա աշխատում է որ և է գաղտնի ոստիկանի մէջ կասկած զարթեցնել դէպի այդ հայը—և ահա մտնում են նրա տունը ու յատակից մինչև շտեմարանը

խուզարկում. գուցէ գտնի տան երեսայի արկղի մէջ որ և է անմեղ ազգասիրական զգացմունքներ արտայայտող թղթի կտոր կամ գիրք, պատանին իսկոյն ձերբակալւում է ու բանտարկւում. գուցէ գտնուեց որ և է հին ատրճանակ,—ամբողջ ընտանիքը խիստ հսկողութեան տակ է ձգւում... միւս կողմից կառավարութիւնը շոյում է և կրես է տալիս քիւրդերին—գործադրելով նրանց իբրև միջոյ՝ «զսպելու երկրի միակ օգտաբեր տարրը»։ Չը նայած այդքան կոտորածներին և հալածանքներին «այնուամենայնիւ կայ մի հանգամանք, որ երաշխաւորում է հայերին մշտական գերիշխանութիւն մահմէդականների վրայ. այդ է՝ նրանց ցեղին յատուկ ծննդական առատաբերութիւնը»։

Լինչը շատ գովասանքով է խօսում ամերիկացի միսիօնարների մասին և մի կող է անում նրանց միջոցներ տուող ամերիկացիներին—«չը ստիպել նրանց կրօնավորն անելու հայերին—որ կը լինէր մի շատ անվայել վարմունք»։ Վերջապէս Լինչը երկարօրէն արծարծում է թիւրքաց Հայաստանի նշանակութիւնը միջազգային քաղաքականութեան տեսակէտից։ Նրա կարծիքով «Բրիտանիայի քաղաքականութեան հիմնաքարը պիտի լինի՝ պահել այդ խաւերը Ռուսաստանից նոյնչափ հեռու, որչափ հնդկական սահմանները»։

Գրքի վերջում աւելացրած է Հայաստանի վերաբերեալ ամբողջ գրականութեան ցուցակը։

Անգլիական մամուլը միաբերան ողջունեց Լինչի գիրքը, թէ ինչպէս մի ճանապարհորդական գրուածք, «որի նմանը գեռ չէր դուրս եկել վերջին 10 տարիների ընթացքում», և թէ ինչպէս մի «հեղինակաւոր գրուածք՝ Հայաստանը և հայերը ճանաչելու համար, որով լրացւում է մի զգալի պակասութիւն մեր այդ հարցի վերաբերեալ գիտութեան մէջ. մինչև այժմ մեզ հաւատացնում էին, որ չը կայ Հայաստան և չը կան հայեր—կամ պահանջում էին մեզինից լուծելու մի հարց, որի մասին մենք ունէինք միայն թեր և հակասող տեղեկութիւններ. ուրիշ կերպ կը լինի Լինչի գրքից յետոյ» (Glasgow Herald)։ Մի խօսքով գիրքը պարունակում իր մէջ հարուստ նիւթեր, և՛ միջին ընթերցողի համար, և՛ գիւտնագէտի համար, և՛ ուսանողի համար. —կարելի է միայն ցանկալ որ այդ գիրքը թարգմանուէր զանազան լեզուներով և եւրոպացի ընթերցողներին աւելի ստուար խաւերին մատչելի դառնար։

**37) Առումնափութիւն Սրբուհի Տիւսարի. գրեց Ա. ԱԼՊՈՅԱ-
ՃԵԱՆ: Վենետիկ, 1901, 82 էր., 16⁰. Արտատպած „Բաղմավէպից“:**

«Մուրճի» ընթերցողները արդէն ծանօթ են տիկին Սրբուհի Տիւսարի կեանքի և գրական գործունէութեան: Պ. Ալպոյաճեան իր այս աշխատութեան մէջ աւելի մեծ ուշադրութիւն նուիրել է Տիւսարի գրական գործունէութեան, իսկ կեանքի այն պայմանները, այն միջնաւայրը, որի մէջ զարգացել ու գործել է հայ առաջին հեղինակ կինը, շօշափուած են շատ թուուցիկ կերպով, անցողաբար:

Հեղինակը ընդհանրապէս ճիշտ է ընթանել Տիւսարի երեք վէպերի նշանակութիւնն ու դեղարուեստական արժանիքը և պակասութիւնները: Նրա շատ հայեացքների հետ կարելի է համաձայնուել: Բայց մի խոշոր պակասութիւն, որ ունի պ. Ալպոյաճեան, այն է, որ նա, հակառակ լինելով կանանց դատի պաշտպանութեան, չընդունելով որ հայերի մէջ էլ ֆեմինիստական շարժումը կարող է և պիտի ժամանակակից երևոյթ համարուի, պատշաճաւոր ուշադրութեամբ չէ վերաբերում այն նիւթին, որ տիկին Տիւսարի երկերի ամբողջ միտքը, ամբողջ բովանդակութիւնն է կազմում: Պ. Ալպոյաճեան ընդունում է, որ մեր ընկերական և ամուսնական կեանքում շատ կան կնոջ դրութիւնը վատացնող նախապաշարմունքներ, բայց և ընդունում է, որ այդ նախապաշարմունքները «յարգելի են» և եթէ ջնջուեն, մեր ընտանեկան կեանքը կ'այլանդակուի: Ինչո՞ւ:—Այս հարցին գոհացուցիչ պատասխան չէ տալիս հեղինակը, այլ բաւականանում է ընդհանուր բառեր գործածելով:

Կարելի է երկար վիճել հեղինակի հետ այս հարցի առիթով: Բայց այստեղ վիճելու տեղը չէ: Եւ մենք յիշատակում ենք այս հանգամանքը միայն այն պատճառով, որ ցոյց տանք թէ կանանց հարցի մասին այսպիսի հասկացողութիւն ունեցող հեղինակի դատողութիւնները նոյնքան զին կարող են ունենալ, որքան, օրինակ, մի վարդապետի կամ եպիսկոպոսի դատողութիւնները Վօլտէրի մասին: Պ. Ալպոյաճեան շարունակ կրկնում է, որ կանանց հարց չը կայ մեղանում, որ ֆեմինիզմը հայերի համար դեռ շատ վաղաժամանակ է, անօգուտ է: Դիմենք թէ հէնց այդպէս է: Բայց միթէ մի վիպագրող չէ կարող մարգարէ դառնալ հեռաւոր կամ մօտիկ ապագայի մասին, հոգով ըմբռնել որ այս կամ այն շարժումը պիտի մտնէ և այն հասարակութեան մէջ, ուր ինքն է ապրում ու ցոլացնել իր երկերի մէջ այդ ապագան, դառնալ գալոց սերունդների ղեկավարը:—Եթէ այդպէս

դատելու լինենք, այն ժամանակ պիտի ոչինչ համարենք մեր Աբովեանին էլ, Րաֆֆին էլ, որոնց մատուցած ծառայութիւնները մէջ գլխաւորներից մէկը, եթէ ոչ առաջինը, ժամանակի բերմունքը հասկանալն էր, վաղուայ օրը գուշակելը, օգի մէջ նոր, գաղափարական հոսանք զգալը:

Պ. Ալպոյաճեան տ. Տիւսաբին «ծայրայեղ ազատական» է համարում: Եւ սակայն մոռանում է որ նոյն իսկ ոչ ծայրայեղ ազատական գործիչին չէ կարելի մօտենալ վանական հասկացողութիւններով և պահպանողական գաղափարներով, եթէ, ի հարկէ, անաչառ լինելու խնդիր կայ մէջ տեղ:

Լ.

38) Հ. ՀԱՄԱՅԱԿՅԱՆԻ ԹԵՎՃԻՄԱՆԵԱՆ.—Պատմաբան Հայոց. եօթներորդ տպագրութիւն. Վենետիկ, 1901, էր. 102, 80, բազմաթիւ պատկերներով, Գինը 1 ֆրանկ. (40 կոպէկ):

Այս գիրքը նոր աշխատութիւն չէ. առաջին անգամ լոյս է տեսել, եթէ չենք սխալուում, 1847-ին: 50 տարուայ հնութիւն: Այսքանն էլ բաւական է՝ դրքի պակասութիւնները ցոյց տալու համար:

Մի շրջան կար մեղանում, երբ մենք շատ էինք սիրում մեր պատմութիւնը. այդ շրջանում հայերը շատ էին գրում հայոց պատմութեան դասագրքեր. համարեա ամեն տեղ ուր հայեր կային և հայ տպարան, լոյս էին հանւում այդպիսի դասագրքեր: Հ. Թերճիմանեանի ներկայ աշխատութիւնը այդ շարժման բազմաթիւ արտայայտութիւններից մէկն է: Նա աչքի չէ ընկնում առաջին արժանաւորութիւններով. պատմութեան մի շատ չոր ու ցամաք կմախք է դա, որի վրայ չէ երևում կենդանութեան որ և է նշոյլ: 102 երեսների վրայ, որոնց համարեա կէսը բռնում են պատկերները, ամփոփուած է մեր ամբողջ պատմութիւնը: Հասկանալի է որ այդպիսի ծաւալում կարելի էր գետեղել միայն անցքերի յիշատակութիւն, միայն անուններ:

Բայց թէ հեղինակը և թէ այժմեան հրատարակիչները, դրքի պակասութիւնները արդարացնելու համար, ընդգծում են մի քանի անգամ, թէ դա մի դասագիրք է երեխաների համար: Շատ լաւ: Սակայն միթէ դասագիրքը ասելով ամեն ինչ վերջանում է. միթէ դասագիրքը չը պիտի ունենայ աշխարհ, կենդանութիւն, միթէ նա միայն թուականներ, անուններ և դէպքեր պիտի հաղորդէ: Գուցէ 1847-ին, երբ առաջին անգամ լոյս էր տես-

նում «Պատմութիւնը», այդպէս էին հասկանում մանկավարժները դասագրքերի նշանակութիւնը: Բայց այն հին ժամանակները անցան, իսկ ներկան ունի իր պահանջները, իր դաւանութիւնը: Ներկայի համար դա մի անպէտք դասագիրք է:

Նախ և առաջ գրութեան ձևը: Դուք յիշում էք հին կատելիքները—հարց ու պատասխանով: Այս պատմութիւնն էլ այդ ձևով է գրուած, ինչպէս նաև Վենետիկում լոյս տեսած դասագրքերի մեծ մասը: Մեքենայական դասատուութեան մի քարացնող ձևն է դա, որ վաղուց արտաքսուած է դասագրքերից: Ինչո՞ւ չեն արտաքսում և Մխիթարեան հայրերը.—չը գիտենք:

Յիսուսն տարի առաջ հայոց պատմութիւն գրողի գործը շատ հեշտ էր: Եթէ մեր բաղմաթիւ մատենագիրներին դիմելու ու նրանցից նիւթեր քաղելու յօժարութիւնը չը կար, բաւական էր և Չամչեանը: Կարելի է հաստատ ասել, որ մեր հեղինակները միմիայն Չամչեանը զանաղան ձևով և զիրքով կրճատելու գործով էին զբաղուած: Միամիտ ժամանակներ էին. ինչ հաղորդուած էր անցեալից, նա ընդունւում էր իբրև սուրբ ճշմարտութիւն և զրոյմուծ էր դասագրքի մէջ: Պատմութիւնը հասկացուած էր այնպէս, ինչպէս հասկացել էր Չամչեանը—դէպքերի, թագաւորների, կաթողիկոսների յիշատակութիւն, պատերազմների, կոտորածների նկարագրութիւն:

Իսկ այժմ: Գիտնական քննադատութիւնը տակն ու վրայ է արել շատ և շատ բան. այն, ինչ որ յիսուսն տարի առաջ անժխտելի պատմական իրողութիւն էր ընդունուած, այժմ միայն ժպիտ է պատճառուում: Երևան հանուեց և ջնջուեց առասպելների մի մեծ կոյտ, պատմական ճշմարտութիւն գտնելու համար խորտակուեցան շատ կուռքեր, անխնայ տրորուեցան սուրբ աւանդութիւններից շատերը: Այսքանը հին ժամանակների մասին: Գալով մեր պատմութեան այն շրջաններին, որոնք ունեն փոքր ի շատ կանոնաւոր տարեգրութիւններ, զրաւոր յիշատակարաններ, գրանց վերաբերմամբ էլ գոյութիւն ունեն ուրիշ տեսակ պահանջներ: Պատմութիւնը, ժամանակակից հասկացողութեամբ, թագաւորների, իշխանների, հոգևորականների պատմութիւն չէ, այլ ժողովրդի պատմութիւն: Այս տեսակ պատմութիւն մենք չունենք ոչ միայն գաղղոցների համար, ուր նա աւելի քան անհրաժեշտ է, այլ և գաղղոցից դուրս, հասարակութեան համար: Նոյն իսկ Պալասանեանի գոված «Հայոց պատմութիւնը», որ լաւագոյնն է համարւում, չէ կարող բաւարարութիւն տալ ժամանակակից պահանջներին:

Այդ պահանջները յայտնի են, ի հարկէ, և Մխիթարեան հայրերին: Թերճիմանեանի այսօրուայ հրատարակիչները, յենուե-

լով դարձեալ այն հանգամանքի վրայ, թէ տալիս են մի դասագիրք երեխաների համար, ասում են որ աղգային հին առասպելները, որքան էլ գիտութեան կողմից ոչնչացրուած լինեն, պէտք է աւանդել երեխաներին. և եթէ այդ աւանդութիւնները «քննադատութեան անաչառ խարազանի ենթարկելով աղգային մանկուոյն հաղորդուեն»,—դա կը լինի մի սրբապղծութիւն: Ասենք դա չափազանցութիւն է. «աղգային մանկտիք» ոչինչ չեն կորցնի, եթէ հայոց պատմութիւնը սկսուի ոչ թէ Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնից, այլ խալդերի թագաւորութեան վերջից: Թող հայ երեխաները իմանան մեր հին առասպելները,—դրա դէմ ոչ ոք չի բողոքի: Բայց թող նրանք մի և նոյն ժամանակ իմանան, որ դրանք առասպելներ են. թող երեխաները դպրոցից սովորեն իրական ճշմարտութիւնը, ինչ էլ լինի նա: Իսկ երբ դուք ոչ միայն չէք լուսաւորում երեխայի միտքը, հասկացնելով որ առասպելները առասպելներ են, այլ և դնում էք Հայկի պատկերը, անպատճառ, ի հարկէ, յոճանական տարազով հագնուած մի զինուոր և ոչ թէ, զիցուք, մատրեստանի երեք փէշանի հագուստը, որ երևակայեալ Հայկի պարթև մարմինը պիտի ծածկած լինէր, որովհետև նա Ասորեստանի կողմերից էր եկել, մի հաղուստ, որ այժմ էլ դոյութիւն ունի մեզանում, հայերի մէջ,—այստեղ թոյլ տուէք որ «քննադատութեան խարազանը» բարձրանայ և ձեզ դէմ:

Ձը նայած այդ բոլոր պակասութիւններին, մենք Հ. Թեր-ճիմանեանի գրքոյի հրատարակութիւնը անօգուտ չենք համարում: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ:

Առաջինը որ կար մի ժամանակ, երբ մենք շատ էինք սիրում մեր պատմութիւնը: Այժմ այդպէս չէ. այժմ հայը իր անյեալից տեղեկութիւններ իմանալ չէ սիրում: Ինչպէս մենք այժմ աշխատում ենք մայրենի լեզու չունենալ, այնպէս էլ իբրև ազգ չենք ուզում իմանալ, թէ ինչ էինք և ինչ ենք: Մեր սիկայի նուաճման պատմութիւնը մենք շատ լաւ ենք իմանում, կարդում ենք ամենամեծ հետաքրքրութեամբ, իսկ Անիի թագաւորութիւնը... մի՞թէ այդպիսի բան եղել է, հարցնում ենք մենք: Ապացոյց որ Անին այժմ էլ ոչնչանում է, հողի հետ հաւասարւում, մեղանից ոչ մէկի մէջ ափսոսանք չը յարուցանելով:

Այսպիսի ժամանակ մի էժանակին, պատկերադարձ «Հայոց Պատմութիւնը», որքան էլ պակասութիւններ ունենայ, ունի իր նշանակութիւնը: Նոր հրատարակութեան արժանաւորութիւնն այն է, որ նա շատ էժան է, բայց և շատ գեղեցիկ: Բազմաթիւ պատկերներ կան: Պատկերներ Վերաբերմամբ մենք

պէտք է խնդրենք Մխիթարեաններին, որ դէն զցեն իրանց հին կլիշէները և նորերը պատրաստեն. չափազանց շատ են նրանք շահագործուած: Յանկալի էր նոյնպէս, որ պատկերները պատրաստէին մեր պատմութեան, մեր կեանքին լաւ տեղեակ նկարիչներ: Վենետիկում պատրաստած պատկերները մէջ հայկական, ասիական շատ քիչ բան կայ. յունական զինուորներ կամ կաթողիկ հոգևորականներ—ահա ինչ կերպարանքի մէջ են երևան հանուում մեր անցեալի գործիչները: Դա մի նշան է թէ սրբան ոգորմելի հասկացողութիւն ունենք մինք գեղարուեստի և պատմական ճշմարտութեան մասին:

Լ.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

«ՀՈՂԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔԸ» ԵՒ ՀԱՐԿԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԳԼ. III

Հարկային դրութիւնը ուսաց տիրապետութեան ժամանակ.—Հարկերի իջեցնելը.—1837 թուի բեֆօրմը.—Միահարկի և զրամական տուրքի սկզբունքը.—Տուրքերի քանակութիւնը 80 թուականներին.—Տուրքերի թեթեւացման դրական հետեանքը:

Ռուսաց տիրապետութեան հետ միասին Կովկասում սկզբունք կամաց-կամաց վերջ դնուել այս տխուր կացութեան: Մասնաւորապէս «Հայկական շրջանում», երկրի աւերուած լինելու պատճառով հէնց գրաւումից յետոյ, կառավարիչ Պասկևիչը արքունական բահրաքերնի գիւղերի տուրքը իջեցրեց $\frac{1}{3}$ -ից մինչև $\frac{1}{4}$: Եւրիքերնի գիւղերինը $\frac{1}{2}$ -ից մինչև $\frac{1}{4}$: Միւլքադարական եւրիքերնի գիւղերի տուրքը $\frac{15}{30}$ -ից պակասացրեց մինչև $\frac{10}{30}$ -նը, որից կէսը ստանում էր միւլքադարը, կէսը տէրութիւնը. միւլքադարական բահրաքերնի գիւղերի տուրքը $\frac{10}{30}$ -ից իջեցրեց մինչև $\frac{8}{30}$ -ի, որից $\frac{5}{30}$ տրւում էր միւլքադարին, իսկ մնացած $\frac{3}{30}$ վերցնում էր տէրութիւնը: Բացի սրանից, որովհետև նախին սարքեարներ թեղ նշանակուած 10 կօմիսարների, 20 եսաուլների ու սարքեարների կատարած զեղծումների գէմ անվերջ գանգատներ էին թափւում, որոշուեց նախ ոչնչացնել կօմիսարների և եսաուլների պաշտօնները, նշանակելով ամեն գիւղի վճարելիք բերքի քանակութիւնը մօտաւորապէս, իսկ մի քիչ յետոյ, 1837 թուի յունիսի 5-ին, մի քանի տարուայ ստացուած բերքի ու գների համեմատ հաստատուեց կանոնադրութիւն, որով նահանգի մի մասը վճարելու էր իր տուրքը մթերքներով, միւսը (իր յանկութեամբ) զրամով: Թափառական ցեղերը վճարելու էին 5-ական ո. ծխից և 2786 ուրբլու մթերքներ... Ամբողջ տուրքերի քանակութիւնը հողի բեր-

քերից հաշուած էր 145,870 ո., ի բաց առեալ այն, որ մօտ 4000 ծուխ գաղթականներ ազատուած էին մի քանի տարով տուրքից. բացի դրանից վերացրած էր խոտի, եօնջի, յարդի, բամբակի սերմի ու բանջարանոցների բերքերի տուրքերը և գիւղացիներին թոյլ էր տրուած մթերքների տեղ վճարել նրանց նշանակուած գինը: Բինչի և այլ դրամական տուրքերի փոխարէն նշանակուած է «ծխի» տուրք $2\frac{1}{2}$ ո. արքունական գիւղացիներից, 2 ո. միւլքադարական և Յական ո. քաղաքացիներից...

Այսպիսով ամբողջ «Հայկական չրջանի» բոլոր տուրքերը (չը հաշուած մաքսը և այլ կողմնակի տուրքերը), գաղթականներին տուած արտօնութիւնների ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ, հաշուած էր մինչև 289 հազ. ո., այսինքն համարեա թէ եւրեք անգամ սկսած, քան սլաւոնական իշխանութեան ժամանակ էր: Չը նայած նրան, որ նոյնաման թեթեւութիւններ մտցուած էին և երկրի միւս չրջաններում, այնուամենայնիւ զանգատները և խուլ դժգոհութիւնները չէին դադարում: Փամբակում ժողովուրդը ցանկութիւն էր յայտնում գաղթել և հեռանալ խաղաղացրած երկրից, Կախէթիայում առաջ եկան լուրջ խառնակութիւններ, որոնց վերջ տրուեց միմիայն զինուորական ոյժին դիմելով: Բարձրագոյն իշխանութեան կողմից նշանակուած քննիչները սլաւոնցին, որ վարչական համարեա բոլոր ձեւերում կատարուած էին խռոք զեղծումներ: Այդ զեղծումների ամենամեծ պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ սեղական սրբատառները, որոնք ժողովում էին տուրքերը մթերքներով, ուղարկում էին սլաւոնները, ծախում և այլն, իրականապէս հանդիսանում էին միահեծան իշխանաւորներ ամին մի չրջանում և չնորհիւ դրա կատարում էին անվերջ զեղծումներ: Պակաս դեր չէր խաղում և այն, որ սեղական ազգաբնակչութեան հետ կապ չունեցող պաշտօնեաները աղատ էին զգում իրանց որևէ տրադիցիայից, իսկ ընդունուած հարկային ձեւը չէր համապատասխանում ոչ մի տրդար սկզբունքի, որ կարողանար փոխարինել հին սովորութիւններին:

1837 թուի մարտի 30-ին կայացաւ բարձրագոյն հրաման, որով նշանակուած էր յատուկ յանձնաժողով՝ «ստեղծել յատուկ վարչութիւն և հաստատել կարգ ու կանոն Կովկասում բնակուող տարբեր ազգութիւնների դրութեան ու կարիքներին համապատասխան»: Հարկային դրութիւնը բարեկարգելու համար գումարուած էր առանձին յանձնաժողով: Վերջինիս յայտնուած էր կայսեր ցանկութիւնը, որով՝ բարեկարգութեան հիմք կազմելու էր ոչ այնքան հարկերի բարձրացնելը, ինչքան թեթեւացնելն ու հաւասարեցնելը: Կայսեր կամքն էր որ մտցուելիք հար-

կատիրական ձևը չը ճնշէ արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերը, այլ զարգացնելով վերջինները, շատացնէ երկրի արդիւնքը: Յանձնաժողովի մէջ առանձին ուշադրութիւն գրաւեց պետական պալատի նախկին կառավարիչ Բէզակի նախագիծը: Ի նկատի ունենալով գլխաւորապէս այն դժուարութիւնները, որոնք առաջ կը դային եթէ հարկերի քանակութիւնը որոշելու համար ընդունուէր հողի, անասունների կարողութեան կամ արդիւնքի սկզբունքը և այն որ այդ սկզբունքների ժամանակ տարեց տարի հարկը չէր աւելանալու, չը նայած ազգաբնակչութեան աճման, — Բէզակը առաջարկում էր ոչնչացնել բոլոր եղած բազմակողմանի տուրքերը միեւնոյնը և այլն և հաստատել նրանց փոխարէն մի տուրք «ծխի» վրայ և միմիայն դրամով: Զանազան շրջանների ծխահարկի քանակութիւնը որոշելիս ի նկատի պիտի առնուէր գոյութիւն ունեցող հարկային ծանրութիւնը, ինչպէս և ժողովրդի անտեսական դրութիւնն առհասարակ: Զը նայած որ պետական կալուածքների միւնիստրի կարծիքով «ծխահարկը» յիշեցնում էր թաթարների «կարաչը» կամ «եստուկը», Բէզակի առաջարկութիւնն ընդունուեց բոլոր վարչական մարմինների կողմից (երկրորդական նշանակութիւն ունեցող վտփոխութիւններով) և իրան՝ Բէզակին յանձնուեց իրագործել նոր ֆինանսական բեֆօրմը:

1843 թուին Բէզակը ուղևորուեց գաւառները և դրա հետ միասին միջոյններ ձեռք առնուեցին, որպէս զի շուտ վերջանայ սկսուած ժողովրդագրութիւնը: Ատեղծուեց նոր հարկային դրութիւն, որի հիմքը կազմում էր «ծուխը»: Նախկին Վրաստանի նահանգում (ներկայ Թիֆլիսի նահանգ և Գանձակի, Ղազախի և Ալեքսանդրապոլի գաւառները), ուր հաշւում էր 45,485 ծուխ (28,645 պետական, 4,913 եկեղեցապատկան և 11,927 կալուածատիրական) և որի բոլոր տուրքերի քանակութիւնը մինչև «ծխահարկի» մոյցնելը հաւասար էր 95,486 ո. (միջին թրււով 210 ո. ծխի վրայ), որոշուեց հաստատել տուրքերի հետեւեալ կարգերը.

1) Գօրուայ և Դուշէթի շրջան. եկեղեցական և կալուածատիրական գիւղացիների համար 3-ական ո.:

2) Միւս շրջաններում՝ կալուածատիր. գիւղացիների համար 3 ո. 50 կ.:

3) Արքունական գիւղացիների, որ ապրում էին կալուածատէրերի հողերի վրայ, 4 ո. 50 կ.:

4) Արքունական գիւղացիների, որ պարապում էին վաճառականութեամբ, 3 ո.:

5) Պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիներին՝

- ա) Գորու գաւառի լեռնաբնակ օսերի և նրանց հարեաններին 1 ու. 50 կ.
բ) Գորուայ գաւառի և Դուչէթի չրջանի. 5 » — »
գ) Թիֆլիսի, Թելաւի, Ալեքսանդրօպօլի և Շամշադինի չրջաններին 6 » — »
դ) Ղազախի չրջանի 7 » — »
ե) Բօրչալուի չրջանի 7 » 50 »

Լեռնաբնակ թուշերը թողնուած էին հին դրութեան մէջ, վճարելով «սաբալախօ»:

Քութայիսի նահանգի տուրքերը նշանակուած էին շատ ցած՝ պետական գիւղացիներին՝ 1 ու. տուրք, 1 ու. հողային. վարձ և 75 կոպ. տեղական ծախս.—ընդամենը 275 ու., եկեղեցական և կալուածատիրական գիւղացիներին 50 կ. տուրք և 75 կ. տեղական ծախսի համար.—ընդամենը 1 ու. 25 կ.:

Նոր օրէնքով ամբողջ Քութայիսի նահանգի վճարելիք տուրքը լինելու էր 26,638 ու. պետական տուրք և 23,387 ու. տեղական ծախսերի համար և այս ամենը 18,284 ընտանիքից (միջին թուով 1 ու. 60 կ.):

Հայկական չրջանի 20,000 ընտանիքներին այդ ժամանակ ստացուած էր 202,964 ու. տուրք (միջին թուով 10² ուրբլի ընտանիքից): Բեդակի առաջարկութեամբ այդ տուրքի քանակութիւնը իջեցրին 65 հազար ուրբլով:

Նոր օրէնքի համաձայն պետական պալատը ամեն տարի ուղարկում էր գիւղերին յատուկ հարկի թերթեր: Թերթի մէջ նշանակուած էր ամեն մի կիսամեակի համար առանձնապէս գիւղի վճարելիք «ծխահարկի» քանակութիւնը (ծխերի թուի ու հարկի աստիճանի համեմատ): Գիւղից ընտրուած հարկահանները, շինական ժողովի սրտման համաձայն, ժողովում էին տուրքերը և տանուտէրի միջոցով յանձնում մօտակայ գանձարանին: Տեղական ոստիկանութիւնը «հսկում էր», որպէս զի նշանակուած գումարը մօտի գանձարան «լիովին և ժամանակին»:

Վերջի 50 տարուայ ընթացքում, երբ կովկասում մտայրուած է նոր հարկատիրական ձեւը, վերջինս չէ ենթարկուել որ և է լուրջ փոփոխութեան: «Բարեփոխութիւնները» կայանում էին միայն նրանում, որ ամեն մի նոր ժողովրդագրութեան հետ, աւելացած ծխերի թուի համեմատ աւելացում էր համեմատաբար և ամեն մի գիւղի վճարելիք տուրքը, չը նայած հողերի և ժողովրդի ստացած արդիւնքի պակասելուն: Բացի դրանից, այսպէս կոչուած տեղական տուրքերը (земский налог), որ սկըղ-

քում կազմում էին շատ չնչին գումար (75 կ.)—ծխահարկի $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ մասը՝ ամեն երեք տարի, ենթարկուելով փոփոխութեան, տարեց տարի բարձրանում էին:

1883 թուին, օրինակ, պ. Բուխի*) հաշուով Երևանեան նահանգի (նախկին «Հայկական շրջանի» Ալեքսանդրապոլի գաւառի հետ) վճարելիք պետական և նահանգական տուրքերի քանակութիւնը հաշոււմ էր.

Որտեղ:	Ստան. թիւ հաղար.	Ը ն դ ա մ ե ն ը				Ընդամ. հաղ. ո.
		Ծխահարկ հաղ. ո.	Ջեմսկի և ալլ տեղակ. հաղ. ո.	Հողային տուրք հաղ. ո.	—	
Քաղաքներում	89	280	119	—	—	399
Գիւղերում	597	2362	4295	990	—	7647
Ընդամենը	686	2642	4413	990	—	8046

Միջակ ընտանիքի վրայ.

Ո ռ լ ը ի :

Քաղաքներում	1	315	134	—	449
Գիւղերում	1	399	719	117	1285
Ընդամենը	1	385	644	144	1173

Նոյն ժամանակամիջոցում Անդրկովկասի միւս նահանգների վճարելիք տուրքերի քանակութիւնը միջակ ընտանիքի վրայ հաւասար էր.

Թիֆլիսի նահանգում	812	տուրլու.
Քուլթայիսի »	555	»
Բագուի »	1090	»
Գանձակի »	1080	»
Երևանի »	1173	»
Անդրկովկասում ընդհանր.	939	»

1884—86 թուականներին, երբ պետական կալուածների միւստրութիւնը ձեռնարկեց պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութիւնը, այդ կարգի շինականների վճարելիք բոլոր տուրքերը զանազան նահանգներում հաւասար էին **).

Նահանգների Ընտանիքի Անճնատրութ.	Մէկ դեա. հողի վրայ:
Թիֆլիսի	Մշակուող: Առհասարակ:
1359	231
212	077

*) О подымной подати и другихъ налогахъ на Кавказѣ и въ Закавказ. краѣ.

**) Сводъ Матер. по изученію экон. быта госуд. кр-янъ Закавказ. я, т. I.

Գութայիսի	1086	157	384	249
Բագուի	1307	198	149	089
Գանձակի	1617	227	193	089
Երևանի	1534	181	201	095
Անդրկովկ.	1407	198	194	089

Նոյն ուսումնասիրողների հետազոտութիւնների հիման վրայ պիտի ընդունել, որ Երևանեան նահանգի զանազան գաւառների միջակ ընտանիքների բիւզջէներին (մուտքին ու ելքին) նայած, միջակ անձնաւորութեան (կամ հոգու) միջակ տարուայ ծախքը կազմում է *).

Ուտելիքի վրայ	.	.	151	ռ. կամ	530/0
Հագուստի »	.	.	54	»	» 190/0
Վառելիքի և այլ մանր ծախք	.	.	27	»	» 95
Տուրքերի	.	.	18	»	» 63
Պահեստի գումար	.	.	35	»	» 122
Ընդամենը	.	.	285	»	» 1000/0

Այսինքն թէ տուրքերը կազմելիս են եղել ամեն մէկի ամբողջ ծախքերի $\frac{1}{16}$ մասը:

80-ական թուականներից տուրքերի քանակութիւնը բարձրանում է աւելի և նոյն Երևանեան նահանգի լեռնային մասում, օրինակ, վերը յիշած գրքի հեղինակի հաշուով, հաւասար էր 255 ռ. հոգու վրայ (231-ի փոխարէն), որ կազմում է տարեկան գիւղատնտեսութիւնից ստացած մուտքի (2543 ռ.) $\frac{91}{100}$ -ը, կամ $\frac{1}{11}$ -ը:

Ի նկատի ունենալով, որ պարսկական ըէփմի ժամանակ Երևանեան նահանգում ամեն մի ընտանիքի վճարելիքը հաւասար էր 35 ռ. կամ ստացուածքի $\frac{1}{3}$ -ին և նոյն իսկ $\frac{1}{2}$ -ին, չէ կարելի չը համաձայնուել, որ ներկայումս տուրքերի ծանրութիւնը առաջուանից անհամեմատ աւելի թեթեւ է:

Այդ թեթեւութիւնը կազմում է XIX-րդ դարուայ ընթացքում կատարուած հարկատիրական ձեռի փոփոխութեան ամենաէական մասը. դա ուսաց տիրապետութեան ժամանակամիջոցում կատարուած առաջադիմութեան ծուծն է: Անվերջ խռովութիւններին վերջ դնելուց յետոյ, հարկերից թեթեւացեալութեան պիտի վերադրել գլխաւորապէս այն դարկը, որ ստացաւ մեր երկրում կուլտուրան և առաջադիմութիւնը: Մինչև 1801 թուականը Կովկասի ազգաբնակչութիւնը ոչ միայն առաջադիմում, այլ

*) Опытъ изслѣдованія сельскаго хоз. хлѣбор. района Эрив. губ. и Карскаго обл. Тифлисъ, 1899 г.

նոյն իսկ չէր աճում: Ամբողջ երկիրը ծածկող առուների, հնձանների, կալերի, եկեղեցիների աւերակները անհերքելի ապացոյց են դրան: Այդ տխուր երևոյթի պատճառները նոյնն են, որոնք մեր օրերում թոյլ չեն տալիս աճելու Տաճկաստանի, Պարսկաստանի ու այլ յետ ընկած երկիրների ազգաբնակչութեան. դա կեանքի ու աշխատանքի անապահովութիւնը, օրէնքի բացակայութիւնը և հարկերով անչափ ծանրաբեռնուած լինելն է: Ընդհակառակը, այն օրից, երբ Կովկասում սկսուեց վերջ դնուել այդ ամենին — օրէց օր, տարէց տարի սկսեց աճել և ազգաբնակչութիւնը:

1831 թուին «Հայկական չրջանի» (ներկայ Երևանեան նահանգ առանց Ալէքս. գաւառի) ազգաբնակչութեան թիւն էր 31₂ հազ. ընտանիք, (868 հ. ար. ս. և 777 իգ. ս.) ընդամ. 164₄ հազ. բնակիչ, 1886 թուին նոյն չրջանում ապրում էր 74. հ. ընտանիք և (290₄ + 244₂) 5347 հազ. բնակիչ. այսինքն 55 տարուայ ընթացքում ընտանիքների թիւը աւելացած է 428 հազարով կամ 137⁰/₀, իսկ բնակիչներինը 380₂ հազարով կամ 232⁰/₀: Նոյնը կատարւում է անընդհատ և մինչև մեր օրերը:

1886-ից մինչև 1897-ը Երևանեան նահանգի ազգաբնակչութեան թիւը 670₄ հազարից բարձրացած է մինչև 8049 հազ., այսինքն 134₄ հազարով կամ 20⁰/₀ 10 տարուայ ընթացքում. նոյն տասնամեակի ընթացքում հիւսիսային Կովկասի ազգաբնակչութեան թիւը աւելացած է 44⁰/₀-ով, իսկ Անդրկովկասինը 17⁰/₀-ով: Վերջին տարիները (1895—98 թ.) Երևանեան նահանգում ամեն մի 1000 բնակիչի վրայ միջակ տարին աւելանում է քաղաքներում 12₀ հոգի, կամ 120⁰/₀, գաւառներում՝ 17₃ կամ 173. ամբողջ նահանգում 167, կամ 167⁰/₀: Եթէ մենք համաձայնուենք տնտեսագէտների հետ, որ ամեն մի երկրի ամենամեծ հարստութիւնը կազմում է ինքը ժողովուրդը, այդ երկրում ապրող մարդիկ, չի կարելի անկեղծ կերպով չուրախանալ ազգաբնակչութեան այն զգալի աճման, որ գոյութիւն ունի մեր երկրում: Եւ այդ աճման ամենախոշոր պատճառներից մէկը, ինչպէս վերը ասացինք, հարկերի թեթեւացնելն է աշխատաւոր ամբոխի ուսից: Արձանագրելով նոր րէժիմի հարկատիրական ձևի այս խոշոր դրական կողմը, մենք չենք կարող սակայն կանգ չառնել և այն պակասութիւնների վրայ, որ առաջ եկան նոյն րէժիմի հետ միասին:

ԳԼ. IV

«Երևանի» սկզբունքի բացասական կողմերը.—Չանազան նահանգների, գաւառների, գիւղերի անհաւասար ծանրաբեռնումը տուրքերով.—Այդ սկզբունքի ազդեցութիւնը գիւղերի արդարացի սովորութիւնների քայքայման նկատմամբ.—Հարկերի անհաւասար ծանրանալը ունեւորների և չունեւորների վրայ.—Գրամական տուրքի թույլ կողմերը.—«Նոդմանկի» տուրքերի ուժեղանալը:

Ինչպէս վերիւր (ԳԼ. II) տեսանք, պարսկական Բէժիմի ժամանակ տուրքերը ամփոփուած էին իրանց մէջ Եկամուտի եւ կապիտալի բոլոր ճիւղերը: Տուրքի ամենամեծ մասը վճարուած էր բերքով—չափ ստացողը վճարում էր չափ, քիչ ստացողը—քիչ: Նոյն չափով վճարում էին տուրք և արդիւնաբերութեան միւս ճիւղերը—անասնապահութիւնը, շերամապահութիւնը, այգեգործութիւնը, արհեստները, վաճառականութիւնը և տեղ-տեղ նոյն իսկ առետրական կապիտալը: Այս կարողութեան և եկամուտի սկզբունքին քիչ էին հակասում նոյն իսկ գրամով ժողովուրդ տուրքերը: «Բինաչի» կամ Վրաստանի «սուկումօ» անուանեալ տուրքը ինչպէս և բէգարը թէև ծանրանում էին ընտանիքների վրայ, բայց ունեւոր գիւղերում 1 բինաչի էր ընդունւում 1, 2, 3 ընտանիք, իսկ աւելի աղքատ գիւղերում—5, 10 ընտանիք. զանազան աղէտների ժամանակ «բինաչի» տուրքից ժողովուրդը ազատուած էր, հարստանալուց—բինաչիների թիւը աւելանում էր:

Ճիշտ է, այս մանրակրկիտ և բաւականին բարդ հարկատիրական ձևը առիթ էր անվերջ զեղծումների ու զանգատների, նա պահանջում էր բաւականին ծախքեր պաշտօնեաների վրայ—բայց, չը նայած այս ամենին, նա ունէր մի շատ խոշոր առաւելութիւն, որի մասին ասեցինք—չափ ունեցողը վճարում էր չափ, քիչ ունեցողը—քիչ, եկամուտի տեւրացած դէպքում տուրքը աւելանում էր, պակասած դէպքում՝ պակասում: Չը նայած ընդհանուր չքաւորութեան, հարկային հին սխտէմով պահպանւում էր մի տեսակ հաւասարակշռութիւն երկրի բոլոր շրջանների, հասարակութեան բոլոր խաւերի մէջ: Հարուստներն ու աղքատները, հողագործներն ու վաճառականները, գիւղացիք, քաղաքացիք, լեռնցիք, դաշտցիք—բոլորն էլ հաւասարապէս ենթակայ էին տուրքի իրանց կարողութեան եւ Եկամուտի համեմատ:

Այլ պայմաններ ստեղծուեցին 1801 թուից և մանաւանդ 50-ական թուականներից, երբ Կովկասում հաստատուեց նոր հարկատիրական ձևը:

Շնորհիւ Կովկասի բարդ ու բազմակողմանի աշխարհագրական, պատմական, կուլտուրական պայմանների, դարերի ընթացքում առաջ էին եկել այստեղ բարդ ու բազմակողմանի հարկատիրական ձևեր: Այդ ձևերը որոշ չափով համապատասխան էին ժողովրդի տնտեսական պայմաններին, յատուկ էին ամեն աշխարհագրական շրջանի, ամեն ազգութեան համար: Վաճառականն ու քաղաքացին տուրքը վճարում էին դրամով, խաչնարածը—անասունով, բրդով, իւղով, գինեգործը—գինով, շերամապահը—մետաքսով: Ամեն տեղ՝ այսպիսով, հաստատուած էր տուրք՝ համապատասխան տեղացու պարապմունքի և որ աւելի զլիսաւորն է, նրա հարստութեան ու ստացած եկամուտի համեմատ: Վերածելով այս բարդ ձևերով ժողովուրդ տուրքերը մի ձևի, այն է «ծխի»՝ նոր հարկատիրական սխառէմի, հարկաւ կամայ աւամայ ենթակայ պիտի լինէր շատ ու շատ սխալների, և այդպէս էլ եղաւ:

Երբ 40-ական թուականներին բարձրից նշանակած յատուկ յանձնաժողովն ընդունեց Բէզակի նախագիծը ծխահաւի նշանակելու վերաբերմամբ՝ բոլոր միւս տուրքերի տեղ, 1846-ին իրան՝ Բէզակին յանձնարարուեց ուղևորուել գաւառները և շրջելով գաւառապետների հետ միասին գիւղերը, նշանակել վերջիններին համար ծխահարկի աստիճաններ: Այս տեսակ պատասխանատու միասիւս ունեցող պաշտօնեաները հարկի աստիճանը որոշելիս ղեկավարուելու էին զանազան գիւղերի «աշխարհագրական, իրաւաբանական, կլիմայական, և այլ տնտեսական նշանակութիւն ունեցող պայմաններով»... Գեղեցիկ խօսքեր, որ հեշտ կարելի էր գրել թղթի վրայ, բայց շատ դժուար էր իրագործել կեանքի մէջ... Այն էլ 50 տարի առաջ, երբ յայտնի չէր ոչ զանազան գիւղերի հողերի տարածութիւնը, ոչ անասունների քանակութիւնը, ոչ եղած արհեստների նշանակութիւնն ու տուած արգելքը: Քառասուն տարի յետոյ 1884—86 թ., երբ ուսումնասիրուած էր Անդրկովկասի հինգ նահանգներում սպորող արքունական գիւղացիների տնտեսական վիճակը, դրա համար պահանջուեցան տասնեակ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած երիտասարդներ, ուսումնասիրութեան վերաբերեալ նիւթերից կազմուեցին 7 մեծ հատորներ: Իսկ 7 հատոր էլ կազմում էին ուսումնասիրութիւնից քաղած ամփոփումները զանազան տնտեսական խնդիրների մասին: Այս աշխատանքը, եթէ չեմ սխալուում, պահանջեց մօտ 100,000 ռուբլի: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ պ. Բէզակը զանազան գիւղերի ծխահարկի աստիճանը որոշելիս չէր կարող ղեկավարուել լուրջ ուսումնասիրութեամբ, այլ միմիայն իր ստացած թուուցիկ տպաւորութիւն-

ներով, որոնք, ով գիտէ, ինչ պատահական պատճառներից, կարող էին լինել և՛ նպատաւոր գիւղացոց համար, և՛ անուղղելի չարիք: Եւ ճիշտ, ինչո՞վ բացատրել քիչ վերիւր նշանակուած թուերը, որով Երևանի, Բագուի և Գանձակի նահանգների միջակ ընտանիքների տուրքերը (10,8—117 ռուբլի) մէկ ու կէս անգամ աւելի բարձր էին Թիֆլիսի նահանգի տուրքից (82 ռ) և երկու անգամ բարձր Քութայիսի նահանգի տուրքից (53³⁵ ռ): Միթէ մշտադալար Քութայիսի նահանգը աւելի աղքատ էր, քան Բագուի չոգ ու ամայի անապատները, կամ այգեգործ ժիր, կուլտուրական իմրեղէնները աւելի քիչ էին աշխատում, աւելի աղքատ էին ապրում, քան թէ արևելեան Անդրկովկասում թափառող խաչնարած թուրքերը և հողագործ հայերը:

Ի հարկէ ոչ:

Սա միայն խոշոր սխալի հետեանք էր, հիմնուած չինովներինների ստացած տպաւորութիւնների վրայ: Նոյնանման սխալներին վերջ չը կար և ամեն մի նահանգում, ամեն մի գաւառում:

Չը նայած որ երկրի զանազան զառարարգի գիւղացիների վճարելիք տուրքի աստիճանը տարբերւում էր, այնուամենայնիւ դա գրաւական չէ, որ տուրքի աստիճանը համապատասխանում էր գիւղերի անտեսական ապահովութեան:

Երևանեան նահանգում, օրինակ, զանազան կարգերի գիւղացիներ ծխից վճարում էին.

44,825	ծուխ պետ. հողի վրայ ապրող .	. 150—10	ռ.
1,019	» եկեղեց. » » .	. — —	
12,964	» կալուածատէրերի » .	. 175— 8	»
1,255	» սեփականատէր գիւղացիներ .	. 175— 8	»
628	» կանգիրլեցի թուրքեր .	. 200— 250	»

Սեփականատէր գիւղացիների հաւասարեցնելը կալուածատէրերի հողերի վրայ ապրող գիւղացիների հետ, պարզում է բաւականաչափ այն, որ այս բաժանումները ունէին միմիայն... անուանական արժէք: Դրա մէջ չը կասկածելու համար, բաւական է հետեւել նրան, թէ ինչպէս էին բաժանուած տուրքերը Երևանի նահանգի զանազան գաւառների մէջ:

1884—89 թթ. հետադատութեան ժամանակ պարզուեց զանազան աստիճան ծխահարկ վճարող գիւղերի թուերը, որ հետեւեալն էր.

Գաւառներ.	մինչև 2 ռ.	2—4	4—6	6—8	8—7	Ընդամ. գիւղ. թիւ.
Երևանի .	. 12	56	52	13	—	33
0գոստոս, 1901.						14

Ալեքսանդրօպ.	.	3	99	55	3	—	160
Նոր-Բայազէթի	.	1	2	17	58	46	124
Էջմիածնի	.	—	77	6	34	—	117
Նախիջևանի	.	12	46	—	1	—	59
Սուրմալուի	.	2	38	41	2	—	83
Շարուր-Դարալագ.	—	62	59	4	—	—	125

Այս բաժանումների ակներև սխալը պարզելու համար բա-
լական է յիշեցնել միայն, որ ամբողջ նահանգի ամենացուրտ և
ամենաաղքատ Նոր-Բայազէթի գաւառը ծանրաբեռնուած էր
ամենից շատ: Եթէ համեմատենք այդ գաւառը աւելի հարթ և
հողագործ Ալեքսանդրօպօլի, կամ աւելի հարուստ Երևանի գա-
ւառի հետ, կը տեսնենք որ զանազան կարգի տուրք վճարող
գիւղերի թիւը այդ գաւառներում հաւասար էր՝

Ինչ կարգի տուրք.	Նոր-Բայազ. գաւ.	Ալեքս.	Երևանի.
Ցած (մինչ 2 ո.)	1	3	12
Միջակ (2—6 ո.)	19	153	108
Բարձր (6—8 ո.)	104	3	13
Ընդամենը՝	124	160	133

Այսպիսով՝ տուրքի ցած, միջակ և բարձր աստիճաններով ծան-
րաբեռնուած էին.

	Ցած.	Միջակ.	Բարձր.
Նոր-Բայազ. գաւ. գիւղերի.	1%	15%	84%
Ալեքսանդրօպօլի.	2%	96%	2%
Երևանի	9%	81%	01%

Աւելի անարդարացի կերպով էր կատարուած գաւառների
ու գիւղերի մէջ տեղական (земский) անուանեալ) տուրքի բաժա-
նումը:

Ձը նայած զանազան գիւղերի տնտեսական դրութեան մէջ
եղած մեծ տարբերութեան, տեղական տուրքի աստիճանը Երև-
անի նահանգի բոլոր գիւղերում... միևնոյնն էր: Ի բաց առեալ
Սուրմալուի և Երևանի գաւառները (ուր տեղական տուրքերը
երկու կարգի էին), Երևանեան նահանգի մնացած հինգ գաւառ-
ներում բոլոր գիւղերի տեղական հարկը նշանակուած էր 7 ո.
80 կ. վերջի ժողովրդագրութեան (կամերալի) ընտանիքից:

Անկասկած, տուրքի մի աստիճան նշանակելը բոլոր գա-
ւառների ու գիւղերի համար շատ հեշտ էր և յարմար չինով-
նիկների համար, ազատելով վերջիններիս աւելորդ գլխացաւան-
քից ու հաշիւներից, բայց դա շատ ծանր և կորստաւեր պիտի
լինէր աղքատ գաւառների ու գիւղերի համար: Ահա այս տե-
սակ սխալների պատճառով էր, որ 1884—86 թթ. հետազոտու-

Թիւնը պարզեց իշխող հարկատիրական ձևի բացասական կողմերի չը սպասած սիւրպրիզներ:

Պ. Դեկոնսկու *) ասելով Շուշուայ գաւառի պետական 68 գիւղերից վճարում էին՝

19 գիւղ (մեծ մասամբ դաշտում) 3—5-ական ո. ծխահարկ:

25 գիւղ վճարում էին . . . 6—9-ական . ծխահարկ.

24 գիւղ վճարում էին . . . 10—13-ական, ծխահարկ.

«Թափառաշրջիկ—հասարակութիւնների մեծ մասը (դաշտում ապրող)—ասում է հետազոտողը—որոնք աչքի են ընկնում իրանց հարստութեամբ ու անասունների բազմութեամբ (60-ից աւել ծխի վրայ), վճարում են 6-ական ուրլի. ընդհակառակը, նստակեաց գիւղացիք, որոնք աւելի աննպաստ պայմաններում են ապրում, վճարում են ծխից 9, 11 և 13 ուրլի»: Շամախի գաւառում, պ. Աբէլինի *) ասելով, հողից բոլորովին զուրկ Բայաթ-Նազը-Հուսէյին և Բաս-Նալ գիւղերը վճարում էին 9 և 45-ական ո. ծխահարկ, իսկ 315 և 275-ական դես. (ծխի հաշուի) հող ունեցող Բախչի-Բուրնի և Ղարա-Մանէթլի գիւղերը—5 և 45-ական ուրլի: Էջմիածնայ գաւառի միմեանց հարեան և միատեսակ պայմաններում գտնուող Կարգաբազար և Արմաթլի գիւղերի հողերի տարածութիւնը և վճարելիք տուրքերը կազմում էին.

	Հողը դես.	Տ ու թ ե ը Ընդամ. n.	Տ ու թ ե ը Վրայ ո. վրայ ո.	1 դես. հողի վրայ ո.
Կարգաբազար .	263	230	1442	439
Արմաթլի .	681	168	1263	133

Աւելի մեծ անհաւասարութիւն նկատուում էր Ղազախի գաւառում: Պ. Երիցեանի **) հետազոտութիւնից մենք վերցնում ենք մի քանի օրինակներ, որոնք այդ մասին տալիս են որոշ գաղափար.

	Ինչ գիւղեր:	Հողի տարածութիւն Ծխի վրայ դես. Վարելահող. Ամեն տես. հող.	Ծխահարկի չափը. n.
Դաշտի {	Աթամ աղալի	124	450
	Ասրիկ Բայթամի	583	450
Միջակ {	Կուլալի	391	450
	Պետլիս	2216	550

*) Материалы по изуч. экономич. бытъ госуд. хр. т. IV.

*) Ibid, т. VI.

**) Ibid, т. IV.

Սարերի {	Բաշքենդ	492	1964	800
	Միխայլովկա	615	3515	800

Այս տեսակ սխալներ հարկի վերաբերմամբ չէին կարող գոյութիւն ունենալ պարսկական ընթերցմի ժամանակ:

Դժբախտաբար նոր ընթերցմի հարկային ձևի սխալմունքները չը սահմանափակուեցին վերը մեր ասածներով: Այն անհաւասարութիւնը, որ չնորհիւ «ծխահարկի» սկզբունքի մտցրուեց զանազան նահանգների, գաւառների ու զիւղերի մէջ, սկսեց արմատ ձգել և զիւղերում ապրող ընտանիքների մէջ... Այս բանին մասամբ արգելք էր հանդիսանում ժողովրդի բնական խելքն ու տրամաբանութիւնը, ինչպէս և տիրող օրէնքների այն մասը, որով (ապագիւններ չը կիտուելու համար) զիւղերի վրայ եկած հարկի բաժանելը թողնուում էր համայնքի հայեցողութեան: Այս օրէնքի չնորհիւ, պետական հարկային ձևի փոխութեան հետ միասին անպայման չէին փոխուում և զիւղերի մէջ եղած սովորութիւնները հարկի բաժանման վերաբերմամբ: Գիւղերը զեկաւարուում էին օրէնքների ու «աղաքների» վրայ հաստատուած սովորութիւններով: Բայց, այնուամենայնիւ, սխալ հիմքերի վրայ հաստատուած օրէնքը կատարում էր իր կորստաբեր գերը... Չէ որ, եթէ նշանակութիւն ունէր աղաթը, աւելի ևս նշանակութիւն պիտի ունենար այն հանգամանքը, որ եղած իշխանութիւնը տուրքը նշանակելիս զեկաւարուում էր «ծխերի» թուով: Նամանաւանդ որ ծխահարկի սխալէմը ձեռնտու էր զիւղացիների մի մասին, հարուստներին, որոնց ձայնը առանց այն էլ համայնական ժողովներում ամենալսելին է: Բնականաբար «ծխահարկի» ընդունելը իբրեւ հարկի հիմք պիտի նպաստէր հին՝ աւելի արդարացի սկզբունքների վերացուելուն ու ոչնչացնելուն: Եւ այդպէս էլ եղաւ:

Կովկասում համագիւղացիների մէջ հնուց գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների մասին հարկերի բաժանման վերաբերմամբ մենք հաստատ տեղեկութիւններ չունենք: Չը նայած այս հանգամանքին շատ հիմքեր կան ենթադրելու որ երկրի զանազան շրջաններում ու զիւղերում այդ սովորութիւնները պիտի զգալի կերպով տարբերուէին միմեանցից: Եւ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել մի երկրում, ուր միմեանց կից ապրում են զանազան ցեղերի պատկանող, զանազան քաղաքական անցեալով ապրած և զանազան կուլտուրական շրջանների մէջ գտնուած ազգութիւններ:

Աֆրիկայի կիսափայրենի ցեղերի մէջ, ուր չի զարգացած նոյն իսկ խաչնարածութիւնը և դժուար են հաղորդակցութեան միջոցները, առևտուրի ամենատարածուած առարկան մարդն է:

Պատերազմների ժամանակ յաղթողների աւարը գերիներն են կազմում, կամ այլ խօսքերով տուրքի ամենագլխաւոր օրեկտը, առարկան մարդն է... Նոյն էր և ամեն տեղ նախ քան կուլտուրայի զարգացումը: Երբ սկսուեց զարգանալ խաչնարածութիւնը և մարդկանց ամենամեծ հարստութիւնը կազմեցին անասունները, վերջիներեւ շուրջը սկսեց պտտել և առևտուրը: Անասունների թուով չափւում էր և վճարելիք տուրքերի աստիճանը: Անասնապահութեան յետիւց միմեանց յաջորդեցին հողագործութիւնը, այգեգործութիւնը, արհեստները և արդիւնաբերութիւնը: Դրա հետ միասին առևտուրն էլ սկսեց տատանուել այդ ճիւղերի արդիւնքի շուրջը. տուրքերն էլ սկսեցին վճարուել հողագործութեան, արդիւնաբերութեան մթերքներից: Հասկանալի է որ ապրուստի ու հարստութեան նոր ճիւղերի առաջ գալուց չէին ոչնչանում հին ճիւղերը: Մարդկանց ու ժողովուրդների հարստութեան համագումարի մէջ փոխւում էր միայն այդ ճիւղերի նշանակութիւնը: Սկզբում ամենամեծ նշանակութիւնը ունէր մարդը, յետոյ անասունները, հողագործութեան, արդիւնաբերութեան մթերքները: Օրինակ, մարդիկ կամ գերիները դեր էին խաղում ոչ միայն հրէաների գերութեան ժամանակ Եգիպտոսում ու Բաբելոնում: Քսէնֆոնի նահանջի միջոցին, Միջագետքից զէպի Սև-ծովը (Ն՝ դար. Ք. առաջ), յոյների աւարի աչքի ընկնող մասը մետաղների, զէնքերի, հագուստների ու անասունների հետ միասին կազմում էին և... գերի կանայք ու երիտասարդներ... Այն հայ գիւղում, ուր գիշերեցին յոյները, նրանք գտան նժոյգներ, որ գիւղացիք մեծացնում էին թագաւորի համար (իբրև տուրք): Չը նայած դրան, յունաց զօրավարներից մէկը հայ տանտիրոջ որդուն իր հետ գերի տարաւ Աթէնք:

Գերի վերցնելը կամ մարդկանցով տուրք վճարելը ամենատարածուած միջոցն էր ոչ միայն թաթարների արշաւանքների ժամանակ, այլև նոյն իսկ Շահ-Աբբասի... Աւելի ևս. XVII դարի վերաբերմամբ ճանապարհորդ Շարգէնը ասում է որ Մինգրելիայից, Իմերէթից և Գուրիայից տարեկան ծախւում էր 400—500 մարդ և որ գերիների արժէքը հասնում էր մինչև 50—60 և աւելի արծաթի, նայած մարդու հասակին, սեռին, գեղեցկութեան: 1812 թուի սովի ժամանակ Քուլթայիսի ուսու նահանգապետը դանդատւում էր բարձր իշխանութեան, որ չի կարողանում արգելել մարդկանց առևտուրը, որովհետև սոված ծնողները ծախում են իրանց որդիներանց հարկան դաւառները: Սխալ չը պիտի համարել այն ընդհանրացած կարծիքը, որ Պօլսի ու Եգիպտոսի հարէմներում այսօր էլ գտնւում են Արխա-

գիայում, Գուրիայում, Մինգրելիայում գնումած մահմեդական ու քրիստոնեայ աղջիկներ ու տղաներ...

Հարկաւոր էին հազարաւոր տարիներ, որպէսզի մարդը դարձար առևտուրի ու տուրքի առարկայ լինելուց և որպէսզի նրան փոխարինէին արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերի նիւթեր: Բայց քանի որ ապրուստի ու հարստութեան ճիւղերը զանազան ժամանակներում ու զանազան պայմաններում միատեսակ նշանակութիւն չունեն, ուստի և բնական պիտի համարել որ մի տեղ տուրքի ծանրութիւնը ընկնում է արդիւնաբերութեան մի ճիւղի վրայ, միւս տեղ—միւսի, մի տեղ տուրքի է նշխարւում հարստութեան մէկ, ամենազլխաւոր ճիւղը, միւս տեղ—տուրքով ծանրաբեռնւում են եկամուտի բոլոր աղբիւրները: Ինչպէս անփոփոխ չէ ինքը կեանքը, նոյնպէս էլ միատեսակ չեն հարկերի ձևերը և այն ազաթները, որոնցով ղեկավարւում են համազիւղացիք՝ գիւղի վրայ եկած տուրքը բաժանելիս: Հայկական շրջանում ապրող զիւննցի քրդերը, որ սարգարին տուրք էին տալիս ոչխարով, բրդով, իւղով, տուրքի ամբողջ քանակութիւնը միմեանց մէջ բաժանելիս մի՞թէ կարող էին այլ սկզբունքով ղեկավարուել, եթէ ոչ ամեն մէկի ունեցած անասունների թուով: Երկրագործ գիւղերը, որ դարերի ընթացքում միջերեւոյց տասանորդ էին վճարում, հացը դրամի վերածած ժամանակ միմեանց մէջ անպայման ղեկավարուելու էին հողի տարածութեան սկզբունքով: Այնպէս էլ այգեգործական, չերամապահական և այլ շրջաններում: Ոչ միայն այդ. Սարգարի կառավարութեան ժամանակ գոյութիւն ունեցող հարկային ձևը ապացոյց է, որ մօտ հարիւր տարի մեզանից առաջ, տուրքերը բաժանելիս գիւղացիք ղեկավարւում էին կարողութեան և եկամուտի սկզբունքով: Վերջին 20 տարուայ ընթացքում կատարուած հետազոտութիւնները պարզում են, որ այդ սկզբունքը ենթարկուած է լուրջ փոփոխութիւնների, հաւանականօրէն «ծխահարկ» սիստէմի ընդունուելու չնորհիւ: Դա ապացուցւում է պետական գիւղացիների մէջ ներկայումս գոյութիւն ունեցող սովորութիւններով:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

(Կը ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԼԻ)

ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Վրաստանի ծխական ուսումնարանների նոր ծրագիրը. — Գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւնը. — Նօսպերատիվ շարժումը վրացական կեանքում:

Վերջին շաբաթներս վրաց հասարակութեան և մամուլի մէջ շատ են խօսուում եկեղեցական-ծխական ուսումնարաններում տեղի ունենալիք փոփոխութեան մասին: Բացի մինիստրական և հասարակական տարրական դպրոցներից վերջին տարիներս հին Վրաստանի երեք թեմերում, այն է՝ Քարթլ-Կախէթում կամ բուն Վրաստանում (Թիֆլիսի նահանգ), Իմերէթում և Գուրիա-Մինգրելիայում (Քութայիսի նահանգ) մէկը միւսի յետեւից և մեծ արագութեամբ բացւում են եկեղեցական-ծխական ուսումնարաններ, որոնք բոլորն էլ պահւում են օրթօդօքս սինօդի հաշուով: Բաւական է ասել, որ մինչդեռ այդ ուսումնարանների հիմքը դրուել է ընդամենը միայն 15 տարի առաջ, ներկայ ըոպէիս միմիայն Քարթլ-Կախէթի թեմում գոյութիւն ունեն 200 այդպիսի ուսումնարան: Այդ օգտաւէտ ձեռնարկութեան ինիցիատօրն եղել է 1885 թուին Վրաստանի այն ժամանակի էքզարքոս Պաւէլը՝ խորհրդակցութեամբ Իմերէթի հըռչակաւոր առաջնորդ վրացի Գաբրիէլ Կպիսկոպոսի: Բացի վերոյիշեալներից կան նաև բաւականաչափ ուսումնարաններ, որոնք պահւում են «կովկասում քրիստոնէութիւն վերականգնող» և «Վրաց մէջ գրագիտութիւն տարածող» ընկերութիւնների հաշուով: Այդ եկեղեցական-ծխական ուսումնարանները ունէին մինչև օրս եռամեայ ուսում և նրանք ջոկւում էին միւս բոլոր տեսակի դպրոցներից իրանց այն մեծ առաւելութեամբ, որ տեղացի մանուկները առնում էին այնտեղ ուսումը մայրենի լեզուով, իսկ պետական լեզուն աւանդւում էր նրանց իբրև մի առանձին առարկայ: Այդպէս էին թէ քաղաքի և թէ գիւղի ուսումնարանները: Պետերբուրգի սինօդը, կամենալով ուժեղացնել ուսումը յիշեալ դպրոցներում, որոշեց սրանից մի քանի ամիս առաջ՝ եկող սեպտեմբերից բանալու նրանցում նաև չորրորդ տարուայ

աբ վրացերենից անմիջապես թարգմանում է ռուսերենի. չոր-
րորդ տարին բոլոր սովորածը կրկնում է ռուսերենով, Այն բոլոր
ուսումնասիրաններում, որտեղ ուսուցիչը գիտե վրացերեն, չոր-
րորդ տարուայ ընթացքում պէտք է սովորեցնէ միայն հին, խու-
ցուրխ կոչուած վրաց եկեղեցական լեզուն, իսկ կենդանի լեզուի
դասեր այդ բաժանմունքում՝ հին լինելու:

Վրաստանի հոգեկոր խորհրդի աչդ նոր նախագիծը, ընա-
կանաբար, մեծ տպաւորութիւն թողեց, վրայ հասարակութեան
և մամուլի վրայ: Վրայ մամուլը, յուսալով որ սինօզը կը յարգէ
տեղացիների կարծիքը, ենթարկեց աչդ զպոպական նոր ծրա-
գիւրը մանրամասն և եռանդոտ քննութեան՝ մանկավարժական և
այլ տեսակէտերից:

«Յերեկուպա լլոյսի պէս պարզ է,—ասում է «Խլերխան»—
 Թէ՛ սրբան անճիշտ է այդ ծրագրի իմաստը։ Դրա իրականացումը
 կատարակալ զժողովի կը փոխի ուսումնարանները։ Մանուկների
 մտքի չփոթում ու խանգարում—անհարա անմիջական հետեւան
 քը։ Նա իրար կ'անցնէ նաև գիւղացիներին և պառակտում կը
 յառաջադնէ նրանց մէջ։ Մինչև օրս վրացի գիւղացին եղբայ-
 րաբար էր վարւում հայերի և օսերի հետ և իրաններից չէր
 ջոկում նրանց, բայց այժմ այդ եղբայրական յարաբերութիւնը
 (միևնոյն գիւղում) կը քանդուի և պառակտում կը գոյացնի,
 եթէ գիւղն այլ ևս չի ճանաչուի վրաց գիւղ և նրա ուսումնա-
 րանը՝ վրաց ուսումնարան լոկ այն պատճառով, որ այդ գիւ-
 ղում բնակչութիւն ունեն մի քանի տուն հայ կամ օս։ Այն ժա-
 մանակ վրացի գիւղացիք վնասակար կը համարեն այգպխի հա-
 րեաններին, ամեն տեսակ հնար գործ կը դնեն, որ նրանց հա-
 լածեն գիւղից, նրանց երեխաներին կ'արգելին ուսումնարան
 յաճախելը և այսպիսով կը ստեղծուի մի գծբախտ գրութիւն։
 Մինչդեռ դպրոցն ամեն տեղ ծնում է բարեմտութիւն և բարե-
 սրտութիւն, նա մեզանում կ'աճեցնէ այսուհետև միայն վայրա-
 գութիւն, հարուստիւն և թշնամութիւն»*)։

Համը մեթոդով լեզուի և կրօնի զասաաւութեան անյարմարութիւնը լրացիրը ձևակերպում է հետեւեալ կերպով.

«Համը մեթոդի օգնութեամբ երեխան կարող է սովորել լեզուի միայն տեսանելի, մարմնական, նիւթական կողմը և այն էլ մեծ դժուարութեամբ, բայց նա բոլորովին անզօր է ծանօթացնելու աշակերտներին խօսքի անտեսանելի, հոգեկան և աստուածային կողմի հետ, մինչդեռ հենց այս վերջին կողմն է ամենագլխաւորը եկեղեցական-ծխական ուսումնարաններում»։

*) *«Ի վերջում», № 148.*

Այդ մեթոդը անպատճառ կը զարգացնէ ուսումնարաններում հեթանոսական նիւթապաշտութիւն և բոլորովին կը հալածէ այնտեղից քրիստոնէական իղէալիզմը: Ուստի զրա մուտքը նոյնքան անընդունելի պէտք է լինի ծխական դպրոցներում, որքան և սատանայինը—զրախտում:

«Իւրաքանչիւր դաւանութեան ազգին շնորհուած է իրաւունք սովորացնելու իր կրօնը երեխաներին մայրենի լեզուով և այդ ոչ միայն տարրական, այլ նաև միջնակարգ և բարձրագոյն ուսումնարաններում: Այդպէս է Ասիայում, Ամերիկայում, Ռուսաստանում և ամեն տեղ: Ինչու և ապա մեր ազգին էլ կը պէտք է շնորհուի այդ բարեքը: Ինչու պէտք է նա կազմի այդ ցաւալի բացառութիւնը ուրիշ ժողովուրդների մէջ: Քանի տարի են սովորում ռուս մանուկները կրօնը տարրական ուսումնարաններում իրանց մայրենի լեզուով: Երեք: Մենք ռուսների եղբայրներն ենք, նրանց հաւատակիցը, նրանց հետ յօժար կամքով միացած և հաւատարիմ հպատակ ռուս թագաւորի. ուրեմն եթէ կայ աշխարհում արգարութիւն, պէտք է մեր երեխաներին էլ շնորհուի այդ լաւութիւնը, պէտք է նրանք էլ ուսանեն իրանց մայրենի լեզուով՝ իրանց հաւատի վարդապետութիւնն ու սրբազան պատմութիւնը» *):

Այդ դպրոցական նոր ծրագրի աւելիով վրաց լրագիրն աւսում է իր մի խմբագրականում հետեւեալ առաջարկութիւնը.

«Հոգեւորականութիւնը, որպէս պաշտպան իր հօտի բարոյական և կրօնական շահերի, ունի իրաւունք, որքան մեղ յայտնի է, կազմելու պէտք եղած ժամանակը գործակալութիւնների ժողովներ, դատելու այս կամ այն առարկայի մասին և ազատ ներկայացնելու իր կարծիքն ու որոշումը տեղական հոգեւոր կառավարութեան: Յուսով ենք, որ ներկայ դէպքումն էլ մեր հոգեւորականութիւնը նոյն տեսակ կը վարուի, և եթէ համոզուի, որ դպրոցական նոր ծրագիրը անյարմար է, կը ներկայացնէ իր պատճառաբանութեամբ կարծիքը թեմի բարձրագոյն վարչութեան՝ այդ կարծիքին կանոնաւոր ընթացք տալու համար: Բացի այդ, մեր հոգեւորականութիւնը կարող է խնդրել յիշեալ վարչութիւնից, որ նշանակուի նոյնպէս՝ որքան կարելի է շուտ՝ ամբողջ թեմի հոգեւորականների ժողով, որպէս զի այդ վերջինը քննէ նոր ծրագիրը և, նրան չընդունելու դէպքում, ինչդէ վրաստանի էքզարքոս սրբ. Ֆլաւիանի միջնորդութիւնը ս. սինօդի առաջ» **):

*) «Եվերիա», № № 148 և 150.

**) Ibid.

Մեր այս տեղեկութիւնը լրացնելու համար պէտք է աւելացնենք նաեւ, որ վերոյիշեալ 200 ծխական դպրոցներէից 32-ում սովորում են անխառն կերպով միայն յոյներ:

Մենք մի առանձին բաւականութեամբ անցնում ենք այժմ մի միջիթարական երևոյթի մեր հարևանների կեանքում: Դրանց ազգային հաստատութիւնների մէջ շատ պատուաւոր տեղ է բռնում «Վրաց գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւնը», որ գործել է արդիւնաւէտ կերպով ամբողջ 22 տարի: Ընկերութիւնն ունի իր ձեռքում այն բոլոր գործօնները, որ անհրաժեշտ են մի այդպիսի բարձր գաղափար իրականացնելու համար. ուսումնարաններ, էփանագլին գրադարան-ընթերցարաններ, սեփական միջոցներով հրատարակուող գրքեր, թանգարան, գիտնական գրքերի և վրացերէն ձեռագիրների ժողովածու, գրավաճառանոց և մինչև իսկ լուսանկարչանոց, որ նուիրել է նրան հանգուցեալ Րօինովը... Բայց այդ՝ ընկերութիւնն օգնում է գրամով գրողներին և ուսանողներին և գրքերով ու ուսումնարան կան պիտոյքներով՝ այլ և այլ—ոչ իր սեփական—դպրոցներին և գրադարաններին: Նա ունի նոյնպէս՝ թէև չափաւոր՝ յատուկ զուամարներ (մօտ 10,000 ռուբլի) գրողների, թանգարանի, ձեռագիրների ժողովածուի և ապագայ տպարանի համար:

Անցեալ 1900 թուին ընկերութիւնն ունեցել է, ինչպէս այդ երևում է վերջերս լոյս տեսած հաշուից, 8 պատուաւոր, 73 հիմնադիր և 588 իսկական անդամ. պահել է 3 ուսումնարան, որն ամբողջապէս իր հաշուով, դարձեալ 3 ուսումնարան, որոնց ծախսի կէսը ինքն է հոգում, իսկ մնացածը—գիւղական հասարակութիւնը և էլի 2 ուսումնարան, որոնց ծախսը յանձն է առել իր վրայ Գուլթայիսի կալուածական բանկը. ունեցել է 7 էփանագլին գրադարան-ընթերցարան՝ քաղաքներում և գիւղերում. նպաստ է տուել 10 ուրիշ ուսումնարանի և 6 գրադարան-ընթերցարանի. տպագրել է 5 անուն գիրք, որոնցից մէկը, այն է մեր ընթերցողներին ծանօթ երաժիշտ Փ. Քօրիձէի երգերը՝ զուրս է եկել ութը առանձին տետրակներով. ընդհանուր ծախսը այդ գրքերի, որոնց մէջ կան և դասագրքեր (տասնեակ հազարներով), եղել է 7375 ռուբլի: Այնուհետև ընկերութեան գրավաճառանոցում սեփական և ուրիշներից վերցրած հրատարակութիւնները եղել են 35,319 ռուբլու արժողութեան, որոնցից ծախուել է տարուայ ընթացքում 19,662 ռուբլու ապրանք և զուտ արդիւնք մնացել է գրանից 1917 ռուբլի: Ընկերութեան գրասենեակում պահուող մատենադարանում գտնւում էր 3355 վրացերէն գիրք և ձեռագիր և 1254 գիրք էլ օտար լեզուներով: Հաշուետւութեան տարին ընդհանուր մուտք եղել է 19,990

ռուբլի և նոյնքան էլ ծախս, որից մօտ 9000 ռուբլին ընկնում է ուսումնարանների վրայ:

Ընկերութիւնը մեծ համակրութիւն է վայելում գաւառներում, որտեղ շարունակ տրւում են ներկայացումներ, կազմւում երեկոյթներ, անւում հանգանակութիւններ և արդիւնքն ուղարկւում ընկերութեանը: Բաւական է յիշել այդ կողմից, որ միայն Բաթումից ու Վրադիկաւկազից ստացուել է հաշուետւութեան տարին 7365 ռուբլի. Բագուից—1500 ռ., Գսնձակից—400 ռ. և այլն: Իբրև մի հետաքրքրական բան, աւելացնենք նաև, որ անցեալ տարի 15 անձ և հաստատութիւն իրաւունք են վերցրել ընկերութիւնից պահելու իրանց մօտ փակ գանձանակներ (դուլար), որոնցից գոյացել է 186 ռուբլի:

Ընկերութեան ամբողջ գոյքն հաւասարւում էր 1901 թ. յունուարի 1-ին 48,923 ռուբլու:

Վրացիք կարող են պարծենալ, որ մեզանից չուտ հասկացան ժամանակակից նշանաւոր գաղափարներից մէկի՝ կօօպերատիվ ընկերութիւնների կազմակերպութեան՝ իրականացնելու անհրաժեշտութիւնը: Տասը տարուց աւելի է, որ Վրաստանի գիւղերում և քաղաքներում գործում են թէ արդիւնաբերողներ և թէ սպառողների ընկերակցութիւններ, աւելի կամ պակաս շրջանառութեամբ: Չունենալով ներկայ ընկերայ ընկերայ մեր ձեռքում ճիշտ թուանշաններ այդ օրինակ կազմակերպութիւնների շրջանառութեան և էլ և մուտքի մասին, մենք կը թուենք այս անգամ այդ ընկերակցութիւններից մի քանիսի գործունէութեան տեղերը: Թիֆլիսում գոյութիւն ունեցող վրաց «ՇուամաՎալի» (միջնորդ) սպառողական ընկերութիւնը պահում է իր անդամների համար մի խանութ: Նոյն քաղաքում նորերս հիմնուեց մի ընկերութիւն, որ նպատակ ունի մատակարարելու իր անդամներին հաւեր և այլ ընտանի թռչուններ: Քութայիսում մօտ 2 ամիս առաջ հիմնուեց իր անդամներին թխած հաց մատակարարելու ընկերակցութիւն: «ՇուամաՎալի» նման խանութներ կան Կախէթի Մաչխանի և Շիլդա գիւղերում: Արդիւնաբերողների ընկերակցութիւններ գոյութիւն ունեն՝ Երկուսը Կախէթում—այգետէրերի—սեփական գինին ծախելու, մէկը՝ Գօրու գաւառում—տեղական կալուածատէրերի—ամենատեսակ գիւղական արդիւնաբերութիւնները ծախելու (պահեստը գտնւում է Գօմի գիւղում), երեքը՝ Քութայիսի նահանգում, որոնցից երկուսը, այն է Օզուրգէթ քաղաքի և Կուխի գիւղի ընկերակցութիւնները ծախում են բոժոժ, իսկ երրորդը՝ Քութայիս քաղաքի «Կօլխիդա» ընկերակցութիւնը՝ տեղական այլ և այլ արդիւնքները:

Այդ վերջին երեք ընկերակցութիւնները ունեն ընդարձակ շրջանառութիւն և իրանց ապրանքի (բոժոժ, ընկոյզի ծառ, սիմֆնդր և այլն) մեծագոյն մասը արտահանում են Եւրոպա, որտեղ ունենում են շարունակ իրանց միջից ընտրած գործակալներ: Կախէթի ընկերութիւններն ունեն Թիֆլիսում մեծ պահեստ և դրանց գինին ուղարկւում է նոյնպէս Ռուսաստան և արտասահման: Այդ տեսակ արգիւնաբերողների ու սպառողների ընկերակցութիւններ, ինչպէս երևում է վրաց լրագրութեան մէջ տպուող տեղեկութիւններից, հիմնուելու են մօտիկ ապագայում նաև ուրիշ շատ տեղերում: Ուշադրութեան արժանի են այդ վերջինների մէջ Կախէթի «ոչխարաբոյծերի» և «ծխախոտաբոյծերի» նախագծուած ընդարձակ ընկերակցութիւնները:

Հանգուցեալ Արծրունին մի ժամանակ ասում էր, որ հայերը, առանձին վերցրած՝ լաւ են, առաջագէժ են, բայց միասին վերցրած՝ անպէտք են... Մեր այդ «խմբական անպէտքութիւնը» հաստատւում է այժմ, ի միջի այլոց, և այն ապշեցնող հանգամանքով, որ հայ մարդու համար գոյութիւն չունի մինչև օրս և ոչ մի կօօպերատիվ կազմակերպութիւն...

Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Անձնական նախաձեռնութիւնը հասարակական կեանքում.—Ինտելիգէն-
ցիայի դերը այդ հարցում.—Գործնականութեան ողին եւրոպական հասա-
րակական գործիչի մէջ.—Վերացական դատողութիւնների սէրը մեր մէջ.—
„Հասարակական գիտութիւնները“ լսողներին մի խորհուրդ.—Ժողովրդա-
կան կրեդիտի կազմակերպութիւնը մեզանում.—Անձնական նախաձեռնու-
թեան օրինակներ մեր կեանքից.—Պէտք է ժողովրդին յարմարեցնել փո-
փոխուող պայմաններին.—Հայ ինտելիգէնտների նախաձեռնութիւնը ան-
ցեալում.—Գլխացական կանոնադրութիւններ.—Ընտրողական սկզբունք և
փաշայական կամայականութիւն.—Հոգաբարձութիւնը օրինական մարմին
է.—Վտանգաւոր էքսպերիմէնտներ.—Ընկերակցութիւնների մէջ թագնուած
բազմակողմանիութիւնը:

Եւրոպական կեանքը ընդհանրապէս առած տարբերում է
մեր կեանքից իր աչքի ընկնող կենսունակութեամբ, կայտա-
ռութեամբ, թափով: Եւրոպացին ոչ միայն աւելի մեծ գիտական
պաշար ունի, այլ և աւելի շատ ինքնավստահութիւն: Անսահ-
ման մեծ է մանաւանդ նրա ինիցիատիւը կամ նախաձեռնութիւ-
նը: Հասարակական բոլոր ասպարէզներում այնտեղ կարելի է
տեսնել անհատական ինիցիատիւի ջնորհիւ կատարուած հսկայա-
կան գործեր: Անշուշտ այդ երևոյթը բացատրւում է նրանով, որ
այնտեղ չը կան զանազան խոչընդոտներ ոչ միայն ազատ կարծիք
յայտնելու, այլ և զանազան ժողովներ գումարելու և ընկերու-
թիւններ կազմելու գէմ: Մինչդեռ մեզ մօտ վարչական խնամքը
մեռցնում է մարդկանց մէջ ինքնուրոյնութիւնը, նախաձեռնող
ողին:

Սակայն, այնուամենայնիւ, որոշ սահմաններում հնարա-
ւորութիւն կայ թէ անհատական և թէ հասարակական նա-
խաձեռնութեան համար և մեզանում: Եւ կարելի է ասել,
որ մեզ աւելի պակասում է հասարակական ողին, քան թէ
ինիցիատիւը, որովհետև նեղ անհատական բարեկեցութեան
ուզողուած գործունէութեան մէջ, մանաւանդ հայր, բաւական
զարգացած նախաձեռնութիւն է ցոյց տալիս, այդ ընդունա-

կութիւնը նա բաւականաչափ ուժով չի արտայայտում միմիայն հասարակական նշանակութիւն ունեցող ձեռնարկութիւնների մէջ, Տգիտութեան և աղքատութեան մէջ կորած մասսայից սպասել, որ նա ինքն իրան օգնի, ըմբռնի ժամանակակից կեանքի պահանջները, իր գոյութիւնը բարւոքող նոր ձանապարհներ գտնի—նշանակում է լինել ֆատալիստ։ Եւրոպական աւելի աչքաբաց, աւելի զարգացած մասսաների մէջ անգամ զանազան հանրագում ձեռնարկութիւնների նախաձեռութիւնը պատկանում է ինտելիգէնտ ոյժերին։ Ինտելիգէնցիան է, որ իր գիտութիւնը, իր եռանդը, իր ոգեւորութիւնը զոհում է մասսայի դրութիւնը բարւոքելու համար։ Հաստատ գիտակցութիւնը՝ որ հասարակական չարիքների վերացումը մարդկանց սեփական ոյժերին է վերապահուած—ներհնչում է եւրոպացի զաղափարական ինտելիգէնտին ինքնավստահութիւն և կայտառութիւն նրա գործունէութեան մէջ. ոչ մի դժուարութիւն նրան չի յուսահատեցնում, որովհետեւ նա գիտէ տեղական պայմանների և հանգամանքների համեմատ հանձարեղ գործնականութեամբ կազմակերպել կռիւը չարիքի դէմ։ Այդ գործնականութիւնը, այդ կազմակերպական տաղանդը մենք համարեալ չունենք, երբ հարցը դուրս է գալիս մեր անձնական շահերի սահմանից։ Շատ ընդորոշ է, որ մեր ինտելիգէնտներից շատերը տարիներով ապրելով արտասահմանում, ոչինչ չեն սովորում այնտեղի կեանքի դպրոցից «Հասարակական գիտութեան» թէօրիաներով դրանք գիտեն ոգեւորուել, իսկ թէ ինչպէս է եւրոպացին իրագործում կեանքի մէջ այդ թէօրիաները—մեր «իլլիւսոփաներին» այդ չէ հետաքրքրում։ Եւ վերադառնալով հայրենիք մեր այդ «հասարակագէտ» դպիրները իրանց առաջին պարտականութիւնն են համարում ուսանողական նստարանից լսած «ամենավերջին» տեսութիւնները, գիտնականութեան արտաքին բոշոր ձևերին հաւատարիմ մնալով—ճառել, մոռանալով որ գիտութեան այլուրեքներ չիմացող ընթերցող մեծամասնութեան համար այդ բոլորը այնքան արժէք ունի, որքան գիֆֆերինցիալները և ինտելգրաֆները՝ թուաբանութեան չորս գործողութիւնները գեոչիմացող աշակերտի համար։ Հասկանալի է, որ ոչ Մարքսը և ոչ Էնգելսը երբէք չեն պահանջել, որ նրանց հետևողները կորցնէին իրանց առողջ դատողութիւնը... Ի հարկէ, անհրաժեշտ է իւրացնել, մարսել գիտութեան «ամենավերջին խօսքերը», բայց պէտք է նաև իմանալ, թէ ուր ինչ է պահանջուում որոշ պայմաններում և հանգամանքներում...

Եթէ «հասարակական գիտութիւններ» լսող մեր երիտա-

տարդները մի և նոյն ժամանակ իրանց հեղուկին տային ուսումնասիրել գործնականապէս թէ ինչպէս են եւրոպական կեանքի մէջ իրադործւում որոշ թէօրիաներ, թէ ինչպէս են, օրինակ, մաքառում վաշխառուների դէմ, ինչպէս են էփան կըրեղիտ, փոխատու-խնայողական, արդիւնաբերական ընկերակցութիւններ կազմակերպում հայն հայն, և ապա մեր կեանքի մէջ ևս աշխատէին գործ դնել իրանց տեսածը, չը խնայելով եռանդ ու վերջնելով իրանց վրայ ինիցիատիւր, կազմակերպելու ջանքերը—այն ժամանակ անշուշտ պղնձի ղողանջիւն չէին լինի այդ շարժական տրակտատները...

Պէտք է չը մոռնալ, որ, մանաւանդ 1895 թուականի օրէնքից յետոյ, ժողովրդական վարկի կազմակերպութիւնը Ռուսաստանում բաւական դիւրութիւններ է ստացել և այդ ուղղութեամբ գործողների համար ազատ ասպարէզ է բացուած գործադրելու իրանց թէ գիտութիւնը, թէ գործնական հմտութիւնը և թէ ինիցիատիւր։ Եւ մենք տեսնում ենք որ Ռուսաստանի այն ծայրերում, ուր ժողովրդի մէջ աւելի է զարգացած հասարակական ընազդները, ուր ինտելիգէնցիան աւելի գաղափարական է և նախաձեռնող—այնտեղ աւելի են տարածուած մասսայի բարօրութեանը նպաստող զանազան ձևի ժողովրդական կրեղիտի և ինքնօգնութեան կազմակերպութիւնները։ Այդ կողմից Լեհաստանը, Բալտեան նահանգները կարծես տարբեր պետութեան մէջ լինէին, քան Կովկասը։

Թէ անձնական նախաձեռնութիւնը հասարակական կեանքում ահագին դեր կարող է կատարել նաև մեր կեանքում, չը նայած ըստ աննպատ պայմաններին, այդ երևում է մի քանի օրինակներից։ Բաւական է յիշել այստեղ, որ առաջին հայոց էփանադին գրադարանը Թիֆլիսում իր գոյութեամբ պարտական է մի խումբ ինտելիգէնտ երիտասարդների և օրիորդների ինիցիատիւին *)։

Միթէ թատրոնը, բարեգործական ընկերութիւնները, հրատարակչական գործը մեղանում նոյն այդ ինիցիատիւի արդիւնք չէ։ Այս ուսումնական տարուանից Բագուում բացուելիք «համակրթական կուրսերը» նոյն անհատական ինիցիատիւի արդիւնք չեն։ Անկասկած գոյութիւն ունեցող պայմաններում աւելի մեծ տոկոսնութիւն ու եռանդ է պահանջւում մեր ինիցիատորներից, քան եւրոպականներից։ Բայց այդ չը պէտք է պատճառ լինի որ մեր ինտելիգէնցիան ձեռները թափ տայ և «ոչինչ չի դուրս գալ» խօսքերով հանգստացնի իր խիղճը և անօգնական

*) «Մուրճ» 1890 թ. № 12. «Էփանադին գրադարանի փորձը»։

Թողնի դարևոր ստրկութեան մէջ հոգու ամեն մի ազատ շարժում կորցրած խաւար մասսան:

Կեանքը բարդանում է, ժամանակի հետ փոխւում են պայմանները, պահանջւում է յարմարուել այդ նոր պայմաններին. դրա համար պէտք է խառնիճաղանջ երևոյթների մէջ մի ուղեցոյց, գործունէութեան նոր եղանակներ, նոր ձևեր: Արդ, ինքը մասսան կարող է այդ անել, եթէ ինտելիգէնտը նրան չօգնի, եթէ գրական խօսքը չը մտնի ժողովրդի խաւերի մէջ, եթէ հրապարակախօսը շարունակի նոր սխալաստիկայով պարապել: Այս բոլոր հարցերի շուրջը պէտք է պտտի ինտելիգէնցիայի մտածողութիւնը. նրա վրայ են ծանրաբեռնուած հասարակական-ազգային հոգսերը և նա թեթևամիտ է ու յանցաւոր, եթէ բակարայից և դիվիդենտներից դուրս բան չէ տեսնում...

Երբ մենք յետ ենք նայում, չենք կարողանում չը խոստովանել, որ վաթսուհակն և եօթանասնական թուականների մեր ինտելիգէնցիան, չը նայած իր սակաւաթուութեան, աւելի էր արտայայտում հասարակական ընադդներ, քան մենք: Ոչ միայն գրական շարժումը, թատրոնը, բարեգործական ընկերութիւնները, այլ և դպրոցական հարցը այն ժամանակ դրսեւում էր բուռն ոգևորութիւն ինտելիգէնտ խաւերի մէջ: Այդ ինտելիգէնցիայի ինկիցիատիւի չնորհիւ է, որ մեր դպրոցները ստացան դեմօկրատիկական հիմք: Ընտրողական սկզբունքը մտցրուեց և մեր դպրոցական կեանքի մէջ: Ժողովրդի ներկայացուցիչ ինտելիգէնտները մշակեցին կանոնադրութիւններ, որոնք հաստատուեցան սինօդից և կաթողիկոսից: Ժողովրդական մասնակցութիւնը մի հոգ էր, որի մէջ խոր արմատներ պէտք է գցէր դպրոցը և անունդ առնելով այդ տեղից օրից օր աճէր, զարգանար: Պէտք էր միայն խնամել, ժամանակին այս կամ այն պակասը լրացնել հողատար, քնքոյշ ձևներով: Այդ հողը օրինական հիմքերի վրայ էր դրած: Պօլօփենիայի 1004 յօդուածի հիման վրայ կազմած և վաթսուհակն թուականներին Մատթէոս կաթողիկոսի և սինօդի կողմից հաստատած կանոնադրութիւնները պէտք է նաև ապագայում յարգուէին մեր հոգևոր իշխանութեան կողմից, իբրև ժողովրդի և հոգևորականութեան մէջ կոած մի գաճն: Բացի դպրոցական հոգաբարձութիւնները սինօդը կարող էր ունենալ իր մօտ և մի ուսումնական մասնաժողով, որին յանձնուած լինէր մեր զբարոյների ընդհանուր վերահսկողութիւնը: Այդ մասնաժողովը պէտք էր նմանապէս ընտրովի լինէր. դիցուք ընտրուէր հէնց թեմական հոգաբարձութիւններից: Մի խօսքով կարելի էր շա-

րունակ կատարելագործել ընտրողական առողջ հիմքերի վրայ դրուած դպրոցական կազմակերպութիւնը: Որ բոլորովին օրինական էր հոգաբարձութիւնը, այդ երևում է նախ նրանից, որ սինօզը և նրա պրօկուրօրը հաստատում էին այդ կանոնադրութիւնները: Այդ երևում է և նրանից, որ Նոր-Նախիջևանի թեմական դպրանոցի կանոնադրութիւնը հաստատուեց բարձրագոյն իշխանութիւնից: Սակայն մեր տգէտ հոգևորականներն և դրանց հայկատակ մի քանի ինտելիգէնտ—«գործիչներին» աւելի ձեռնտու էին թիւրքական կարգերը. դրանք ուղում էին որ քմահաճոյքը օրէնք ճանաչուի. և ահա սկսուեցին մի շարք խաղեր և ոտնձգութիւններ ընտրողական իրաւունքի դէմ, մինչև որ կատարեալ խայտառակութեան հասցրին, դարձնելով դպրոցները ստոր կրքերի, վայրագ շահախնդրութեան, կղերական կամայականութեան կրկէս: Հոգեւոր իշխանութեան փաշայականութեան դէմ շատ թոյլ ընդդիմադրութիւն ցոյց տուաւ ութսունական և իննսունական թուականներին մեր ինտելիգէնցիան: Այնուհետև ամեն բան տակն ու վրայ եղաւ և վերջին տարիներս քաօսը կատարեալ դարձաւ: Այսօր նշանակում էին հոգաբարձուներ, վաղը ընտրում, մի օր նշանակում էին լիազօր տեսուչներ, մէկ էլ յայտնում էին որ հոգաբարձութիւնը իրաւունք ունի ինքը տեսուչ ընտրել: Սպա մի քիչ անց յայտնում էին, որ այդ իրաւունքը պէտք է սահմանափակուի և ընտրեն անպատճառ վարաջաւորներ և անպատճառ այս կամ այն անձի ցանկալին և այլն և այլն:

Հոգեւոր իշխանութիւնը, ասիական բռնասպետութիւնների նման, իշխանութեան բաժանման սկզբունք չէր ճանաչում—նա իրան ամենագէտ և ամենակարող էր յայտարարել. այսօր մանկավարժական ժողովի որոշման մէջ էր խառնուում, վաղը հոգաբարձութեան միաձայն վճիռը փոխում. մի տեղ արձակած աշակերտի կողմն էր բռնում, միւս տեղ այս կամ այն բանկիրի քէֆով էր կարգադրութիւն անում և այլն և այլն: Մի խօսքով՝ իրաւունքի, օրինաչափութեան մասին թուրք փաշայի հասկացողութիւն էր թագաւորում: Եւ ի՞նչ, այդ բոլոր խայտառակութիւնները անելով հանդերձ մեղադրում էին «ընտրողական սկզբունքը», ինչպէս Կրքլօլի առակում հայելին էր փչրում, որովհետև նրա մէջ երևում էր կապիկի տգեղութիւնը... Եւ ահա մի սկզբունք, որ ամեն մի ժողովրդի համար միայն առաջադիմութեան կռուանն է եղել, հայ տգէտ կղերի և նրա խնկարկող «պահպանողական» կոչուածների համար քաւութեան նոխալ է դառնում... Ի՞նչ կարելի է անել այդ մտաւոր կուրութեան և վարչական հրէշաւոր ապիկարութեան դէմ. եթէ

ոչինչ չէ կարելի անել—պէտք է ինքնաճանաչ հոգաբարձութիւնը գոնէ բողոքի նրանով, որ հրաժարուի կոյր գործիք լինելուց։ Եւ ժողովրդի առաջադիմութեան այդ գործօնի, դպրոցի, վրայ առայժմ պէտք է մեծ յոյսեր չունենալ, քանի որ հոգեւոր իշխանութիւնը իր կատարեալ իրաւունքն է համարում մեր դպրոցների գլխին զանազան վտանգաւոր էքսպերիմենտներ կատարելը...

Մենք ասացինք որ ժամանակը, պայմանները փոխուել են, կեանքը նոր պահանջներ է դնում մեր առաջ։ Մեր ինտելիգենցիան պէտք է ըմբռնի ժամանակի ոգին և ձգտի ամեն կերպ խոր մտցնել ժողովրդի մէջ զրական խօսքի ազդեցութիւնը, քարոզել, օրինակ ցոյց տալ ինքնօգնական զանազան ընկերակցութիւններ կազմակերպելու գործում, չը բաւականանալ վերացական դատողութիւններով, այլ աշխատել գործնականապէս, իրական կեանքում ստեղծել զանազան կէտերում ինքնօգնութեան օազիսներ։ Ամեն մի կօօպերատիւ ընկերակցութիւն իր մէջ արդէն պարունակում է բազմակողմանի տարրեր։ մենք տեսնում ենք որ սկզբում մի աննշան սպառողական ընկերութիւն կամաց-կամաց սկսում է բարւոքել իր անդամների կեանքի ոչ միայն նիւթական կողմը, այլ և մտաւորը, էսթետիկականը... Եւ թող կենտրոններում եղած մեր ինտելիգենցիան չսփթէ չի կարող գնալ գաւառում իրագործել մեր ասածները։ Գաւառը ինքն է գալիս նրա մօտ. Բագում, օրինակ, բոլոր գաւառներից կան բանուորներ, գործակատարներ, վարպետներ, արհեստաւորներ, զրանց մէջ կատարած փորձերը բնականաբար հետեւանքներ կ'ունենան և գաւառներում։ Դժուար չէ սովորած բանը տեղափոխել նաև գաւառը և ինտելիգենտ ոյժերի հոգատարութեամբ և օգնութեամբ շարունակել սկսածը կամ սկիզբ դնել նման ձեռնարկութիւններին և ծննդավայրերում։ Այսպէս ուրեմն մեր կեանքի մէջ շատ փոփոխութիւններ կարելի է մտցնել, եթէ մեր ինտելիգենցիան, իր անձնական ինիցիատիւի որոշ մասը գործադրի հասարակական ասպարէզում, և իր կեանքում չը հետևի՝ *Sauve qui peut*—եսական դեմիզին։

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

1. Մոռացուած գաւառամասերը Երեսնեան նահանգում

Բնութիւնը Երեսնեան նահանգում որքան որ առատաձեռն է դաշտային մասերում, նոյնքան ժլատ է լեռնոտ տեղերում և որքան պտղաւոր յաժ հարթութիւնների վրայ, նոյնքան դաժան բարձրաւանդակներում: Եւ այժմ նահանգի այն մասերը, որոնք ընկած են լեռնոտ մասերում և բարձրաւանդակների վրայ, ոչ միայն ենթակայ են ժլատ ու անողոք բնութեան զրկանքներին, այլ և մոռացուած ամենքից, թողնուած բախտի կամքին: Ահա թէ ինչու այդ մասերում ժողովուրդը տարէց տարի աղքատանալով հասել է յետին ծայր թշուառութեան և մի կամ երկու միմեանց յաջորդող անբերրի տարիներում ենթարկուելով տնտեսական ծայրայեղ քայքայման, թողնում է երեսի վրայ իր ընտանիքը, ձգում իրան ապրուստ չը հայթայթող վար ու յանքը և ձեռք առնում պանդխտութեան դաւաղանք:

Այսպիսի աննպաստ պայմաններին ենթակայ և բախտի կամքին թողնուած գաւառամասերը այժմ ներկայացնում են Երեսնեան նահանգում Աբարանը, Դարաչիչակը և Նոր-Բայազէտը: Յուրտ կլիման, երկարատև ձմեռը որքան էլ այդ տեղերի ժողովուրդին ընտելացրած լինեն սակաւապետութեան, բայց յաճախակի տեղի ունեցող ամբողջ ամառուայ ընթացքում սոսկալի երաշտը այնպէս այրում, խանձում է բուսականութիւնը, որ սովը, տնտեսական քայքայումը անխուսափելի է դառնում այդ տեղերում:

Բայց հացահատիկների մշակութիւնից, այդ տեղերում ժողովուրդը պարապում է նաև անասնապահութեամբ: Այդ երկրորդ պարապմունքը նոյնպէս նրան չէ վարձատրում: Թէև այդ բարձրաւանդակներում անասնապահութեան համար ձգուած են ընդարձակ արօտատեղեր և գեղեցիկ լեռնաչղթաներ, բայց երաշտ տարիներում ինչպէս հացաբոյսերը, այնպէս էլ արօտատեղերը աղանձուելով առաջացնում են խոտի, դարմանի

այնպիսի պակասութիւն, որ առանց այն էլ աղքատ ժողովուրդը, կենդանիների ուտեստի թանգութեան սարսափի տակ, ծախում, «զլխից ռադ» է անում իր մի քանի գլուխ ոչխարը, աչքի լոյս թկան եզը, իր երեսանների «բուզղ» կթի կովը և մնում է դատարկաձեռն: Եւ ահա անասնապահն էլ դարձեալ ստիպուած է գաղթել դէպի աշխատանքի կենտրոնները—Բագու, Բաթում, Թիֆլիս, և մշակութեամբ մի կտոր հայ հասցնելու երեսի վրայ թողած իր ընտանիքին: Իսկ եթէ մնում է իր երկրում—ընկնում է վաշխառուների ճանկը:

Պէտք է այստեղ յիշել որ այդ լեռնային գաւառները բոլորովին մոռացուած են և մեր Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնից, որ քիչ թէ չատ նպաստում է (փորձական դաշտեր, մասնագէտներ) մեր նահանգի դաշտային մասերի ժողովրդական աշխատանքը գիւղատնտեսական գիտութեան փորձերով աւելի արդիւնաւոր դարձնելու, սակայն բնաւ ուշադրութիւն չի դարձնում լեռնային ժողովրդի նահապետական անօգնական վիճակի վրայ: Մինչդեռ յիշալ լեռնոտ մասերում կարելի էր, աւելի զարգացնել անասնապահութիւնը և կաթնատնտեսութիւնը, կարելի էր ազնուացնել կենդանիների տեսակները, կարելի էր սովորեցնել իւր և պանիր պատրաստելու աւելի ձեռնտու միջոցները, կարելի էր ճանապարհներ ցոյց տալ շուկայ դուրս բերելու այդ բոլոր արդիւնքները, ինչպէս և բուրգը, կաշին: Սարահարթերում աջող կերպով աճում են կանուխ և կտաւահատ, որոնցից կարելի է ստանալ թոկերի համար թել և ամենաքնտիր քաթմաններ ու պարուսխներ պատրաստելու համար վուշ, մինչդեռ մեր ժողովուրդը գաղափար անգամ չունենալով դրանց մասին, այդ բոյսերը մշակում է այն չափով, ինչ չափով հարկաւոր է հատիկների գործածութեան և ձէթ ստանալու համար, իսկ հատիկները ստանալուց յետոյ ցողունները համարեա կորչում են աննպատակ:

Այդ տեղերում կարելի էր զարգացնել նաև մեղուաբուծութիւնը, այն ինչ գիւղատնտեսական այդ ճիւղը միանգամայն գոյութիւն չունի այդ լեռնամասերում: Կարելի էր զարգացնել բանջարանոցային բոյսեր, որոնք նոյնպէս անտես են առնուած: Տնայանագործութեան ոչ մի ճիւղ գոյութիւն չունի. կապերտներ, թաղիքներ, չալեր, ջէջիմներ և այլն գործուածքներ պատրաստելը բոլորովին մոռացուել են այդ տեղերում, այն ինչ բաւական էր որ ժողովրդին մատակարարուէր թելը և ցոյց տրուէր գործելու եղանակը, որ զարգանար այդ տեղերում տնայնագործութիւնը, որ մեր լեռների ժողովուրդը փոխանակ դատարկա-

բանութիւններով տարուայ 6—7 ամիսները սպանելու, պարսպէր տնայնագործութեամբ և այլ օգտակար արհեստներով:

Վերջապէս կարելի էր հաստատել գիւղական բանկեր, բայց թողնելով գիւղացուն էժան կրեդիտ, ազատելով նրան վաչխառուների ճանկերից: Մի խօսքով մեծ ասպարէզ կայ մեր մասնագէտ-ինտելիգէնտների, մեր գիւղատնտեսական ընկերութեան առաջ. հարկաւոր է նախաձեռնութիւն, էներգիա...

Այժմ երբ կովկասեան գիւղատնտեսական ընկերութիւնը գործի գլուխ անցնելով կազմակերպել է ցուցահանդէսը, թող ուշադրութեան առնի և այս մոռացուած չըջանները, թող յատուկ մասնագէտներ ուղարկէ յիշեալ գաւառամասերը, հիմնէ կաթնատնտեսական և թռչնաբանական կայարաններ, տարածէ տնայնագործութիւնը և այլ արհեստներ ու պարապմունքներ և դրսնով նա նպաստած կը լինէր այդ մոռացուած գաւառների ազգաբնակչութեան տնտեսական բարօրութեան:

Ա.—ԴՕ

II. Վիճակագրական տեղեկութիւններ Ալեքսանդրօպօլի գաւառի հայ-լուսաւորչականների մասին:

Մեր գաւառական կեանքն ընդհանրապէս քիչ է ռսումնասիրուած: Գաւառների մասին մեր գրականութեան մէջ բացարձակ կերպով պակասում են վիճակագրական տեղեկութիւններ:

Վիճակիս յաջորդ Մատթէոս վարդապետը գործակալների միջոցով գիւղական քահանաներին*) տպագրած ցուցակներ էր ուղարկել: Այդ ցուցակների մէջ նրանք պէտք է տեղեկութիւններ զբէին: Յիշեալ ցուցակների մէջ մարդահամարը թեթև սխալներ էր պարունակում, որոնց ստուգելու համար մենք անձամբ զնացինք գիւղերը և դատարաններում եղածների հետ ուղղեցինք: Ծխակատարութիւնների մասը վերաբերում էր վերջին քառամեակին, այն է 97, 98, 99 և 900 թուերին: Սրանց մէջ անճշտութիւններն աչքի էին ընկնում, ուստի լուս համարեցինք այս մասը նոր մէկից ռսումնասիրել: Հոգ. կառավարութեան արխիւից օգտուելու թոյլտուութիւն ստանալով՝ այլ և այլ համեմատութիւնների համար քիչ համարեցինք չորս տարին, վերցրինք տասնամեակը՝ սկսած 91 թուից մինչև 900 թիւը: Ցուցակներում նշանակուած հոգերի քանակութիւնը պակասաւոր

*) Եթէ քաղաքներում քահանաների մէջ եղած անհաստատութիւնն անտանելի է, որից և գլխաւորապէս ծագում է անբաւականութիւն, վէճ, կռիւ, գիւղերում հօ քահանաների դրութիւնը սոսկալի է արդէն: Գիւղացին յօժարութեամբ չի տալ քահանայի հասոյթը. տարիներով ծխակատարութիւն է անում մարդը և ոչինչ չի ստանում, ո՛չ պտղի և ո՛չ վողը, չորաբաժինը, որ քահանան օրէնքով պէտք է ստանար, շատ գիւղերում գիւղացիք կոպտութեամբ խլել են նրա ձեռքից: Քահանան եթէ տանը աշխատող ձեռքեր ունի, լաւ, խիկ եթէ ո՛չ, ապրում է յետին չբաւորութեան մէջ, անմոռնջ տանելով իր ծանր խաչը:

էր և շատ տարբեր չափերով արտադրողաւ, ուստի այդ մասը թողնում ենք մի այլ անգամուայ:

Այժմ գիմենք լուսն գործին:

Ալեքսանդրօպօլի վիճակը, ըստ Հոգ. վարչութեան, բաժանուած է տասն և մէկ գործակալութեան: Գործակալութիւնների հոգևոր գործերը վարում են Հոգ. կառավարութեան կողմից նշանակած գիւղական քահանաները:

Գործակալութիւններն են՝ Օրթաքիլիսա, որին ենթարկուած են 20 գիւղեր, Բող-Նօխուշ՝ 7 գիւղ, Չորլի՝ 14 գ., Նորաշէն՝ 12 գ., Արթիկ՝ 10 գ., Հոռոմ՝ 12 գ., Մահմուտճուղ 10 գ., Տաւշան-Ղշլաղ 13 գ., Մեծ-Հարնի՝ 11 գ., Համամլի՝ 7 գ. և Մեծ-Ղարաքիլիսա 9 գիւղ *), ընդամենը հարիւր քսան և չինգ գիւղ: Տեղի սղութեան պատճառով դանց եւ առնում ցուցակագրել իւրաքանչիւր գիւղն առանձին-առանձին. յարմարութեան համար աղիւսակի մէջ դնում եւ գործակալութիւնների դէմ գիւղերի թիւը, մարդահամարը և անասունների քանակութիւնը.

Համար	Գործակալութիւններ:	Գանձ. գիւղ. փախ. օգն.	Կաթ. օգն. քիւր.	Արական.	Իգական.	Երկու սեռի գումարը.	Խոզեր անաս. — ձիւ, գոմէշ, մանուկ, եղ, կով:	Մանր անասունները — ուղ, խոյ, գառ, անձ.
1	Օրթաքիլիսա . . .	20	2,087	9,290	8,568	17,858	15,776	33,012
2	Բող-Նօխուշ . . .	7	341	1,420	1,338	2,758	3,520	5,528
3	Չորլի . . .	14	853	3,619	3,259	6,878	6,378	9,605
4	Նորաշէն . . .	12	938	4,380	4,059	8,439	8,634	10,849
5	Արթիկ . . .	10	1,188	5,446	4,922	10,368	9,612	7,232 ¹⁾
6	Հոռոմ . . .	12	1,518	6,331	5,835	12,166	11,414	6,155
7	Մահմուտճուղ . . .	10	1,365	5,644	5,156	10,800	7,656	6,465 ²⁾
8	Տաւշան-Ղշլաղ . . .	13	1,160	4,665	4,282	8,947	7,600	6,259
9	Մեծ-Հարնի . . .	11	1,348	6,236	5,579	11,815	11,309	24,030
10	Համամլի . . .	7	809	4,362	3,749	8,111	6,245	11,553
11	Մեծ-Ղարաքիլիսա.	9	1,295	5,949	5,271	11,220	7,901	12,091
	Ընդամենը. . .	125	12,902	57,342	52,018	109,360	96,045	132,779

Ծան. Հաշիւը կազմուած է դարնան սկզբներին, որից չետոյ մի քանի գիւղերում պատահեց եղջիւրաւոր անասունների ժանտախտը, որից կոտորուել են մօտ 2000 կենդանիներ:

1) Վերջին երեք գործակալութիւնները, մինչև 41 թիւը, ենթարկուած են եղել Մանահնի վանքին, չետոյ միայն միացուած է Ալեքսանդրօպօլի վիճակին: Յիսնական թուերի վերջերին քաղաքիս լաջուղ է կարգուած հանգուցեալ Վարդան եպիսկոպոս Օճնեցին: Ժամանակակիցների վկայութեամբ հանգուցեալը խիստ դրամասէր է եղել: Օգտուելով իր դիրքից, ինչ-որ մի թուղթ է դուրս բերում Հոգ. կառավարութեան արխիւից և նրանով պահանջում է Փամպակի այս մասից, որպէս Մանահնի վանքին երբեմն ենթարկուած գիւղեր, «գաւազանաւորուող» և «սրբադրամ» կոչուած նուէրները, որոնք տարիների ընթացքում ապառիկ են մնացել: Ժողովրդի միամիտ և շէն ժամանակը լինելով, այդ ապառիկներից ահաջին տուրք է ժողովուել, որոնք մեծ մասը մտել է սրբազանի դրպանը:

2) Արթիկ, Մահմուտճուղ և Տաւշան-Ղշլաղ գործակալութիւնների գիւ-

Գործակալութիւններից ամենաբազմամարդն են՝ Օրթաքիլիսա, 17858 բնակչով, Հոռում, 12166 բնակչով, Մեծ-Հարնի 11815 բնակչով, Մեծ-Ղարաքիլիսա, 12220 բ., Մահմուտնուղ, 10800 բ. և Արթիկ, 10368 բ., իսկ փնացած գործակալութիւնները ունեն 10 հազարից պակաս բնակիչներ:

Վիճակի մէջ 200-ից աւելի տուն ունեցող գիւղերն են.

1) Արթիկ . . .	295 տուն	2,636 բնակչով:
2) Դուղբեանդ . .	203 »	1,695 »
3) Խլի-Ղարաքիլիսա	348 »	2,568 »
4) Համզաչիման . .	334 »	2,232 »
5) Համամլի . . .	356 »	3,138 »
6) Հոռում . . .	251 »	1,990 »
7) Մեծ-Ղարաքիլիսա	468 »	3,300 »
8) Մեծ-Հարնի . .	245 »	2,393 »
9) Մեծ-Քափանակ .	245 »	1,860 »
10) Սօգիւթլիւ . .	296 »	2,598 »

40 գիւղեր ունեն 100-ից աւելի տներ, իսկ ամենափոքր գիւղերն են՝

1) Սալութ. 16 տ. 117 բնակչով. 2) Աֆանտի՝ 21 տ. 241 բնակչ. 3) Գալնդալա՝ 22 տ. 183 բն. 4) Ալիխան՝ 27 տ. 349 բ. և 5) Նոր-Բաշ գիւղ, 28 տ. 275 բնակչով:

Մնացած գիւղերը ունեն 30—100 տներ:

Արական սեռը վիճակում իրականից աւելի է 5324-ով, իսկ քաղաքում համարեա երկու սեռն էլ հաւասար են թուով. (9227 արական, 9229 իգական):

Երկու սեռի համագումարը՝ 109360 հոգի բաժանելով տների ընդհանուր թուի վրայ, 12902-ի, իւրաքանչիւր տանն ընկնում է միջին թուով 8-ից աւելի անդամներ, իսկ քաղաքում ապրողների միջին թիւն ընկնում է 5 հոգի:

Բայց գիւղերում կան բազմանդամ գերդաստաններ, որոնք լիշեցնում են մեզ հին նահապետական բարի ժամանակների համակեցութիւնը: Այժմ էլ, ինչպէս առաջ, գիւղերում ապրում են միասին, մի ծածկի տակ, մի քանի եղբայրներ, իրանց որդիներով ու թոռներով, որտեղ մի քանի եղբայրներ, իրանց որդիներով ու թոռներով, որտեղ մի քանի օրօրոց է օրօրում, մի քանի կաթսայ կերակուր եփում, հաց թխում: Ընթերցողներին բարեմտութեան վրայ վստահելով՝ դնում եմ այստեղ մի քանի մեծ տների անուններ.

Քիւլլուճա գիւղում կենում է Գոթանճոնց մեծ ու հարուստ տունը— 75 անդամից բաղկացած: Սրանք բացի անասուններից, ունեն մի ձեռատունկ ծառատան 4—5 հազար ծառով:

Աղքիլիսա գիւղ. ապրում են Պոսեմենք, որոնց ընտանիքի անդ. թիւն է 55 հ. " " " Յակոյենք, " " " " 32 " " " Ալեքսանենք " " " " 25 " Դիւլաբլար " " Թումոյենց Սահակի ընտանիքը, բաղկացած 45 " լծում են 2 գութան, 15 սալ. ունի 450 սոմար ցորեն ամբարած:

Ղերից Փոքր-Հարնի, Ղասումալի, Խաչաքիլիսա, Սարիբաշ, Աղին գիւղերը չունեն փոքր կենդանիներ՝ արօտատեղ չունենալու պատճառով:

Նոյն գիւղում կան Մատոսենք, տնեցիների թիւն է 35 հոգի, վեր-
ցնում են 240 սալ հաց:

Հաջի-Նաղարում Բովիկ Խաչոյի ընտանիքը, 36 հոգուց բաղկացած,
գիւղացիք նրանց կարողութիւնը 10 հաղարի են հասցնում:

Փոքր-Սարխարում կան Վարդանենք, 43 հոգի են և հարուստ:

Ձաջուռցի գլանի Բատիկի ընտանիքը 30 հոգուց աւելի է, ունի
ջրաղաց, 2 օրավար ծառատունկ և հարուստ է:

Թորոսի գիւղում կենում են Դալի-Օղլանենք 40 հոգուց բաղկացած
անդամներով:

Օրթաքիլիսեցի Տէր-Արսէնի ընտանիքը նոյնպէս փոքր չէ, մօտ 32
հոգուց բաղկացած: Նոյն գիւղում կան Ասատուրենք, դարձեալ 36 հոգուց
բաղկացած:

Իմրիսան գիւղում կան Պետոյենք, 40 հոգի են:

Աղբուլաղում Նիրթեցոնց Յարութիւնի զերդաստանը՝ 42 հոգուց ա-
ւելի է:

Երկար կը լինէր այս ցոյցակի շարունակելը: Այսքանն էլ բաւական
է՝ դադարի կազմելու համար գիւղական մեծ գերդաստանների մասին: Մեծ
գիւղերը քաղաքին հետեւելով՝ բաժան-բաժան են լինում: Ցաւալի է
նկատել որ բաժանութիւնը սովորաբար կատարում է կոիւնքերով: Բա-
ժանուող եղբայրները գործը հաշտ վերջացնել չեն կարող, ուստի ստի-
պում դիմում են դատարաններին և երկու կողմն էլ անտեղի կերպով
վատնում են իրանց կարողութիւնները զանազան զրազրներով, ինքնակոչ
փաստաբանների տալով Գիւղացու պարագմունքն անշրաթեշտօրէն պա-
հանջում է համակեցութիւն: Գիւղատնտեսութիւնը մեր այժմեան պաշտան-
ներում աշխատաւոր ձեռքերի շատ պէտք ունի: Մէկ-երկու մարդով գործ
դարձնել չի լինի: Քիչ մարդով դուրսն լծել, վար ու ցանք անել, խոտ
կամ արտ հնձել, կալսել չի լինի: Որքան շատ են աշխատաւորները, այն-
քան էլ օգտակար է գիւղատնտեսութիւնը: Աշխատողների մի մասը ցանք-
սով կը պարագլի, միւս մասը անասուններին կը հոգայ, ճեպլաւ կը գնայ:
Նւ գիւղերում հասկանալի չէ առանց անասուններ ունենալու գիւղացի լի-
նել: Համկալ (մեծ տուն, բազմանդամ զերդաստանով) տները ունին և
լաւ ու շատ վարելու հողեր և բազմաթիւ անասուններ: Բաժանուած, ման-
րացած տները զրկուած են թէ մէկից և թէ միւսից: Գիւղացու հողը բա-
ժանում է անհատի վրայ: Քչուոր ընտանիք կ'ունենայ քիչ հող: Ցաւալի է
տեսնել որ հէնց այդ քիչ հողը, որ պէտք է կերակրէր ընտանիքներին,
շատ անգամ պարսփի և ալլ պատճառներով ընկել է քաղաքացի չարչի
վաճառականների ձեռքը, իսկ նրա գիւղացի տէրերը զրկուած են ապրուս-
տի միակ միջոցից:

Այժմ դառնանք մեր խնդրի երկրորդ մասին, տեսնելու թէ ո՞րքան
պտակ, կնունք և ննջեցեալ է լինում դաւառում, ի՞նչ մնացորդ է մնում
կնունքից, որ և կազմում է աճումը գիւղերում: Ինչպէս վերին աստեց,
աւելի պարզ հասկացողութիւն ունենալու համար այդ պատկերի մասին՝
մենք հաշիւն օկում ենք վերջին տասնամեակից 91—900 թ.: Այստեղ էլ,
ինչպէս առաջ, գիւղերի առանձին-առանձին ծիսակատարութիւնները գու-
մարել ենք միասին և գումարը դրել ենք տարիների հանդէպ:

11 գործակալութիւնը միասին, 125 զիւղ:

Տարիներ:	Պատկ.	Մկրտութ.		Երկ- րորդ մկրտու- թեան.	Ննջեցեալ:		Գումարը երկ- րորդ ննջեց.	Աճու- մըն:	Գումարը երկ- րորդ ննջեց.
		Արա- կան:	Իգա- կան:		Արա- կան:	Իգա- կան:			
1891	964	2,646	2,287	4,933	1,362	1,132	2,494	2,439	49,40%
1892	1,092	2,507	2,330	4,837	2,277	1,853	4,130	707	14,60%
1893	854	2,337	2,089	4,426	2,390	1,930	4,320	106	2,40%
1894	929	2,321	2,205	4,526	1,647	1,365	3,012	1,514	33,50%
1895	908	2,595	2,336	4,931	1,251	1,114	2,365	2,566	52,00%
1896	1,068	2,570	2,363	4,933	1 126	978	2,104	2,829	57,30%
1897	1,307	2,793	2,539	5,332	1,425	1,197	2,622	2,710	51,00%
1898	958	2,649	2,408	5,057	1,884	1,541	3,425	1,632	32,30%
1899	1,087	2,783	2,532	5,315	2,466	2,284	4,750	565	10,60%
1900	964	2,979	2,646	5,625	1,293	1,105	2,398	3,227	57,40%
Միջին թիւը	10,131	26,180	23,735	49,915	17,121	14,499	31,620	18,295	36,40%

Ո՛չ մի վարակիչ հիւանդութիւն, նոյն իսկ խօլերայի նման համա-
ճարակը, այնպէս վատ չի ազդիլ, ինչպիսին կարող է ազդել թանգութիւ-
նը, այսինքն նախորդ տարուայ երաշտը: Ընթերցողը պարզ տեսնում է,
որ 93-ին և՛ պսակների թիւն է պակաս, և՛ ծնունդը, զրա հետ միասին
մեռնողների թիւն զգալի կերպով բարձր է միա տարիներից, այնպէս որ
աճումը, այսինքն ծնունդներից զուրա դաշով մեռնողների թիւը, իջնում
է 106-ի, կամ 2, 390/0-ի: Այդ այն դժբախտ տարին էր, երբ ժողովուրդը
նախկին տարուց բերք չէր ստացել երաշտութեան պատճառով, չունէր
ուտելու պաշար և չէր կարող սեպհական միջոցներով ապրել, ուստի Պով.
Հայ. Բարեգ. ընկերութիւնը փող էր ուղարկում ուտելիք գնելու համար:
Եւ շատ ընական է, մի ժողովուրդ, որի միակ և զլիսատը պարապմունքն է
երկրագործութիւնը, այնպէս որ լուրջ դրեւ է իր ցանքի վրայ, որ եթէ
տարին առատ եղաւ, լաւ, իսկ եթէ ո՛չ, այն տարին քաղցած կը կոտո-
րուի: Եւ ի՞նչպէս մտածէ ամուսնութեան մասին: Իսկ երաշտ և անբեր
տարիներ սովորաբար Շիրակում պատահում է լաճախ:

Տասը տարուայ ընթացքում ժողովուրդն աճել է 18295 հոգի կամ
36, 60/0: Եթէ ընդունենք, որ տարեկան միջին հաշուով մարդիկ 1830 հոգով
աւելանում են, դուրս է գալիս որ սրանից 30 տարի առաջ, Արեքս. վիճա-
կում ապրում էին հիմիկուայ մարդկանց թուի կէսը (109360-ի): Կամ ուրիշ
խօսքով, 30 տարի առաջ կային 54900 հոգի պակաս այժմանից: Ասել է
թէ միևնոյն քանակութեան հողը, շատ աւելի լողնած, պէտք է կերակրէ
համարեա երկու անգամ շատացած մի ազգաբնակչութիւն:

Եւրոպայում այս երևոյթը թերեւ մի առանձին չարիք չէր, որով-
հեաւ նրանք գիտեն երկիրը մշակել կատարելագործում ձեւերով, գիտեն
արհեստական միջոցներով պարարտացնել այն ու առուններ անցկացնելով

Մանօրութիւն. 92-ն—խօլերա. 39-ին թանգութիւն. 98-ին; 99-ին
—ղիֆտերիտ և ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւններ:

ջրել, արտը հասցնել իրանց ուղածի պէս: Իսկ մեզանում—մեզանում դեռ
ևս հողը մշակում են նախնական-նահապետական ձևերով, պարարտացնե-
լու մասին իսկի գաղափար չունեն, իսկ ջրելը խօմ, Աստու կամքից է
կախուած: Դարերի ընթացքում Ախուրեան գետը իր հունով հոսում է, ա-
ռանց շրջակայքին զգալի օգուտ տալու: Նրա ջրով կարող էին օգտուել
գաղանի 20 և ասելի գիւղեր, բայց մինչև օրս ո՛չ քաղաքացիները սիրտ
արին ընկերութեամբ: Դետը իր ակունքից շրջել դէպի Եիրակաշ գաղտի
արեւելեան կողմը և ո՛չ օգտուելու ձեռնհաս գիւղերն իրանց հաւաքական
ոչօով, ընդհանուր աշխատանքով կարողացան շրջել: Գրում են Ռուսաս-
տանի ցուցադաշտերի մասին: Եիրակը հին-հին դարերից լայտնի դիւլա-
տնտեսութեան պարանկելու տեղ է, սակայն այժմեան պայմաններում ժո-
ղովուրդը գտնուում է յետին դրութեան մէջ: Ծալը է ծալը ման գալով դա-
ւառի մէջ, ամեն տեղ միևնույն չքատրութիւնն է աչքի ընկնում: Ամենին
մեծամասնութեան մօտ նշանակութիւն չունեն գիւղերում ցաք ու ցրիւ
գտնուած շէն տները, այն ինչ ընդհանրապէս տիրում է օտակալի աղքա-
տութիւն: Եթէ այս աղքատութեան վրայ աւելցնենք գիւղացու թանձր
տղիտութիւնը, նախապաշարմունքներն ու սնոտիապաշտութիւնը, ապա կը
տեսնենք որ գիւղացին համարեա անասնական կեանք է վարում: Ո՞վ
պէտք է գիւղացուն առաջնորդէ խաւարից դէպի լոյս, ի՞նչպէս պէտք է
նրա դրութիւնն ուղղուի: Ահա հարց:

Առհասարակ թէ՛ քաղաքում և՛ թէ՛ գիւղերում իդական սեռը պակաս
է ծնում արականից: Այս բանը թերեւ ունի իր բնախօսական պայմանը:
Բայց թում է թէ քաղաքում տնտեսական պայմանների շնորհիւ, արական
սեռից աւելի են մեռնում, ուստի և երկու սեռի մէջ հաւասարակշռութիւն
է պահպանւում: Անկասկած քաղաքներում կին-մարդն աւելի բարձր
կեանք է՝ վարում, քան գիւղերում: Քաղաքներում ընտանիքի ծանրութիւնը
տղամարդկանց վրայ է ընկնում: Անանքի բարդ պայմանների շնորհիւ
տղամարդն աւելի շատ է ընկճում հոգսերից և շատ էլ գերեզման մտնում,
մինչդեռ կինը, եթէ չը լինէր որդեծնութիւնը, շատ աւելի հանգիստ է
ապրում, վայելում է տղամարդու խնամքն ու հոգացողութիւնը, ուստի և
շատ է ապրում: Եւր գիտողութիւնները ցոյց են տալիս, որ քաղաքում
շատ պառաւներ կան, քան թէ ծերեր, շատ ալրի կանայք, քան թէ տղա-
մարդիկ: Գիւղերում կնոջ դրութիւնը բոլորովին ուրիշ է: Ձահէլ, դեռ չա-
վահաս չեղած տղաներին կարգում են, հարս են բերում, որ տան աշխա-
տող ձեռքն աւելանայ: Կինը տանը պէտք է աշխատի, պէտք է նաև օգնէ
մարդուն լոյսը գործերում: Նրա վրայ պէտք է աւելացնել կնոջ բնական
վիճակը—որդի ծնելը: Նրդէն մամուլի մէջ շատ է գրուել, թէ ի՞նչ բարբա-
րոս, անխիղճ միջոցներ են գործ գնում կնոջը երկունքից աղատելու հա-
մար: Գիւղացին բացարձակ չի հաստատում բժշկական դիտութեանը. առող-
ջապահական կանոնները նրա համար գոյութիւն չունեն: Նա իր կոշտա-
ցած նախապաշարմունքներով կուում է դիտութեան դէմ և այդ անմիտ
պաշարում գոհում է հարիւրաւոր թշուառ կանանց, որոնք գեռ շատ կապ-
րէին, շատ որդիներ կը տալին մարդկութեանը:

Աւելորդ չենք համարում մի թեթև հաշիւ էլ դնել մեր գաւառի
քահանաների թուի մասին:

Գաւառիս 125 գիւղերում կան 156 քահանայ: Դրանցից Օրթա-
քիլիսայի գործակալութեան գիւղերում կան 24 քահանայ, Բող-Նօխուշի
գործակալութեան գիւղերում 7 քահանայ, Զորլուայ գործ.՝ 13 քահանայ:

Նորաշէնի գործ.՝ 12 ք., Արթիկի գործ.՝ 16 քահանայ, Հոռոմի գործ.՝ 18 քահանայ, Մահմուտնուզի գործ.՝ 15 քահանայ, Տաշան-Ղշաղի գործը.՝ 16 քահանայ, Մեծ-Պարնի գործ.՝ 13 քահանայ, Համամլի գործ.՝ 12 քահանայ, և Մեծ-Ղարաքիլիսա 7 քահանայ=156.

Քահանաներն ըստ ձեռնադրութեան՝ հինգ հոգի ձեռնադրուած են 50—60 թուերին, երեսուն հոգի՝ 60—70 թուերին, երեսուն մէկ հոգի՝ 70—80 թուերին, երեսուն չորս հոգի՝ 80—90 թուերին, չիսուն վեց հոգի 1890—1900 թուերին: Քահանաներն ընդհանրապէս տղէտ, ողորմելի մարդիկ են, բացառութեամբ մի քանիսի:

Ն. ք. ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կիտենէրի վերջին յայտարարութիւնը.—Ազատական կուսակցութեան նոր ֆրակցիա Անգլիայում.—Չեմբերլէնը իբրեւ Բիսմարկի հետեւող.—Անգլիական լեզուի գերիշխութեան հարցը Մալտա կղզում.—Ազգերի համերաշխութիւն և ուժեղների ստիպողութիւն.—Պալիտ ոյժի կուլտը. նիցշէականութիւնը, իբրեւ ուժեղ անհատականութեան սանձարձակութիւն.—Գլադստօնի շօլայի մարդիկ.—Ֆրիդրիխ-Վիկտորիա կայսրուհու մահը.—Նրիսպին յեղափոխական և Նրիսպին իբրեւ պետական անձ.—Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի բարեկամութեան նոր ցոյց:

Բօզսի, Չեմբերլէնի և Միլնէրի ջանքերով Հարաւային Աֆրիկայում սկսուած դժբախտ պատերազմը շարունակում է երկու կողմից էլ զոհեր տանել: Բօտայի և Դեմվէտի յամառութիւնը կոտորելու համար անգլիական կառավարութիւնը թոյլ տուեց Կիտենէրին հրատարակել մի բարբարոս յայտարարութիւն, որով բոլոր այն բօէր զօրապետները, որոնք մինչև սեպտ. 15-ը անձնատուր չեն լինի—ընդմիշտ պիտի արքայութենէն Հարաւային Աֆրիկայից: Բայց ոչ ոք չէ հաւատում, որ «հայրենիքի լիակատար ազատութեան» պաշտպան բօէրական հերոսների վրայ որ և է ազդեցութիւն կ'անի այդ նոր սպառնալիքը: Չեմբերլէնը կամաց-կամաց սկսում է անգլիական պետական կեանքում պատուաստել Բիսմարկեան միջոցներ: Անգլիայի ազատական վեհ սկզբունքները, ինչպէս երևում է, սկսել են մոռացուել: Բաւական չէր կարծես Իրլանդիայի ատելութիւնը, բօէրների և աֆրիկանդերների թշնամութիւնը, Չեմբերլէնը այժմ գրգռում է Մալտա կղզու ազգաբնակչութեան ինքնասիրութիւնը: Այդ կղզու մի բուն ժողովուրդը միշտ հաւատարմութիւն է ցոյց տուել Բրիտանիային, վայելելով ազատ անգլիական կարգեր և շարունակելով պահպանել իր մայրենի իտալական լեզուն: Այժմ Չեմբերլէնը հրամայում է, որ այսուհետև Մալտայի զարոյցներում տիրապետող լեզուն դառնայ անգլիա-

կանը: Ցաւալին այն է, որ Չեմբերլէնի իմպերիալիզմը համախոհներ է գտնում նաև ազատական կուսակցութեան մէջ: Ինչպէս որ իրլանդական home route-ը Գլադստոնի ժամանակ անջատում առաջացրեց ազատական կուսակցութեան մէջ և Չեմբերլէնը իր համախոհներով կազմեցին լիբերալ-ունիօնիստների ֆրակցիա, նոյնպէս և այժմ Հարաւային Աֆրիկայի պատերազմը դնելով իմպերիալիզմի հարցը այդ կուսակցութեան սոսա՞՛ կարող է նոր ֆրակցիա կազմելու պատճառ դառնալ: Ազատական կուսակցութեան մէջ Ասկվիտը, Րօզբէրին և միւսները իրանց իմպերիալիստական հայեացքներով աւելի մօտենում են Չեմբերլէնին քան Գլադստոնի տրադիցիաներին հաւատարիմ Կեմպբէլ-Բաններմանին, Մօրլէյին, Հարկօրտին, Լարուշէրին և այլն: Թէև անջատումը չի կատարուել, բայց, այնուամենայնիւ, շատ որոշ է այդ նոր ֆրակցիայի՝ լիբերալ-իմպերիալիստների—տարբերութիւնը Գլադստոնեան ազատականութիւնից: Մենք արդէն մի անգամ (Մարտ) առիթ ունեցանք ասել որ իմպերիալիզմը անդլիական շօլինիզմն է, այսինքն անգլո-սակսոնական ցեղի գերիշխանութեան մի ձգտում: Ճիշտ է, Ասկվիտը «իմպերիա» ասելով հասկանում է աղատ և ինքնավար հասարակութիւնների զաչնակցութիւն (ֆեդերացիա), սակայն ինչպէս հաշտեցնել ազատութեան սկզբունքի հետ այն բռնի միութիւնը, որ ուղղում են ստեղծել՝ ստիպելով բօէրներին, հակառակ իրանց բարի ցանկութեան, մտնել անգլո-սակսոնական զաչնակցութիւնների մէջ: Սուինի ոյժով չի կարելի ստիպել սիրել որոշ կարգեր: Եւ անկասկած Գլադստոնը իր մարդասէր քաղաքականութեամբ աւելի շուտ գլուխ կը բերէր ազգերի համերաշխութեան գործը, քան Բիսմարկը՝ արեան և երկաթի քաղաքականութեամբ:

Ոյժի պաշտամունքը Բիսմարկի շնորհիւ միջազգային յարաբերութիւնների մէջ դառաւ մի սովորական երևոյթ: Դուրս էր գալիս որ ուժեղ մի ազգ, ինչպէս և անհատ, կարող է ոչ մի բանից չը քաշուել և անել ինչ որ թելադրում է նրա ինստինկտը: Խիղճը, բարոյականութիւնը դառնում են թոյլերին և ստրուկներին վայել զգացմունքներ: Իզուր չէ այդ ժամանակակից ոգին ծնել և իր փիլիսոփայութիւնը: Իզուր չէ Նիցշէականութիւնը հիմա մօղային ուսմունք դարձել: Անհատականութեան սանձարձակ, վայրագ արտայայտութիւն—ահա այդ փիլիսոփայութեան հանրամատչելի էութիւնը: Ուժեղ անհատականութեան տէր անձին, «գերմարդուն», ներելի է ամեն բան. ոչ մի բարոյական սկզբունք նա չը պէտք է ճանաչի, և արհամարհելով խիղճ, ալտրուիզմ և այլն՝ նա պէտք է վարուի իր ազատ

ընազդների համաձայն: Իբրև «գերմարդու» տիպար Նիցչեն բերում է յայտնի Յեզար Բորջիային: Տասնվեցերորդ դարում ապրող այդ իտալացի իշխանը իդէալ էր և Մակկիավելլի համար: Յեզար Բորջիան իր նշանաբան էր դրել «Aut Caesar aut nihil!» (կամ Կեսար կամ ոչինչ), և իր նպատակներին հասնելու համար ամեն միջոց ներելի էր համարում: Նա սպանեց իր եղբորը, բռնաբարեց իր քրոջը, անթիւ սպանութիւններ կատարեց. առհասարակ թունաւորել հակառակորդին, խաբել, ուխտադրուժ լինել սովորական էր նրա համար:

Այժմ ուժեղները նոյնն են անում, բայց աւելի ստոր են քան Յեզար Բորջիան, որովհետեւ աշխատում են իրանց արարքները սքողել, փարիսեցիական զանազան սկզբունքներ հնարել, «վեհագոյն շահերով» արդարանալ: Իսկ եթէ այդ կեղծաւորութիւնը մի կողմ դնէք, կը տեսնէք որ Մակկիավելլի վարդապետութեան հաւատարիմ հետեւողներ են պետական մարդկանց մեծագոյն մասը: Բիսմարկը միայն դրանց խոշոր, տիպիկական ներկայացուցիչն էր: Իզուր չէր նրա աշակերտ Վիլհելմ II-ը բարեկամ անուանում սուլթանին հէնց այն բուպէին, երբ ծերունի Գլադստոնը «մեծ մարդասպան»-ի չարագործութիւններն էր մերկայցնում: Իզուր չէր նոյն Վիլհելմը Գերմանիայի զինուորներին Չինաստան ուղարկելիս պատուիրում—չը խնայել ոչ ոքի և հոնական անգլթութիւններով յաւէրժացնել գերմանական անունը հեռաւոր արեւելքում... Անշուշտ Նիցչեական է և Վիլհելմ II-ը, ինչպէս Նիցչեական էր և Բիսմարկը: Բոլորովին հակառակ համոզմունքի մարդիկ էին Վիլհելմի թէ հայրը և թէ մայրը: Այս վերջինը, կայսրուհի Ֆրիդրիխը, որ վախճանուեց յուլիսի 27-ին, Գլադստոնի երկրպագուներէց էր և իր բարերար ազդեցութիւնը հաղորդել էր և իր ամուսնուն՝ դժբախտ Ֆրիդրիխ կայսրին: Հանդուցեալ Ֆրիդրիխ Վիկտորիա կայսրուհին իր հետ Անգլիայից պրուսական արքունիքն էր բերել Գլադստոնեան ազատամտութիւնը, պարզութիւնը և մարդասիրութիւնը, սէրը դէպի սահմանադրական կարգերը, գիտութիւնն ու գեղարուեստը: Յայտնի է նրա խոր ատելութիւնը դէպի Բիսմարկը և բարեկամութիւնը Վիրխովի հետ: Կայսրուհին, ինչպէս և նրա ամուսինը, կարող էին համարուել Գլադստոնի չիօլայի մարդիկ, մինչդեռ նրանց որդին՝ Բիսմարկի դպրոցի ծնունդ է: Այդ չիօլայում կատարելագործեց իր պետական կրթութիւնը և մի այլ քաղաքական գործիչ, որ վախճանուեց յուլիսի 29-ին: Մեր խօսքը Կրիսպիի մասին է: Շատ ուսանելի է այն փոփոխութիւնը, որ կատարուեց այդ իտալական գործիչի մէջ նրա երկար և բազ-

մակողմանի կեանքի ընթացքում: Նախկին դաւադիր-յեղափոխականը, ծայրայեղ արմատականը, «բոլոր ազգերի եղբայրութեան» ջատագովը, Մաձձինիի և Գարիբալդիի հետ հայրենիքի միութեան և ազատութեան համար աշխատած դեմօկրատը յետոյ, կառավարութեան զլուխ անցնելով, սկսում է կամաց-կամաց դառնալ միապետական, բուրժուազիայի պաշտպան, զիկտատօր: Իր զիրքը ամրացնելու համար նա չի քաշւում և՛ պօլիցիական ճնշումներից, և՛ ապօրէն հալածանքներից: Քաղցած ամբոխի արդար բողոքը խեղդելու համար նա չի ամաչում զինուորական ոյժի դիմել: Ուշադրութեան արժանի է այն որ Կրիսպին նկատելի կերպով սկսում է փոխուել դէպի վատը այն ժամանակից, երբ նա մօտենում է Բիսմարկին: Ինքը ընկնելով Բիսմարկի ազդեցութեան տակ և Խալիլի գործիք դարձնելով Գերմանիայի ձեռքում, Կրիսպին ոչ միայն մոռանում է «ազգերի եղբայրութեան» գաղափարը, այլ նոյն իսկ 1889 թուին առաջարկում էր Կրէտէն խաղաղացնելու համար ուղարկել այնտեղ... Շաքիր-փաշային:

Բիսմարկը ճարպիկութեամբ օգտուեց Պրանսիայի կողմից Տունիսին տիրելուց, իր թակարդը գցելու համար Իտալիան: Իտալական չօվինիզմը չէր կարող հաշտուել որ հին Հռոմի ժառանգութեան—Տունիսին, տիրեն ուրիշները: Եւ ահա, չը նայած որ Իտալիայի թէ առևտրական և թէ կուլտուրական շահերն աւելի պահանջում էին մերձենալ Պրանսիային, քան Գերմանիային, նա այնուամենայնիւ Կրիսպլի շնորհիւ մտաւ եռապետական դաշնակցութեան մէջ:

Աղքատ Իտալիան կաշուից դուրս էր գալիս իր զօրքով ու նաւատորմիդով յետ չը մնալ իր դաշնակիցներից: Երկիրը տնտեսապէս քայքայւում էր, իսկ Կրիսպին երազում էր Տունիսի փոխարէն Աֆրիկայում մի այլ գաղթավայր ձեռք բերել: Յայտնի է թէ ինչ վախճան ունեցաւ այդ բախտախնդրական արշաւանքը 1896 թուին: Մենելիքի հարուածից գլորուեց և ինքը Կրիսպին իր ղեկավարող զիրքից: Նա հեռացաւ քաղաքական ասպարէզից և կորցրեց իր ժողովրդականութիւնը այն աստիճան, որ մշտական երկիւղի մէջ էր նոյն իսկ իր անձնական ապահովութեան նկատմամբ:

Կրիսպլի տապալուելուց յետոյ Իտալիան թէ և սկսեց մօտենալ Պրանսիային, բայց խզել իր կապերը եռապետեան դաշնակցութիւնից չէր կարող: Իսկ Պրանսիան այնքան ճարպիկ դտնուեց որ մենակ չը մնաց Բիսմարկի ստեղծած վտանգի առաջ: Հանրապետական Պրանսիան ձեռք բեկնեց միապետական

Ռուսաստանին: Այդ երկպետեան բարեկամութեան մի փառաւոր ցոյց էր 1898 թուին ռուսաց Կայսերական Չոյզի այցելութիւնը Ֆրանսիային: Այնուհետեւ թէ Ֆրանսիան և թէ Ռուսաստանը զօրեղայնում էին իրանց ծովային ոյժերը: Եւ այժմ Ֆրանսիան դարձեալ զննում է սպասելով բարեկամ պետութեան միահեծան Պետին՝ մեծ զօրահանգէսներում ցոյց տալու համար Նրան թէ իր հզօր նաւատորմիղը և թէ կազմ ու պատրաստ զօրքը:

Լ. Ս.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Standard»-ի ^{29/16} լույսի №-ում տպուած է հետեւելը. «Նոր հնագիտական գիւտեր Հայաստանում: Գերմանական կառավարութեան շահերը Բաղդադի երկաթուղու մէջ թելադրել էր նրան ուղարկել Հայաստան մի գիտական լանձնախումբ՝ այնտեղ հրնադիտական հետազոտութիւններ անելու նպատակով: Այդ լանձնախումբը (1898—1899 թուականներին) բաղկացած էր Դր. Բելկից և ասորագէտ Դր. Լէմանից: Նորերս միայն հրատարակուեց զեւկուցումը, որ պարունակում է իր մէջ գիտութեան համար նոր և շատ կարևոր տեղեկութիւններ: Առաջին անգամ Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Դր. Շուլցն էր, որ մատնացոյց արեց Վանի ծովակը շրջապատող երկրի նախնական քաղաքակրթութեան հետքերի վրայ. նա արտագրեց Վանայ բերդի ժայռոտ պատերից բազմաթիւ բնեռագիր արձանագրութիւններ: Դժբախտաբար Դր. Շուլցը սպանուեց թիւրքերի ձեռքից, բայց նրա լուշատետրերը չետոյ գտնուեցան և հրատարակուեցան Ֆրանսիական կառավարութեան ձեռքով «Journal Asiatique»-ում: Բացի Դր. Շուլցից Հայաստան այցելեցին Լադարդը (1849 թ.) և Ռասսամը, որոնք նոյնպէս արտագրեցին բազմաթիւ արձանագրութիւններ. վերջինը—Թօփրակ-Վալէյում փորելով գետինը—գտաւ Վանայ իշխանների պալատները: Սակայն զերմանական այդ վերջին էքսպեդիցիայի աշխատու-

թիւնները անհամեմատ ավելի լայնացրին այդ երկրի մասին մեր ունեցած գիտութիւնը: Յանձնախումբը համեմատելով և բաղդադեցիական և օրս գտնուած բոլոր արձանագրերը—աւելացրեց նոր նիւթեր Հայաստանի հին պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար, որոնց մէջ է և նոր գտնուած մի երկար և պարզ գրութիւն՝ գրուած երկու լեզուով, ասորերէն և վաներէն (van-nic): Այդ էքսպեդիցիայի ամենանշանաւոր հետեւանքը այն է, որ այժմ բաւական որոշ կերպով յայտնի է այդ կայսրութեան տարածութիւնը, որ համարեա բոլորովին անհետացել է պատմութեան էջերից: Մայրաքաղաքը եղել է Վանը, այժմ նոյն անունը կրող լճի ափին, որ կոչւում էր Թուսպաս—հին աղբերի Tospas-ը: Բայց երևում է, որ Թաղաուրանիստ քաղաքը եղել է Թօփրակ-Վալէն, որ կոչւում էր Վոնգասա:

Կայսրութեան հիւսիսային սահմանները որոշ չեն, բայց նման արձանագրեր գտնուել են ռուսական Հայաստանում: Դէպի արեւելք—այդ տեսակ արձանագրեր տարածուած են միայն մինչև Ուրմիա լճի կողմերը: մէկը գտնուել է Թօփրակիցի մօտ, Քելի-շէն կիրճի ժայռոտ դազաթի վրայ, որ գտնուում է ծովի մակերևոյթից 12 հազար ոտնաչափ բարձր: Այդ խորագիրը գտաւ արշէնրի Բաուլինսոնը և վերագրւում է Իսպուրնիս և Մինուաս թագաւորների օրերին, որոնք թագաւորում էին միասին (800 Քր. առ): Դէպի արեւմուտք այդ պետութեան սահ-

մանները հասնում էին մինչև Բալուի ժայռերը—Եփրատի վրայ, Մալաթիէյի մօտ, որտեղ նոյնպէս գտնուում են Մենուասի բեւեռագրերից: Այդ նոր գտնուած արձանագրերը պատմում են Հիտթիտների, Ասորացի և ասելի չետոյ Բարսուասների (որոնք պարսիկներ չեն երեւում, այլ հաւանօրէն արիացիների նախորդներ) դէմ մղած պատերազմների մասին: Ամենահին արձանագրութիւնները ծագում են Սարգուրի և Իսպուրիսի ժամանակներից և զբաղւած են ասորերէն, որովհետեւ Վանի գրողները զեռ չէին յարմարեցրել իրանց լեզուի համար բեւեռագրութիւնը, որ նրանք փոխ էին առել սակայն նրանք կարճ ժամանակի ընթացքում կատարելագործեցին այդ, և Մինուասի ու նրա հօր հետ միասին թագաւորած ժամանակի բոլոր արձանագրերը Ալարոզուսի լեզուով են գրած: Այդ հետազոտութիւնների գլխաւոր արդիւնքներից մէկն էլ է այնտեղ բնակած ժողովրդի անունը որոշելը. նրանք կոչւում էին Քալդէացիք—իրանց աղբալին աստուծոյ անունով, որ կոչւում էր Քալդի և նոյնն է, ինչ որ յօն գրողների Քալդայները—ինչպէս օր. Քաէնօֆօնի գրուածքներում:

Ձեռք բերած գեղարուեստական առարկաների մէջ, որոնք այժմ գտնուում են Բերլինի թանգարանում, կան բրոնզից շինած ցուլեր, վահաններ ևայլն, որոնք գտնուած են Քօփրակ-Վալէյում: Մի քանիսի վրայ արձանագրած են Արգիստիս և Բուզաս թագաւորների անունները, որոնք ժամանակակից էին Ասորեստանի Սարգօնին—721 Ք. առ.: Այդ յիշատակարանները ներկայացնում են այն աղբիւրները, որտեղից ծնունդ են առել պարսկական գեղարուեստական ձևերը, որոնցով զարդարուած են Պերսեպօլիսի պալատները: Պարսից և Նի-

նեայի քանդակագործութեան նմանութիւնը անվիճելի է. մի հարց, որ մինչև այժմ շատ դժուար էր որոշել, քանի որ ասորացի պալատները կործանուած էին դեռ Դարեհի օրերից առաջ: Հայ արուեստագետները ստանում էին իրանց գեղարուեստական ներշնչումները ասորացիներից, որոնցից նրանք առած էին և իրանց գրերը, բայց նրանք ներկայացնում էին ցուլերը ևայլն, անչափաւոր ձևերով: Քօփրակ-Վալէյում գտնուած Քալդի շատուածի դահլը անշուշտ ներկայացնում է Սարգօնի կամ Սենեքերիմի դահլ մի օրինակը, իսկ Դարեհի դահլ Քալդէյի դահլ կատարեալ պատճէնն է, որովհետով պարզւում է պարսիկ գեղարուեստի ասորական ծագումը:

Այդ կարճ տեսութիւններից երևում է, թէ ինչքան նշանաւոր հետեւանքներ է ունեցել գերմանական վերջին գիտական արշաւանքը:—

Русское Богатство, լույսիւ Անգեալ 1900 թուականին սուլթան Արդիւ-Համիդը տօնեց իր բարեբախտ թաղաւորութեան քանահինգ ամեակը: Համիդը, ինչպէս յայտնի է, ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը խաբելուց և 300,000 հայերի կոտորածով ցնցելուց յետոյ, հանդիսապա համալսամականութեան գաղափարը ոչ միայն արծարծող, այլ և կեանքի մէջ դրածադրող: Համիդամութիւնը գեղեցիկ ապագայ է խոստանում քաջքայլուած թիւրք պետութեան գլխաւորին. նա է խալիֆը, նա է Մուհամմէդի չաջողը, հետեւաբար նրա մի նշանով ոտքի պիտի կանգնեն 250 միլիօնից աւել մահմեդականները աշխարհի բոլոր ծայրերում: Վամենալով մի մեծ բարիք անել մահմեդական աշխարհին և ասելի ևս գրաւել բոլոր ուղղահաւատների սրտերը, սուլթան Համիդը 1900 թուի սկզբում իրադէսով

հրամայեց երկաթուղի կառուցանել Դամասկոսից մինչև մահմեդականութեան ամենամեծ սրբավայրը— Մաքքան: Սուլթանի յօրեկեանի օրը, օգոստոսի 15-ին, Դամասկոսում մեծ հանդէսով զրուեց այդ ճանապարհի առաջին քարը: Այժմ պ. Ս. Կունդուրուշկին մի շատ հետաքրքրական յօդուած է նուիրում Մաքքայի երկաթուղուն:

Ինչպէս յայտնի է, իւրաքանչիւր ուղղահաստ, որ ուզում է հաջ գնալ, պիտի 40 օր և 40 զիշեր ճանապարհորդէ անապատում, չաճախ առանց ջրի, սաստիկ այրող արեղակի տալի Այդ ճանապարհորդութեան շատերը չեն դիմանում, բոլոր ուխտաւորները չունեն ուղտեր, այնպէս որ թողնելը և հիւանդները սովորաբար մեռնում են ճանապարհին: Անապատը այնքան անբնակ է, օղը այնքան չոր է, որ մարդկանց և կենդանիների դիակները մի տարուց չետոյ էլ, ինչպէս պատմում են ուխտաւորները, ամբողջ մնացած են լինում մահուան տեղում: Մաքքայի ճանապարհը լիքն է մարդկանց և կենդանիների ոսկորներով: Իսկ Մաքքայի մէջ շատ չաճախ, համարեա իւրաքանչիւր տարի, երեան է դալիս որ և է համաճարակ հիւանդութիւն: Երկրագործների բոլոր ծաւրերից հաւաքուած ահապին բազմութիւնը, ցեխն ու տօթը շատ նպաստաւոր պայմաններ են հիւանդութիւնների զարգացնելու համար: Մաքքայից վեց ժամ հեռու գտնուող մի տեղ ամեն տարի մորթում են բազմաթիւ մատաղացու կենդանիներ, որոնց փողոց դիակները և արիւնը վարակում են օղը: Մի բարեպաշտական կարծիք է կազմուած, թէ ամեն տարի պէտք է մորթուի ոչ պակաս քան 75 հազար ոչխար: Դրանից պակաս զոհը ընդունելի չէ: Բայց սովորաբար այդ քանակութիւնից էլ աւել ոչխար է մորթուում: Համաճարակի ժամանակ

մարդկանց դիակները հարիւրներով և հազարներով թափուած են լինում Մաքքայի փողոցներում և Քասաբայի մօտ ու լրացնում են կրօնական վայրերի տղիտութեան տխուր պատկերը: Բայց այս ամենը բոլորովին չէ շփոթեցնում ուղղահաստներին: Ամեն տարի Մաքքայում լինում են մօտ 200 հազար ուխտաւորներ, որոնցից համաճարակի տարիներում կոտորում է համարեա չորրորդ մասը: Այնուամենայնիւ, մահմեդականները երբէք չեն ասում թէ Մաքքայում համաճարակ կար: Գոյութիւն ունի բարեպաշտական համոզմունք, թէ մարդիկ Մաքքայում կարող են մեռնել կամ յոգնածութիւնից կամ թէ առհասարակ Աստուծոյ և նրա մարդարէ Մուհամմէդի կամքով, որոնք իրանց մօտ են կանչում աւելի արժանաւոր ուխտաւորներին:

Ի՞նչ նշանակութիւն կ'ունենայ նոր շինուող երկաթուղին: Թողաւ՝ ծագրի կարծիքով, այդ նշանակութիւնը հապաքին կը լինի և նրա հետեանքների մասին այժմ նոյն իսկ չէ էլ կարելի ձիշտ դադարաւ կազմել: Երկաթուղու առաջին գործը այն կը լինի, որ ուխտաւորների թիւը սկզբում շատ կը մեծանայ: Մաքքա կը դնան ոչ միայն աղքատութիւնը և տկուրութիւնը, որ միշտ մեծ անտարբերութիւն ունի ղէպի կեանքը, այլ և հարուստ, նոյն իսկ կրթուած մարդիկ: Բայց ուխտաւորների թիւի աւելանալը և ճանապարհների հեշտանալը պիտի պատճառ դառնան, որ շուտով կ'ընկնի մահմեդական ս. վայրերը այցելողների գինը: Տգէտ, միշտ ֆանատիկոս, միշտ անհամբերող—պահպանողական հայրերի մասսան կը կորցնէ իր նախկին նշանակութիւնը: Աւելի կրթուած մարդիկ Մաքքայից ուրիշ տպաւորութիւններ դուրս կը բերեն, տպաւորութիւններ, որոնց վերաբերմամբ տղէտ

ամբողջ կոչը է: Մահմեդական հոգեւորականութեան գիշատիչ հակումները, նրանց աներես խաբէրայութիւնը, ուխտաւորներից փող զնկելու միջոցները, աստուածալաշտութեան այսպիսի միջոցի վայրենութիւնը և անհարկաւորութիւնը - այս բոլորը հետզհետէ կը մտնէ մահմեդականութեան գիտակցութեան մէջ և կ'անէ իր աննշմարելի, առողջացնող ներգործութիւնը: Բացի դրանից, երկաթուղին մի չալտնի աստիճան կը վերացնէ մահմեդականների ահագին համախմբումները, բաժանաբաժան կ'անէ ամբողջը և հէնց դրանով հնարաւորութիւն կը տալ ուխտաւորներին դուրս բերել աւելի անհատական տալաւորութիւններ: Ամբողջի մէջ զաւանանում է նոյն իսկ ամենամարդասէր մարդը: Մահմեդականի աչքերը ամբողջի միջոց աւելի չարացած են պսպղում, ամբողջի մէջ մտախմբում աւելի անհամբերող է և զիրազդրդիւ: Ընչն է պահպանում մահմեդական ֆանատիկոսութիւնը, — տղիտութիւնը, պարսպ փողոցային կեանքը, տեսակ-տեսակ համախմբումները կրօնական նպատակներով: Մի հասարակութիւն զարգանում է այն շափով, ինչ չափով զարգանում է, աղատուելով մասսայի ազդեցութիւնից, առանձին անհատը: Եւ այս տեսակէտով՝ երկաթուղին կրթողի մեծ դեր կը կատարէ: Անցնում է մահմեդականների ֆանատիկոսութիւնը, թըշնամութիւնը դէպի միւս աղբերը: Այժմ քրիստոնեաները ապրում են նրանց մէջ, իրանց եկեղեցիները, իրանց դպրոցներն են շինում, իրանց ձեռքն են առնում առևտրական գործերը: Վաքֆայի երկաթուղին կ'ոչնչացնէ կրօնական սր-պօրութ, դրա ուղղակի հետեանքը այն կը լինի, որ մարդիկ կը սկսեն աւելի խելացի և հանգիստ կերպով վերաբերուել սրբութիւններին և մարդկային կեանքին: Արօնական

ինքնապանութեան ժամանակը անցնում է:

Հետաքրքրական դուզողիպութիւն է, որ մի ուրիշ երկաթուղի էլ գալիս է հեշտացնելու շիա մահմեդականների ճանապարհորդութիւնը: Դէպի իրանց սրբալայրի: Այդ ճանապարհը Բաղդադի երկաթուղին է: Այնպէս որ Դամասկոսը, Մատինան և Մաքքան, Սամարրան, Քէրքէլը, Նաջիֆը և Բաղդադը կը կապուեն երկաթուղիներով քաղաքակիրթ աշխարհի հետ: Թէ Բաղդադի և թէ Մաքքայի գծերով կը սկսի զարգանալ տնտեսական կեանքը, որ կը բռնէ ծուլութեան, տղիտութեան և կրօնական անհամբերողութեան թագաւորութիւնը, կը բռնէ, կը ճմլէ և նորից կը շինէ ինչպէս ինքն է ուզում: Այլ ծաղիկէն երկաթուղիների շրջականները, անտարակոյս կը կենդանանայ և Արաբիան: Քաջ հազիւ թէ զաօգտակար լինի Թիւրքիայի համար: Թիւրք պետութիւնը նման է մի մարդու, որ կորցրել է իր շարժունակները կառավարելու ընդունակութիւնը: Ուզում է մի պատառ դնել իր բերանում, բայց մի վերատրտական կօմիդմով մեկնում է այդ պատար ուրիշին: Արաբիայի վայրենի ցեղերը այժմ էլ քիչ են հպատակում Թիւրք կառավարութեան: Միայն մի քանի նահանգներ անուանապէս հաշւում են սուլթանի երկրների ցուցակում: Հարաւային Արաբիան գտնւում է Անգլիայի ազդեցութեան տակ, իսկ Մաքքան ունի իր էմիրը և բոլորովին չէ շանաչում Թիւրքիայի իշխանութիւնը: Հէնց որ կը վերջանայ երկաթուղին, Արաբիա կը թափուեն եւրոպացիները և, կեանքի կը կանչեն երկրի քնած ոյժերը: Նրանք կը մշակեն բոլոր բնական հարստութիւնները, կը կենդանացնեն թերակղզին, որ կամ կը մտնէ եւրոպական պետութիւնների հովանու տակ, կամ դրանց

ձեռքով բաժան-բաժան կը դառնայ: Նոյն իսկ եթէ Արարիան առանձնանայ և ինքնավարութիւն տա-նայ,—բոլոր ղէպքերում էլ վնաս-ուողը թիւրք պետութիւնը կը լինի: Թիւրքաց պետութեան գոյութիւնը քաղաքական և տնտեսական ահա-ւոր պայմանների մի լծորդութիւն է ներկայացնում. այս զրութեան մէջ այդ պետութիւնը չէ կարող լաւ բան անել իր մէջ: Որքան լաւ բան, այնքան վատ:

«Սոհասարակ—շարունակում է հեղինակը, իսլամի կեանքի մէջ զգացում է մի օրհասական պատ-ռածք: Թիւրքաց պետութիւնը կորցնում է իր քաղաքական ոյժը. իսլամը կորցնում է իր բարոյական ոյժերը: Թիւրքաց պետութեան թուեղծողն ու պահպանողը իսլամն էր: Զօռով կայցրած դանաղան, մի-մեանց չը հասկացող և չափտեան միմեանց թշնամի ազդութիւննե-րից, Թիւրքիան ուժեղ էր իր ներ-քին կեանքի մէջ միայն այն պատ-ճառով, որ նրա մէջ տիրապետում էր մահմեդական տրամադրութիւնը, որ վայրենի ուժգնութիւն էր ցոյց տալիս: Վայրենի կամայականու-թեան ազդած երկիւղը չէր թոյլ տալիս որ այդ պետութիւնը քաղ-քայութի և բաժան-բաժան դառնայ: Թիւրք կառավարութիւնը չորս դա-րերի ընթացքում ոչ մի կերպ չը կարողացաւ միացնել պետութեան մասերը: Տնտեսական կեանքը ոչ միայն չը զարգացաւ այդ ամբողջ ժամանակում, այլ թուում է, աւելի ևս ցած ընկաւ: Արարական կուլ-տուրան և քաղաքակրթութիւնը ճնշուեցին օտարների լուծի տակ: Միայն իսլամը, ցոյց հանելով ցըն-ցոտիները, ցեխը և աղքատութիւնը, շարունակում էր պահուել: Այդ ոչ-ժից թիւրքաց կառավարութիւնը միշտ օգտուում էր, որպէս զի թու-լացնէ հասարակական կեանքի այս կամ այն տարրը: Այնտեղ, ուր հար-

կաւոր էր ճնշել ուժեղացող քրիս-տոնեաներին, կառավարութիւնը երկպառակութեան կայծ էր ցցում նրանց և մուսլիմաններին մէջ. վեր-ջիններս կոտորում էին քրիստո-նեաներին, իսկ կանոնաւոր զօրքե-րը, խռովութիւնը հանգստացնելու պատրուակով, դալիս էին վերջա-ցնելու սկսած զործը: Մաքքայի և Բաղդադի երկաթուղիները կը հա-րուածեն իսլամի սիրտը: Մուսլիման-ները մոթ կերպով զգում են այս:

Տայ Աստուած,—կ'ասէ մարդկու-թեան և առաջադիմութեան ամեն մի բարեկամ: Բայց եւրբ կ'աւար-տուի Մաքքայի ճանապարհը: Նրա տարածութիւնը կը լինի մօտ 1300 վերստ. 35 միլիոն ռուբլի է հար-կաւոր վերջացնելու համար: Շին-ւում է ոչ թէ պետութեան հաշուով, այլ մահմեդականներից ժողովուրդ տուրքով: Եւ մուսլիմանները չեն խնայում իրանց նուէրները: 1900 թուին միայն երկու շարթուայ ըն-թացքում հաւաքուել է 4 1/2 միլիոն ռուբլի: Բայց երկաթուղու շինու-թիւնը չափազանց դանդաղ է գնում և համարեա չէ էլ սկսուել, այնպէս որ կարծողներ կան թէ հաւաքած գումարները ուրիշ նպատակի կը չատկացնուեն: Եթէ այդպէս էլ չը լինի, ո՞րքան գումար պիտի հաւա-քուի, որպէս զի կշտացնէ Թիւրքաց պաշտօնեաներին և ապա միայն զլուխ լեռէ այդ ճանապարհի շի-նութիւնը...

»Արեւելք« ամսօրեայ լրագիր: Դրական շատ կարեւոր հարցեր ու-նենք, բայց դրանց ուսումնասիրու-թեամբ զբաղուել չենք կամենում կամ չենք կարողանում: Օրինակ, մենք կանգ ենք առնում այն փաս-տի առաջ, որ մեր զբաղանութիւնը զնալով աղքատանում է, մանրա-նում, կարծե՞ս կորցնում է իր գո-յութեան իրաւունքը: Ինչո՞ւ է այդ-պէս:—Պէտք է պատասխանել այդ

հարցին, իսկ պատասխանելու համար պէտք է ուսումնասիրել հարցը, քննել անցեալն ու ներկան, վերլուծել զրականութեան վրայ ազդող հանդամանքները. բայց մենք չենք անում այդ, այլ միայն կանգնում ենք իրողութեան առաջ և չուսահատ կերպով կախ ենք անում գլուխներս: Մեր այս ընդհանուր թուլութեան մէջ մի-մի երևան եկող փորձերը հէնց այդ պատճառով է, որ ուշադրութիւն են գրաւում իբրև անապատի մէջ երևացող օսպիտներ: Այդ օսպիտներից մէկն է պ. Գ. Անդրէասեանի «Համառօտ և բաղդատական ուսումնասիրութիւն մը Պոյահայ գրականութեան վերաբերեալ», որ տպուեց «Արեւելքի» մի շարք համարներում: Դա մի թռուցիկ ուսումնասիրութիւն է, եղրակայութիւնների մի ամփոփում. և մենք կը ցանկայինք տեսնել աւելի խոր ու մանրամասն մի ուսումնասիրութիւն, որ եղրակայութիւնները փաստերով լինէին ապացուցուած, երևոյթները՝ օրինակներով: Բայց պէտք է զոհ լինենք, որ զոհէ համառօտ թռուցիկ ուսումնասիրութիւններ են լինում:

Դժբախտաբար, մեր ձեռքը չեն հասել «Արեւելքի» այն համարները, ուր տպագրուած է պ. Անդրէասեանի յօդուածի սկիզբը: Դատելով մեզ մօտ եղածից, պէտք է ասել որ հեղինակի մտադրութիւնն է եղել որոշել պօլսահայ գրականութեան հոգեբանութիւնը, նրա միջնադարը, զարգացման միջոցները, նրա ձրգտումները: Ինչպէս տեսնում էք, շատ հետաքրքրական հարցեր են, մանաւանդ այժմ, երբ թիւրքահայերի գրականութիւնը, չը նայած բազմաթիւ լրագիրներին, շարաթաթերթերին, ներկայացնում է անկենդան ու չոր մի դաշտ:

Պ. Անդրէասեանը նկատում է որ պօլսեցի գրադէտները ընդհանրապէս արձադանքն եղած են տիեզե-

րական և համամարդկային գրականութեան մը: Այս բառերը անհասկանալի կը մնային մեզ, և թէ չը բացատրուէին այն մտքով թէ պօլսահայ գրականութիւնը, իր նիւթերու առատութեամբ և զանազանութեամբ հանդերձ, չէ կրցած ներկայացնել տոնային գրականութիւնը, չի կրնար բացարձակապէս հետեւիլ օրինակ ըլլալ անոնց, որ ինքնատիպ, առանձնայատուկ գրականութեան ուղիղ ճամբան կը փնտռեն: Խօսելով աւելի սլարդ լեզուով, Կ. Պօլսի գրականութիւնը չէ պահում իրական, ազգային հողի վրայ, նա կօսմօպօլիտական ուղիութիւն ունի, նա տեղի և միջնադարի հետ կապուած չէ: «Համամարդկային գրականութիւնը» իբրև մի առանձին, բոլորովին տարբեր ճիւղ, գոյութիւն չունի այժմ ազգերի մէջ և այն գրականութիւնը, որին մենք կարող ենք տալ համամարդկային անունը, կազմում է հէնց այնպիսի ստեղծագործութիւններ, որոնք այս կամ այն ազգի մէջ են երևան եկել, կրում են այդ ազգի հոգին, բնորոշ, առանձնայատուկ գոյները: Այսպէս, օրինակ, Տօլստօյի «Թաուարի իշխանութիւնը» ողորական կեանքի հաշիւնն է, տողորուած է տեղային, միայն ռուս ազգին յատուկ գոյներով, իրականութեամբ: Բայց այդ երկը համամարդկային, տիեզերական գրականութեան բաղադրիչ մասերից մէկն է կազմում, ինչպէս նաև, օրինակ, Տօլստօյի «Բեդմաւորութիւնը», թէև նրա մէջ պատկերացրած է ֆրանսիական կեանքը, Պարիզի իրականութիւնը, Հետեաբար, պօլսեցին չը պիտի պարծենայ թէ ինքը կարող է, առանց իր ազգի, իր ժողովրդի մէջ ստեղծագործական ոգևորութիւն որոնելու, ծառայել համամարդկային գրականութեան: Համայն մարդկութիւնը — դա ազգերի և ցեղերի մի ահագին խառնուրդ է. նա մէջտեղ

է բերում իր մասնիկները կազմող ազգութիւնների մտաւոր հարստութիւնները, և այդպիսով դառնում է ամբողջ մարդկութեան մի համախմբում: Նայեցէք այդ համախմբման, սկանդինավացիին իր յատուկ դէմքով է այնտեղ, ուստի իր ազգային ոգին է բերել, ֆրանսիացին, անգլիացին իրանց գոյնն ու հոտն են բերում: Պոլսեցին չունեցաւ սեփական ինքնուրոյն կերպարանք, — նա ուրեմն չէ էլ կարող տեղ ունենալ հանրամարդկային գրականութեան մէջ:

Պոլսահայերը գրել են և գրում են վէպիկներ, վէպեր, Բայց պ. Անդրէասեանը այդ տեսակ գրուածքների կոչտի մէջ մի հատ գործ միայն գիտէ, որ խակապէս ինքնուրոյն է, օտար վիպագրութիւնների տափակ նմանութիւնը չէ ներկայացնում: Մի հատ... Նստ չէ, պօլսեցի հայերը պէտք է շատ ծանր ու բարակ մտածեն այդ միտքի վրայ: Բօսֆորի ափերում շատ տարածուած է փոքրիկ պատկերների, կամ, ինչպէս այնտեղ են անուանում, նորավէպերի (նովել) գրականութիւնը: Ով առիթ է ունեցել կարդալու այդ անհամ ձանձրացուցիչ, զօռով թխած գործերից մէկը կամ երկուսը, նա կը համաձայնի որ «Մուրճի» ներկայ համարում տպուած ճորտավէպին նորավէպը պատկերը շատ աջող կերպով է ծաղրում պօլսական այդ թխուածքները: Պ. Անդրէասեանը պօլսահայ վիպագրութիւնը հէնց այդ նորավէպերի հիման վրայ համարում է խիստ յետամնաց: Պատճառը նոյնն է — ազգային հողից ու գաղափարից զուրկ լինելը: Հետաքրքրական է թէ ինչպէս է պ. Անդրէասեանը բացատրում այս երևոյթի պատճառը: Ենթիւ կը թուի, առում է նա, թէ այս յետամնացութեան պատճառն այն է, որ Պօլսոյ ընտանեկան և ընկերական կեանքը, մանաւանդ

80-ական թուականներէն ի վեր քաղաքակրթութեան անհրաժեշտ ազդեցութեամբ հետդհետէ կորսունցուցած է իր առանձնայատուկ հանգամանքը, եւրոպականին նմանելու համար. ասկէ վատ վիպագիրները միշտ ժամանակակից նիւթեր և բարքեր ընտրած են, որով վիպագրութիւնն ստացած է միջազգային և քաղաքացիական ձգտում մը, համաձայն Պօլսոյ միջավայրին: Մենք հաղիւ թէ կարողանանք րատարար համարել այս բացատրութիւնը: Ասել թէ Պօլսոյ այնքան եւրոպականացել է, որ այնտեղ ապրող ազգութիւնները կորցրել են իրանց առանձնայատուկութիւնները — դա կը լինի, մեր կարծիքով, չափազանցութիւն: Անհնարին է որ թիւիքաց մայրաքաղաքի 200 հազար հայ ազգաբնակչութիւնը միանգամայն կորցրած լինի իր ազգային կերպարանքը՝ «եւրոպականին նմանելու համար»: Եթէ այդ ազգաբնակչութեան մէջ կայ մի շրջան, որ արդէն օտարացել է և ամօթ է համարում հայութեան հետ կապուած մնալը, այդպիսի երևոյթ շատ տեղեր կարելի է տեսնել, հէնց նոյն իսկ մեր ռուսահայերի մէջ: Որքան էլ վերոյիշեալ տողերի դրողը մի պօլսեցի է, մենք, այնուամենայնիւ, չենք ընդունում, որ Պօլսում հայութիւնը այդ աստիճան աշխարհակուած լինի. այնտեղ կայ հասարակ ժողովուրդ, կայ արհեստաւոր, մշակ դասակարգ և անհնարին է որ այս անհղին խաւերի մէջ քաղաքակրթութեան անհրաժեշտ ազդեցութեամբ շատ բան փոխուած լինի:

Ո՛չ, ազգային առանձնայատուկ կեանք կայ և Պօլսի մէջ. ապացոյց — հանգուցեալ Պարոնեանի հեղինակութիւնները, որոնց մէջ այնքան զեղեցիկ կերպով ցոլանում է կեանքը: Վիպական գրականութեան ողորմելի դրութիւնը, մեր կարծիքով, պէտք է որոնել ուրիշ պատճառներ

րի մէջ: Դրանցից ամենագլխաւորը ուղղութիւնն է: Պօլսեցի գրողը այսօր էլ կաշկանդուած է բօմանտիկ ուղղութեան վաղուց ամեն տեղ վերացրած կապանքներով: Պօլսեցին ուղում է ամեն տեղ երգել, երազել, բայց չէ ուղում տեսնել, նկարագրել, դեղարուեստը նրան պիտի հաճոյք պատճառէ և այդ պատճառով էլ նա խոյս է տալիս ամեն մի իրական հիւսիսից, որ անմարմին ու անարին խոհեր ու ողորութիւն չէ ծնեցնում, այլ կեանքի ծանօթ խաչն է ներկայացնում: Երկար կանգ տունել այս իրողութեան վրայ մենք չենք կարող: Վասենք միայն այն, որ այս հանգամանքը իրանք, պօլսեցիներն էլ, հասկացել են վերջին տարիներս. նրանք էլ գիտեն որ գրական մի կեղծ ստղծութիւն տարիներ ընթացքում այդպէս է կրթել իրանց: Միս կողմից, չէ կաւելի լուսթեան տալ և այն հանգամանքը, որ Պօլսում տաղանդներ երևան չեն դալիս վիպագրութեան մէջ: Եթէ նոյն իսկ ընդունենք թէ Վ. Պօլսի հայութիւնը ամբողջովին այլաստուել է և միջազգային մի խառնուրդ է ներկայացնում, դարձեալ չենք կարող հասկանալ Վ. Պօլսի գրական ամպլուսթիւնը. թող այդ դէպքում տաղանդաւոր գործեր երևան գային, հէնց այդպիսի միջազգային շրջանը պատկերացնող գործեր:

Ձերկարացնենք, ինքը, հեղինակը, տալիս է մեզ ճիշտ դատորութիւններ, որոնք հասկանալի են դարձնում գրական հիւանդութեան պատճառները. «Պօլսական միտքը ասում է նա—միշտ գեղեցիկը, հաճելին, գիրինը կը փնտռէ»: Լօւրջ ուսումնասիրութիւն, քննադատող և վերլուծող կարողութիւն չը կան պօլսեցիների մէջ: Նոյն իսկ բանասիրական, իմաստասիրական և պատմական հետազոտութիւնների մէջ պօլսահայ գրականութիւնը

հշու հետեղ մը եղած է Կարոպական մտքին և Մխիթարեաններուն: Ընդհանրապէս խօսելով, պօլսահայ գրականութիւնը իր մէջ զարգացուցիչ տարրեր չառ քիչ ունի ժողովուրդը այդ գրականութիւնից լրջօրէն մեծ բան չէ շահել մինչև այժմ. նրա օգուտը միայն այն է եղել, որ այդ գրականութիւնը նրա միտքը պատրաստել է հոգեպաշտութեան: Վերջէն Պօլսահայ գրականութեան մէջ առողջ տարրեր շատ պակաս են: Նորահաս սերունդին առողջ ու զօրաւոր դաստիարակութեանը նըպաստող գրականութիւն մը չէ ան, ամենևին: Զարգացուցիչ և բառաշղիմական տարրերը այնքան պակաս են անոր մէջ, որ Երիտասարդի մը ինքնակրթութեանը պէտք եղած կերպով չի նպաստեր և տկար ու խակ կը պահէ անոր անհատականութիւնը: Մրդահատելի ու կոյր է այն ուսուցիչը, որ իր ուսուցման ու դատարարական նիւթերը բոլորովին պօլսական գրականութենէն կը քաղէ: Պօլսոյ մէջ իսկ այդ գրականութիւնը խիստ թերի է դաստիարակութեան համար:

Յիշուհետեւ հեղինակը անցնում է գրական ուրիշ հարցերին: «Մարտաւոր և ոճը» գլխի մէջ պ. Մնդրեանը այնպիսի նկատողութիւններ է անում, որոնց հիմնաւորութիւնը, արդարացիութիւնը ոչ ոք չէ կարող ուրանալ: Վ. Պօլսի գրականութեան մէջ տիրում է հոետորական ոճը. և իրաւ, իւրաքանչիւր դրսեւոր այնտեղ աւելի ճառի է նման. շատ և շատ հաղտագիտ են այնպիսի պօլսեցիներ, որոնք կարողանան պատմել, նկարագրել հասարակ լեզուով ճշտութիւն և բնականութիւն չէ կարող լինել պօլսահայ ոճի մէջ.— հոետորութիւնը սպանում է այդ բաները, հոետորութիւնը կը ծածկէ գաղափարներու պակասութիւնը, դատողութեան և տրամաբանութեան սխալները: Բայց հոետորութիւն

բառն էլ իսկապէս չէ կարելի գործադրել պօլսահայ ռճի վերաբերմամբ: Ասելի ճիշտ կը լինի անուանել այդ ոճը ուռուցիկ, անտանելի ուռուցիկ: Սա մի սոսկալի չարիք է գրականութեան համար: Կոլտեցի հայերը այժմ այնպէս են գրում, որ նոյն իսկ հասկանալ շատ դժուար է: Վեմենէն անհամ ու ամենէն աչպանելի յատկութիւնն է ուռուցիկութիւնը, որ խոշոր ու փալլուն բառերու, պատկերներու և դադափարներու կուտակումով՝ արդարեւ կը շլացնէ խալ մտքերը, բայց ձարձրացուցիչ է գրականութենէն հասկացող մարդոց: Այս անտանելի ուռուցիկութիւնը տակաւին կը տիրապետէ մեր գրականութեան մէջ զանազան ձևերու տակ: Ոմանք իրանց խորհրդապաշտութիւնը անով կը բացատրեն, ուրիշներ իրանց գեղեցիկապիտութիւնը, շատեր ալ առանց որ և է նպատակի ոռովորամոլութեամբ:

Քիւրքահայերի լեզուի վրայ սոստիկ ազդեցութիւն ունին թիւրքերէնը և ֆրանսերէնը: Սա բնական երևոյթ է, ինչպէս բնական է ռուսահայերի՝ ռուսաց լեզուի և գրականութեան ազդեցութեան տակ դտնուելը: Փոքրիկ ազգերը ենթարկուում են մեծ ազգերի ազդեցութեան: Եւ եթէ կայ մի բան, որ ցանկալի է այս բնական երևոյթի մէջ, դա այն է, որ ենթարկուող ազգը կարողանայ ինքնուրոյնութիւն պահպանել, չոնչացնել իր սեփականը, այլ դարգացնել նրան, առաջ տանել: Այս տեսակէտից միայն պօլսահայ գրականութիւնը չէ, որ կեղծ ճանապարհի վրայ է գտնուում: Մեղանում, իբրեւ մի փոքրիկ, աղքատ, ուրիշի ազդեցութեան խիստ ենթարկուած ազգի մէջ, բնականաբար թարգմանական գրականութիւն պիտի լինի մեծ մասամբ: Մենք թարգմանում ենք շատ բան, բայց ի՞նչպէս:—Առաջին պարտաւորութիւնն ենք համարում հարազատ թարգմանիչ լինել, աշխնքն թարգմանել բառացի, տալ այն ամենը ինչ ունի թարգմանուող հեղինակը իր ռճի, իր գրելու եղանակի մէջ: Թարգմանութեան ճշտութիւնը, ի հարկէ, կարևոր է, բայց մենք համարեա միշտ այդ ճշտութեան գոհում ենք հայերէն լեզուն: Հնարում ենք մեզանից բաւել, մտնում ենք մեր լեզուին բարձր դարձուածներ և չաճախ առաջ ենք բերում այնպիսի բարելոնեան խառնակութիւն, որից մեր լեզուն վնասում է անդադար: Թարգմանիչը արդարանում է նրանով, որ այժմ է ճիշտ թարգմանել: Բայց ընթերցող հասարակութիւնը, նոր գրողները սովորում են այդ լեզուին,—և ահա հայերէնի անկում և աղճատում:

Ամեն հանգամանքի մէջ հայերէն գրողը չը պիտի մոռանայ մի հանգամանք—որ նա պիտի գրէ հայերէն: Պ. Անդրէասեանը բողոքում է օտար բառերը թարգմանելու այն սովորութեան դէմ, որ ախտի կերպարանք է ընդունել: Կ. Պօլում և որ անհասկանալի է դարձնում զըրրուածքները: Վերադարձութեան կարգը Ֆրանսերէնի, և կամ անբնական նորագոյն եղանակով կազմուելով, ոճին մէջ առաջ եկած է մթութիւն: Դարձումաժաւոր, երկար պարբերութիւնները, միևնոյն պարբերութեան մէջ մէկէ աւելի միջանկեալ նախադասութեանց գործածութիւնը կը նսեմացնէ նրաթին իմաստը և ընթերցողին վրայ կը թողու տարտամ, անորոշ ներգործութիւն մը:

Շատ ճիշտ է...

Ի՞նչպէս դիմադրել լեզուի խանգարման, ի՞նչպէս կենսունակութիւն մտնել գրականութեան մէջ: Մի քանի տարիներից ի վեր Կ. Պօլի մէջ սկսուել է մի հետաքրքրական բանակութիւն: Այնտեղ սկսել է իր դատը պաշտպանել զուտական գրականութիւնը: Գաւառը տեղ է պա-

հանջում Պօլսի մէջ, նա ասում է որ կարող է հարստացնել, դեղեցկացնել լեզուն, նոր, թաւմ նիւթեր բերել: Պօլսը պաշտպանում է իր մենաշնորհը, նա չէ ուզում իր թագաւորութեան մէջ տեղ տալ «խումբ-պլուս» գաւառին: Եւ սակայն դա մի շատ կարեւոր հարց է, մահուան և կեանքի հարց: Պ. Անդրէասեանը այս պայքարը ձևացնում է այսպէս. դատաւարները պահանջում են, որ դատաւարաբանները գրականութեան մէջ իրաւունք ստանան և դառնան գրքի լեզու: Բայց նա ինքը համաձայն չէ որ այդպէս լինի և յոյս է տալիս ռուսահայերի օրինակը: Նա ասում է որ թիւրքահայերն էլ, ինչպէս և ռուսահայերը, պիտի ունենենան մի ընդհանուր գրական լեզու, բայց գաւառները կարող են մտցնել այդ լեզուի մէջ իրանց լեզուային հարստութիւնները, իրանց ժողովրդական դեղեցիկ ոճերը: Անելորդ է ասել թէ որքան անսխալ է այդ հայեացքը: Եւ Պօլսը չափազանց արդէն քարացած է իր սահմանների մէջ, չափազանց շատ է բռնացած գաւառների վրայ: Լինելով գրականութեան միակ արտօնատէր, նա իրանից դուրս ոչինչ չէ ճանաչում. լեզուն օր օրի վրայ արհեստական, անհասկանալի է դառնում, մօտեցում է գրաբառին և կորցնում իր կենսոճանկութիւնը: Չափազանց ծանր ու նեղ է Պօլսի մթնոլորտը. պէտք է նրան առողջացնել, պէտք է նրա մէջ մտցնել կենդանարար տարրեր: Թո՛ղ, ուրեմն, առաջ գան գաւառները, նրանք առանց այդ էլ շատ են ուշացել. վաղուց պիտի իրանց իրաւունքների տէրը դառնային: Գաւառները միայն լեզուային վերականգնութիւն չէին բերի. նրանք կը տային գրականութեան ժողովրդական գոյն, կը բերէին և նիւթի թաւմութիւն, տոնոգոյնութեան լայն ասպարէզ: Բայց գաւառները իզուր են

նախ ուզում բանակոխներով իրաւունք ստանալ: Այդպիսի հարցերը ակադիմիական վէճերով չեն լուծուում: Թո՛ղ սկսեն գաւառները, թո՛ղ մի ուժեղ հոսանք տարածեն Բօսֆօրի ափերում, և հարցը ինքն ըստ ինքեան կը լուծուի: Եւ մենք ամբողջ սրտով ցանկանում ենք օր առաջ տեսնել պօլսահայ գրականութիւնը ժողովրդական, գաւառային նիւթերով կենդանացած:

«КАВКАЗСКИЙ ВѢСТНИКЪ», օգոստոս: Պ. Մ. Թամաշեան մանրամասն ծանօթացնում է նոր հրատարակուած մի ֆրանսերէն գրքի հետ, որի վերնագիրն է «Chrétiens et Musulmans»: «Բրիտանական և Մուսուլմաններ»: Նկատի առնելով այդ աշխատութեան մեծ հետաքրքրութիւնը մանաւանդ հայերիս համար, մենք այստեղ կ'ընտրում ենք պ. Թամաշեանի յօդուածը:

Հեղինակը Լուդովիկ դը Վօնտանսօն, ճանապարհորդել է Թիւրքաց Հայաստանում և շատ մանրամասն խօսում է հայոց կրած տառապանքների մասին: Ֆրանսիական Ալադեմիայի անդամ Ժիւլ Լըմէտր մի առաջաբան է կցել, որի մէջ ասում է թէ իսլամի բարոյական, սօցիալական և քաղաքական դրութիւնը ամեն տեղ չափազանց տըխրալի է: «Եւ մանաւանդ շատ ծանր կերպով չուեց—ասում է Լըմէտր—այն երեսը, որ հեղինակը նուիրել է դժբախտ Հայաստանին: Խելքը չէ կարողանում հասնել թէ ի՛նչպէս 300,000 դժբախտներ կոտորուեցան մի վեհապետի հրամանով կամ թոյլտուութեամբ, չէ կարողանում հասկանալ քաղաքակիրթ Նւրուպի լուծիւնը և արդարացնել Նազդերին (գերմանական կայսրին), որ ամբողջ ժամանակ խօսում է աւետարանի մասին և իրան յայտարարում է, արիւնահեղ կոտորածի համարեա

միւս օրը, սպանող սուլթանի բարեկամ: Կեղեքուելով թիւրքերի ձեռքով, կողոպտուելով քրդերի ձեռքով, ժամանակ առ ժամանակ կոտորուելով երկուսի ձեռքով էլ, հայերը էլի սպասում են իրանց ազատութեան. իսկ սուլթանը կատաղաբար չարախնդութեամբ ծիծաղում է Եւրոպայի վրայ: Եւրոպայի Ֆրանսիան, անլացնում է Լըմէտը, պիտի կարեկցութիւն ցոյց տալ այժմ՝ այնքան համակրելի ազգին, որ հաստատով մեծ պետութիւնների ստորագրութիւններին, կուտմ է յանուն ազատութեան՝ թիւրքական կամայականութեան դէմ: Ոչ մի ժամանակ այնքան չէ խօսուել բարոյականութեան, արդարութեան, մարդասիրութեան մասին, և սակայն արդարութիւնը պիտի չեւ քաշուի մի նոր թշնամու առջևից. — դա միջազգային դրամական ոյժն է. և Եթէ հայերի ձայնը խեղդուեց 1894—1896 թ. զաղանութիւնների ժամանակ, եթէ նա խեղդում է և այժմ, դրա սլատճառը, գլխաւորապէս, այն է, որ Ֆինանսական խոշոր ոյժերը (haute Banque), Կ. Պոլսի այդ տէրերը չեն ցանկանում խառնակութիւններ, որոնք վնասներ են պատճառում նրանց: Մի՞թէ մենք այնքան թուլ ենք և չենք կարող բարձրացնել մեր ձայնը ու ցոյց տալ քրիստոնեայ քաղաքակիրթ Եւրոպային նրա պարտաւորութիւնները: Ո՞րքան ցաւալի է տեսնել Ֆրանսիան, որ առաջին անգամն է ինչ դատաճանում է իր մարդասիրական կոչման:՝

Պ. Վոնտանսօն սկսել է իր ճանապարհորդութիւնը Ալեքսանդրէտից, որ հասել է 1897 թուի մայիսին: Չանաղան ձեռնարկութիւններ կատարելուց չեւոյ՝ թիւրք պաշտօնեաները, բաւական մեծ թուով, ինչպէս էլ հարկաւոր է լինել Հայաստանի դռներէ մօտ, համոզուելով որ մենք Զէյթուն գնացող չեղափո-

խականներ չենք, թույլ տուին մեզ առաջ գնալ: Ալեքսանդրէտում կանգնած են երկու բատալիօն զօրքեր, որոնց գլխաւոր նպատակն է պահպանել սահմանադիտի մարտատունը և արգելել հայերի գաղթականութիւնը թիւրքական սահմաններից, ինչպէս նաև թույլ չը տալ որ վերադառնան վախատական հայերը, զէնք մտցնել արգելէն: Ալեքսանդրէտում և Բէշլւանում հեղինակը հանդիպել է նշանաւոր թուով հայերի — վաճառական, լուսաւալիտի, բանուոր և բեռնակիր:

Հալէպում ճանապարհորդը տեսել է մահ և դատարկութիւն: Մի ժամանակ այնքան կարող այդ առետրական կենտրոնի զործերը կատարելապէս փչացրել էին հայկական կոտորածները, թէ և Հալէպի մէջ կոտորած չէր եղել: Այս կողմերի կոտորածները միայն Վիլլիգ քաղաքում սահմանափակուեցին, բայց այդ էլ ոչ թէ այն պատճառով, որ Կ. Պոլսի իշխանութիւնները խնայում էին հայերին: Հալէպ էր ուղարկուած մի անձ, որ պիտի խորհրդակցէր ալուտիի իշխանութիւնների և պատուաւոր մահմեդականների հետ թէ արդեօք հարկաւոր է Հալէպի հայերին էլ կոտորել: Պէտք է արդար լինել, պատուաւոր մարդիկ, որոնք փորձուած էին և զիտէին անցուալի դէպքերը, ցոյց տուին թէ ինչարին Եւրոպացիները 1850 թուին և մասնաւոր ինչպէս Ֆրանսիացիները միջամտեցին 1860 թուին և հարեան Դամասկոս քաղաքը սաստիկ պատժ կրեց Եւրոպական զօրքերի ձեռքով՝ սիրիացի քրիստոնեաներին կոտորելու պատճառով: Վերջապէս, Հալէպի դիւնուորական նահանգապետ Եղհէմփաշան (որ չեւոյ նշանաւոր հանդիսացաւ յոյն-թիւրքական սպառնալուծում) յայտարարեց, թէ ինքը հրաման է տուել իր զինուորներին զիմադրել հայերի կոտորածին և

նոյն իսկ կարգադրել է, որ միջնաբերդի թնդանօթների բերանները ուղղեն դէպի ամենից անհանգիստ և ֆանատիկոս մահմեդական թաղը, որ կոչուում է Բար-էլ-Հերար, սպառնալով որ եթէ անկարգութիւններ ծագեն, ռմբակոծել քաղաքի այդ մասը, Հալէպի մէջ կան 140,000 բնակիչ, որոնցից 25,000 քրիստոնեայ, հայեր մօտ 5000, զբաղեցնում էր կաթողիկոսներ, Քրիստոնեաների մեծ մասը մարօնիդներ են: Հալէպցիները վախենում են Զէյթունի հայերից. 1895—1896 թվւորի պատերազմի ժամանակ մի ամբողջ բառային, որ բաղկացած էր հալէպցիներից, գերի ընկաւ հայերի ձեռքը և փակուց միջնաբերդում. Զէյթունի կանաչք էին միջնաբերդի պահապանները և գերի ընկած բառայիները կարողացաւ ծանօթանալ նրանց խէնձարների և դանակների հետ. այժմ Զէյթուն ասունը, երբ պատահաբար արտասանում է Հալէպի շուկաներում, մի մոզական աղղկոյթիւն է գործում: 6000 հայերի հերոսական յաղթութիւնները, որոնք տեղի ունեցան 50,000 թիւրք զօրքերի դէմ մղած պատերազմի մէջ, թողել են չիշղուիթիւններ, որոնք շատ էլ ախորժելի չը պիտի լինեն մուսլիմանների համար:

Հալէպից մենք ճանապարհուցինք Մօմբէջ: Մեր բարեկամները նախազգուշացնում էին թէ ինչ վրտանդներ կան ճանապարհին: Զերքէզը, քուրդը, արաբը միատեսակ կողոպտում են ճանապարհորդին. զանազանութիւնը այն է միայն, որ չերքէզը կը կողոպտէ, կը մերկացնէ և աչդպէս էլ իր զոհին կը թողնէ ճանապարհի վրայ. քուրդը թողնում է հագուստը և երբեմն էլ ցոյց կը տալ թալանուածին ճանապարհը. արաբ-բեդուինը, բնութեամբ աղնիւ լինելով, նախ թալանում է, եղբայրաբար հիւրասիրում է իր զո-

հին և երբեմն նոյն իսկ ուղեկցում է նրան մինչև հարեան քաղաքը: Մենք պէտք է արձանագրենք այն զգուսնքը, որ արաբները տածում են դէպի թիւրքերը և արհամարհանքը սուլթանի վերաբերմամբ: Ծրօրուելով իր միջնադարեան փառաւոր անցեալի չիշատակների մէջ, արաբը իրան համարում է թիւրքից անսահման բարձր. ծագման հպարտութիւնը—սովորական երևոյթ է արաբների մէջ: Սրաբ ծերունիները հաստատում են, որ երկիրը անկման և կործանման դրութեան մէջ է գտնուում և պետական օրգանիւմը կրճում, ոչնչացնում են անբարեխիղճ պաշտօնեաները: Թիւրքերը, աչպէս են երբեմն զիջողաբար վերկայում արաբները, միայն մի յաւատկութիւն ունեն — քաջութիւն. բայց նրանք իշացնում են ամեն ինչ իրանց տգիտութեամբ և մարգարէի օրէնքը գործադրելու անընդունակութեամբ. իսկ արաբը, քաջութեան հետ միասին, ունի և ուրիշ արժանատրութիւն—գիտութիւն և ընդունակութիւն:

Ճանապարհորդելով դէպի Եդեսիա, մենք գիշերելու համար մնացինք մի լայտնի հարաւային քուրդ ցեղի առաջնորդի մօտ: Մեզ դիմաւորած աղան ասելի եւրոպական, քան ասիական տիպ է ներկայացնում: Նրա ցեղը կարող է զաշտ հանել 2000 համիդիէ կոչուած հեծեալներ: Այս քրդերը մեծ ակնածութեամբ են խօսում սուլթանի մասին. «համիդիէ» անունը, որ տուել է նրանց գնդերին սուլթանը, շոյում է նրանց ինքնասիրութիւնը. նրանք իրանց համարում են ամենից շատ մօտիկ սուլթանի սրտին և հաստացած են, որ կողոպտուի ամենամեծ մասը պիտի ժողանա խալիֆի տապալաւ տնդութիւնների ժամանակ: Հաշկական զազանութիւնները և դրանց հետեւած կողոպուտը կարծես արդարա-

ցնում են նրանց ենթադրութիւնները, Իսկապէս քրդերը շատ ժամանակ չէ, ինչ հարկադրուած եղան հպատակուել թիւրքաց կառավարեան: Վաղմակերպելով «համիդիէ» քրդական զնդերը, կառավարութիւնը տալիս է նրանց զէնք և ռազմամթերք, երբ հարկատու է համարում նրանց գործի կանչել: Քրդերը պիտի իրանց ձիաները բերեն իրանց հետ: Զօրագլուխները ցեղերի գլխաւորներն են: Քրդերին քարոզում է իսլամի ֆանատիկոսութիւնը, բայց թուում է, առանց մի առանձին աջողութեան: Քուրդը կրօնապաշտ չէ, նա միայն մի տենչանք ունի—կողոպտել: «Համիդիէ» զնդերը դեռ առիթ չեն ունեցել ցոյց տալու նոր զինուորական կազմակերպութեան գերազանցութիւնը, որովհետեւ դեռ մեծ թրւով չեն երևացել պատերազմի դաշտերում: Բայց դատելով նախկին օրինակներից, երբ քրդերը մտցնում էին կանոնաւոր բառալիօնների մէջ,—նրանք շատ էլ ցանկալի չեն, քանի որ աչքի են ընկնում իրանց վախկոտութեամբ և անկարգութեամբ: Մանաւանդ երախտաղէտ են քրդերը զէպի սուլթանը այն պատճառով, որ անսպասան իրաւունք ունեն կողոպտել հայերին և ամեն տեսակ հարկերի ենթարկել նրանց: Արարները դանդաղում են, որ երբ վէճեր են ծագում քրդերի և արաբների մէջ, թիւրք պաշտօնեաները քրդերի կողմն են բռնում:

Մյնուհետև հեղինակը նկարագրում է Եղեսիան, այնտեղ եղած կոտորածները, Ջէյթիւնը և նրա պատերազմները: Բայց այս մասին—հետևեալ համարում:

«Ժամանակ», գրական, գիտական, ղեկարդութեամբ և քաղաքական հանդէս: Պարիզից մեզ ուղարկուած է այդպիսի վերնագիր կրող մի տետրակ, բաղկացած 88 երեսից: Վրան նշանակուած է № 1 և խմբագիր—Ս. Հախումեան: Մի կողմ դնելով երկու ինքնուրոյն պատմութեանը, այդ տետրակի մէջ տպուած միւս բաները լաւ պատկերացնել են որ տղէտ, սահմանափակ մարդ է յանձն առել խմբագրի պաշտօնը, մի մարդ, որ իր մտաւոր սնանկութիւնը աշխատում է թաղցնել ճոճաւոր ֆրագների և

մեծ-մեծ բառերի տակ: Գրուած է Մայկօվի «Եղեսիանի ժողովրդ» պոէմայի մի մասի բարբարոսական թարգմանութիւնը: այդ բաական չէ, տղիտութիւնը դեռ յանձն է առել ծանօթացնել ռուս բանաստեղծի կենսագրութեան հետ: Եւ ինչեւր է ասում այդ տղիտութիւնը: «Սպալլօն Մայկօվի մահուան տարին չէ լրացել և նրա գերեզմանի վրայ դրած ծաղիկները դեռ թարմ են»: մինչդեռ Սպալլօն Մայկօվ վախճանուել է 1897 թուականի մարտի 8-ին: Միայն անասելի տղէտ մարդը կարող է ասել թէ Սպալլօն Մայկօվի և նրա ժամանակակիցների ձայնն էր, որ լուրջում առաջացրեց ռուս հասարակութեան մէջ և այդ լուրջմունքի հետևանքն այն եղաւ որ «Դուրալը, լոյնը, սերբը, մե լեռնցի» աղատուեց: թիւրքական լուծից: Մինչդեռ յայտնի է, որ սերբերը աղատութիւն ստացան դեռ այն ժամանակ, երբ Մայկօվ չէր էլ ծնուած, լոյները աղատուեցան այն ժամանակ, երբ Մայկօվ 8 տարեկան երեխայ էր: Իսկ Դուրալների աղատութիւնը տեղի է ունեցել 1878-ին, այն ինչ «Եղեսիանի ժողովրդ» գրուած է 1851 թուականին: Մի ուրիշ նմուշ էլ: Քաղաքական տեսութեան մէջ նոյն տափակ ուղեղը, խօսելով Չինաստանի մասին, անուանում է նրան, Վոնֆուցիոսի և Բուդհայի հայրենիք, այն ինչ երեխային էլ յայտնի է որ Բուդհայի հայրենիքը Հնդկաստանն է:—Մհա այսպիսի մարդը դուրս է եկել և ասում է թէ գիտութիւնը պիտի լինի իր ուղղութիւնը: Ողորմելի՜ գիտութիւն, եթէ նրա հովանաւորը և տարածողը պիտի լինի այդքան տրդէտ Հախումեանը: Այդ գիտութեան մի հրաշալիքն էլ Ս. Մանդինեանի «Երազների մեկնութիւնն» է իր չինական լեզուով: Հախումեանը, սակայն, ունի մի անվիճելի արտօնութիւն. ստոր, անձնական հաշիւներ մաքրել մամուլի մէջ, խարդախել, ստեր փել, դատարկ ճշգրտներով աղմուկ հանել, ուրիշի առաւելները աղաւաղել, կուրծք ծեծել և իր ամբողջ մտաւոր պաշարը, բաղկացած մի քանի հայտնական բառերից, զէտ ու զէն շարտել: Այդպէս էլ նա արել է իր հանդէսում, «Մամուլ» անունով յօդուածի մէջ: Դա մի ապացոյց է որ «Ժամանակ» կը լինի կեղտոտութեան և ամօթի մի համդէս հայ մամուլի համար...

Խ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

«Մուրճի» ներկայ համարը լոյս տեսնելուց մի քանի օր յետոյ, օգոստոսի 26-ին, Վենետիկի ս. Ղազարի վանքում կը կատարուի Մխիթարեան Միաբանութեան երկու հարիւր ամեայ յօբելեանը:

Մեր ամսագրի ընթերցողները արդէն ծանօթացել են հոչակաւոր Միաբանութեան հիմնադրի, Մխիթար Սեբաստացու մանրամասն քննական կենսագրութեան հետ և հետզհետէ կը ծանօթանան նաեւ այն գործունէութեան հետ, որ ցոյց տուին Մխիթարի յաջորդները հայ գրականութեան ասպարէզում: Ներկայ լոպէին Մխիթարեանների նշանակութեան և մատուցած ծառայութիւնների գնահատութիւնը չենք տալիս մենք, այլ կամենում ենք շեշտել թէ որքան նշանաւոր է օգոստոսի 26-ի տօնը:

Մենք ընդունում ենք որ Մխիթարեան Միաբանութիւնը, անկախ այն պակասութիւններից և առաւելութիւններից, որ ունեցել է երկու հարիւր տարուայ ընթացքում իբրեւ մի վանական-կղերական հիմնարկութիւն, եղել է և այժմ էլ շարունակում է լինել մի գլոբական ուժեղ գործօն, որ շատ է նպաստել մեր մտաւոր զարգացման:

Մեր իսխուտ, երերուն իրականութեան մէջ, ուր հիմնարկութիւնները այնքան սակաւարիւն են, այնքան սակաւակեաց, մի նշանաւոր, նմանը չունեցող երևոյթ է այն տոկուն յարատեւութիւնը, որ եւրոպական մի անկիւնում կորած փոքրիկ կղզու վրայ ապրող հայ միաբանութիւնն է ցոյց տալիս երկու հարիւր տարուայ իր

գործունէութեամբ: Երկու հարիւր տարի աշխատել եւ ռանդով, երկու հարիւր տարի չը մոռանալ պարտաւորութիւններ—դա մի շատ խոշոր երևոյթ է մեր կեանքի մէջ, այնքան խոշոր ու բեղմնաւոր, որ ամբողջ հայ ազգը, մեր խորին համոզմունքով, այսօր պիտի ցոյց տայ այդ պատկառելի հիմնարկութեան միահամուռ հիացմունք և երախտագիտութիւն:

Մի կողմ թողնենք պակասութիւնները, որոնք յատուկ են մարդկային բոլոր գործերին: Մենք կարող ենք և պիտի քննադատենք պակասութիւնները նոյն իսկ շատ խիստ, շատ անողորմ կերպով: Բայց այսօր, երբ հիմնարկութեան տուած օգուտների համագումարը պէտք է աչքի տուալ ունենալ, «Մուրճը», իբրև գրական-հասարական օրգան, անկեղծ սրտից շնորհաւորում է Մխիթարեանների յօբելեանը և ցանկանում է ս. Ղազարի գրական բնկերութեան աւելի յարատեւութիւն, աւելի մեծ եռանդ և տոկունութիւն այն ասպարէզի մէջ, ուր այնքան մեծ պատուով գործել է նա մինչև այժմ:

Թող երկու ամբողջ դարերը, որ այսօր Մխիթարեան Միաբանութիւնը թողնում է իր ետևում, խրատական դաս դառնան ապագայի համար: Մենք ցանկանում ենք, որ այդ ապագան լինի մի անձնուէր ծառայութիւն ամբողջ ազգի համար, որ կրօնը այլ ևս խոչընդոտ չը դառնայ, կիրք, դառնութիւն, հիասթափումն չառաջացնէր: Դա կը լինի այն ժամանակ, երբ իւրաքանչիւրը մեզանից, թողնելով կրօնը մարդկային խղճին և սրտին, գրկէր աւելի լայն ու մեծ հասկացողութիւն—հայութիւնը: Գրականութիւնը պիտի մարմնացնէ մեզանում այս հասկացողութիւնը: Եւ Մխիթարեան միաբանութիւնը, իբրև գրական-գիտական մի խոշոր հիմնարկութիւն, թող այս ճանապարհով ուղղէ իր քայլերը անսայթաք, լի ամուր հաւատով և տոկուն, անձնուէր աշխատութեամբ:

Մեր անկեղծ շնորհաւորութիւնները Մխիթարեան ամբողջ Միաբանութեան:

Մ Ի Ն Կ Ա Տ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

(Նամակ Խմբագրութեան)

Մխիթար Սեբաստացու կենսագրութեան մէջ, որ տպուեց «Մուրճի» մէջ (տ. իմ «Հայոց գրականութիւնը XVIII դարում») ես փաստերով հերքել եմ այն աւանդութիւնը, թէ Մխիթարը ամենեւին հեռացած չէր իր մայրենի եկեղեցուց, այլ մնալով լուսաւորչական, արտաքուստ կաթօլիկ եկեղեցուն էր յարած՝ իր Մխաբանութիւնը հաստատուն պահելու համար։ Ես ասել եմ որ դա առասպել է. ասել եմ որ Մխիթար Սեբաստացին կաթօլիկ էր, մի բան, որ ամենեւին մեղք չէ,—մի և նոյն ժամանակ հայ-կաթօլիկ, այսինքն հոգով նուիրուած իր ազգին։ Ի միջի այլոց, ես հերքել էի այն ատարկութիւնը, որ բերում են մի քանիսն երբ՝ Մխիթարի լուսաւորչական լինելը հաստատելու համար։ Դա այն է, որ Վենետիկում տպուած գրքերի վրայ նշանակուած էր էջմիածնի կաթողիկոսի անունը։ Ես ցոյց էի տուել որ ինչպէս որ Կարնեցի վարդապետը, որի կաթօլիկութեան մասին ոչ մի կասկած չէ կարող լինել, նոյնպէս նշանակել է իր մի գրքի վրայ էջմիածնի կաթողիկոսի անունը և փորձել էի բացատրել այդ հանգամանքը նրանով, որ կաթօլիկ վարդապետները զիմում էին այդ ընդունուած ձևին, որպէս զի նրանց տպագրած գրքերը տարածուեն ազգի մէջ։

Կ. Պօլսի «Բիւզանդինոս» լրագրում թիւրքահայ բանասէր պ. Դ. Խաչկունց սկսել է տպագրել «Երկհարիւրամեակ Մխիթար Արքահօր» աշխատութիւնը։ Նախաբանի մէջ (№ 1453) պ. Խաչկունց ասում է թէ սխալ է իմ վերոյիշեալ տեսութիւնը, այսինքն թէ Մխիթար Սեբաստացին կաթօլիկ էր ձեռնում միայն, իրապէս նա գիմնականորում լուսաւորչական էր։ Որ ես կարող եմ սխալուած լինել իմ աշխատութեան մէջ, դա շատ հեշտ կարող է պատահել Բայց ինձ թւում է որ պ. Խաչկունց պիտի փաստերով հաստատէր իմ սխալը և ոչ թէ բուռնախնայար լով խօսքերով։ Ես հիմնել եմ իմ եզրակացութիւնը մի շարք պատմական փաստերի վրայ. այդ եզրակացութեան սխալը հաստատուելու համար պէտք էր կամ ոչնչացնել իմ ունեցած փաստերը կամ մէջ բերել մի կամ քանի փաստեր, որոնք հաստատէին իմ սխալը։ Պ. Խաչկունց ոչ մէկն է անում, ոչ միւսը։ Թող ինձ ներէ, ուրիմն, պարոնը, եթէ ես ասեմ որ պատմութեան մէջ

փաստերն են խօսողը, և ես հէնց այս հիման վրայ չեմ կարող ընդունել որ ես սխալուած եմ Մխիթար Աբրաայի վերաբերմամբ:

Պ. Խաչկոնց ասում է. «Իր (Մխիթարի) երկասիրութեանց մէջ կրնայ յուցուիլ աշխատասիրութիւն մը որ մեր մէջ Հռոմադաւանութիւն տարածելու, հաւատափոխութեան փորձ մ'եւրած ըլլայ»: Ես ցոյց կը տամ պ. Խաչկոնցին Յակոբ պատրիարք Նալեանի «Ճրագ ճշմարտութեան» գիրքը, որ տպուած է Կ. Պօլսում 1756 թուին: Այդանդ հայոց աստուածաբան պատրիարք երկար և տեղ-տեղ նոյն իսկ շատ խիստ բանակով է մղում Մխիթար Աբրաայի դէմ դաւանաբանական հարցերի առիթով. այդ բանակովը ցոյց է տալիս որ Մխիթար Աբրան քննադատել է հայոց եկեղեցու դաւանութիւններն ու ծէսերը և ցոյց է տուել նրանց սխալները կաթօլիկութեան տեսակէտից:

Շատ զարմանալի կը լինէր այս բոլորից յետոյ դեռ չարունակել հաւատալ այն անխառն աւանդութեան, թէ Սեբաստացին հայոց եկեղեցուց չէր հեռացել, մանաւանդ թէ այդ բոլորը մի դիմակ էր նրա համար: Ի՞նչպէս է, սակայն, որ Մխիթարի ժամանակակից Նալեան պատրիարքը չը գիտէր այդ բանը և կուտէր նրա դէմ, իբրև հայոց եկեղեցու թշնամու դէմ (տես Նալեանի առաջարկներ):

Ո՛չ, ես կրկնում եմ իմ ասածը. «Մխիթարը կաթօլիկ էր. — ոչինչ յանցանք չը կայ այս հանգամանքի մէջ»: Եւ կաթօլիկութիւնը բոլորովին արդելք չեղաւ որ այդ մեծ մարդը հայ ազգի երախտաւորը հանդիսանայ իր հիմնած Միաբանութեամբ:

ԼԷՕ

Հրատարակիչ եւ ժամանակաւոր խմբագիր՝

Կ. ԿՐԱՍԻՆՆԻԿԵԱՆ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճի» յուլիսի համարում մտել են ի միջի այլոց հետևեալ վրիպակները.

Երես	տող	սպուած է	պէտք է լինի
227	6	առաջարկութիւններ	առաջարկութիւններ
246	21	=30 ֆունտ	=17 պուդ 29 ֆ.

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հ Ի Ն Ց Ա Ի

(Հրապարակախօսական խոհեր)

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԵԿ

Ծախուում է թիֆլիսում «Մուրճի» խմբագրատանը:
Օտարաքաղաքացիները գիմում են. Тифлисъ, Централь-
ная Книжная Торговля.

ՄԱՅՐԵՆԻ ԻՕՍԳ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՋԵՌՆԱՐԿ

կրսեւ դասարանների համար

Համառօտ բառգրքով:

Կազմեցին

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԳԻՆՆ Է 70 ԿՈՊ.

Դիմել՝ թիֆլիս, Կենտրոնական և «Գուտտենբերգ»
գրավաճառանոցները:

«Մուրճի» խմբագրատանը, «Թիֆլիսի Կենտրոնական» և
«Գուտտենբերգ» գրավաճառանոցներում ծախուում է
նոգէ էջեգարայի՝

„Մ Ա Ր Ի Ա Ն Ա“

դրաման, թարգ. Արսէն Կրասիլնիկեանի:

ԳԻՆՆ Է 1 ՌՈՒԲԼԻ

Հրատարակութեան վաճառման արդիւնքը յատկացուած է
«Եղբայրական օգնութեան»:

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

Լ Է Օ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում

Հասարակական:—XVI—XVII դար

Գինն է 1 թիւի 50 կոպէկ

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրատանը:

Օտարաբաղադրացիները գիմում են. Тифлисъ, редакция „Мшакъ“ 2—5

Լ յ յ Ս Տ Ե Ս Ա Ն

Ա Լ Է Ք Ս Ա Ն Դ Ր Ծ Ա Տ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն Ի

ԳՐԶԻ ՀԱՆԱՔՆԵՐ

աշխատութիւնը:

Գրքի երեսը զարգարուած է նկարիչ Վ. Սուրէնեանցի նկարով:

Գինն է 50 կոպէկ

Դիմել հեղինակին՝ Москва, Садовая-Каретная, меб. ком. Носальскаго, Ал. Цатуряну. 3—3

Ն Ո Ր Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ

„ԳՈՒՏՏԵՆԲԵՐԳ“

Գ Ր Ա Վ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ն Ո Յ Ո Ւ Ս

վաճառում են ամեն տեսակ գրքեր, պատկերներ, ալբոմներ, ատլասներ և այլ տեսակ հրատարակութիւններ: Վեներիկում, վիեննայում, Կ. Պոլսում և Զմիւռնիայում տպուած գրքերից ցանկացողներին կարող ենք ուղարկել: Գումարով գնողներին շնորհակալ ենք լինի:

Գրավաճառանոցը ընդունում է վաճառելու համար գրքեր:

Գրավաճառանոցի հետ գործ ունեցողները պէտք է դիմեն՝ Тифлисъ, Книжный магазинъ „Гуттенбергъ“, Галустану. 3—3

ԹԻՖԼԻՍԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ

վաճառուում են հետեւեալ հայերէն գրքերը.

Մարկոսեան Մամբրէ վարդ., Ամեն մարդու բարեկամը, խօսք առողջական, Երուսաղէմ, գ. 25 կ.:

Մելեան Աբամ., Հայոց մեծ վարդապետ ս. Մեսրոպը, պատկերով, Թիֆլ. գ. 25 կ.:

Մելիք-Շահնազարեան Կոստ., Ուղեցոյց գործնական զինեպործութեան, Թիֆլ. գ. 60 կ.:

» Փշրանք, պատկեր զարնանային կեանքից, մանուկների համար, Շուշի, գ. 15 կ.:

» Ջիսախոտը և իր փեաները, Շուշի, գ. 10 կ.:

» Ոգելից ըմպելիքների փեսաակարութիւնը, Շուշի, գ. 10 կ.:

Մենկլիշեան Գաբր. վարդ., Արսէն Այտնեան արքեպիսկոպոսի 50-ամեայ յորելեանի առթիւ, Վիեննա, գ. 35 կ.:

Միաբան, Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վազարշապատ, գ. 35 կ.:

» Անանիա Նարեկացի ժ. դար, Գիր խոստովանութեան, Վաղարշ., գ. 50 կ.:

» Ազաթանդեղոսի աղբիւրներից, Գորիս և Շմոնի, Վաղարշ., գ. 50 կ.:

Միանասրեան Մ., Քնար հայկական, Պետեր., գ. 5 ա.:

Միքայէլ ասորւոյ ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, գ. 2 ա.:

Միքա-Աւագեան Ի., Ստէնլի, նրա կեանքը, գիւտերը, Բագու, գ. 25 կ.:

Միքիսարեան Աղեֆ., Տաղեր ու երգեր, Ալեքս., գ. 60 կ.:

Միքիսարայ Հեռացոյ ըծշկապետի ջերմանց միսթարութիւն, Վենետիկ, գ. 1 ա.:

Մկրտումեան Գ. քահ., Հայթմազանց Միքէլը, Մոսկ., գ. 8 կ.:

Մկրեան Յովհ. քահ., Կենսագրութիւն Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիադեանց Երեանցւոյ, Թիֆ., գ. 1 ա. 50 կ.:

Մոնոնեանց Պետր., Բանաստեղծութիւններ, Ալեքս., գ. 25 կ.:

» Տիգրանի կալանաւորը, Ալեքս., գ. 15 կ.:

» Վշտի աղբիւրից, Ալեքս., գ. 5 կ.:

Մուրադեան Եղ., Ծաղիկ արդի մատենագրութեան ա. և բ. մասերը, Կ. Պոլիս, իւրաքանչիւրի գինն է 1 ա.:

Մուրադեան Մելիք. եպ., Հովուական աստուածաբանութիւն, Կ. Պոլիս, գ. 1 ա. 20 կ.:

Մուրադեան, Պետրոս Շանչեան, կենսագրութիւն, պատկերով,
Թիֆլ., գ. 50 կ.:

Մուրադեան, Հայ բողոքականի ընտանիքը. Թիֆլ., գ. 40 կ.:

Մ. Ե., Փաւստոս Բուզանդ, Վիեննա, գ. 50 կ.:

Յակոբեան Յակ., Բանաստեղծութիւններ, Թիֆլ. գ. 30 կ.:

Յարոյ Ն., Նկարներ, Թիֆլ., գ. 50 կ.:

Յարութիւնեան Արշ., Բանաստեղծութիւններ, Թիֆլ., գ. 40 կ.:

Յարութիւնեան Իս., Հայոց գիրը, Թիֆլ., գ. 1 ռ. 50 կ.:

» Համառօտ տրամաբանութիւն, Թիֆլ., գ. 1 ռ.:

» Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի սաների առ. դպրոցական ճանապարհորդութիւնը ա. մասն, Թիֆլ., գ. 40 կ., նոյնը բ. մասն 20 կ.:

» Ստեփաննոս Պալասանեան, նրա կեանքը և գրական գործունէութիւնը, Թիֆլ., գ. 25 կ.:

» Աշակերտի յուշատետրը, Թիֆլ., գ. 30 կ.:

» Զգացմունքների աշխարհ (Ս. Աբովյանի երկերի առթիւ), Թիֆլ., գ. 30 կ.:

» Սանահին, Թիֆլ., գ. 25 կ.,

» Իմ օրագիրը, Թիֆ., գ. 30 կ.:

» Մաղկոյ (մանկական պարաէդ), Թիֆլ., գ. 10 կ.:

Յովհաննիսեան Աբգ., «Փորձ» ամսագիր, 1876 թուականից սկսած
բոլոր տարիները միասին 35 ռ.:

Յովհաննու Խմաստասիրի աւձնեցւոյ մատենագրութիւնը, Վե-
նետիկ, գ. 1 ռ. 50 կ.:

Յովհաննիսեան Խաչ., Բենուագիր արձանագրութիւններ Ռուսաց
Հայաստանում, Վենետիկ, գ. 75 կ.:

Յովսէփեան Ղազ. քահ., Քնարիկ մանկական, ձայնագրուած եր-
գեր, պարերգեր և աղօթքներ փոքրահասակ մանուկ-
ների համար, Պետերբ., գ. 1 ռ.:

Նազարեան Յովհ., Անեկդոտներ, Թիֆլ., գ. 50 կ.:

Նախաւեան Յակ. քահ., Ձայնագրեալ տաղարան, Վաղարշ,
գ. 50 կ.:

Նաւասարդեան Բ. բժ., Բժշկական և առողջապահական կարևոր
գիտելիք, Թիֆլ., գ. 40 կ.:

Նաւասարդեան Տիգ., Հայ ժողովրդական հէքիաթներ, 3 գիրք:
Թիֆլ., իւրաքանչիւրի գինը 50 կ.:

Շահագիգեան Ս. դպ., Ծիծաղի տոպրակ, անեկդոտներ, հայ և
օտարների կեանքից, Թիֆլ., գ. 50 կ.:

» Հայկական նշանագրեր ձեռագործի համար, Թիֆլ.,
գ. 25 կ.:

Շամբարեան Շուշ. օր., Լուսանման, Թիֆլ., գ. 40 կ.:

Շանթ, Երազ օրեր (մի գիշերօթիկի յուշատետրից), Թիֆլ.,
գ. 40 կ.:

» Դարձ, վէպ, Թիֆլ., գ. 40 կ.:

» Վերժին, վէպ, Թիֆլ., գ. 60 կ.:

» Դերասանուհին, Թիֆլ., գ. 40 կ.:

Շահագիր. Եր., Մկրտիչ Յովսէփեան էմին, կենսագրական-գրա-
կան տեսութիւն, Թիֆլ., գ. 60 կ.:

» Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը, Թիֆլ., գ. 40 կ.:

Շահնագարեան Ս. Բժ., Դպրանոցիս աշակերտներին, Մոսկ.,
գ. 20 կ.:

» Ծառ դպրանոցին ներկայանալիս, Մոսկ., գ. 25 կ.:

» Երեանի հայոց թեմ. դպրանոցը և հասարակութիւ-
նը, Մոսկ., գ. 30 կ.:

» Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտու-
թիւնը թեմական դպրանոցներին, Մոսկ., գ. 1 ռ.:

Շահնագարեան Յովն., Աւանդ զոհեր, Մոսկ., գ. 50 կ.:

» Խաչատուր Աբովեանի հասարակական և գրական
գործունէութիւնը, Մոսկ., գ. 35 կ.:

Շահնագարեան Սիմ. Բժ., «Մշակը» (25-ամեակի առթիւ), Մոսկ.,
գ. 1 ռ.:

» Մարտիրոսութեան և աշխատանքի ազնիւ զինուորը՝
Իւրիյ Ալէքսէիւիչ Վեսելովսկի, Մոսկ., գ. 60 կ.:

Շարական ձայնիւղ, Բ. տպագր. Վաղարշ., գ. 7 ռ.:

Շիրվանգադէ, Կրակ, Բագու, գ. 30 կ.:

» Զուր յայտեր, վէպ, Թիֆլ., գ. 1 ռ.:

» Արսէն Դիմաքսեան, Թիֆլ., գ. 1 ռ. 50 կ.:

» Քառս, վէպ, Բագու, գ. 1 ռ. 50 կ.:

Чалхушيانъ Гр., Армянская поэзія въ лицѣ Рафаила
Патканіана, Ростовъ/на Дону, ц. 50 к.

Պատկանեան Քեր., Փաւստոսի Բուզանդացւոյ պատմութիւն
հայոց, Պետեր., գ. 2 ռ.:

» Անանիա Շիրակունւոյ միացորդը բանից, Պետեր.,
գ. 1 ռ. 25 կ.:

» Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին,
Պետեր., գ. 2 ռ.:

» Նշխարք մատենագրութեան հայոց, Պետ., գ. 1 ռ.:

» Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ պատմութիւն
տանն Արծրունւոյ, Պետեր., գ. 2 ռ.:

» Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց, չափաբե-
րականք, Պետեր., գ. 1 ռ.:

Պատկանեան Քեր., Цыганы, Нѣсколько словъ о нарѣчіяхъ
закавказскихъ цыганъ: Боша и Карачи, СПб.

II. 1 p.

Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիթեցոյ, Վաղարշապ.
գ. 2 ռ.:

Պարոնեան Յակ., Ծիծաղ, հեղինակի պատկերով, Թիֆլ. գ. 1 ռ.
25 կ.:

» Արեւելեան ատամնաբոյժ, կատակ. 5 արար., Թիֆլ.,
գ. 50 կ.:

» Գաղաքավարութեան փնտռանքը, Թիֆլ., գ. 75 կ.:

» Տարեցոյց և գուշակութիւնք Խիկարի, Թիֆլ.,
գ. 10 կ.:

Պարսեգ հոգեւոր. աղօթագիրք բարեպաշտ հաւատացեալոց, Կ. Պո-
լիս, գ. 60 կ.:

Պիլիփեան Մելիք., Հնկեցիկը, նորավէպ, Կ. Պոլիս, գ. 15 կ.:

Պոսեան Պ., Կոռւածաղիկ, վէպ, Բ. տպ., Թիֆլ., գ. 1 ռ. 30 կ.:

» Յուշիկներ, ա. չրջան, Թիֆլ., գ. 1 ռ.:

» Բղդէ, վէպ, Թիֆլ., գ. 1 ռ. 20 կ.:

» Սկիզբն երկանց, վէպ, Թիֆլ., գ. 1 ռ. 20 կ.:

» Յեցեր, վէպ, Թիֆլ., գ. 1 ռ.:

» Նա, պատկեր, Թիֆլ., գ. 20 կ.:

» Ակցիդչի, պատկեր, Թիֆլ., գ. 25 կ.:

» Միքէլ աղենց Արգիւլը, զրոյց իրական կեանքից,
Թիֆլ., գ. 20 կ.:

Ջիւանու քնարը, ա. բաժանմունք — Ոտանաւորներ, Թիֆլ., գ.
50 կ.:

Ռեսունի, Ախալքալաքեցու դատողութիւններ, Թիֆլ. գ. 15 կ.:

Սահակեան Հ. Մես., Համառօտ երկրաչափութիւն, Վենետիկ,
գ. 1 ռ.:

Սաղմոս Դաւթի, Կ. Պոլիս, գ. 60 կ.:

» Երուսաղէմ, գ. 70 կ.:

Սանդալ, Վիշապ, պատկեր տաճկահայ պանդուխտ մշակների
կեանքից, Թիֆլ., գ. 40 կ.:

Սարգսեան Բաւր. վարդ. Ազաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան
գաղտնիքն, Վենետիկ, գ. 2 ռ.:

Դիմել՝ Тифлисѣ, Въ Центральную Книжную Торговлю.
Օտարաբաղադրացիներին ուղարկուած է և վերադիր վճարով, եթէ
պատուիրած գրքերի արժէքի $\frac{1}{3}$ կանխիկ է ուղարկուած: Գրքերի
վերաբերեալ հարցերին պատասխան է տրուած, եթէ զրա համար
մարկա է ուղարկուած:

մակերպութիւնը մեղանում.—Անձնական նախաձեռնութեան օրինակներ մեր կեանքից.—Պէտք է ժողովրդին չարմարեցնել փոփոխուող սրայմաններին.—Հայ ինտելիգէնտների նախաձեռնութիւնը անցնալում.—Դպրոցական կանոնադրութիւններ.—Ընտրողական սկզբունք և փաշայական կամայականութիւն.—Հոգաբարձութիւնը օրինական մարմին է.—Վտանդատը էքսպերիմէնտներ.—Ընկերակցութիւնների մէջ թաղնուած բազմակողմանիութիւնը, **ԼԵՆՈՑ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ** 229

16. **ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ**, I. Մոռացուած զառաւմասերը Երեւանեան նահանգում, **Ա.**—**ԴՕ** II. Վիճակագրական տեղեկութիւններ **Արեքս. հայ-լուս. մասին, Ն. Բ. Ն.** 232

17. **ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ**, Կիտչէնէրի վերջին յայտարարութիւնը.—Ազատական կուսակցութեան նոր ֆրակցիա Անգլիայում.—Զեմբերլէնը իրբէ Բիտմարկի հետեող.—Անգլիական լեզուի գերիշխութեան հարցը Մալտա կղզում.—Ազգերի համերաշխութիւն և ուժեղների ստիպողութիւն.—Վոպիտ ոյժի կուլտը. նիցշէականութիւնը, իրբէ ուժեղ անհատականութեան սանձարձակութիւն.—Դադատօնի շօլալի մարդիկ.—Յրիդրիխ-Վիկտօրիա կալսւրուհու մահը.—Վրիսպին իրբէ յեղափոխական և Վրիսպին իրբէ պետական անձ.—Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի բարեկամութեան նոր ցույց, **Լ. Ս.** 241

18. **ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 246

19. **ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ** 259

20. **ՄԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ**, **Լ.** 261

21. **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ** 263

22. **ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ, «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ»**, Վէպ **Լ. Տօլստօյի, թարգմ.**
Տ. Յովսէանցիսեանի 209—256

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

Խմբագրության անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ. Արևմտահայաստանում 12 անգամ.

„	կէս տարին	6	„	„	7	„
„	1 ամսուան	1	„	„	1	„ 50 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է դրուել ԹԻՖԼԻՍում—խմբագրատանը Երևանեան հրապարակ, տ. Խարազեանի):

Կայսրութեան այլ քաղաքից պէտք է դիմել՝ Тифлисѣ, въ редакцію журнала „Муртъ“.

Արևմտահայաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtech“.

Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կ.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ զեւեղելու համար պէժք է վճարել

Մի երես բոլորը լայնատարութեան համար . 15 ռ.

1/2 „ „ „ „ . 8 „

1/4 „ „ „ „ . 4 „

ԱՊԱՌԻՒԼ ԿԱՄ ԶՐԻ ոչ ոքի չէ ուղարկուում «Մուրճ»:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը խնդրում է յօդուածագիրներէրից՝ զրել պարզ և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Զընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնուում: Զեռագիրը լետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև լաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պրեսային գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի յանձնուած դանդաղատարին:

